

LUND UNIVERSITY

Politikens drivfjäder

Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken

BODENSTEN, ERIK

2016

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

BODENSTEN, ERIK. (2016). *Politikens drivfjäder: Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*. [Doktorsavhandling (monografi), Historiska institutionen]. Lund University (Media-Tryck).

Total number of authors:

1

General rights

Unless other specific re-use rights are stated the following general rights apply:

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Read more about Creative commons licenses: <https://creativecommons.org/licenses/>

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

LUND UNIVERSITY

PO Box 117
221 00 Lund
+46 46-222 00 00

Politikens drivfjäder

FRIHETSTIDENS PARTIBERÄTTELSE OCH DEN MORALPOLITISKA LOGIKEN

Erik Bodensten

Hur kan den moraliskt fördärvade och lättkorrumperade människan upprätta ett stabilt självstyre? Vilka medborgare är tillräckligt dygdiga för att anförtros styret? Och hur kan de skiljas från de korrumperade? Dessa frågor var av central politisk betydelse för den förmoderna människan. De satte också sin prägel på det politiska livet under frihetstiden, då kungamakten var kraftigt försvagad och då antalet politiska deltagare mångfaldigades.

I *Politikens drivfjäder* undersöks den moraliska konfliktlinje som strukturerade frihetstidens politik enligt en särskild moralpolitisk logik. Med utgångspunkt i de partipolitiska motsättningarna och en mångfald olika källor åren kring 1740 framträder den förmoderna politiska människan som erfarenhet, förväntan och berättelse.

Erik Bodenstein (f. 1981) är historiker, verksam vid Lunds universitet. Detta är hans doktorsavhandling.

Omslaget visar detaljer ur
Carl Gustaf Pilos målning
Gustav III:s kröning i
Storkyrkan 29 maj 1772
(Nationalmuseum).

POLITIKENS DRIVEJÄDER

Politikens drivfjäder

Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken

ERIK BODENSTEN

LUNDS
UNIVERSITET

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA 23

Studia Historica Lundensia kan beställas via Lunds universitet: www.ht.lu.se/serie/shl
E-post: skriftserier@ht.lu.se

Copyright Erik Bodensten
Historiska institutionen, Lunds universitet
Studia Historica Lundensia, 23

Omslag: "Gustav III:s kröning", oljemålning av Carl Gustaf Pilo. Foto: Nationalmuseum.
Bilden är beskuren

ISBN 978-91-87833-73-1 (tryck)

ISBN 978-91-87833-74-8 (pdf)

ISSN 1650-755X

Tryckt i Sverige av Media-Tryck, Lunds universitet, Lund 2016

Till Carolina

Innehållsförteckning

FÖRORD	11
KAPITEL 1.	
UTGÅNGSPUNKTER	13
Inledning.....	13
En förmodern moralpolitisk logik i det frihetstida Sverige.....	14
Medborgare och moral	14
Förställning och demaskering.....	21
Förmodern erfarenhet och förväntan.....	24
Perspektiv på undersökningsperioden	31
Syfte och frågeställningar.....	36
Metod och källmaterial	38
Erfarenhetsrum och förväntningshorisont i begrepp och berättelser.....	38
Att studera den moralpolitiska logiken narrativt	39
Partiberättelser och metaberrättelse	43
Den politiska litteraturen – källor och urval.....	47
Disposition.....	55
KAPITEL 2.	
ETT MORALPOLITISKT ERFARENHETSNUM	57
Inledning.....	57
Lutherska erfarenheter	61
En försekulär luthersk frihetstida politik	61
Människans tillstånd efter syndafallet.....	64
Förförelse och förföljelse.....	69
De farliga begären	77
Republikanska erfarenheter.....	80
En förmodern republikansk frihetstida politik	80
Dygdiga medborgare	84
Korrumperade medborgare	86
Disciplin och en blandad konstitution	92
Sammanfattande analys	96

KAPITEL 3.

DEN FRIHETSTIDA POLITISERINGSPROCESSEN	101
Inledning.....	101
Politiseringsprocessen och riksdagspolitiken	102
Konstitutionella förutsättningar, politiska motsättningar och politiserande konsekvenser.....	102
Frihetstidens partipolitik och den politiska betydelsen av opinionsbildning.....	109
Politiseringsprocessen och den politiska litteraturen	123
Litteraturens partipolitiska betydelse	123
Spridning och cirkulation.....	135
Samtalets parter	143
Sammanfattande analys	154
KORT POLITISK KRONOLOGI 1735–43	159

KAPITEL 4.

HATTBERÄTTELSEN OM FRIHET OCH HERRAVÄLDE	161
Inledning.....	161
Ett moralpolitiskt förfall	162
Ett hederligt deltagande och ett nesligt stillasittande.....	162
Utländskt och inhemskt herravälde	171
Friheten och Lagen – och hotet om en statsvälkning.....	182
Dygdens förfall – inför eftervärlden och omvärlden	187
På väg mot en moralpolitisk restaurering	196
Krigsförklaringen.....	196
Slaget vid Villmanstrand	205
Sammanfattande analys	208

KAPITEL 5.

HATTBERÄTTELSEN OM SPLITTRING OCH ENIGHET	213
Inledning.....	213
Mellan splittring och enighet 1740	214
Motsatsparet Splittring och Enighet.....	214
Mellan två riksdagar	222
Splittring och enighet vid riksdagens inledning.....	228
Tystnadens imperativ – och en tilltagande splittring.....	234
Förräderi, falskhet och förföljelse 1741	241
Gyllenstiernas arrestering	241
Materiell egennytta – girighet.....	245
Social egennytta – makt- och ärelystnad, avund och hämndlystnad	250
Inför förräderikommissionen.....	254
Från splittring till enighet.....	257
Förrädarna demaskerade, dömda och straffade.....	262
Sammanfattande analys	267

KAPITEL 6.

MÖSSBERÄTTELSEN OM FÖRFÖRARNAS OCH DE FÖRFÖRDA	271
Inledning.....	271
Från enighet till splittring	272
Splittringens uppkomst – falska stämplingar i rådet	272
Splittringens medel – framväxten av en illegitim politisk offentlighet	276
Splittringens motmedel – tystnad eller deliberation?	283
Förförarnas drivkrafter.....	289
Maktbegär och ärelystnad – hattarna som farliga uppkomlingar	289
Fiendskap, hat och hämndlystnad – åter till 1727	294
Mössberättelsen enligt Serenius – en riksdagspredikan	299
De förförda.....	301
Förblindad, tillrättavisad och förlåten – den enfaldiga hatten.....	301
Skrikande, hetsig och våldsam – den passionerade hatten	306
Omyndig, girig och oförnuftig – den omogne hatten	314
Sammanfattande analys	330

KAPITEL 7.

AVSLUTANDE DISKUSSION	335
Inledning.....	335
En förgången framtid.....	336
Förmoderna moralpolitiska erfarenheter och förväntningar	337
Moralpolitisk kamp om den politiska habiliteten	344
Politisering och partipolitik	348
Historiska kontraster och beröringspunkter – en slutreflektion.....	354
SUMMARY	359
KÄLLOR OCH LITTERATUR	365
Otryckta källor	365
Tryckta källor	367
Litteratur	375
Uppslagsverk	393
Förkortningar	393
PERSONREGISTER.....	395

Förord

Carl Gustaf Pilos magnifika men ofullbordade kröningstavla är en av seklets fåtal avbildningar av de frihetstida ständerna. Riksdagsmännen och rådsherrarna står samlade på en liten yta, på samma gång åtskilda i respektive stånd och tätt sammanpressade. Att urskilja de enskilda gestalterna i Storkyrkans dunkel är inte helt enkelt. Tavlans mörka grundfärg har därtill runnit och trängt igenom de yttre ljusare färglagren, en process som fortfarande pågår. Medan vissa personer långsamt försvinner allt djupare in bland skuggorna förblir andra ofullbordade skisser, transparenta skepnader utan tydliga anletsdrag. Det är beskurna delar av denna tavla som pryder avhandlingens omslag.

Omslaget är valt som en illustration av hur svårt frihetstidens politiska aktörer hade att skärskåda varandra och avgöra på vem det gick att lita. Politiken var ett skuggspel och avhandlingen handlar om de svårigheter som deltagarna upplevde när de skulle orientera sig i detta landskap, som saknade de ideologiska fyrbåkar som småningom skulle lysa upp politiken och som möjligen alltjämt gör det.

Avhandlingen är tillkommen på Historiska institutionen vid Lunds universitet. Till denna forskningsmiljö, som i kontrast är både upplyst och tillitsfull, vill jag nu ta chansen att rikta ett stort och kollektivt tack. Tack alla som på olika sätt har bistått mig med råd och dåd eller på annat sätt helt enkelt varit sällskapliga kollegor! Några särskilt viktiga personer ska jag också äntligen få möjlighet att tacka ordentligt. Först och främst tack mina två handledare, Harald Gustafsson, som har varit min huvudhandledare och Lina Sturfelt, som har varit min biträdande handledare. När min tro på den egna förmågan och projektets relevans har sviktat har din tilltro, Harald, varit enormt viktig. Bland dina många kvalitéer som historiker och kritisk läsare har jag särskilt värdesatt hur du har värnat projektets helhet och hjälpt mig att hålla samman dess olika delar. I ditt sällskap har jag också alltid påmint om att historisk forskning är viktigt, och roligt. Lina, du har nagelfarit mina texter med din skarpa blick och på samma gång taktfullt och tålmodigt upplyst mig om vad som varit oklart. Du har visat omtanke och engagemang och inspirerat mig att pröva nya vägar, men också bistått mig när jag irrat för långt. Ett varmt och innerligt tack till er båda!

Stort tack också till Svante Norrhem, som var opponent på mitt slutseminarium och som även därefter har läst, på olika sätt stått mig bi och varit en källa till inspiration.

Tack Salongens båda rumskamrater – Sune Bechmann Pedersen och Martin Ericsson – för vänskap, kritiska samtal och gott samarbete under många år. Ett varmt tack går även till David Larsson Heidenblad, Andreas Hellerstedt och Johannes Ljungberg, av vilka jag har lärt mig mycket och vars olika forskningsprojekt i särskilt stor utsträckning har befruktat mitt eget. Därutöver vill jag också gärna tacka Hugo Nordland, Isak Hammar, Yvonne Maria Werner, Eva Österberg, Lena Halldenius, Anna Nilsson Hammar, My Hellsing, Peter K. Andersson, Kajsa Brilkman, Andreas Olsson, Karin Zackari, Johan Östling, Johan Stenfeldt, Henrik Rosengren, Lars Edgren och Joachim Östlund, som alla har läst och lyssnat, bjudit motstånd och givit hjälp eller på andra sätt berikat min forskartillvaro. Ett varmt tack – till var och en av er. För de brister och felaktigheter som ännu kvarstår är självfallet endast jag ansvarig.

Tack till Karl Staaffs Minnesfond och Humanistiska och teologiska fakulteterna, som har lämnat generösa bidrag till avhandlingens tryckning. Jag vill också tacka Gunilla Albertén, Johan Laserna, Rikard Ehnsjö, Karin Frisendahl, Martin Ratcovich och John Hagström som alla har varit mig behjälplig med avhandlingens fysiska utförande.

Till mina vänner utanför historikernas skrå vill jag rikta ett kollektivt tack inte minst för den förståelse som ni visat när arbetet så ofta har fått företräde. Bättring utlovas härmed.

Slutligen min familj. Tack far- och morföräldrar – Hilding och Märta Benjaminsson, Allie och Harry Håkansson – för att ni genom era berättelser och blotta närvaro gjorde det förflutna levande för mig. Tack Martin Bodensten – käre bror – oumbärlig samtalsvän om vetenskap och om livet, som också hade stor del i att jag alls sökte mig till forskarutbildningen. Tack mamma och pappa – Ingrid och Kjell Bodensten – utan vars enträgna stöd det helt säkert aldrig hade blivit några forskarstudier. Tack familjen Muszynska som har ställt upp som barnvakt och taxiservice fler gånger än jag nu kan dra mig till minnes. Jag vill också tacka Edith – älskade dotter – för att du kom och lyste upp tillvaron, och dessutom hjälpte mig att till sist sätta punkt. Mitt sista och största tack går så klart till dig, Carolina Muszynska, mitt hjärtas fröjd och glädje. För din kärlek och ditt stöd. Denna bok tillägnas dig.

Malmö, april 2016

Erik Bodensten

Kapitel 1.

Utgångspunkter

Inledning

Gånge hwar och en til sit egit hierta, pröfwe sig in för den alwetande och altdömande guden, om antingen egen ära, eller Guds ära, antingen egen nytta eller landsens nytta, antingen ömhet om enskyld wältrefnad, eller ömhet om almän wältrefnad tillika, om kärlek eller hat, om misstanka eller förtroende, warit drif-fiädren af hans politiske urwärk!

Nils Lilliehööks *Tal, Hållit På Riddarhuset uti Riksmötet den 17 Junii År 1741*

Den som närmar sig svensk politik under frihetstiden (1719–72) upptäcker snart att den på ett grundläggande sätt skiljer sig åt från modern politik. De politiska aktörerna gör inte anspråk på att företräda olika och motsatta gruppintressen, sociokulturella värderingar eller politiska ideologier. Istället framträder en annan – moralisk – konfliktlinje, där den fråga som Nils Lilliehöök ställde på riksdagen 1741 hamnar i centrum: vilken drivfjäder dölde de politiska aktörerna i sina hjärtans politiska urverk? Annorlunda uttryckt förefaller inte den frihetstida politikens huvudsakliga och strukturerande konflikt ha stått mellan olika samhällsvisioner, utan kring frågan om vem som – med avseende på sina inre moraliska drivkrafter – borde betraktas som lämpad att besluta om gemensamma angelägenheter och anförtros riksstyrelsen.

Denna avhandling kastar ljus över flera viktiga aspekter av frihetstidens politik: partipolitiken, den politiska opinionen och offentligheten, religionens och den tidigmoderna republikanismens politiska betydelse. Först som sist är den emellertid ett försök att förstå en annorlunda moralisk politisk logik, här karaktäriserad som *moralpolitisk* och *förmodern*. Denna logik förstås i sin tur mot bakgrund av ett antal erfarenheter av och förväntningar på människan som politisk varelse. Empiriskt analyseras den moralpolitiska logiken inom ramen för de partipolitiska konflikter som

satte sin prägel på rikspolitiken åren kring 1740. Ur den polemiska politiska litteraturen, avhandlingens källmaterial, urskiljs två olika partiberättelser samt en moralpolitisk metaberättelse.

Följande kapitel ska i dialog med tidigare forskning närmare utarbeta dessa utgångspunkter och ringa in den moralpolitiska logiken. I ett första avsnitt behandlas den frihetstida kampen om medborgerlighet och på vilket sätt denna hade en moralisk karaktär. Sedan presenteras olika perspektiv på den misstro och oro för förställning som satte sin prägel på den moralpolitiska logiken. Därefter tecknas, i anslutning till den tyske historieteoretikern Reinhart Koselleck, ett teoretiskt perspektiv som belyser logikens särskilda förmoderna innebörd, och som senare bildar utgångspunkt för en analys av tidens erfarenheter av och förväntningar på människan som politisk varelse. Påföljande avsnitt diskuterar valet av undersökningsperiod. Efter att den moralpolitiska logiken på detta sätt har ringats in som studieobjekt och historiskt problem preciseras avhandlingens syfte och frågeställningar. I kapitlets andra del utvecklas och motiveras avhandlingens metod, särskilt den huvudsakliga berättelseanalytiska metoden, och hur det med dess hjälp blir möjligt att studera den moralpolitiska logiken narrativt, både inom ramen för partiberättelser och på en mer övergripande metanarrativ nivå. Därefter diskuteras avhandlingens källmaterial, huvudsakligen handskriven politisk litteratur, och vilka urvalsprinciper som har varit styrande. Sist och slutligen skisseras dispositionen för de följande kapitlen.

En förmodern moralpolitisk logik i det frihetstida Sverige

Medborgare och moral

Den frihetstida rikspolitiken, det vill säga politiken på den för samhället eller riket mest centrala nivån, en avgränsning som i hög grad blir styrande för den fortsatta diskussionen, har under lång tid tilldragit sig den historiska forskningens intresse. Studiet av vad som vid denna tid utgjorde grunden för det auktoritativa styret och ett legitimt rikspolitiskt aktörskap, tills vidare betecknat som medborgarskap eller medborgerlighet, och hur kampen härom fördes har emellertid vanligtvis underordnats studiet av aktörernas intressen och hur dessa tillvaratogs. Konflikten har ofta på ett närmast självklart sätt uppfattats reflektera sociomateriella realiteter som klass, kön och stånd, liksom kampen om begränsade resurser. Aktörerna har, ibland som representanter för skilda samhällsintressen, ansetts agera med syftet att vinna anseende

och politiskt inflytande; erhålla tjänster, skattemedel och subsidier; omförhandla skatteuppbörden; försvara, utverka eller utöka korporativa privilegier; liksom åstadkomma en mer fördelaktig konstitutionell ställning eller på annat sätt förändra samhälleliga maktförhållanden.¹

Sedan en tid finns det emellertid tydliga ansatser till en annan förståelse av svensk frihetstida politik, där konflikten om medborgarligheten placeras i politikens centrum och studeras i sin egen rätt, utan att reduceras till en avspeglning av en överordnad sociomateriell och resursmaximerande politisk logik. Denna forskning har undersökt vilka aktörer som tog del i den rikspolitiska kampen om politiskt deltagande i det frihetstida Sverige, på vilka arenor som kampen fördes, vilka praktikerna för att uppnå och förneka andra detta erkännande var samt kring vilka medborgarideal som kampen framför allt stod.

Medborgarskapet har bland annat studerats som en fråga om val- och rösträtt och en kamp för formella politiska rättigheter. Forskningen har visat att det formella politiska beslutsfattandet undan för undan kom att öppnas upp för både fler grupper och fler individer. Särskilt frihetstidens båda avslutande decennier såg här en snabb förändring, som gav de ofrälse stånden ett större inflytande på riksdagen, men som också breddade och omförhandlade maktförhållandena inom respektive stånd.² I tid sammanfallande med denna utveckling kom emellertid det formella politiska beslutsfattandet att allt hårdare knytas till ett manligt kön.³

Andra har närmat sig ämnet i en vidare mening, bortom de rent formella grunderna för politiskt deltagande, vilket också är denna studies fokus. Här har framhållits att det frihetstida medborgarskapet till stor del vilade på korporativ grund och att det var intimt förbundet med stånd, privilegier och egendom, liksom social ställning mer

¹ Bland senare års forskning kan nämnas t.ex. Winton, Patrik, *Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766*. Studia Historica Upsaliensia, 223 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2006), diss.; Lindström, Peter & Norrhem, Svante, *Flattering Alliances. Scandinavia, diplomacy and the Austrian–French balance of power, 1648–1740* (Lund: Nordic Academic Press, 2013).

² Winton (2006), diss., s. 230–238, 250–256, 293, 296–299. Denna utveckling diskuteras ingående – också i relation till äldre forskning – i kap. 3 nedan, såsom del av en vidare *frihetstida politiseringsprocess*. Forskningen har dock huvudsakligen studerat denna utveckling inom ramen för en mer lokal politik, se t.ex. Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*. Bibliotheca Historica Lundensis, 72 (Lund: Lund University Press, 1992), diss., s. 141–144, 160–164; Lindström, Peter, *Prästval och politisk kultur 1650–1800*. Skrifter från Institutionen för historiska studier, 4 (Umeå: Umeå universitet; Historiska institutionen, 2003), diss., s. 200; Karlsson Sjögren, Åsa & Lindström, Peter, ”Rätta borgare? Klass, kön och språk i frihetstidens urbana politiska kultur”, Bladh, Gabriel & Kuvaja, Christer (red.), *Dialog och särart. Människor, samhälle och idéer från Gustav Vasa till nutid*. Svenskt i Finland – finskt i Sverige, 1 (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2005), s. 141, 152f. passim; Karlsson Sjögren, Åsa, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 2006), passim.

³ Karlsson Sjögren & Lindström (2005), passim, s. 142–149, 153; Karlsson Sjögren (2006), passim, s. 89–91, 190.

allmänt. Medborgarskapet var också ett manligt prerogativ, en föreställning som tycks ha blivit alltmer cementerad under perioden. Som företrädare för samhällets minsta enhet – hushållet – företrädde mannen naturligt också andra större korporationer. Medborgarskapets språk var tydligt manligt könskodat.⁴

Den korporativa grunden för medborgarskapet gjorde att aktörerna hade mycket olika förutsättningar när det gällde att agera politiskt. Kvinnor, bönder och egendomslösa förnekades i princip all form av medborgerlighet, vilket förvisso inte omöjliggjorde all form av politiskt aktörskap.⁵ Medborgarskapets korporativa grund har i första hand studerats mot bakgrund av tidens ståndsmotsättningar. Medan adelsståndet försökte behålla sitt medborgerliga företräde och om möjligt också förneka de ofrälse stånden detta erkännande, försökte de senare, inte sällan i konflikt med varandra, på motsvarande sätt tilltvinga sig en allt större grad av medborgerlighet. Denna kamp kom inte minst att handla om hur ståndens medborgerlighet skulle manifesteras symboliskt, exempelvis i riksdagsprocessionerna.⁶ Särskilt intensiv blev denna kamp under frihetstidens sista år, under ståndsstriden, då de ofrälse alltmer gick på offensiven och sökte vinna erkännande för samma grad av medborgarskap som adeln redan tillerkändes. Även om någon fullständig utjämning aldrig skedde framstår

⁴ Nordin, Jonas, "Frihetstidens radikalism", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 71; Karlsson Sjögren (2006), passim, t.ex. s. 80–91, 190; Lindberg, Bo, *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige*. Filologiskt arkiv, 45 (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2006), s. 98; Wolff, Charlotta, *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)*. Studia Fennica Historica, 15 (Helsingfors: Finnish Literature Society, 2008), kap. 3; Ihalainen, Pasi, *Agents of the People. Democracy and Popular Sovereignty in British and Swedish Parliamentary and Public Debates, 1734–1800*. Studies in the history of political thought, 4 (Leiden/Boston: Brill, 2010), kap. 3; Sennefelt, Karin, *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2011a), passim, t.ex. s. 24f, 282f.

⁵ För dessa grupperas faktiska politiska aktörskap se t.ex. Bäck, Kalle, *Bondesopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor* (Stockholm: LT:s förlag, 1984), diss.; Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Dalupproret 1743 och frihetstida politisk kultur* (Hedemora: Gidlunds, 2001), diss.; Norrhem, Svante, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772* (Lund: Nordic Academic Press, 2007); Wolff, Charlotta, "Aristokratiska kvinnor som aktörer i 1700-talets svenska och franska makt- och partipolitik", Karlsson Sjögren, Åsa (red.), *Kvinnor och politik i det tidigmoderna Norden*. Rapport till 26:e Nordiska historikermötet i Reykjavik den 8–12 augusti 2007 (Reykjavik: Háskólaútgáfan, 2007a).

⁶ Claréus, Anders, "På offensiven. Bondeståndet under slutet av frihetstiden", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 96–98; Nordin, Jonas, *Frihetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2009), s. 94f; Sennefelt (2011a), s. 75f. Se även Sennefelt (2001), s. 207–220.

trenden som tydlig – sett över perioden blev medborgarskapet allt mindre av ett exklusivt adelsmärke.⁷

Den forskare som har ägnat den frihetstida kampen om medborgarskapet mest uppmärksamhet, och vars utgångspunkter ligger närmast mina egna, är Karin Sennefelt. Till skillnad från tidigare forskning, som framför allt har uppehållit sig vid korporationernas kamp och en mer normativ medborgerlighet, undersöks här kampen som ett individuellt projekt och som social och politisk praktik. Detta möjliggör en problematisering bland annat av i vilken utsträckning som medborgarskapet avgjordes på korporativ grund. Hennes slutsats är att även om det väsentligen var socialt exklusivt emanerade det ytterst inte ur stånd, kön och klass, utan ur olika habiliterande känslor, egenskaper, färdigheter, kunskaper och handlingar som i större eller mindre utsträckning var tillgängliga för en relativt stor grupp människor. Även om det i första hand var adelsmän som uppfyllde kraven på medborgerlighet kunde också andra vinna detta erkännande och genom medborgerliga handlingar kringgå ståndshierarkin. Av detta följer också det omvända förhållandet, nämligen att även socialt upphöjda ståndspersoner fann sig tvingade att ta del i denna performativa kamp. Medborgaranspråken utmanades således inte enbart av socialt överordnade, utan också av jämlikar och av socialt underordnade. I spänningsfältet mellan manlighet, stånd och plats visar Sennefelt hur och på vilka arenor som aktörerna genom att iaktta varandras handlande sökte skärskåda den moraliska statusen och fastställa vilka som borde erkännas som medborgare. Ett besök på lokal som urartade i fylleri kunde exempelvis skvallra om en bristande självkontroll, och patriotiska tårar kunde utgöra bevis för en äkta känd fäderneslandskärlek. En viktig iakttagelse som Sennefelt också gör är att den moraliska rannsakan inte gjorde halt vid vad som hade kunnat ses som en privat livssfär. Tvärtom var alla områden där en fördold (o)moral kunde visa sig av politiskt intresse. Att avgöra vem som skulle erkännas som medborgare var sammanfattningsvis ”en avskiljningsprocess som var betydligt mer komplicerad än att urskilja en politiskt fähig elit från resten av folket”.⁸

Kampen om medborgerligheten har dock inte på ett motsvarande sätt studerats i en frihetstida partipolitisk kontext. I denna avhandling studeras kampen inom ramen för de partiberättelser som stod mot varandra åren kring 1740. Till partipolitiken mer allmänt och till avhandlingens särskilda partipolitiska perspektiv ska vi återkomma längre fram i detta kapitel, liksom i kapitel 3. Där redogör jag också för varför partipolitiken är viktigt att studera.

⁷ Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000), diss., s. 385f, 408–418; Ihalainen (2010), kap. 3; Sennefelt (2011a), s. 282.

⁸ Ibid., citat s. 20, passim.

Frågan om tidens normativa medborgerlighet är i kontrast väl utforskad. Som medborgare räknades den samhällsmedlem och undersåte som ingick i den politiska gemenskapen och som var besjälad av en stark och äkta kärlek till det allmänna bästa och till det frihetstida politiska systemet. Omsorgen beskrevs ofta som fosterlands- eller fäderneslandskärlek, men gällde alltså inte territoriet. Av central betydelse var att medborgaren var beredd att omsätta denna inre patriotism i samhällsnyttiga handlingar, också i de fall då samhällsnyttan stod i konflikt med den enskilda nyttan. Medborgaren var såtillvida en hängiven, lojal, tapper och aktiv försvarare av det frihetstida regeringssättet, det allmänna bästa, kungen och riket mer allmänt och en svuren fiende till all egennyttig korruption som hotade radera friheten, lagen och enigheten. Detta medborgarideal sammanföll i hög grad med en ideal manlighet som bars upp av hederlighet, förnuftighet, självkontroll och måttfullhet, gudsfruktan, hushållsföreståndarskap och ekonomiskt oberoende, tapperhet och allmän duglighet. Motsatsen till denna medborgerliga manlighet var inte så mycket kvinnlighet som en inverterad form av manlighet, som i kontrast utmärktes av lögnaktighet, bristande själv- och affektkontroll, ogudaktighet, passivitet, feighet, beroende och underordning. Sådana män ansågs direkt olämpliga att delta i det politiska beslutsfattandet.⁹

Medborgerligheten kom enligt dessa linjer att härledas ur en form av moralisk excellens, eller dygd som var tidens begrepp. Denna medborgerliga dygd ansågs vara mycket ojämnt fördelad över befolkningen. Kvinnor och bönder ansågs exempelvis moraliskt oförmögna att sätta den allmänna nyttan framför den egna, och var därför direkt olämpliga som politiska beslutsfattare och försvarare av det gemensamma bästa. Män ur ståndssamhällets övre sociala skikt ansågs ha betydligt bättre förutsättningar att agera medborgerligt, men också dessa korrumperades förhållandevis enkelt. Tidigare dygdiga handlingar var inte någon garanti för fortsatt dygd, utan denna måste fortlöpande manifesteras för att inte bli ifrågasatt. Den moraliska korruptionen, som följaktligen innefattade långt mer än bestickning, kom under 1700-talet att på detta sätt ses som det allt överskuggande samhällsproblemet.¹⁰

⁹ Nordin (2000), s. 336–339, 381f, 418f; Ihalainen, Pasi, *Protestant nations redefined. Changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch and Swedish public churches, 1685–1772*. Studies in medieval and reformation traditions: history, culture, religion, ideas, 109 (Leiden/Boston: Brill, 2005), s. 484–492; Lindberg (2006), s. 109–111, 116–121; Wolff (2008), kap. 3; Sennefelt (2011a), s. 239–247, 279–281.

¹⁰ Euben, Peter J., "Corruption", Ball, Terence et al (eds.), *Political innovation and conceptual change*. Ideas in context, 11 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Hallberg, Peter, *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792*. Stockholm studies in politics, 92 (Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen; Stockholm universitet, 2003); Runefelt, Leif, *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*. Stockholm Studies in Economic History, 43 (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen; Stockholm universitet, 2005); Wolff (2008); Sennefelt (2011a); Runefelt, Leif, *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2015). En god övergripande

Lyfter vi blicken från Sverige och frihetstiden är forskningen om hur dygd och korruption under tidigmodern tid stod i centrum för medborgerligheten sedan lång tid mycket omfattande och mångförgrenad. Vanligtvis har forskningen tagit sin utgångspunkt i den grekisk-romerska civistiska traditionen och dess olika tidigmoderna uttolkningar, särskilt den republikanska eller medborgarhumanistiska, till vilken vi ska återvända i en mer utvecklad diskussion i kapitel 2. I synnerhet anglosaxisk forskning har under lång tid intresserat sig för detta problemkomplex, inte minst för den period som står i särskilt fokus för denna avhandling. Frihetstidens förra hälft sammanfaller nämligen med den brittiska försteministern Robert Walpoles regeringsperiod (1720–42), då den parlaments- och partipolitiska kampen om vilka politiska gestalter och grupperingar som var dygdiga respektive korrumperade nådde en kulmen också med tidigmoderna mått. Liksom för svensk del handlade denna urskilningsdebatt i hög grad om falsk medborgerlig självframställning och hur de korrumperade i tal och handling hade avslöjat sitt omoraliska inre.¹¹ Till denna brittiska referenspunkt, som problematiserar den frihetstida politikens särart, ska vi återkomma fortlöpande.

För svensk del började denna medborgerliga konfliktlinje att förändras från och med ungefärligen 1760-talet. Den moraliska förmågan – den medborgerliga dygden – började då tillerkännas allt fler personer och grupper. Den tidigare kopplingen till ståndsbörd försvagades ytterligare samtidigt som patriotismen vidgades, från att tidigare ha gällt en mer snäv politisk sfär och företrädesvis klassiska aristokratiska dygder till att alltmer innefatta också privata aspekter som att vara en framgångsrik och samhällsnyttig handelsman eller en strävsam jordbrukare. Den tidigare helt dominerande oron för moralisk korruption tycks också ha börjat minska och utmanas av andra röster. Intressant nog utsträcktes dock inte detta medborgarskap till kvinnor, utan maskuliniserades tvärtom alltmer. Förändringen avspeglas i det samtida medborgarbegreppet, som över perioden hade blivit både vanligare och viktigare i den politiska diskursen, men som nu blev så dominant att till och med kungen började

bild av den frihetstida politikens moraliska karaktär ges i Sennefelt, Karin, "Frihetstidens politiska kultur", Christensson, Jakob (red.), *Frihetstiden. Signums svenska kulturhistoria* (Lund: Signum, 2006), s. 44–49.

¹¹ Också med denna avgränsning i tid och rum är forskningslitteraturen på området mycket omfattande. Se t.ex. Pocock, J.G.A., *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton/Chichester: Princeton University Press, 1975); Browning, Reed, *Political and Constitutional Ideas of the Court Whigs* (Baton Rouge/London: Louisiana State University Press, 1982); Goldsmith, M.M., "Liberty, luxury and the pursuit of happiness", Pagden, Anthony (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe*. Ideas in context (Cambridge: Cambridge University Press, 1987); Gerrard, Christine, *The Patriot Opposition to Walpole. Politics, Poetry, and National Myth, 1725–1742* (Oxford: Clarendon Press, 1994); Targett, Simon, "Government and Ideology during the Age of Whig Supremacy: The Political Argument of Sir Robert Walpole's Newspaper Propagandists", *The Historical Journal*, 37:2 (1994); Wilson, Kathleen, *The sense of the people. Politics, culture and imperialism in England, 1715–1785* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995); McCormack, Matthew, *The Independent Man. Citizenship and Gender Politics in Georgian England*. Gender in History (Manchester: Manchester University Press, 2005).

framställa sig som en medborgare.¹² Som vi ska se användes dock begreppet också tiden kring 1740.

Vi kan sammanfattningsvis urskilja konturerna av en moralpolitisk logik: Konflikten om medborgarskapet, som ytterst bestämde vilka som skulle tillerkännas legitim politisk makt, innebar att aktörerna misstroget iakttog varandra för att avgöra om uppträdandet visade ett moraliskt och dygdigt inre, eller tvärtom avslöjade ett omoraliskt och icke-medborgerligt. Om det senare var fallet kunde vederbörande förnekas sin medborgerlighet och berövas sin politiska ställning. På detta sätt kom den inre moralen att placeras i centrum för de politiska konflikterna. Med några få undantag var det omöjligt att på förhand, på korporativ grund, vara säker på någon annans moraliska status. Den kunde endast fastställas med hjälp av fortlöpande rannsakan. Då anspråken på medborgarskap var många och högljudda, medan lusten att erkänna andras anspråk inte var lika stark, kan misstron och misstänksamheten sägas ha fått företräde framför förtroendefullhet. Detta förhållande accentuerades av att det äkta inre kunde döljas och förställas. Det fanns alltid anledning att känna skepsis inför ett medborgerligt uppträdande, som i själva verket kunde vara ett falskt yttre. Innan vi fortsätter denna diskussion om misstro och förställning bör något dock sägas om den fortsatta begreppsanvändningen.

Denna studie intresserar sig inte närmare för medborgarbegreppet i dess samtida mening.¹³ Ändå inverkar det empiriska begreppet på hur man kan använda samma begrepp analytiskt. Till bristen på analytisk skärpa bidrar också det moderna medborgarbegreppet, vars innebörd ligger närmare invånare, inte sällan med kopplingar till etnicitet, vilket det alltså här inte är frågan om. Något medborgarskap i modern mening existerade inte heller vid denna tid. När medborgarbegreppet ändå används analytiskt i denna avhandling görs det med den mer allmänna äsyftningen på de personer som i tiden alls kunde göra anspråk på medborgerlig dygd, som så att säga

¹² Christensson, Jakob, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Stockholm: Atlantis, 1996), diss., s. 127–169; Nordin (2000), s. 335, 418f; Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen. Språk & självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm: Atlantis, 2002a), diss., s. 118–130; Lindqvist, Janne, *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfällstryck till handelsmän för 1780*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 38 (Uppsala: Litteraturvetenskapliga institutionen; Uppsala universitet, 2002), diss., s. 239–254, 257–260; Metcalf, Michael F., "Hattar och mössor 1766–72. Den sena frihetstidens partisystem i komparativ belysning", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 50–54; Nordin (2003); Ihalainen (2005), s. 484–492; Lindberg (2006), s. 114; Wolff (2008), kap. 3. Förändringen ska emellertid inte överdrivas, framhåller Ihalainen (2010), kap. 3, s. 478, 480–484, även om begrepp som "folket" och "nationen" blev mycket vanliga. Misstron mot en politisk demokratisering, i en mer modern mening, var ännu mycket utbredd, och detta i princip i alla politiska läger. I detta sammanhang bör också nämnas att när underordnade grupper vid denna tid reste krav på politisk habilitet så äsyftade de i första hand rättslig, och endast i andra hand politisk, jämställdhet. Denna distinktion har tidigare framhållits av bl.a. Nordin (2000), s. 389.

¹³ För en ingående sådan begreppsanalys se t.ex. Lindberg (2006), s. 98–123.

över huvud taget kvalificerade sig för själva striden härom. Hit kan vi räkna riksdagsfullmäktige, rådsherrar och höga ämbetsmän, men också en mer obestämd skara (riks)politiskt aktiva män. När jag däremot vill göra den i sammanhanget centrala analytiska distinktionen mellan dem som lyckades respektive misslyckades i kampen om ett medborgerligt erkännande och ett legitimt inflytande över riksstyrelsen används istället de entydigt analytiska begreppen *politiska subjekt* och *politiska objekt*. Dessa används därför att jag anser, vilket ska visas, att en medborgare som helt berövades sitt medborgarskap kom att likställas med exempelvis ett omyndigt barn eller en enfaldig bonde som inte heller, utifrån tidens människo- och samhällssyn, ansågs förmögen att agera som ett självständigt subjekt utan istället sågs som ett passivt objekt. Till frågan om människo- och samhällssynen ska vi få anledning att återkomma.

Vad som däremot hitintills har kallats "medborgarskap" eller "medborgerlighet", det vill säga det som konstituerade ett politiskt subjektskap, betecknas i det följande istället *politisk habilitet*. Begreppet är hämtat från Karin Sennefelt, för vilken det fångar den politiska förmåga, inte den formella behörighet, som var nödvändig för att delta i politiken och som fortlöpande måste manifesteras inför andra. Denna förmåga innefattar för Sennefelt både moraliska kvalitéer och mer handfasta kompetenser såsom kunskap om det politiska hantverket. Genom att omväxlande knyta den politiska habiliteten till moral, dygd, känslor, egenskaper, färdigheter, kunskaper och kompetenser klargör dock Sennefelt aldrig riktigt dessas inbördes relationer och vad som härleds ur vad.¹⁴ När jag i det följande använder begreppet avses istället ytterst en moralisk förmåga. Denna förmåga manifesterades och tog sig uttryck i olika handlingar, talhandlingar, känslor och kompetenser, vilka kunde vara såväl habiliterande som dehabiliterande. Den politiska habiliteten – som därmed hamnar nära det samtida dygdbegreppet – får på så sätt karaktären av ett kapital, vilket kunde både förmeras och förspillas. Kampen eller konflikten om denna politiska habilitet fördes enligt en särskild moralpolitisk logik.

Förställning och demaskering

Ovan fastslogs, med avstamp i tidigare forskning, att den frihetstida politiken genomsyrades och strukturerades av en moralisk konfliktlinje. Den fick politiken att i hög grad kretsa kring motsatsparen yttre–inre, falskhet–äkthet och förställning–

¹⁴ Sennefelt, Karin, "Gatans medborgare. Förhandling om politisk habilitet i frihetstidens smädeskrifter", *Scandia*, 73:1 (2007), s. 51; Sennefelt (2011a), passim, se t.ex. s. 123.

demaskering, och den gav politiken en otvetydigt misstänksam karaktär. Detta var emellertid inte en misstro som förekom endast där och endast vid denna tid.

Tvärtom fanns det under den tidigmoderna perioden ett mycket stort intresse för dessa frågor och en utbredd oro och fascination för den förställning som ansågs genomsyra det sociala och politiska livets alla delar. Detta kom bland annat till uttryck i en livaktig debatt om när och hur det var och inte var legitimt att förstå sig, och hur förställningen påverkade människan och samhället. Anklagelser om förställning var också mycket vanligt förekommande och de tillmättes stor betydelse i kampen för socialt och politiskt erkännande. Detta har föranlett flera forskare att karaktärisera den tidigmoderna perioden som en *age of dissimulation*. Trots kristendomens, särskilt lutherdomens, betoning på uppriktighet och äkthet var synen på förställning sammansatt och inte entydigt negativ, något som de menar bland annat måste ses i ljuset av absolutismen och religionskrigen som gjorde det nödvändigt för exempelvis hovfolk och religiösa minoriteter att ibland dölja sina äkta tankar och känslor. I vissa fall kunde förställning, tystnad och tvekyldighet, som bland annat Machiavelli framhöll, vara en dygd; det var av avgörande vikt att veta när och för vem man skulle fälla masken och avslöja sitt sanna inre. Från och med slutet av 1600-talet blev emellertid detta synsätt allt tydligare negativt, medan uppriktighet, transparens och äkthet på motsvarande sätt kom att uppvärderas som ideal. I takt med att synen på social, politisk och religiös förställning blev mer entydigt negativ minskade också intresset för och behovet av att på detta sätt diskutera ämnet mer principiellt.¹⁵

1700-talets oro för förställning har studerats utifrån en mängd olika infallsvinklar, varav några här ska nämnas.

För svensk del har fenomenet nyligen ägnats en inträngande analys av ekonom- och idéhistorikern Leif Runefelt. Med utgångspunkt i ståndssamhällets gradvisa upplösning och den så kallade konsumtionsrevolutionen visar Runefelt att den under 1700-talet mycket utbredda konsumtionskritiken till stor del måste förstås som uttryck för en "igenkännbarhetens diskurs". Den praktik som framför allt stod i centrum för kritiken gällde förställning, att man uppsåtligen försökte bedra andra genom falsk självframställning som inte överensstämde med vare sig den faktiska samhällspositionen eller den faktiska dygden. Oron för förställning var tvivelsutan överdriven; det stora flertalet kunde inte heller nu bekosta ett levnadssätt som vida översteg deras samhällsposition. Det väsentliga för Runefelt är emellertid inte hur utbredd förställningen faktiskt var, utan hur hotfullt det upplevdes när den synliggjorde

¹⁵ Zagorin, Perez, *Ways of Lying. Dissimulation, Persecution, and Conformity in Early Modern Europe* (Cambridge/London: Harvard University Press, 1990); Snyder, Jon R., *Dissimulation and the Culture of Secrecy in Early Modern Europe* (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2009); Gordian, Michael, *The Culture of Dissimulation in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe* (London: The Warburg Institute; University of London, 2014), diss.

samhällsordningen utmanades, och vad detta säger oss om tidens samhälls- och människosyn.¹⁶

Ett annat perspektiv anläggs av Dror Wahrman, för vilken periodens oro för förställning framstår som en naturlig del av att människorna inte identifierades utifrån tron på ett essentiellt inre utan i relation till ett mer flytande yttre, och inte som autonoma och unika jag utan som hemmahörande i sociala typer. Denna identitetsregim gjorde skiljelinjen mellan män och kvinnor, "vita" och "färgade", etcetera, mer porös och möjlig att överskrida. Inte minst kläder fick här en avgörande betydelse för hur människor kunde kategoriseras i en social ordning. Men också andra yttre manifestationer ansågs reflektera det formbara inre. I exempelvis kolonierna började det inre snart att transformeras och ta moraliskt intryck av omgivningen, något som visade sig både i en mörkare hudfärg och i ett förändrat känsloregister. En identifikation av någon annan var på detta sätt alltid osäker och provisorisk. Identitetsregimen gav utrymme för lekfullhet, kanske tydligast illustrerad av tidens förkärlek för maskerader, men den medförde också en oundviklig oro för förställning. Under intryck av bland annat konsumtionsrevolutionen ökade, enligt Wahrman, denna oro under seklets gång. Till sist var det inte längre möjligt att orientera sig utifrån denna identitetsregim, som under seklets sista fjärdedel gradvis övergavs till förmån för en modern identitetsregim, enligt vilken identifikation inte längre gjordes med ledning av ett föränderligt yttre utan ett essentiellt och fixerat inre. Nu kom genus att ses som entydigt förankrat i kön, ras i hudfärg, etcetera. Därmed minskade också den tidigare oron för förställning.¹⁷

Philip Carter och Nicole Eustace uppfattar i sin tur det sociala kravet på äkthet och oron för förställning som avgörande för att synen på känslor under decennierna kring 1700-talets mitt kom att förändras från att tidigare ha varit starkt negativ till att nu bli alltmer bejakande. Utgångspunkten för denna utveckling var uppfattningen att inre moraliska förmågor borde avgöra människors sociala status. Men hur kunde en inre moralisk excellens manifesteras och hur kunde den avläsas utifrån? Här urskiljer Carter och Eustace en tydlig rörelse, som först gick i riktning mot förfining för att sedan

¹⁶ Runefelt (2015), särskilt kap 2, 5, 9. För moralens/dygdens centrala betydelse för 1700-talets sociala och politiserade lyx- och konsumtionskritik se även t.ex. Berry, Christopher, *The Idea of Luxury. A conceptual and historical investigation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994); Berg, Maxine & Eger, Elizabeth, "The Rise and Fall of the Luxury Debates", Berg, Maxine & Eger, Elizabeth (ed.), *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods* (Basingstoke: Palgrave, 2003); Shovlin, John, *The Political Economy of Virtue. Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution* (Ithaca/London: Cornell University Press, 2006).

¹⁷ Wahrman, Dror, *The Making of the Modern Self. Identity and Culture in the Eighteenth-Century England* (New Haven/London: Yale University Press, 2006). I detta sammanhang kan nämnas även Wilson, Kathleen, *The Island Race. Englishness, Empire and Gender in the Eighteenth Century* (London/New York: Routledge, 2003).

alltmer inriktas mot sensibilitet. Såväl förfiningen som sensibiliseringen syntes till en början kunna besvara frågan och förhindra förställningen. Snart framgick dock att också dessa uttryck för moralisk äkthet gick att förfälska; den förfinade konversationen korresponderade inte alltid med ett äkta förfinat inre och de sociala opportunisterna lärde sig småningom att utgiuta sensibla men falska tårar. Oron för förställning kvarstod och ökade istället, enligt Carter och Eustace, från mitten av seklet.¹⁸

Vad dessa studier och perspektiv visar är att den misstro och oro för förställning som fanns i den frihetstida politiken hade en större resonans i dåtidens samhälle och föreställningsvärld än vad tidigare forskning många gånger uppfattat. Samtidigt förefaller det otillfredsställande att alltför tydligt knyta oron för förställning till 1700-talet. För att förstå fenomenet menar jag istället att vi dels bör ta fasta på dess moralpolitiska innebörd – att oron för förställning ytterst hängde samman med de ofrånkomliga svårigheterna att skärskåda andra människors inre moral – dels att lyfta blicken från Sverige, 1700-talet och den tidigmoderna perioden generellt och se detta fenomen eller problemkomplex som förmodernt, med rötter i kristendomen och antiken. I kapitel 2 ska jag lyfta fram den lutherska och republikanska synen på människan som ett sätt att förstå den moralpolitiska logiken, däribland misstron och oron för förställning. Dessförinnan ska jag dock diskutera logikens särskilt förmoderna innebörd, vilket görs i sällskap av den tyske historikern och historieteoretikern Reinhart Koselleck.

Förmodern erfarenhet och förväntan

Reinhart Koselleck intresserar sig för ett flerhundraårigt grundläggande skifte under moderniteten (*Neuzeit*). Detta skifte förstår han som resultatet av att relationen mellan människornas erfarenheter av det förflutna och deras förväntningar på framtiden kom att omvandlas, så att tyngdpunkten dem emellan försköts till förmån för framtiden. Eller annorlunda uttryckt, en särskild erfarenhet av tid och historia kom då att ersättas av en annan. Under tidigmodern tid förändrades de kollektivt ackumulerade erfarenheter som låg till grund för de gemensamma förväntningarna först mycket långsamt; Koselleck använder här två antropologiska och metahistoriska kategorier, erfarenhetsrum (*Erfahrungsraum*) och förväntningshorisont (*Erwartungshorizont*). På de flesta områden, och för flertalet människor, kunde den ena generationen ännu vända sig till den föregående för framtidsorientering. Förväntningshorisonten rymde i allt

¹⁸ Carter, Philip, *Men and the emergence of polite society. Britain 1660–1800* (Harlow: Longman, 2001); Eustace, Nicole, *Passion Is the Gale. Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2008).

väsentligt en förgången och redan känd framtid (*vergangene Zukunft*). Historien kom därigenom att ges en central ställning som livets läromästare, *historia magistra vitae*. Synsättet sammanförde också samtiden med antikens greker och romare och andra epoker i ett och samma rum. Under intryck av allt större och allt snabbare samhällsförändringar – exempelvis de stora upptäckterna och reformationen – började emellertid denna tillbakablickande förståelse i Europa att gradvis förlora sin förmåga att begripliggöra samtiden. Under perioden cirka 1750–1850 – av Koselleck betecknad som *Sattelzeit* eller *Schwellenzeit*, närmast tröskeltid, vilket också är det begrepp som jag kommer att använda – gick slutligen förbindelsen mellan erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten förlorad. De alltmer omvälvande politiskt-sociala och vetenskapligt-tekniska förändringarna bidrog nu, enligt Koselleck, tillsammans till att bryta upp och öppna den tidigare huvudsakligen slutna framtiden. Detta gällde särskilt de områden där erfarenhetsrummet sprängdes inom loppet av en enda generation. Istället blev nu framtiden en öppen, okänd och linjär process. I takt med att tidigare erfarenheter och förväntningar allt snabbare förlorade sin relevans föreföll det som om tiden höll på att accelerera.¹⁹

Innan vi fortsätter vill jag, i linje med historiefilosofen Anders Schinkel, här göra ett kritiskt klargörande. Det är svårt att se hur *relationen* mellan erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten, som Koselleck uppfattar dem, skulle kunna sägas ha förändrats, varför de knappast heller kan förlora kontakten med varandra. Förväntan kan alltid endast extraheras ur erfarenhet. Däremot kan givetvis erfarenhetens och förväntans *innehåll* förändras. Det torde också vara detta som Koselleck närmast är ute efter. En ny erfarenhet, central för en modern historiesyn, och annorlunda jämförd med förmodern tid, blev från och med tröskeltiden att gjorda erfarenheter allt snabbare förlorade sin framtidsorienterande kapacitet och att det förflutna blev otillräckligt för att förutskicka framtiden.²⁰

För Koselleck representerar detta skifte under tröskeltiden ett politiskt jordskred. I samband med uppkomsten av en ny typ av framtid, som kunde formas och leda till nära nog vilket samhälle och vilken människa som helst, uppstod nya och löftesrika

¹⁹ Koselleck, Reinhart, "Progress' and 'Decline': An appendix to the History of Two Concepts", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002a); Koselleck, Reinhart, "The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002b); Koselleck, Reinhart, "Förgången framtid vid den nya tidens början", *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004a [1968]); Koselleck, Reinhart, "'Erfarenhetsrum' och 'förväntningshorisont' – två historiska kategorier", *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004b [1976]); Koselleck, Reinhart, "Historia Magistra Vitae. Om föreställningens gradvisa upplösning under den nya tiden", *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004c [1967]).

²⁰ Schinkel, Anders, "Imagination as a category of history: An essay concerning Koselleck's concepts of Erfahrungsraum and Erwartungshorizont", *History and Theory*, 44 (2005), s. 45–47.

politiska ideologier, och "the lower their content in terms of experience, the greater were the expectations they created".²¹ Till sin hjälp tog aktörerna omvandlade eller helt nya begrepp – såsom "klass", "medborgare", "nation", "folk", "revolution", "frihet", "jämlighet" – som bättre än de gamla kunde förklara samhällsförändringarna och frammana de nya samhällsvisionerna. Därmed ändrade också de politiska konflikterna karaktär, till att gälla en kamp mellan flera genuint alternativa framtidsvisioner, formulerade som ideologier. För att förverkliga eller förhindra dessa nya framtider tillkom i sin tur allt fler människor och samhällsgrupper, vilket ytterligare bidrog till dynamiken. Den nya pluralism som detta gav upphov till, som rymde både olika framtidsvisioner och nya politiska aktörer, välkomnades måhända inte. Men att människor med olika intressen, sociokulturella värderingar och ideologiska utgångspunkter också föredrog olika framtider framstod alltmer som någonting ofrånkomligt. Att samhället präglades av konflikt var förvisso inte heller en ny uppfattning. Ny var däremot den positiva kraft som konflikterna började tillmätas, vilken förklarades driva utvecklingen fram mot en grundläggande annorlunda, och åtminstone potentiellt bättre, framtid.²²

Koselleck har en komplex syn på, och ett ambivalent förhållande till, sin övergripande periodisering. Detta ska utvecklas mer nedan, men redan här bör något sägas om periodiseringen förmodern–modern och hur jag själv använder dessa begrepp. Som nämnts uppfattar Koselleck tröskeltiden som en övergångsperiod, under vilken ett tidigare – förmodernt – förhållande mellan erfarenheten och förväntan dramatiskt kom att kastas om. Därmed bröts en mycket lång kontinuitet. Två påpekanden kan här göras. Periodiseringen syftar, för det första, till att kasta ljus över *en* specifik förändringsdimension. Den täcker således inte in tidsrymdens alla dimensioner, något

²¹ Koselleck, Reinhart, "Concepts of Historical Time and Social History", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002c [1982]), s. 129.

²² Begreppsförändringarna studeras i Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Bd 1–8* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972–1997). Inledningsvis slår Koselleck fast kriterierna för att studera begreppsförändringarna, som också kan ses som de hypotetiska kännetecknen för desamma: För det första begreppens demokratisering (*Demokratisierung*), att de började användas av allt fler personer och grupper. För det andra begreppens temporalisering (*Verzeitlichung*), som gjorde dem orienterade mot en öppen, linjär och okänd framtid. För det tredje begreppens ideologisering (*Ideologisierung*), som gjorde dem alltmer abstrakta och omstridda; kännetecknade är här uppkomsten av så kallade kollektivsingular (*Kollektivsingular*) som omvandlade exempelvis olika gruppers friheter till Friheten. Slutligen, för det fjärde, begreppens politisering (*Politisierung*), som betecknar att de alltmer började användas som sociopolitiska slagord och på ett nytt sätt hamnade i politikens centrum. Se Koselleck, Reinhart, "Einleitung", Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland, Bd 1* (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972), s. xvi–xix. Se även Richter, Melvin, *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1995), s. 37f.

som självfallet vore omöjligt, ett förhållande som torde gälla alla periodiseringar. I vissa avseenden och med vissa syften kan det med andra ord vara fruktbart att se tiden före 1700-talets mitt som en period, med några framträdande förenande drag, men knappast ur alla avseenden och med alla tänkbara syften. Vid närmare påseende laborerar Koselleck, för det andra, inte med en utan med två övergångsperioder under modernitetens inledande århundraden: först en mer utdragen och latent (ca 1500–1750) – som han låter stå namnlös, och som därför sällan refereras – därefter en mer dramatisk och manifest (ca 1750–1850). Mest av allt utmärks således den övergång som Koselleck tecknar av kontinuitet och seghet. I bägge fallen överlappar dessa perioder två andra vedertagna epoker, den tidigmoderna och den frihetstida²³, som i denna avhandling endast fungerar som behändiga beteckningar av perioderna 1500–1800 och 1719–72 och inte ges några analytiska implikationer. Här kan även nämnas att jag i avhandlingens avslutande diskussion kort ska väcka frågan om var vår egen senmoderna politiska samtid hör hemma i detta sammanhang.

Något bör här också sägas om de normativa och teleologiska konnotationer som vidhåftar begreppet ”förmodern”, och som inbjuder till missförstånd. Det finns följaktligen anledning att här vara tydlig: förmodern politik ses här som vare sig bättre eller sämre än modern politik, inte heller som mindre komplex, utan endast som annorlunda. Syftet med begreppet är att fånga dels politikens grundläggande annorlundahet under äldre frihetstid, jämfört med modern politik, dels att politiken i flera centrala avseenden liknade exempelvis romersk politik, trots att denna i tid var betydligt mer avlägsen. Med detta sagt tillskrivs här inte heller begreppet ”förmodernitet” någon särskild historisk riktning och är inget förstadium till det moderna – såsom i fallet med begreppet ”tidigmodern” – utan betecknar tvärtom något väsentligen annorlunda och studeras i sin egen rätt.²⁴

²³ ”Frihetstiden” som benämning på den egna samtiden, till vilken ”friheten” återvänt, dyker upp vid seklets mitt. Lindberg (2006), s. 185–194; Wolff (2008), s. 49f; Nordin (2009), s. 12.

²⁴ I en svensk kontext har det förmoderna, som historisk epokbestämning – delvis till följd av en av Riksbanken särskilt finansierad satsning – under senare år tilldragit sig ett visst intresse. Här bör framför allt nämnas den forskning som har bedrivits inom *Nätverket för studier i förmodern politik*, se Hallenberg, Mats & Linnarsson, Magnus (red.), *Politiska rum. Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2014); Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014); *Scandia Supplement*, 81:2 (2015). Mest ingående – och i mitt tycke bäst – har det förmoderna diskuterats av Leif Runefelt, se *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen, 1800–1860* (Lund: Sekel, 2011), kap. 6; Runefelt (2015) passim, s. 41.

Hur kan då Kosellecks förståelse hjälpa oss att förstå den frihetstida moralpolitiska logiken? Förutsatt att Kosellecks förståelse har något förklaringsvärde innebär den att vi måste betrakta förmodern och modern politik som grundläggande olika. Kosellecks intresse är huvudsakligen riktat mot tröskeltiden och själva övergången under moderniteten. Med utgångspunkt i hans övergripande perspektiv, rörande förhållandet mellan erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten under förmoderniteten, är det emellertid möjligt att skissera en förståelse också av den förmoderna politiken. En sådan förståelse skulle kunna se ut så här:

När framtiden huvudsakligen var sluten och förgången – när den primära erfarenheten av politisk förändring var upprepning och lagbundenhet – måste politiken istället bli av mer förvaltande karaktär. Det väsentliga var då inte att förändra samhället till något det aldrig varit, utan att förvalta och återställa samhällsordningen. Politisk förändring ansågs alltså vara möjlig, men inte i en öppen och modern mening; det är, som Koselleck framhåller, exempelvis belysande att begreppen ”framsteg” och ”perfektion” kunde användas synonymt.²⁵ Förhållandet kan illustreras med den förmoderna synen på lagen, som, påpekar rättshistorikern Claes Peterson, inte sågs som ett ”politiskt instrument, med vars hjälp man skulle ändra på samhället för att uppnå självständigt uppställda mål”. Lagen var tvärtom i grunden oföränderlig och ”ett medel att komma den etisk-normativa ordningen så nära som möjligt”.²⁶ Samhällskritik utmynnade i linje med detta inte i krav på ändringar av lagstiftningen. Istället riktades kritiken mot enskilda individer, till exempel ämbetsmän, som i sin maktutövning gjorde våld på lagen. I fokus stod dessa personers omoral, som förklarade deras handlande och som kunde fastslås med ledning av deras livsföring och allmänna fysiska uppenbarelse. För att återställa den normativa ordningen måste dessa moraliskt fördärvade personer ersättas av dygdiga.²⁷

Samhället förändrades med detta förmoderna synsätt enligt ett fåtal välkända scenarier; välkända eftersom de ansågs ha inträffat flera gånger tidigare i det förflutna. Förändringarna innebar antingen att den förvaltande politiken misslyckades, med följd att samhällsordningen raserades, eller också att den hade framgång, vilket på motsvarande sätt innebar en restaurering. Som exempel härpå kan nämnas

²⁵ Koselleck (2002a), s. 227f.

²⁶ Peterson, Claes, ”1734 års lag – en medeltida lagbok eller en upplysningskodifikation? Till frågan om synen på lagändring i det förliberala samhället”, *Studier i äldre historia. Tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholms universitet, 1985b), s. 299, 283.

²⁷ Peterson, Claes, ”’En god ämbetsman är bättre än en god lag...’ Frågan om justitiekanslern som en allmogens besvärinstans i klagomål över kronobetjänters ämbetsutövning (1742–1752)”, Blomstedt, Yrjö m.fl., *Administrasjon i Norden på 1700-talet. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet*, 4 (Oslo: Universitetsforl., 1985a), s. 313f; Cavallin, Maria, *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenska ämbetsmannen 1750–1780*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 36 (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborg universitet, 2003), diss., se t.ex. s. 179.

reformationen, som förstods som just en sådan restaurering. Till frågan om denna förmoderna förväntningshorisont ska vi få anledning att återkomma i en mer utvecklad diskussion i kapitel 2.²⁸

Frånvaron av olika öppna framtider gjorde sammanfattningsvis en grundläggande och strukturerande politisk konflikt om vad som kännetecknade det goda samhället och hur detta bäst kunde uppnås överflödigt och meningslös. Den förmoderna förväntningshorisonten uteslöt också en syn på politiska motståndare som bärare av alternativa och positiva samhällsvisioner. Dessa antagonisters politiska drivkrafter begripliggjordes istället i (o)moraliska termer. De politiskt habila var inte indragna i en kamp *för* olika öppna framtider utan en kamp *mot* dem som sökte rasera den normativa samhällsordningen. Detta var en i grunden ahistorisk kamp, som till följd av den oföränderliga mänskliga naturen alltid hade pågått och alltid måste fortgå.²⁹ I kapitel 2 ska vi se närmare på frihetstidens *homo politicus* och de erfarenheter av och förväntningar på människan som politisk varelse som gav upphov till en sådan moralpolitisk logik. Denna analys ligger sedan till grund för avhandlingens empiriska del.

Den moralpolitiska logiken förstås alltså i denna studie mot bakgrund av en under lång tid ackumulerad kollektiv uppsättning erfarenheter av människan som (o)moralisk samhällsvarelse, bland vilka ingick erfarenheten att människan regelmässigt förställde sig för att framstå som mer dygdig än hon egentligen var. Av dessa erfarenheter följde helt naturligt en förväntan på politiken, som rymde såväl förståelse som handlingsanvisningar.

Erfarenhetsbegreppet hör hemma i en hermeneutisk tradition, enligt vilken människan, som individ och som kollektiv, förstås orientera sig i tillvaron genom sina gjorda erfarenheter.³⁰ Endast med hjälp av dessa orienteringspunkter förstås hon kunna

²⁸ Den förmoderna förväntningshorisonten märks också i de utsagor som vid ett första påseende kan framstå som uttryck för modern radikalism. Detta gäller t.ex. de samhällsomstörtande grupper under den engelska revolutionen som många gånger har fått representera en tidigmodern "radikalism", se Foxley, Rachel, "Radicalism in Early Modern England. Innovation or Reformation?", Bagchi, Barnita (ed.), *The Politics of the (Im)Possible. Utopia and Dystopia Reconsidered* (Thousand Oaks: Sage, 2012).

²⁹ Koselleck (2004a), s. 46, tangerar kort frågan om den förmoderna mänskliga naturens konstant som politisk faktor.

³⁰ Koselleck följer framför allt Hans-Georg Gadamer, se *Sanning och metod: i urval*. Urval, inledning och översättning av Arne Melberg (Göteborg: Daidalos, 1997), s. 149–156, 162–167. Se härom Jordheim, Helge m.fl., *Humaniora. En innföring* (Oslo: Universitetsforlaget, 2008), s. 219–242; Olsen, Niklas,

förhålla sig till en okänd framtid. När förväntningshorisonten genombryts – när förväntan inte infrias – uppstår en ny erfarenhet som förändrar förutsättningarna för orienteringsprocessen, något som kan ske på både individuell och kollektiv nivå. Därmed revideras också de handlingsanvisningar som orienteringsprocessen alltid tillhandahåller. Erfarenheten och förväntan speglar således varandra och förändras tillsammans. Erfarenhetsrummet rymmer därför inte det samlade förflutna, inte heller alla gjorda erfarenheter, utan endast de förmedlade och ikraftvarande erfarenheterna vid en viss tid.

”I den egna erfarenheten, förmedlad av generationer eller institutioner, finns vidare alltid andras erfarenhet bevarad”, skriver Koselleck.³¹ De gjorda erfarenheterna förenar alltså människorna transhistoriskt, över seklerna. Erfarenheterna från det förflutna ligger till grund för samtidsförståelsen och framtidsförväntan. Erfarenhet är på så sätt att betrakta som närvarande förflutet. Denna ansamling av erfarenhet är för Koselleck rumslig i det att den ”är samlad till en helhet i vilken många skikt av svunna tider är närvarande utan att ge någon indikation om före och efter”.³² Erfarenhetsrummet saknar alltså inre kronologi och ordning. Olika erfarenheter, från olika tider och sammanhang, överlagrar och genomtränger varandra. Häri ingår såväl explicita och genomreflekterade lärdomar som mer omedvetna förhållningssätt. Vissa politiska erfarenheter kan vara så cementerade att de knappt ens artikuleras. Eftersom erfarenhetsrummet på detta sätt är både innehållsrikt och spänningsfyllt är de slutsatser som de tolkande subjekten drar aldrig entydiga. En viktig poäng med det hermeneutiska perspektivet är således att orienteringen alltid i någon mening är subjektiv och konfliktfylld. Eftersom personer och kollektiv tolkar händelser och företeelser subjektivt är aldrig heller handlandet givet. Snarare än att försöka fastställa kausalitet är hermeneutikern upptagen med att förstå själva tolkningsprocessen och de olika lärdomar som drogs, vilket också är den uppgift som står i förgrunden i denna avhandling.

Det teoretiska perspektiv som här har tecknats kan hjälpa oss att förstå den moralpolitiska logiken. Perspektivet är emellertid ingen metod som bidrar till att göra logiken forskningsbar i en mer praktisk mening. Erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten fungerar istället som en mer övergripande tolkningsram, och som sådan är den främst implicit närvarande i den empiriska analysen. Empiriskt studeras erfarenheterna av och förväntningarna på människan som politisk varelse

History in the plural. An introduction to the work of Reinhart Koselleck (New York/Oxford: Berghahn Books, 2012), passim, t.ex. s. 221–226. Referatet nedan baseras på Koselleck (2004b), särskilt s. 171–177.

³¹ Ibid., s. 171.

³² Ibid., s. 173.

istället med hjälp av en berättelseanalytisk metod, vilken presenteras längre fram i detta kapitel.

Perspektiv på undersökningsperioden

Av avhandlingens teoretiska perspektiv följer att den moralpolitiska kampen om politisk habilitet inte förstås som unik för frihetstiden. Den är här istället att betrakta som förmodern till sin karaktär. Det är likväl högst rimligt att studera konflikten under just frihetstiden med tanke på hur framträdande den då var. Detta måste i sin tur ses mot bakgrund av den kraftigt ökade graden av *politisering* under perioden.

Under frihetstiden kom fortlöpande allt fler att ta aktiv del i rikspolitiken. Särskilt under riksdagarna blev det tydligt hur stor och heterogen denna grupp aktörer var. Det politiska deltagandet skedde på många olika sätt och med varierad grad av framgång. Särskilt mer nytillkomna möttes med stor misstro. Likväl är trenden över perioden tydlig, motståndet till trots kom allt fler individer och grupper att vinna rikspolitiskt tillträde och inflytande. Sett till graden av representation, faktiskt politiskt inflytande och ett mer indirekt utomparlamentariskt deltagande var det frihetstida politiska systemet ovanligt inklusivt för sin tid.³³

Även om denna frihetstida politisering inte ses som orsaken till den moralpolitiska konflikten är det rimligt att anta att det växande antalet politiska aktörer och de allt fler anspråken på politisk habilitet skärpte konflikten, ungefär på samma sätt som de allt vanligare socialt uppåtsträvande anspråken – möjliggjorda av bland annat konsumtionsrevolutionen – ökade den sociala konfliktnivån och ställde frågan om social förställning på sin spets. Lilliehööks fråga om vilken drivfjäder som dolde sig i de politiska aktörernas hjärtan kunde ha formulerats också under tidigare perioder som såg en snabbt ökad politisering, något som senast hade skett under åren 1660–80, den period som ibland har kallats den lilla frihetstiden.

Den frihetstida politiseringen behandlas ingående i kapitel 3. Där beskrivs för det första hur allt fler aktörer kom att ta en allt aktivare del i kampen om politisk habilitet och ett större reellt politiskt inflytande, för det andra hur allt fler hade framgång och för det tredje hur allt fler fick bättre möjligheter att iakttä denna kamp också på avstånd. Det ökade antalet aktörer kom delvis att förändra förutsättningarna för politisk konflikt och interaktion. Den förändring som särskilt står i fokus i kapitlet rör den ökade omfattningen – sannolikt också den ökade politiska betydelsen – av muntlig och

³³ Metcalf (1985), s. 131f; Roberts, Michael, *Sverige under frihetstiden. 1719–1772* (Stockholm: Prisma, 2003 [1986]), s. 105f, 132; Metcalf (2003), s. 40; Sennefelt (2006), s. 18, 41–43, 48. För en god forskningsöversikt rörande just hur unikt inklusivt det svenska systemet var i internationell jämförelse se Ihalainen (2010), s. 160–170. Politiseringen under de frihetstida riksdagarna beskrivs i Sennefelt (2011a).

skriftlig politisk opinionsbildning, särskilt med avseende på den partipolitiska handskrivna litteraturen. Kapitlet utgör på så sätt en viktig contextualisering både av avhandlingens källmaterial och några av de opinionsbildande praktiker med vilka kampen om politisk habilitet fördes.

Det finns också ett antal skäl till att studera den moralpolitiska konflikten just under åren kring 1740. Under dessa år genomgick partipolitiken flera viktiga förändringar, som i tid sammanföll med och delvis orsakade att den skriftliga politiska opinionsbildningen kraftigt ökade. Till sambandet här emellan ska vi återkomma i kapitel 3. Förändringarna av partipolitiken och den politiska opinionsbildningen är i sig intressanta att studera. Samtidigt utgör den omfattande politiska litteraturen ett fruktbart källmaterial, som möjliggör en större studie. Ett brett urval av denna rika litteratur utgör avhandlingens källmaterial. Särskild vikt har lagts vid de handskrivna pamfletter, paskiller och allegoriska texter vilka undgick censuren och i många fall var starkt polemiska. Tidigare forskning har endast i liten utsträckning använt sig av detta otryckta material. Även tryckt politisk litteratur – såsom riksdagstal, predikningar och tidningar – har dock inkluderats, liksom undantagsvis texter från riksdagens slutna rum. Studiens källmaterial diskuteras närmare i slutet av detta kapitel, samt i kapitel 3.

Ett mer praktiskt skäl till att rikta fokus mot åren kring 1740 är att jag här kan dra nytta av historikern Göran Nilzéns och litteraturhistorikern Ingemar Carlssons i sammanhanget mycket användbara kulturhistoriska studier av partipolitiken under dessa år.³⁴ Nilzéns och Carlssons empiriska forskningsintresse har förvisso huvudsakligen varit riktat åt ett annat håll än mitt. Det har medfört att de har fört intressanta iakttagelser åt sidan som del av ”den politiska debattens och propagandans standardarsenal”.³⁵ Detta ändrar emellertid inte på det faktum att de i hög grad har möjliggjort min egen empiriska studie, inte minst genom utforskandet av den handskrivna politiska litteraturen, och vi ska få anledning att återvända till i synnerhet Carlssons forskargärning många gånger.

Mer allmänt kan också nämnas att jag anser det viktigt att studera den äldre delen av frihetstiden istället för att, vilket har varit betydligt mer vanligt, rikta blicken mot frihetstidens senare hälft, i synnerhet mot periodens sista år under vilka den nya

³⁴ Carlsson, Ingemar, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan Om Hästen och Wår-Wisa i samtidshistorisk belysning* (Lund: CWK Gleerup, 1966), diss.; Carlsson, Ingemar, *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi*. Acta bibliothecae universitatis Gothoburgensis, 9 (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1967a); Nilzén, Göran, *Studier i 1730-talets partiväsende* (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholm universitet, 1971), diss.; Carlsson, Ingemar, *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*. Stockholm Studie in History, 29 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1981).

³⁵ Ibid., s. 160, se även t.ex. s. 81.

tryckfrihetsförordningen från 1766 gav upphov till en livaktig politisk debatt.³⁶ En uppenbar fara med en sådan snedvridning är att den senare delen av perioden tillåts karaktärisera också den föregående, så att frihetstiden kommer att framstå som en mer homogen epok än den sannolikt var. Genom att man studerar periodens tidigare och mindre undersökta del kan man problematisera den frihetstida periodiseringen, vilket inte minst gör det enklare att urskilja i vilka avseenden och i vilken omfattning som den frihetstida politiken förändrades från och med 1760-talet.

Den avgörande anledningen till att empiriskt undersöka just denna del av frihetstiden går emellertid tillbaka på avhandlingens teoretiska ramverk. Ungefär från mitten av seklet antas att den moralpolitiska logiken, och det meningssammanhang som den reflekterade, började ersättas av en mer modern och framtidsorienterad politisk logik. Detta teoretiska antagande placerar min undersökningsperiod i slutskedet av en mycket lång förmodern period, framför tröskeln till en modern politik. Detta gör undersökningsperioden intressant, dels för att vi kan studera en förmodern politisk logik, dels för att vi kan närma oss frågan om förändring och för svenska förhållanden pröva Kosellecks periodisering – om politiken ännu åren kring 1740 var förmodern.³⁷

Något behöver här också sägas om den teoretiska och empiriska kritik som har riktats mot Kosellecks modernitetsteori om en temporalisering under tröskeltiden. Kritikerna har framför allt hävdats att teorins periodisering inte tillräckligt tar hänsyn till kontinuiteten mellan det förmoderna och det moderna – att brottet inte är så definitivt och inte så tydligt kan förläggas till tröskeltiden. Detta drabbar inte minst Kosellecks implicita syn på sekulariseringen. Vidare att periodiseringen inte förmår

³⁶ För nyare forskning om denna senare del av perioden se t.ex. Nordin (2000), kap. 6; Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003); Hallberg (2003); Winton (2006); Wolff (2008); Ihalainen (2010); Ihalainen, Pasi et al (eds.), *Scandinavia in the Age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820* (Farnham: Ashgate Publishing, 2011).

³⁷ Flera studier har hävdats att övergången till en modern politik inleds i Sverige först under 1750- och 1760-talen, se t.ex. Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*. *Studia Historica Upsaliensia*, 184 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 1997), diss.; Metcalf (2003); Nordin (2003); Runefelt (2005); Lindberg (2006). Ihalainen (2010), s. 478–484, har understrukit att förändringarna under frihetstidens avslutande decennier inte ska överdrivas; det avgörande skiftet var istället en följd av franska revolutionen och dröjde således ännu några decennier. Se härom även Jarrick, Arne, *Mot det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm* (Stockholm: Tiden, 1992), s. 164–173.

urskilja andra viktiga diskontinuiteter.³⁸ En mer specifik kritik, som kanske här är av större intresse, gäller att Koselleck har förlagt tröskeltiden för sent eftersom en modern temporalisering kan skönjas i naturalhistoriska, samhällshistoriska och religionshistoriska texter redan under 1600-talet. Så omvandlades exempelvis begreppet "historia" till kollektivsingular redan under det seklet, tvärt emot vad Koselleck hävdar.³⁹

Denna kritik reviderar givetvis Kosellecks periodisering. I ett centralt avseende är kritiken emellertid, som Helge Jordheim klargörande har påtalat, missriktad. Detta därför att den inte tar hänsyn till Kosellecks ambition att utarbeta ett metateoretiskt alternativ till en konventionell tidsförståelse. Det förklarar också den lätthet med vilken Koselleck har distanserat sig från nämnda periodisering.⁴⁰ Koselleck har framhållit att såväl tröskeltiden som tidsspannet i fråga hade ett heuristiskt och hypotetiskt syfte, som uppkom i direkt anslutning till arbetet med *Geschichtliche Grundbegriffe*, och också fortsatt bör betraktas på detta sätt. Med avseende på andra språkförhållanden, och andra

³⁸ Se t.ex. Boer den, Pim, "The Historiography of German Begriffsgeschichte and the Dutch Project of Conceptual History", Hampsher-Monk, Iain et al (eds.), *History of Concepts Comparative Perspectives* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998), s. 21f och där anförd litteratur; Ihala, Pasi, *The Discourse on Political Pluralism in Early Eighteenth-Century England. A Conceptual Study with Special Reference to Terminology of Religious Origin*. Bibliotheca Historica, 36 (Helsingfors: Suomen Historiallinen Seura, 1999), diss., s. 45–47; Springborg, Patricia, "What can we say about history? Modernity and historical consciousness", Kurunmäki, Jussi & Palonen, Kari (Hg./eds.), *Zeit, Geschichte und Politik. Time, History and Politics. Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 223 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003), s. 67, 30f; Stockhorst, Stefanie, "Zeitkonzepte. Zur Pluralisierung des Zeitdiskurses im langen 18. Jahrhundert", *Das achtzehnte Jahrhundert*, 30:2 (2006); Davis, Kathleen, *Periodization and Sovereignty. How Ideas of Feudalism and Secularization Govern the Politics of Time* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008), s. 87–95; Joas, Hans, "The Contingency of Secularization: Reflections on the Problem of Secularization in the Work of Reinhart Koselleck", Joas, Hans & Klein, Barbro (eds.), *The Benefit of Broad Horizons. Intellectual and Institutional Preconditions for a Global Social Science. Festschrift for Björn Wittrock on the Occasion of his 65th Birthday*. International Comparative Social Studies, 24 (Leiden/Boston: Brill, 2008), s. 96–104; Joas, Hans & Vogt, Peter (Hrsg.), *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks* (Berlin: Suhrkamp, 2011), del 4, särskilt Motzkin, Gabriel, "Über den Begriffe der geschichtlichen (Dis-)Kontinuität: Reinhart Kosellecks Konstruktion der Sattelzeit", Stockhorst, Stefanie, "Novus ordo temporum. Reinhart Kosellecks These von der Verzeitlichung des Geschichtsbewußtseins durch die Aufklärungshistoriographie in methodenkritischer Perspektive", och Sawilla, Jan Marco, "Geschichte und Geschichten zwischen Providenz und Machbarkeit. Überlegungen zu Reinhart Kosellecks Semantik historischer Zeiten".

³⁹ Se t.ex. Jung, Theo, "Das Neue der Neuzeit ist ihre Zeit. Reinhart Kosellecks Theorie der Verzeitlichung und ihre Kritiker", Mitterbauer, Helga & Scherke, Katharina (Hrsg.), *Moderne. Kulturwissenschaftliches Jahrbuch*, 6 (2010/2011); Stockhorst (2011); Sawilla (2011); Duso, Giuseppe, "Begriffsgeschichte and the Modern Concept of Power", Fernández Sebastián, Javier (ed.), *Political Concepts and Time. New Approaches to Conceptual History* (Santander: Cantabria University Press & McGraw-Hill, 2011).

⁴⁰ Jordheim, Helge, "Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities", *History and Theory*, 51 (2012). Se härom även Stockhorst (2011).

frågor gällande temporaliseringen, kan undersökningsperioden givetvis behöva justeras.⁴¹

Kosellecks egen ambition är istället att dekonstruera historisk tid i singular, och studera den i plural. I varje synkront tidssnitt kan vi, menar Koselleck, alltid urskilja många olika temporaliteter eller tidsskikt (*Zeitschichten*), vilka kan sägas ligga i olika överlappande lager, möjliga att gräva fram i exempelvis begreppen. Tidsskikten existerar samtidigt, men är ändå osamtidiga; temporalt har de olika ursprung, varaktighet och förändringstakt. Denna samtidiga osamtidighet (*Gleichzeitigkeit des Ungleichzeitigen*) var särskilt påtaglig under tröskeltiden, men är inte unik för den; tiden är för Koselleck alltid mer eller mindre skiktad och heterogen. Under tröskeltiden innehöll flertalet sociala och politiska begrepp samtidigt kvarlevor från både flera olika förmoderna – antika, medeltida och tidigmoderna – erfarenheter, men dessa samexisterade också med en modern temporalisering, vilken frammanade en helt annan, öppen, framtid. Denna samtidiga osamtidighet medför en ständig spänning i, och mellan, begreppen.⁴²

Med denna ansats blir ovanstående kritik felriktad. Det som händer under tröskeltiden är inte, enligt Koselleck, att den samtidiga osamtidigheten uppstår, utan att den blir betydligt mer manifest jämfört med tidigare. Koselleck är med andra ord minst av allt intresserad av att fastslå ett distinkt brott cirka 1750. Om något är han – med utgångspunkt i erfarenhetsbegreppet – intresserad av kontinuitet.⁴³

⁴¹ Se t.ex. Koselleck, Reinhart, "A Response to Comments on the Geschichtliche Grundbegriffe", Lehmann, Hartmut & Richter, Melvin (eds.), *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Occasional Paper, 15 (Washington: German Historical Institution, 1996), s. 69; "Zeit, Zeitlichkeit und Geschichte – Sperrige Reflexionen. Reinhart Koselleck im Gespräch mit Wolf-Dieter Narr und Kari Palonen (1999)", Kurunmäki, Jussi & Palonen, Kari (Hg./eds.), *Zeit, Geschichte und Politik. Time, History and Politics. Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 223 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003), s. 30. Se även Richter (1995), s. 17, n. 9.

⁴² Koselleck, Reinhart, "On the need for theory in the discipline of history", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002d [1972]), s. 6–9; Koselleck, Reinhart, "The unknown future and the art of prognosis", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002e [1984]), s. 135; Koselleck, Reinhart, "History, histories, and formal time structures", *Futures past. On the semantics of historical time* (New York/Chichester: Columbia University Press, 2004d [1973]), s. 95; Koselleck, Reinhart, "Tidslag", Busck, Jens m.fl. (red.), *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling* (Köpenhamn: Hans Reitzels forlag, 2007 [1994]), s. 185. Se även Olsen (2012), s. 142f, 221, 226.

⁴³ Jfr Jordheim (2012).

Syfte och frågeställningar

Avhandlingen tar sin utgångspunkt i en undran inför den moraliska konfliktlinje som kan skönjas i frihetstidens politik, och som förefaller ha strukturerat politiken på ett visst sätt, enligt en särskild moralpolitisk logik. Annorlunda uttryckt tycks konflikten om vilka som skulle erkännas som politiska subjekt vid denna tid ha avgjorts genom frågan om aktörernas inre moraliska bevekelsegrunder, något som med nödvändighet gav upphov till misstro och oro för förställning. Som studieobjekt kan denna logik synas vara vagt definierad. Detta är dock ett medvetet val. Jag ser ingen anledning att här föregripa undersökningen genom en snävare definition. Den moralpolitiska logiken i frihetstidens politiska landskap har uppmärksamats i ett fåtal tidigare undersökningar men har inte som här gjorts till primärt studieobjekt.

Avhandlingens syfte är att studera hur och varför en moralpolitisk logik strukturerade frihetstidens politik. Empiriskt görs detta mot bakgrund av en särskild parti- och rikspolitisk konfliktsituation åren kring 1740, och genom en analys av två partiberättelser och en moralpolitisk metaberättelse som urskiljs i tidens politiska litteratur. I förlängningen menar jag att detta kan bidra till förståelsen också av politikens skiftande villkor ur ett mycket långt tidsperspektiv. Kapitlen 2 och 3 har därtill kapitel-specifika syften ämnade att ytterligare utarbeta avhandlingens utgångspunkter.

Syftet operationaliseras med hjälp av följande frågeställningar:

- *Vilka erfarenheter av och förväntningar på människan som politisk varelse förmedlas i berättelserna, och på vilket sätt strukturerar de berättelserna?*
- *Hur uttrycks den moralpolitiska konflikten mellan habila och icke-habila aktörer i berättelserna?*
- *Vilka är de största likheterna och skillnaderna mellan partiberättelserna?*
- *Hur förändras partiberättelserna, i relation till det politiska skeendet och till varandra?*
- *I vilken utsträckning är berättelserna av förmodern karaktär, med avseende på förändring och politisk konflikt?*

Avhandlingen är ett bidrag till flera olika forskningsfält och problemkomplex, vilka här för tydlighets skull ska sammanfattas.

Avhandlingen är för det första ett bidrag till den tidigmoderna forskningen om medborgerlighet. Konflikten om den politiska habiliteten studeras under en period då det politiska subjektskapet var under omförhandling såtillvida att allt fler aktörer gjorde anspråk på att erkännas som sådana. Konflikten studeras emellertid inte som en kamp mellan en politisk elit och mer folkliga anspråk, utan som en konflikt i vilken även

socialt och politiskt upphöjda personer måste kämpa för sin politiska habilitet. I fokus står inte heller frågan om vad som normativt konstituerade det politiska subjektet. Avhandlingen undersöker istället *hur* aktörerna gjorde dessa anspråk i konkreta konfliktsituationer och hur konflikten begripliggjordes moralpolitiskt. Kampen om politisk habilitet studeras vidare partipolitiskt, något som tidigare inte har gjorts.

För det andra bidrar avhandlingen till den forskning som har sökt historisera och problematisera tidens syn på människan som samhällelig, politisk och moralisk varelse. I avhandlingen närmar vi oss aktörernas politiska bevekelsegrunder med utgångspunkt i den samtida samhälls- och människosynen, eller mer precist som ett antal djupt liggande moralpolitiska erfarenheter och förväntningar, som förändrades endast långsamt och som i sina grunddrag bör förstås som förmoderna. Avhandlingens ambition är att undersöka detta moralpolitiska meningssammanhang för att bättre förstå aktörernas politiska handlande. Frågan om vilken moralpolitisk förväntningshorisont som detta erfarenhetsrum gav upphov till är viktig också om man som jag vill undersöka hur politiken strukturerades i förhållande till en sluten och förgången framtid och vilka begränsningar som detta moralpolitiska meningssammanhang innebar för hur politiken vid denna tid kunde förstås.

För det tredje bidrar avhandlingen med nya perspektiv på den frihetstida partipolitiken, som har varit underbelyst i senare forskning. Avhandlingen närmar sig inte partipolitiken via aktörernas sociomateriella intressen, och inte via partiinstitutionerna, utan med utgångspunkt i den moralpolitiska logiken, kampen om politisk habilitet, partiberättelserna och den vidare politiseringsprocessen.

Metod och källmaterial

Erfarenhetsrum och förväntningshorisont i begrepp och berättelser

En avgörande metodologisk utgångspunkt är här att erfarenhetsrummet, liksom den förväntningshorisont som dras därifrån, finns avlagrat i språket. Genom att studera olika språkliga konstruktioner kan vi alltså blottlägga tidens politiska erfarenheter och förväntningar.

Detta kan göras med utgångspunkt i begreppen. Koselleck studerar hur erfarenhet och förväntan har konceptualiserats i särskilda politisk-sociala grundbegrepp, exempelvis begreppet ”revolution”, till vilket vi ska återkomma. För Koselleck är intresset framför allt riktat mot begreppens strukturella förändringar över längre tidsrymder och den spänningsfyllda interaktionen mellan de samtidigt osamtidiga tidsskikten.⁴⁴

Avhandlingens huvudsakliga metod är emellertid inte begreppshistorisk utan berättelseanalytisk. Om begreppen kan sägas vara korta koncentrat av ett visst meningssammanhang tar berättelserna istället mer av ett helhetsgrepp, och är på så sätt mer innehållsrika och fruktbara att studera. Det blir med denna berättelseanalytiska ansats också tydligare att erfarenhetsrummet är spänningsfyllt, att det inte är givet vilka erfarenheter som i en viss situation lyfts upp och fogas samman och vilka slutsatser som dras av detta urval. Är man därtill, som jag, intresserad av meningssammanhangets temporala dimensioner – i vilken utsträckning framtiden var slutet och förgången – förefaller den berättelseanalytiska metoden bäst lämpad. Till detta kan läggas att det kan finnas en teori- och metodutvecklande potential i att undersöka erfarenhet och förväntan också i andra språkliga uttryck, exempelvis berättelser, och inte som hittills huvudsakligen i begrepp.

Den begreppshistoriska metoden kan dock berika berättelseanalysen. Den påminner oss om att vara uppmärksamma på begreppen, att det finns mycket mening i dessa

⁴⁴ En god metodologisk introduktion ges i Richter (1995), kap. 2; Olsen (2012), kap. 4; Persson, Mats, ”Begreppshistoria och idéhistoria”, Lindberg, Bo (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Konferenser, 59 (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2005), s. 15–25. I sammanhanget bör även nämnas den begreppsbruks- eller talhandlingsteori som förknippas med den så kallade Cambridge-skolan, och som har sin mest namnkunnige förespråkare i Quentin Skinner. På ett annat sätt står här aktörernas intentionella begreppsanvändning, i olika synkrona konfliktsituationer, i centrum. Se Skinner, Quentin, *Visions of Politics. Vol. I. Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002a), passim; Jordheim, Helge, *Läsningens vetenskap. Utkast till en ny filologi* (Gräbo: Bokförlaget Anthropolos, 2003), s. 216–250. Som flera gånger har påpekats ska emellertid inte skillnaden mellan Kosellecks och Skinners båda förhållningssätt överdrivas, se t.ex. Richter (1995), kap. 6; Jordheim (2003), kap. 3; Ihala, Pasi, ”Between historical semantics and pragmatics. Reconstructing past political thought through conceptual history”, *Journal of Historical Pragmatics*, 7:1 (2006a).

mångtydiga och vid en första anblick oansenliga ord, ordföljder och ordkluster. Valet att använda ett särskilt begrepp i ett visst sammanhang, liksom sättet att använda det på, påverkar berättelsen. Främmandegörandet av begreppen hjälper oss emellertid inte enbart att undvika en anakronistisk begreppsförståelse, den manar också till försiktighet rörande det samtida språkbruket och de begrepp som forskaren själv väljer att använda.⁴⁵ Vad gäller frihetstiden har tidigare forskning flera gånger intagit en aningslös hållning och övertagit studieobjektens egna begrepp. Därmed har också deras politiska intentioner okritiskt reproducerats. Detta gäller, som vi ska se längre fram, bland annat hur forskningen har karaktäriserat mössorna och hattarna som politiska aktörer. Sammanfattningsvis tydliggör den begreppshistoriska metoden varför vi inte kan förstå berättelsens helhet utan att också titta närmare på den begreppsliga beståndsdelen. Metodiskt betyder detta att även om den moralpolitiska logiken primärt ska studeras berättelseanalytiskt så finns det all anledning att i vissa fall också analysera begreppsanvändningen.⁴⁶

Att studera den moralpolitiska logiken narrativt

I det följande ska den narrativa eller berättelseanalytiska ansatsen preciseras som analysmetod och knyts till avhandlingens konkreta forskningsuppgift att analysera den moralpolitiska logiken som i första hand en narrativ kamp mellan antagonistiska moralpolitiska berättelser.

Den berättelseanalytiska metoden, såsom den här förstås, tar sin utgångspunkt i uppfattningen att människan förstår sin tillvaro genom meningsskapande berättelser. Berättelsen skänker mening, orientering och legitimitet till en oöverskådlig verklighet genom att lyfta upp, ordna och knyta samman enskildheter med varandra på ett visst temporalt sätt. Detta ordnande skapar meningsfulla samband som förklarar världen och möjliggör orientering och handlande i den; berättelsen speglar inte endast, utan skapar också, verkligheten. När berättelsen på detta sätt reducerar verklighetens komplexitet bidrar den samtidigt till att andra förhållanden och tänkbara samband, som inte har någon mening i berättelsen, eller som strider mot den, tonas ner eller helt avförs. Berättandet begränsar på samma gång som det möjliggör vår verklighetsförnimmelse. Berättelsen är med detta perspektiv sammanvävd både med den mänskliga

⁴⁵ Palonen, Kari, "Den begreppshistoriska Verfremdungseffekten", Lindberg, Bo (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Konferenser, 59 (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2005), s. 35–37.

⁴⁶ För en god diskussion av förhållandet mellan det begreppsanalytiska och det berättelseanalytiska perspektivet se Danielsson Malmros, Ingmarie, *Det var en gång ett land... Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar* (Höör: Agerings bokförlag, 2012), diss., s. 45–49.

perceptionen, med hur verkligheten framträder för människan och med hur människan skapar verkligheten. Det narrativa perspektivet – med företrädare som Paul Ricœur, David Carr, Margaret Somers och Alasdair MacIntyre – har fått ett stort genomslag inom humanvetenskapen, och i Sverige har historiker med inriktning på 1900-talet studerat berättelser på detta sätt i ett drygt decennium.⁴⁷

Berättelserna analyseras i denna avhandling med utgångspunkt i tre centrala dimensioner: intrig, temporalitet och sensmoral.⁴⁸ Berättelsens *intrig* styr det tematiska urvalet av de enskildheter som infogas i berättelsen, liksom vad som väljs bort. Så kan en till synes obetydlig händelse, långt tillbaka i tiden, genom intrigen plötsligt få en central betydelse. Intrigen styr också hur enskildheterna fogas samman. Den avgör alltså inte endast berättelsens tema – vad som uppfattas som väsentligt i sammanhanget – utan skapar även de kausala sambanden mellan olika händelser och företeelser. Berättelsen svarar på så sätt mot ett grundläggande perceptivt behov av att saker och ting inte inträffar som isolerade händelser utan av en anledning och att denna kausalitet är avgränsad och meningsfull. Berättelseintrigen kan också ses som en konflikt. Ytterst handlar berättelsen om varför konflikten har uppstått och hur den får sin lösning.

Den kausala intrigen är vidare avgränsad och situerad i ett tidsskeende, med en början, en mitt och ett framtida slut. Denna *temporalitet* förklarar nuet genom att härleda det ur och relatera det till det tidigare inträffade, samtidigt som den gör utfästelser om en meningsfull – om än inte nödvändigtvis önskvärd – framtid.

Slutligen har varje berättelse en *sensmoral*. På grundval av berättelsen finns det alltid en lärdom att göra, en slutsats att dra. Sensmoralen sätter fingret på att berättelsen har ett syfte och en moralisk riktning, att den orienterar gentemot och uppmanar till ett

⁴⁷ Hinchman, Lewis P. & Hinchman, Sandra K. "Introduction", Hinchman, Lewis P. & Hinchman, Sandra K. (eds.), *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*. SUNY Series in the Philosophy of the Social Sciences (Albany: State University of New York Press, 2001). För en initierad genomgång av fältets historiefilosofiska grunder se Danielsson Malmros (2012), s. 28–42. Bland dessa svenska historiker märks, förutom Danielsson Malmros, framför allt Alm, Martin, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*. Studia Historica Lundensia, 10 (Lund: Historiska institutionen; Lund universitet, 2002b), diss.; Cronqvist, Marie, *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur* (Carlsson bokförlag, 2004), diss.; Wiklund, Martin, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006), diss.; Salomon, Kim, *En femtiotalshistoria. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige* (Stockholm: Atlantis, 2007); Sturfelt, Lina, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld* (Lund: Sekel, 2008), diss. Det går dock att se vissa ansatser till ett narrativt perspektiv också i svensk tidigmodern forskning, se t.ex. Hallberg (2003); Nordbäck, Carola, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*. Skrifter från institutionen för historiska studier, 8 (Umeå: Institutionen för historiska studier; Umeå universitet, 2004), diss., s. 274–276, 405f; Östlund, Joachim, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratis genombrott* (Lund: Sekel, 2007), diss., s. 33–36.

⁴⁸ De följande styckena utgår ifrån Somers, Margaret R., "The narrative constitution of identity: A relational and network approach", *Theory and Society*, 23 (1994), s. 613–617; Hinchman & Hinchman (2001), s. xv–xvi; Danielsson Malmros (2012), s. 26–28.

visst handlande, samtidigt som den tonar ner eller döljer olika handlingsalternativ. På dessa sätt konstruerar berättelsens intrig, temporalitet och sensmoral också individers och kollektivs självförståelse. Istället för som någonting essentiellt förstås identitet här som något som följer av och förändras tillsammans med de berättelser som de berörda finner meningsfulla och gör till sina. Identitet är med detta synsätt resultatet av en narrativ karaktärisering snarare än av kategorisering. Identiteten skapas genom att vi placerar in oss själva, eller andra placerar oss, i olika berättelser; vi väljer långt ifrån alltid de berättelser som vi ingår i. Berättelserna förklarar varifrån vi kommer och vart vi är på väg, med vilka vi hör ihop och vilka vi skiljer oss samt varför våra strävanden och vårt handlande är att betrakta som legitima.⁴⁹

Då berättelsen reducerar och förenklar verkligheten kan den omöjliga begripliggöra alla enskildheter med samma trovärdighet. Vissa händelser och företeelser framstår ofrånkomligen som mindre meningsfulla, medan andra istället har karaktären av anomalier, som direkt motsäger berättelsens verklighetsbeskrivning och gör den mindre rimlig och relevant. Om denna narrativa dissonans blir tillräckligt stor börjar berättelsen förlora sin förklaringskraft och sina språkrör. När dissonansen tilltar – när alltmer uppfattas motsäga berättelsen eller sakna mening i förhållande till den – börjar vissa människor att ompröva och förändra berättelsen så att den bättre överensstämmer med den etablerade förståelsen av världen, medan andra fortsätter att orientera sig enligt den. Förmågan att bortse från och avfärda anomalier och dissonans ska emellertid, som jag ser det, inte underskattas; så är – för att endast nämna ett enkelt exempel – berättelsen om den amerikanska drömmen fortsatt stark, trots de många beläggen för att den sociala rörligheten är låg. Lyckas anpassningen – som kan vara mer eller mindre omfattande – blir berättelsen åter meningsfull och slagkraftig. Men förändringen kan också resultera i att berättelsens interna koherens undergrävs, med följderna att meningsförlusten fortsätter. Den föränderliga verkligheten innebär dock inte nödvändigtvis ett hot mot berättelsen. En plötslig händelse som synes underbygga berättelsen kan givetvis också med ens göra den mer trovärdig och tilltalande. Slutligen förändras berättelsen i samspel med andra berättelser, som begripliggör samma del av verkligheten fast på ett annat, kanske direkt motstridigt, sätt. Denna interaktion har

⁴⁹ För sensmoral se Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskriget efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008), diss., s. 58; Danielsson Malmros (2012), s. 18. För narrativ identitet se Somers (1994); Hinchman & Hinchman (2001), s. xvii–xxiv; MacIntyre, Alasdair, "The Virtues, the Unity of a Human Life, and the Concept of a Tradition", Hinchman, Lewis P. & Hinchman, Sandra K. (eds.), *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*. SUNY Series in the Philosophy of the Social Sciences (Albany: State University of New York Press, 2001). Se här även Alm (2002b), s. 32f; Wiklund (2006), s. 68–73; Danielsson Malmros (2012), s. 52–65. För ett i sammanhanget intressant och för sitt område ovanligt narrativt identitetsperspektiv, se Ringmar, Erik, *Identity, interest and action. A cultural explanation of Sweden's intervention in the Thirty Years War*. Cambridge Cultural Social Studies (Cambridge: Cambridge University Press, 2007 [1996]).

karaktären av en narrativ kamp, i vilken de ömsesidigt uteslutande berättelserna bestrider och hotar varandras meningsanspråk.⁵⁰

Berättelseanalysen hjälper oss att urskilja mönster i de enskilda källtexterna vad gäller intrig, temporalitet och sensmoral. Den synliggör kort sagt att många texter liknar varandra. I sina försök att på ett meningsfullt och rimligt sätt göra politiken begriplig kom författarna, medvetet eller omedvetet, att knyta an till andra texter. Politiken kunde inte begripliggöras på ett oändligt antal sätt, och det kunde inte göras utan inverkan från redan föreliggande meningssammanhang. Det intertextuella förhållandet kan beskrivas som att de enskilda utsagorna grupperade sig i kluster, vilka förklarade politiken på ett liknande sätt. Varje enskild text artikulerade inte berättelsen i dess helhet, men tillsammans konstruerade klustret av texter en berättelse. Det är sådana berättelser – inte den enskilda individen som berättar, inte heller den enskilda utsagan – som här är av intresse.

Dimensionerna intrig, temporalitet och sensmoral behöver dock operationaliseras ytterligare. Analysen ska bland annat identifiera berättelsens strukturerande intrig eller konflikt. Detta innebär analytiska frågor om vad konflikten gällde, hur den hade uppkommit och vad som behövde ske i berättelsen för att den skulle kunna få sin lösning. Intrigen ska också undersökas genom berättelsens kausala anspråk, som förklarade sakernas rådande tillstånd. Ytterligare ett sätt att närma sig intrigen på, som blir särskilt viktigt i denna studie, är att undersöka mellan vilka antagonistiska och protagonistiska karaktärer som berättelsekonflikten stod. Frågan om *karaktärisering* kan ställas till ett konkret persongalleri, till mer abstrakta karaktärer som exempelvis Förföraren, Splittraren och Sanningssägaren, liksom till helt ansiktslösa storheter som Arbete och Kapital, Förnyelse och Tradition eller Ungdom och Ålderdom. För de människor som berättelsen erbjöd en positiv identitet fick berättelsen en stärkande och självbegränsande mening, som upplyser oss både om deras självförståelse och om deras självframställning. För dem som däremot utpekades som antagonister fick berättelsen en kritisk och hotande innebörd. Både det ”vi” och det ”de” som berättelsen skapade ska lyftas upp i analysen.

Ett annat sätt att närma sig berättelseintrigen på är genom de *troper* – de centrala begrepp och språkliga figurer, exempelvis allegorier, metaforer och allusioner – som

⁵⁰ Alm (2002b), s. 24f.

mer eller mindre allmänt vedertaget refererade intrigen. Därför analysera jag med vilka troper berättelsen refererades, implicerades och sammanfattades.

Berättelsen ska som nämnts också analyseras temporalt, genom att jag frågar hur intrigen *periodiserades*, det vill säga hur den ordnades i tid. Här blir det viktigt att identifiera berättelsens avgörande förändringar, kriser och vändningar, liksom dess temporala riktning: huruvida denna var linjär eller cirkulär, präglad av förändring eller kontinuitet, framsteg eller förfall, optimism eller pessimism. Vidare var någonstans som berättelsens ”nu” placerades i intrigens förlopp: vad som väntade härnäst, och hur nära i tid kommande perioder befann sig. För att fånga berättelsens temporalitet är det också viktigt att uppmärksamma uttryck som ”inte längre”, ”fortfarande”, ”ännu inte” och ”alltmer”. Slutligen ska berättelsens sensmoral studeras genom att sökljuset riktas mot olika implicit eller explicit handlingsorienterande *imperativ*. Här frågas vilket politiskt agerande som berättelsen uppmanade till, vilka aktörer dessa uppmaningar riktade sig till och vilken framtid som i så fall ansågs möjlig.⁵¹

Partiberättelser och metaberättelse

Vi ska nu vända oss till frågan om hur berättelsernas förändring över tid, liksom deras samspel med varandra, kan förstås och operationaliseras. I samband med detta ska något också sägas om hur den empiriska undersökningen har disponerats, liksom vilka metodologiska överväganden som ligger bakom valet av disposition.

Bland den mångfald röster som möter oss i den politiska litteraturen märks två framträdande berättelser.⁵² Dessa betecknas i det följande som *hattberättelsen* och *mössberättelsen*. De båda partiberättelserna skapade utifrån ett gemensamt erfarenhetsrum två meningssammanhang, vilka stod i konflikt med varandra. Berättelsernas förmåga att ge mening till politiken antas här ha haft stor betydelse för den politiska mobilisering och övertalning som påverkade det politiska beslutsfattandet. Hur partiberättelserna förhåller sig till frihetstidens två partier, hattarna och mössorna, specificeras i kapitel 3. Detsamma gäller frågan om aktörer; vilka författarna till den politiska litteraturen var, vilka de politiska aktörerna var, liksom vilka som nåddes av partiberättelserna, diskuteras ingående i detta kapitel. Utan att föregå denna diskussion ska jag, för tydlighets skull, understryka att det inte är hela befolkningens, men inte heller enbart en snäv samhällselits, berättelser som här står i blickpunkten.

⁵¹ För den berättelseanalytiska operationaliseringen har jag funnit Wiklund (2006), s. 104–107 särskilt givande.

⁵² Därmed inte sagt att dessa två är de enda, tvärtom torde det vara möjligt att med andra frågor återfinna också andra berättelser i materialet; inte heller så att alla här undersökta politiska texter knöt an till dessa två berättelser eller intresserade sig för just denna del av verkligheten.

Partiberättelserna skilde sig emellertid inte enbart åt. Tvärtom finns det anledning att anta att de också liknade varandra på ett flertal mer grundläggande sätt. Dessa beröringspunkter gör att de två partiberättelserna här förstås som variationer på en moralpolitisk grundberättelse om vad som kännetecknade människan som politisk varelse, eller som en dramatisering av den moralpolitiska logiken. En grundberättelse formar, som Martin Alm har uttryckt det, ”en ram eller ordning som andra berättelser måste pressas in i eller försöka att spränga”, och den ”formulerar de strukturer och perspektiv som andra berättelser vilar på”.⁵³ Denna grundberättelse, som de enskilda texterna och de båda partiberättelserna fick sin mening av och anknöt till, kallar jag den *moralpolitiska metaberättelsen*. Själva analysen av metaberättelsen, med avseende på intrig, temporalitet och sensmoral, hänskjuts emellertid i allt väsentligt till avhandlingens avslutning (kapitel 7), då de båda partiberättelsernas strukturella likheter har klarlagts empiriskt.

Att systematiskt jämföra de båda partiberättelserna med varandra kan synas vara ett omständligt sätt att undersöka den moralpolitiska metaberättelsen på. Det innebär till exempel ofrånkomligen en del upprepningar. Fördelen med en sådan jämförelse är att den ger oss svar på både hur stort det tolkningsutrymme var som metaberättelsen tillhandahöll aktörerna och hur aktörerna använde sig av detta begränsade tolkningsutrymme på olika sätt. Jag har med operationaliseringen medvetet försökt undvika att enbart studera struktur eller aktörskap.

Att studera narrativ kamp och förändring, och således inte enbart inventera vilka berättelser som fanns i en given tid, förutsätter vidare någon form av diakront angreppssätt. Först över tid avtecknar sig interaktionen mellan de antagonistiska berättelserna. Om detta görs synkront kommer berättelserna ofrånkomligen att framstå som mer stabila än vad de sannolikt var, i relation både till varandra och till politiska händelser. Ett diakront angreppssätt kan emellertid se ut på flera olika sätt. Här föreslås ett som tentativt kan betecknas som *mikrogenetiskt*.

Förledet mikro avser den tidsrymd som fixeras. Det är dessa förhållandevis snävt avgränsade tidsramar som möjliggör den genetiska analysens djup. Den period som här särskilt står i fokus är åren 1738–41. Att analysera berättelsernas förändring genetiskt innebär att analysera dem framlänges och kronologiskt, med analytisk hänsyn till att de var situerade i ett händelseförlopp. För överskådlighet interfolieras därför också avhandlingen, mellan kapitel 3 och 4, med en kortare kronologi över periodens i sammanhanget mest relevanta politiska händelser. I takt med att nya händelser inträffade, och när den antagonistiska berättelsen förändrades, ändrades förutsättningarna för den narrativa kampen. Båda dessa föränderliga kontexter behöver fortlöpande införas i framställningen. Ansatsen nödvändiggör också, på ett välkommet

⁵³ Alm (2002b), s. 25f. Se även Somers (1994), s. 619f; Wiklund (2006), s. 57–61.

sätt, en användning av den äldre politiska händelsehistoriska forskningstraditionen, som många gånger i detalj har lyckats kartlägga ett politiskt skeende men som idag endast sällan kommer till analytisk användning i mer språkligt eller kulturellt influerade studier.

Det mikrogenetiska angreppssättet har två analytiska fördelar.

Det innebär för det första att vi med en större systematik kan följa dels hur nya händelser infogades i berättelserna, dels hur berättelserna interagerade med varandra. Angreppssättet tydliggör alltså både vad som gav upphov till dissonans och anpassning – vad berättelserna hade svårt att begripliggöra och vad som föranledde dem att förändras – och hur berättelserna förändrades samt i vilken grad förändringen gjorde dem mer eller mindre meningsfulla och rimliga. Sammantaget hjälper detta oss att förstå hur berättelsernas relativa styrkeförhållanden förändrades.

Det mikrogenetiska angreppssättet innebär för det andra att vi får betydligt bättre möjligheter än med ett synkront helhetsgrepp, som inte systematiskt tar hänsyn till snabbt föränderliga skeenden, att bestämma de enskilda texternas narrativa hemvist. Så är åtminstone fallet om det, som här, finns anledning att anta att partiberättelserna över tid omväxlande liknade varandra. Eller annorlunda uttryckt: utan det mikrogenetiska angreppssättet finns det en risk att de båda partiberättelserna blir svåra att urskilja och det enda vi förmår se är själva metaberättelsen.

Avslutningsvis bör något sägas om min syn på berättelsernas rimlighet. Berättelseanalysen vägleds av en ambition att förstå hur de båda partiberättelserna, trots att de begripliggjorde ett och samma händelseförlopp på i många fall helt motstridiga sätt, kunde framstå som meningsfulla, trovärdiga och övertygande. Denna ansats innebär att jag tar den enskilda berättelsens förklaringsanspråk på allvar och i analysen försöker tydliggöra i vilka avseenden och i vilken utsträckning som den hade förutsättningar att övertyga och skänka mening. Denna bedömning av berättelsernas rimlighet måste givetvis göras i relation till samtida, inte sentida, värden och föreställningar. Detta innebär också att jag försöker behandla de båda berättelserna likvärdigt, utan att redan på förhand tillskriva någon av dem större rimlighet. Fördelen med denna hermeneutiska ansats är att den i bästa fall kan få oss att förstå föreställningar och handlande som tidigare har framstått som irrationella eller avfärdats som uttryck för maktutövning och manipulativ och instrumentell propaganda.⁵⁴

⁵⁴ Detta förhållningssätt följer Wiklund (2006), s. 35–39.

För att tydliggöra såväl skillnader som likheter mellan de båda partiberättelserna analyserar jag dem i huvudsak separat.

Den empiriska mikrogenetiska berättelseanalysen inleds med hattberättelsen (kapitlen 4–5). Det är naturligt då det var denna berättelse som initierade och på många sätt kom att sätta ramarna för de kommande årens narrativa kamp. För mössberättelsen innebar detta ett reaktivt mönster som den aldrig helt förmådde lämna. I takt med att hattberättelsen över tid kom att förändras och skifta tyngdpunkt, hamnar olika teman i fokus för analysen. För att tydliggöra den tematiska förändringen, och för att framställningen ska bli mer tillgänglig, sönderfaller analysen av hattberättelsen i två kapitel. Först undersöks hattberättelsens förståelse av hur särskilt mössregimen ansågs ha uppgivit sitt oberoende som en följd av ett moralpolitiskt förfall (kapitel 4). Med utgångspunkt i tre händelser – riksdagens öppnande och Carl Gustaf Tessins tal om rikets tillstånd i maj 1738, mordet på Malcolm Sinclair i juni 1739 samt krigsförklaringen och slaget vid Villmanstrand sommaren 1741, som kom att inleda vad som kommit att kallas hattarnas ryska krig (1741–43) – analyseras hur berättelsen begripliggjorde först ett moralpolitiskt förfall och småningom en motsvarande restaurering. Därefter undersöks hattberättelsens förståelse av hur den politiska enigheten, under samma period, ansågs ha gått förlorad, liksom vilka faror detta politiska tillstånd medförde (kapitel 5). I centrum står riksdagen 1740–41 och dess centralgestalt Förrädaren. Även detta kapitel avslutas med de moralpolitiska restaureringen i samband med krigsutbrottet sommaren 1741.

Därefter analyseras mössberättelsen och dess försök att under samma tidsperiod skänka mening till skeendet (kapitel 6). I kapitlets två första delar undersöks ett moralpolitiskt förfall som hade sin upprinnelse i egennyttan hos en liten grupp förförare och som hade raserat den tidigare politiska enigheten. Med utgångspunkt i riddarhusdebatterna i mars 1739 riktas sedan blicken mot hur mössberättelsen förklarade att så många medborgare hade låtit sig förföras.

Analyserna av hattberättelsen och mössberättelsen ska emellertid inte ses som helt åtskilda från varandra. Flera viktiga kontextualiserande resonemang, som har relevans för dem bägge och där de liknar varandra, görs, för att undvika onödiga upprepningar, endast vid ett tillfälle. Också analysen av hur berättelserna interagerade med varandra förs löpande. Ofrånkomligen blir analysen av hattberättelsen på detta sätt, då den kommer först och rymmer flest kontextualiserande avsnitt, mer omfattande. Detta motiveras också av att tidigare forskning har ägnat mössornas politiska perspektiv mer uppmärksamhet än hattarnas.⁵⁵

Det bör kanske också påpekas att jag givetvis inte har kunnat undersöka alla aspekter av berättelserna. Urvalet har för det första styrts av den primära uppgiften att förstå hur

⁵⁵ Se Carlsson (1966).

den moralpolitiska logiken strukturerade politiken. I detta avseende är analyserna av de båda partiberättelserna att betrakta som fallstudier. Urvalet har för det andra styrts av den mer sekundära uppgiften att förstå partiberättelsernas narrativa kamp under specifikt dessa år. Ambitionen har varit en viss grad av fullständighet, eller mer precist en översiktlig helhetsförståelse. Mindre framträdande delar av berättelserna har endast berörts i korthet, eller helt utelämnats. Prioritet har alltså givits dels till de aspekter av partiberättelserna som tydligast har belyst den moralpolitiska logiken, dels till berättelsernas empiriskt mest betydelsefulla delar. Därmed också sagt att den narrativa analysen inte enbart har intresserat sig för berättelsernas form – hur moralpolitiken berättades – utan också för deras innehåll – vad som berättades.

Den politiska litteraturen – källor och urval

Avhandlingens källmaterial utgörs av politisk litteratur från den partipolitiskt intressanta perioden 1734–43, alldeles särskilt från de dramatiska åren 1738–41. Den politiska litteraturen är en heterogen samling texter. Till form, omfång och innehåll varierar den avsevärt. Avsiktligt har jag valt att definiera materialet vitt för att säkerställa mångfald och bredd. Ambitionen har inte varit att göra en genrestudie, utan att studera den narrativa kampen i en betydligt större mångfald av texter.

Ett styrande urvalskriterium har varit litteraturens särskilda politiska dimension. Politik kan förstås på många olika sätt, beroende på om man fokuserar exempelvis på maktrelationer och maktutövande, styre och beslutsprocesser eller fördelning av olika typer av värden och resurser. Som regel anses politiken vara präglad av asymmetriska maktförhållanden och konflikt.⁵⁶ I denna studie är det politiken som en kamp om det auktoritativa styret och vilka som skulle ges inflytande över de gemensamma angelägenheterna som står i fokus. Det innebär att andra politiska dimensioner har valts bort. Vidare kan politik återfinnas i varje socialt system. Här avses, som tidigare påtalats, endast politik på den för riket centrala nivån. I vilket avseende som den moralpolitiska logiken hade relevans också lokalt berörs inte.

Med utgångspunkt i detta politikbegrepp definieras den politiska litteraturen här som texter som tog del i en mer eller mindre offentlig politisk strid om verkligheten. Detta innebär bland annat att de muntliga riksdagsdebatterna, återgivna i riksdagsprotokollet, har valts bort. Detsamma gäller det politiska brevmaterialet; en offentlig strid förutsätter att det finns någon form av publik att kämpa inför och om. Samtidigt måste distinktionen göras att det här är fråga om en ränkt, inte nödvändigtvis en reell, publik. Det väsentliga är alltså inte huruvida den enskilda texten verkligen fick

⁵⁶ Goldmann, Kjell m.fl. (red.), *Statsvetenskapligt lexikon* (Stockholm: Universitetsforl., 1997), s. 206f.

spridning och kom i cirkulation – vilket många gånger är svårt att veta – utan att den var utformad som ett inlägg ämnat att påverka andra politiskt.⁵⁷

Resterande del av detta kapitel kommer – med ledning av tidigare forskning – ägnas ett antal materialproblem som knyter an till frågan om urval. Ambitionen är att gradvis snäva in källmaterialet och på samma gång göra några källkritiska och tekniska klargöranden. Alla frågor som rör materialets vidare kontext får emellertid anstå till kapitel 3. Valet att på detta sätt dela upp materialdiskussionen har en anledning: det under frihetstiden allt livaktigare politiska samtalet ses i denna studie som del av en större politiseringsprocess. Det förefaller därför också mest lämpligt att behandla den politiska litteraturen tillsammans med den vidare diskussionen av denna process.

Tidigare forskning har studerat frihetstidens politiska litteratur från olika infallsvinklar och med olika syften. Huvudsakligen har uppmärksamheten varit riktad mot den tryckta delen av materialet, och särskilt trycken från frihetstidens senare hälft, i synnerhet åren 1766–72 då tryckfrihetsförordningen var i kraft.⁵⁸

Den handskrivna politiska litteraturen har däremot använts betydligt mer sällan: under det senaste halvsekle endast i en handfull större studier.⁵⁹ Göran Nilzén, Ingemar Carlsson och Bo Hammarlund har studerat materialet i första hand som berättande källa för att undersöka förändringarna av partipolitiken under äldre

⁵⁷ Med denna distinktion har exempelvis också en sådan skrift som [Bonde, Gustaf] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", *Riksrådet grefve Gustaf Bonde. Anteckningar om Bonde-släkten*, vol. 3, Trolle-Bonde, Carl (utg.) (Lund: Gleerup, 1897–99) [199] kunnat inkluderas i källmaterialet, trots att den med stor säkerhet faktiskt aldrig kom i cirkulation.

⁵⁸ Flera av de tryckta materialtyper från frihetstiden som ingår i avhandlingens källmaterial har under senare år ägnats särskilda studier, vilket har varit värdefullt för avhandlingen. Se framför allt tryckta predikningar – Ihalainen (2005); Winton, Patrik, "Den politiserade predikstolen. Debatten om krig mot Ryssland 1740–41", Ericsson, Peter (red.), *Gud, konung och undersåtar. Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*. Opuscula Historica Upsaliensia, 35 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2007) – riksdagstal – Wolff (2008); Ihalainen (2010) – skillingtryck – Nilsson [Hammar], Anna, *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850* (Höör: Agerings bokförlag, 2012), diss. – historieskrivning – t.ex. Nordin (2000); Hallberg (2003) – tryckta pamfletter – t.ex. Nordin (2000); Hallberg (2003); Wolff (2008); Gustafsson, Anna, *Pamfletter! En diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap, A 66 (Lund: Språk- och litteraturcentrum, 2009), diss. – moraliska veckoskrifter – Öhrberg, Ann, *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal*. Studia Rhetorica Upsaliensia, 4 (Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2014); Forselius, Tilda Maria, *God dag, min läsare! Bland berättare, brevskrivare, boktryckare och andra bidragsgivare i tidig svensk veckopress 1730–1773* (Lund: Elleströms förlag, 2015), diss.

⁵⁹ För äldre litteratur, se sammanställningen i Carlsson (1966), s. 84f, not 7.

frihetstid.⁶⁰ Karin Sennefelt har visat hur smädeskrifter, med en rumslig logik, användes för att undergräva människors politiska habilitet i det frihetstida Stockholm. Själv har jag i en mindre studie undersökt en politiserad hederskultur i samma material.⁶¹

Vad är då förklaringen till att forskningen har visat ett mycket större intresse för den tryckta delen av frihetstidens politiska litteratur, jämfört med den handskrivna? Det faktum att det tryckta materialet är mer lättillgängligt än det handskrivna förefaller inte räcka som förklaring.

Snedvridningen, som kännetecknar också internationell forskning, torde främst vara en följd av ett teleologiskt synsätt och antagandet att tryckpressen och tryckkapitalismen var helt avgörande för flera av de förändringar som ägde rum under 1700-talet, till exempel uppkomsten av en ny offentlighet, en politisk demokratisering och en ny föreställd nationell gemenskap.⁶² Vi bör dock, som forskaren Michael Warner understryker, förhålla oss kritiskt till denna ideologiska utvecklingsberättelse, som inte endast är teknikcentrerad och deterministisk utan som gör att vi tenderar betrakta de tryckta texterna som mer inklusiva och offentliga än de handskrivna.⁶³ Snarare än att betrakta avskrifter som ett arkaiskt och ineffektivt sätt att mångfaldiga texter, som med nödvändighet måste ersättas av trycktekniken, bör vi se avskrifter och tryck som två tekniker som under lång tid användes parallellt. Såväl tidens censur som höga tryckkostnader gjorde att politiska texter i små upplagor inte nödvändigtvis behövde reproduceras via tryckpressen. Vi ska inte heller överdriva det tryckta mediets förmåga att nå en större del av befolkningen; upplagorna var, fram till det sena 1800-talet, i alla händelser mycket små.⁶⁴ Dåtidens människor tycks inte ha bekymrat sig närmare över att de använde en reproduktionsteknik som inte hade framtiden för sig. Tryckpressen

⁶⁰ Ibid.; Nilzén (1971); Carlsson (1981); Hammarlund, Bo, *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727*. Stockholm Studies in History, 35 (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholm universitet, 1985), diss., s. 171–178.

⁶¹ Sennefelt (2011a); Bodenstein, Erik, "Heder och ära i tidigmodern politisk offentlighet", Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014). I sammanhanget bör även nämnas Wolff (2008); Mattsson, Annie, *Komediant och riksförrädare. Handskriftscirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 45 (Uppsala: Litteraturvetenskapliga institutionen; Uppsala universitet, 2010), diss., som har studerat motsvarande material för den gustavianska perioden.

⁶² Se t.ex. Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (Lund: Arkiv, 2003 [1962]); Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning* (Göteborg: Daidalos, 2005 [1983]).

⁶³ Warner, Michael, *The letters of the republic. Publication and the public sphere in eighteenth-century America* (Cambridge/London: Harvard University Press, 1990), s. 5–9, passim.

⁶⁴ Se t.ex. Nyman, Magnus, *Press mot friheten. Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*. Studier i idé- och lärdomshistoria, 3 (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria; Uppsala universitet, 1988), diss., s. 75–78.

var, vilket ska visas i det följande, inte nödvändig för uppkomsten av en vital skriftlig politisk offentlighet under 1700-talet.

Det finns således tungt vägande skäl för att ge den relativt oanvända handskrivna politiska litteraturen företräde framför den tryckta. För detta talar inte minst det faktum att den handskrivna litteraturen till skillnad från den tryckta var anonym och undandrog sig censuren, en dimension som utvecklas närmare i kapitel 3, och som gör att vi i det handskrivna materialet kan förvänta oss finna en något annorlunda bild av tidens politik än den som brukar framtona i det mer vanligt använda tryckta materialet.

Verkligt central för den fortsatta materialbehandlingen är Ingemar Carlssons litteraturhistoriska doktorsavhandling.⁶⁵ Med syftet att göra en närläsning av Olof Dalins politiska författarskap har Carlsson gjort en ingående kontextuell genomgång av dels andra politiska skrifter – vilka citeras utförligt – dels olika praktiker och tekniker knutna till materialet. Den materialdiskussion som följer i kapitel 3 hade i flera avseenden inte varit möjlig utan Carlssons forskning. Urvalet handskrifter är gjort med hjälp av den bibliografi som utmynnade ur avhandlingsarbetet och som är helt oundgänglig för den som vill orientera sig i materialet.⁶⁶ Med detta sagt måste man emellertid, som Carlsson också själv gör, konstatera att bibliografin inte är och inte kan vara en komplett sammanställning av all handskriven politisk litteratur från perioden.⁶⁷ Bland annat har urvalet gjorts med utgångspunkt i en viss politisk forskningstradition. Detta kan skapa problem för en forskare med ett annat politiskt kunskapsintresse. Det har exempelvis påtalats att Carlsson har uteslutit vissa skrifter med särskilt grova och sexuella anspelningar.⁶⁸ För denna studie är denna invändning emellertid av mindre vikt.

Ett i sammanhanget större problem är att Carlsson har valt att utesluta alla handskrivna riksdagsskrifter. Kopierade memorial – skriftliga och signerade inlägg vilka upplästes i plena – och extrakt – kortare protokollutdrag – ingår emellertid i de politiska avskriftssamlingarna, uppblandade med andra politiska skrifter, just därför att de cirkulerade och fyllde samma politiskt opinionsbildande funktion. Att separera dessa

⁶⁵ Carlsson (1966).

⁶⁶ Carlsson (1967a).

⁶⁷ Ibid., s. 7.

⁶⁸ Sennefelt, Karin, recension av ”Mattsson, Annie, Komediant och riksförrädare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III”, *Sammlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning*, 132 (2011b), s. 197.

två texttyper blir, som Sven G. Hansson har påpekat, missvisande om syftet är att ge en samlad bild av den handskrivna politiska litteraturen.⁶⁹

Jag har valt att inkludera riksdagsskrifterna för att få en mer komplett bild av den handskrivna politiska litteraturen. För urvalet har jag varit hänvisad till de tryckta utgåvorna av riksdagsprotokollen, till vilka ett större antal riksdagsskrifter finns bifogade. Som Hansson påpekar utgör dock dessa bilagor inte en komplett samling av de handskrivna riksdagsskrifterna, och de ger ingen ledning i frågan om skrifternas frekvens i avskriftssamlingarna.⁷⁰ Så länge det saknas en systematisk genomgång av riksdagsskrifterna som helhet är det emellertid svårt att göra ett mer informerat urval. Riksdagsskrifterna har veterligen aldrig heller jämförts med övrig handskriven politisk litteratur. Jag har – för riksdagarna 1738–39 och 1740–41 – läst cirka 50 bilagda riksdagsskrifter som, utifrån titlarna, har bedömts kunna vara av intresse. Med undantag för några få skrifter i prästerskapets protokoll härrör samtliga från ridderskapet och adeln.⁷¹ Sporadiska nedslag har även gjorts bland de riksdagsskrifter som har påträffats i de politiska handskriftssamlingarna. Riksdagsskrifterna har dock visat sig vara ett i detta sammanhang mindre fruktbart material och har kommit att spela en mer underordnad roll än vad jag initialt trodde.

Avhandlingens viktigaste handskrivna material utgörs istället av de pamfletter, paskiller och allegoriska texter med mera som är listade i Carlssons biografi. Oaktat ovanstående reservationer ger bibliografin hänvisningar till, som det tycks, ett närmast komplett material. Det är i varje fall mycket ovanligt att samtida källor refererar till en politisk skrift som inte finns förtecknad där och bevarad i åtminstone något exemplar. I arbetet med de politiska handskriftssamlingarna har jag endast stött på några enstaka texter som inte är förtecknade i bibliografin.

Ett problem med materialet är att vi inte kan veta hur många avskrifter som totalt har existerat av varje enskild text. Att med ledning av antalet bevarade avskrifter – som varierar från något fåtal till som mest några tiotal exemplar vardera – försöka göra en sådan uppskattning är omöjligt, bland annat därför att det vanligtvis är omöjligt att avgöra när under 1700-talet som avskrifterna är gjorda. Det enda vi med rimlig säkerhet kan anta är att avskrifterna har varit fler än de som idag finns bevarade. För detta talar

⁶⁹ Hansson, Sven G., recension av ”Carlsson, Ingemar, Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi”, *Historisk tidskrift*, 88:3 (1968), s. 359f.

⁷⁰ Ibid., s. 359f.

⁷¹ *Prästeståndets riksdagsprotokoll*, 9, 1738–1739. På riksdagens förvaltningskontors uppdrag utgivna av Axel Norberg (Stockholm, 1986); *Prästeståndets riksdagsprotokoll*, 10, 1740–1741. På riksdagens uppdrag utgivna av riksdagens förvaltningskontor genom Stefan Lundhem (Stockholm, 1994); *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, 11:1–3, 1738–1739 (Stockholm, 1887–89); *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, 12, 1740–1741 (Stockholm, 1890).

inte minst det faktum att det kunde vara farligt att påträffas med sådana skrifter i sin ägo, varför flertalet förmodligen förstördes redan i samtiden.⁷²

Svårigheten att avgöra vilka texter som verkligen kom i cirkulation och fick politiskt genomslag⁷³ har nödvändiggjort ett urval med en hög grad av fullständighet. Jag har läst cirka tre fjärdedelar av de drygt 400 handskrifter för åren 1734–43 som är förtecknade i Carlssons bibliografi. Särskild prioritet har givits de texter som är från åren 1738–41 och som är på svenska och därför bör ha haft störst genomslag. Inga svenskspråkiga texter har valts bort som jag utifrån tidigare forskning har bedömt som särskilt politiskt betydelsefulla. Ett jämnt urval mellan de texter som kan betecknas som hatt- och mösstexter har eftersträvat.

Vad beträffar källkritiska problem med den handskrivna politiska litteraturen kan ett par allmänna reflektioner göras. De handskrivna politiska skrifterna, frånräknat riksdagsskrifterna, saknar i nästan samtliga fall helt säkerställda författare. Författarna hade goda skäl att uppträda anonymt, och denna anonymitet har, trots såväl samtida som senare försök att attribuera texterna, i flertalet fall bestått.⁷⁴ De anonyma författarna kommer därför endast undantagsvis, och enbart då deras identitet är säkert fastställd av tidigare forskning nämnas vid namn. I referenserna attribueras dessa kända men anonyma författare inom hakparentes.⁷⁵ Analytiskt medför dessa begränsningar inga bekymmer; avhandlingens syfte och metod förutsätter inte att vi känner till författarnas namn.

Att datera texterna medför dock inga större problem. Som regel har Ingemar Carlsson med hjälp av inre textförhållanden och berättande källor kunnat datera dem

⁷² Nilzén (1971), s. 147; Carlsson (1981), s. 15f.

⁷³ Sentida föreställningar om vilka skrifter som fick stor politisk betydelse måste hanteras med stor försiktighet. Detta illustreras kanske bäst av den senare så välkända så kallade Sinclairvisan, [Odel, Anders] *Hjeltarnas Samtal, Med Den Tapre och Omistelige Men På sin hemresa ifrån Constantinopel, i negden af Bresslau den 19 Junii 1739. förrådeligen Mördade Swenske Majoren wid Uplands Regemente til Fot, Den Wälborne Herren Herr MALCOM SINCLAIR, Uppå De ljuftwa Eliseiska Fälten i de dödas Rike, Berätade af Herden CELADON, Som af en gammal obekant Gubbe blifwit oförmodeligen dit och hädan förder samma År. Tryckt ofwännämde år* (U.o.u.å.) [278]. Tvärtemot senare uppfattningar tycks denna text inte alls ha fått ett särskilt stort genomslag, än mindre en avgörande politisk betydelse, under åren 1739–41. Carlsson, Ingemar, "Sinclairvisan som 'sin samtids marseillaise'? Historisk sanning eller myt?", *Svensk litteraturtidsskrift* (1967b).

⁷⁴ Carlsson (1967a), s. 3f.

⁷⁵ Om inget annat anges är personuppgifterna hämtade från Carlsson (1981) eller *Svenskt biografiskt lexikon*.

med en felmarginal på som mest några månader.⁷⁶ I analysen noteras texternas datering – liksom eventuella andra källkritiska problem – endast när detta har betydelse för sammanhanget. I övrigt hänvisas läsaren, om inget annat anges, till Carlssons bibliografi. För tydlighets skull refererar jag genomgående inom hakparentes till det nummer under vilket texten är katalogiserad i bibliografin.

Även om dateringen inte medför några problem är det svårt att avgöra när avskrifterna gjordes. Eftersom de endast avviker marginellt från originalen, och variationerna inte påverkar innehållet, spelar detta emellertid mindre roll.⁷⁷ I vissa fall går det inte heller att avgöra vad som är originalskrift och vad som är avskrift. I andra fall föreligger endast senare avskrifter sedan alla samtida versioner har gått förlorade. Då avskrivarna sällan har följt originalstavningen är materialet varierande vad gäller stavning, interpunktion, kommatering etcetera. Mot bakgrund av detta har jag valt att varken prioritera originalskrifter eller samtida stavning utan istället använt mig av de versioner som har varit mest lättillgängliga i handskriftssamlingarna. I det fåtal fall handskrifterna föreligger i senare tryck har dessa använts.

Så långt de politiska handskrifterna. Som redan påtalats ser jag emellertid här ingen anledning att skilja tryckt och handskriven litteratur åt. Att inkludera också de politiska texter som initialt och huvudsakligen spreds via trycket ger, förefaller det mig, endast en mer komplett bild av den politiska litteraturen såsom den nådde och påverkade samtidens läsare. Därmed undslipper vi också det konstruerade gränsdragningsproblemet att tvingas avgöra i vilken utsträckning avskrifter av samtida tryck – också vanligt förekommande sådana – bör inkluderas i det handskrivna materialet.⁷⁸

Samtliga tryckta pamfletter, skillingtryck, riksdagstal, predikningar och kungliga förordningar (årstrycket) från perioden – som har bedömts kunna kasta ljus över partiberättelserna – har studerats. Flertalet så kallade moraliska veckoskrifter har också inkluderats i materialet.⁷⁹ Nedslag har även gjorts i andra genrer, såsom dramatik och historieskrivning.

⁷⁶ Carlsson (1981), s. 70.

⁷⁷ Carlsson (1967a), s. 3, 5.

⁷⁸ Problemet, som drabbar Ingemar Carlssons bibliografi, har påpekats av Hansson (1968), s. 359.

⁷⁹ [Brovallius, Johannes] *Den Svenske PATRIOTEN. Åhr 1735* (U.o.u.å. [1735]); [Hesseliuss, Andreas Americanus & Celsius d.y., Olof] *Thet Svenske NITET* (Stockholm, 1738); [Momma, Anna Margareta]

Till källmaterialet kan även föras ett antal samtida dagböcker, journaler och memoarer som behandlar politiska spörsmål och som därmed fyller en viktig kontextualiserande funktion.⁸⁰ En särställning intar här Axel Reuterholms dagbok. Den unge riksdagsdebutanten Reuterholm var ett mycket observant vittne till riksdagen 1738–39. Han hade förgreningar i mösspartiet men förhöll sig ännu vid denna tid kallsinnig inför partipolitiken och har lämnat en balanserad och initierad skildring. Dagboksaterialet har också fungerat som en replipunkt med vars hjälp vi försiktigt kan närma oss den besvärliga frågan om den politiska litteraturens reception. Undantagsvis har även riksdagsprotokollet och årstrycket använts som kontextualiserande material.

Samtal emellan Argi Skugga och en obekant Fruentimbers Skugga. Nyligen ankommen til de dödas rike (Stockholm, 1738–39); [Hesselius, Andreas Americanus] *Then Svenska Sanningen* (Stockholm, 1739–40).

⁸⁰ Av arbetsekonomiska skäl har jag enbart använt mig av sådana texter eller delar av texter som föreligger i tryck. Dessa är: [Gjörwell, Carl Christopher] *Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731–1757*, Weibull, Martin (utg.), Samlingar utgifna för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (Lund, 1875); *Anteckningar om Bonde-släkten. Riksrådet Grefve Gustaf Bonde, Trolle-Bonde, Carl* (utg.) (Lund: Gleerup, 1897–99); [Benzelius d.y., Eric] *Anecdota Benzelianae. Eric Benzeliuss anteckningar i svensk historia*. Efter originalhandskriften i Linköpings stiftsbibliotek utgifna med inledning och personregister af Hj. Lundgren (Stockholm: Bröderna Lagerströms förlag, 1914); [Gyllenstierna, Nils Axelsson] "Anteckningar", *Skånska samlingar utgifna af Martin Weibull, 1891 I:2* (Lund: C. W. K. Gleerup, 1891); [Höpken, Anders Johan von] *Riksrådet Grefve Anders Johan von Höpkens skrifter, 1. Samlade och i urval utg af Carl Silfverstolpe* (Stockholm: Norstedt, 1890); [Lillie, Metta Magdalena] *Metta Magdalena Lillies dagbok 1737–1750. En västgötsk släktkrönika*, Eriksson, Jessica (utg.), Handlingar del 30 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2008); Nolcken, Erik Matthias von, "Presidenten baron E. M. v. Nolckens berättelse om rikets tillstånd från 1719 till 1742", *Historisk tidskrift* (1889); [Reuterholm, Axel] *Axel Reuterholms dagboksanteckningar under riksdagen i Stockholm 1738–39*, Nilzén, Göran (utg.), Handlingar del 29 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2006); [Reuterholm, Nils] *Nils Reuterholms Journal*, Landahl, Sten (utg.), Historiska handlingar 36:2 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1957); [Rhyzelius, Andreas] *Biskop A.O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne. I urval utgifna*, Helander, Josef (utg.). Kyrkohistoriska skrifter, III:2 (Uppsala: Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska föreningen, 1901); [Schröder, Herman] *Herman Schröders levernesbeskrivning. Utgiven med inledning och kommentar av Hilding Pleijel*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 1 (Lund/Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1940); [Tersmeden, Carl] *Amiral Carl Tersmedens memoarer. I Fredrik I:s Sverige*, Erdmann, Nils (utg.) (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1916); [Tersmeden, Carl] *Amiral Carl Tersmedens memoarer. Ur frihetstidens lif*, Sjöberg, Nils & Erdmann, Nils (utg.) (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1917); [Tilas, Daniel] *Daniel Tilas Curriculum Vite I–II 1712–1757, samt fragment av dagbok september–oktober 1767*, Wichman, Holger (utg.), Historiska handlingar del 38:1 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1966).

Jag har i de empiriska analyserna (kapitlen 4–6) varit förhållandevis generös med källcitat. Detta motiveras av studiens språkliga karaktär, som gör det särskilt angeläget att empirin redovisas med så stor transparens och med så god möjlighet till intersubjektiv bedömning som möjligt. För att inte tynga läsningen i onödan har jag dock, vid sidan av direkta citat, försökt att referera källorna så nära deras ordalydelse som modern svenska tillåter. De kursiveringar som förekommer i citaten är gjorda av mig, med syftet att göra läsaren uppmärksam på en särskilt viktig ordanvändning eller formulering.

Vad gäller källcitaten i övrigt kan följande – allt med syftet att öka läsbarheten – tilläggas: *J* och *v* i vokalisk ställning har moderniserats och utskrivits som *i* respektive *u*. *ß* har transkriberats som *ss*. I de fall */* har avsett ett vanligt kommatecken, något som var vanligt vid tiden, har detta moderniserats. */* markerar nedan istället radbrytning, vilket framför allt rör de lyriska texterna, medan *//* markerar nytt stycke. Versaler och gemener har normaliserats, bland annat så att citat insprängda i meningar har inletts med liten bokstav. Där jag undantagsvis har bedömt det nödvändigt har citerade ord förklarats inom hakparentes. Samtliga bibelcitat är hämtade ur Karl XII:s bibel, 1703 års utgåva.⁸¹

Disposition

Avhandlingens disposition har i allt väsentligt redan presenterats och ska därför här endast kort rekapituleras. Den första delen (kapitlen 1–3) slår fast, diskuterar och utvecklar avhandlingens utgångspunkter. Kapitel 1 har i dialog med tidigare forskning och teoretiska perspektiv börjat urskilja konturerna av en moralpolitisk logik. Studien har här också operationaliserats utifrån en berättelseanalytisk metod och ett källmaterial bestående av såväl tryckt som handskriven politisk litteratur. I kapitel 2 preciseras och underbyggs utgångspunkten om att den moralpolitiska logiken reflekterade och måste förstås mot bakgrund av erfarenheter av och förväntningar på människan som politisk varelse. Kapitlet mynnar på så sätt ut i en förförståelse som ligger till grund för den empiriska analysen. Detta kapitel knyter också mer tydligt an till tidigare forskning om den i en vidare mening moraliska människo- och samhällssynen. I kapitel 3 görs en nytolkning av den frihetstida politiseringen. Huvudfokus ligger på partipolitiken och den ökade omfattningen av muntlig och skriftlig politisk opinionsbildning åren kring 1740, särskilt med avseende på den handskrivna partipolitiska litteraturen.

⁸¹ BIBLIA, *Thet är All then Heliga Skrift På Swensko; Efter Konung CARL then Tolfdes Befalning Medh förriga Editioner jämnförd; Summarier, och Marginalier å nyo öfversedde; Concordantier, och Anmärckningar förökade; Nya Register, och Biblisk Tideräkning inrättade; medh mera, som Företalet närmare uthvisar. Medh Kongl. Maj:tz allernådigsta frihet* (Stockholm: Tryckt uthi sal. HENRICH KEYSERS Tryckerij, 1703).

Tolkningarna i kapitel 2 och 3 vilar huvudsakligen på litteraturstudier. Ett interludium, bestående av en kortare kronologi över periodens i sammanhanget mest relevanta politiska händelser, skiljer avhandlingens båda delar åt. Den andra delen (kapitlen 4–6) rymmer avhandlingens empiriska undersökningar av den moralpolitiska logiken. Först analyseras i kapitel 4 och 5 hattberättelsen. Analysen är tematisk och huvudsakligen kronologisk. Därefter analyseras på motsvarande sätt, i kapitel 6, mössberättelsen. I kapitel 7 presenteras och fördjupas avhandlingens viktigaste tolkningar och slutsatser i en avslutande diskussion. Här ges också metaberättelsen ett större utrymme.

Kapitel 2.

Ett moralpolitiskt erfarenhetsrum

Inledning

Den moralpolitiska logiken förstås i denna studie som resultatet av en under lång tid ackumulerad kollektiv erfarenhet om, och förväntan på, människan i hennes egenskap av politisk varelse. Följande kapitel ska närmare utreda hur detta på samma gång moraliska och politiska meningssammanhang såg ut vid tiden kring 1740: Vad var det i erfarenhetsrummet som gav upphov till misstro och oro för förställning, en pessimistisk förståelse av och förväntan på politiken, och som gjorde att konflikten om det politiska subjektskapet blev moralpolitisk till sin karaktär? Varför föreställdes den politiska människan vara olämplig som politisk aktör, själv stå i vägen för en öppen politisk framtid samt få det politiska förflutna att lagmässigt upprepa sig?

Rent konkret ska kapitlet identifiera ett antal centrala erfarenheter av och förväntningar på människan och hennes politiska natur, vilka sedan kan fungera som analysram för de empiriska tolkningarna i kapitlen 4–6. Detta kan givetvis inte göras med något anspråk på fullständighet. Erfarenhetsrummet har tecknats med utgångspunkt i två övergripande erfarenheter och förväntningar, vilka här betecknas som lutherska respektive republikanska, och som har varit framträdande i källmaterialet. Detta har inneburit att begrepp som ”synd”, ”själ”, ”dygd” och ”korruption” har hamnat i blickfånget, medan andra, däribland ”stånd” och ”manlighet”, har fått en mindre framträdande plats. Detta ska självfallet inte förstås som att jag betraktar stånd och manlighet som utan betydelse – vilket framgår av den inledande forskningsdiskussionen om medborgarskapet – utan endast att ett urval har varit nödvändigt och att detta har gjort dessa mindre centrala i det följande. Stånd och manlighet är också förhållandevis väl studerade sedan tidigare. Valet att betrakta det moralpolitiska erfarenhetsrummet med utgångspunkt i religionen och det antika arvet har fattats som ett resultat av forskningsprocessen vilken har gjort mig övertygad om att forskningen mer än hitintills borde beakta dessa två meningssammanhang när det

gäller frihetstidens politik. Huruvida detta val av perspektiv är rimligt och analytiskt fruktbart får den fortsatta undersökningen utvisa.

Med detta sagt kan några viktiga klargöranden vara på sin plats. Det syfte och de frågor som här har angivits är styrande för den fortsatta redogörelsen och diskussionen. Läsaren ska därför inte förvänta sig någon mer allmän orientering om alla de föreställningar som i ett eller annat avseende hade politisk betydelse i det frihetstida Sverige, inte heller en uttömmande idéhistorisk och teologisk genomgång av idéer, läror och dogmer i det tidiga 1700-talet. Tvärtom förbigås mycket av mer allmän betydelse, men som inte i samma utsträckning konstituerade grunderna för detta meningssammanhang. Detta innebär samtidigt att den fortsatta redogörelsen i vissa särskilt relevanta avseenden behöver vara tämligen ingående.

Analysen vilar i detta liksom i nästa kapitel på litteraturstudier och tidigare forskning. Den empiriska analysen tar vid först därefter (kapitlen 4–6).

Ett annat viktigt klagörande rör erfarenhetsrummet. Det förstås här, som angavs i föregående kapitel, som en samtidigt osamtidig samling erfarenheter. Här samexisterade således antika, medeltida och tidigmoderna erfarenheter, ackumulerade över en lång tidsperiod, i ett förmodernt rum av erfarenheter som förvisso inte saknade motsättningar. Medan vissa erfarenheter och förväntningar förändrades snabbt ändrades andra mer långsamt. Vissa kom att tillmätas en allt större tyngd, andra en mindre. Detta perspektiv, som lägger tonvikten vid kontinuitet, skiljer sig från ett mer vanligt idéhistoriskt perspektiv som istället framför allt intresserar sig för förändring. Från en idéhistorisk utgångspunkt kan nedanstående framställning därför synas beskriva ett väl ålderdomligt tankegods. Poängen är emellertid här att erfarenheterna i mindre utsträckning förstås som formade av tidens idéer *à la mode*. Jag är medveten om att exempelvis den aristoteliska själsläran redan hade förlorat mycket av sin attraktionskraft vid landets lärosäten vid tiden för denna studie. Denna och andra liknande senare doktrinära förändringar torde dock ha påverkat de politiska aktörernas gemensamma erfarenhetsrum med en betydande eftersläpning, och är därför här av mindre relevans.

Något bör också sägas om erfarenheternas sociala förankring, även om detta givetvis är svårt och aldrig kan bli annat än uppskattningar. Min föresats har varit att teckna vad som med en medvetet vag formulering kan karaktäriseras som den frihetstida politiska elitens moralpolitiska erfarenhetsrum åren kring 1740. Här kan åter påpekas att intresset inte gäller idéer, läror och dogmer – och deras komplexa inbördes relationer – utan de grundläggande erfarenheter av människan som politisk varelse som var självklara för alla som hade en åtminstone rudimentär biblisk och klassisk skolning.

Kapitlet är disponerat på ett sådant sätt att vi flera gånger får anledning att återkomma till några särskilda erfarenheter och förväntningar, ur olika infallsvinklar. Ambitionen har varit att visa att olika traditioner, alla olikheter till trots, rymde ett antal

gemensamma erfarenheter av och förväntningar på den politiska människan. Fokus ligger alltså på de strukturella beröringspunkterna, hur traditionerna begripliggjorde dessa meningssammanhang på olika men ändå liknande sätt och hur de därmed understödde varandras grundläggande antaganden om människan. En del upprepningar är därför också nödvändiga. Fokus riktas däremot inte här primärt mot de otaliga motsättningar som förvisso också fanns, såväl inom som mellan traditionerna.

Som nämndes inledningsvis i denna avhandling har många före mig studerat 1700-talets politik med utgångspunkt i periodens syn på den mänskliga naturen.⁸² Då intresset snävas in till Sverige och frihetstiden är forskningen självfallet mindre, men också inom denna ram ryms ett flertal studier som i ett eller annat avseende har tangerat det moralpolitiska fältet. Jag ska fortlöpande, både i detta och i senare kapitel, knyta an till relevanta sådana studier. I det följande vill jag dock särskilt lyfta fram några forskare som mer fokuserat, explicit och ingående har studerat de politiska implikationerna av dåtidens människosyn.

Martin Melkersson har framhållit att den tidigmoderna politiska maktutövningen i hög grad bestämdes av tidens människosyn. Enligt den var människan passiv, moraliskt svag och ostadig, lättmanipulerad och i största allmänhet olämplig som samhällsvarelse. Överfört på samhällelig nivå innebar detta att samhället kom att ses som instabilt, oförmöget att bestå utan en mycket stark statlig kontroll och reglering. Statsmaktens främsta och mest grundläggande uppgift blev därför, som Melkersson uttrycker det, att bibehålla harmonin, stabiliteten och ordningen inom samhällshelheten.⁸³ Med utgångspunkt i den förändrade synen på tryckfriheten och näringspolitiken tecknar Melkersson en ungefärlig tidsram för hur dessa synsätt förändrades. I takt med framväxten av en mer positiv syn på samhällsmänniskan började synen på statens maktbefogenheter att ändras, först långsamt från och med 1700-talets mitt och sedan i början av 1800-talet allt tydligare i riktning mot en liberal uppfattning om samhället som självfungerande.⁸⁴

En annan forskare som jag här särskilt vill nämna är Leif Runefelt, som i en lång rad arbeten om, i vid mening, ekonomisk samhällsdebatt i det tidigmoderna Sverige,

⁸² Här kan kort nämnas några studier som har varit inspirationskällor i arbetet och som alla argumenterar för att synen på människan som politisk varelse genomgick substantiella förändringar under 1700-talets senare hälft, i vad som skulle kunna betecknas som en moraliskt "optimistisk" riktning, en förändring som, enligt dessa forskare, möjliggjorde eller rent av orsakade flera av periodens politiska omvälvningar. Att dessa i det följande intar en mindre framträdande plats beror huvudsakligen på att de undersöker övergången till ett mer modernt synsätt, som i tid ligger utanför denna studies räckvidd. Se Damsholt, Tine, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*. Etnologiske Studier, 6 (Köpenhamn: Museum Tusculanums forlag, 2000); Wahrman (2006); Hunt, Lynn, *Inventing Human Rights. A History* (New York/London: W.W. Norton & Co., 2007); Eustace (2008).

⁸³ Melkersson (1997), s. 83–88.

⁸⁴ Ibid., s. 99–110, 130f, 150, 211–216.

övertygande har argumenterat för att den stora förklaringskraft som samhällssynen tilldelade moralen måste förstås mot bakgrund av människosynen.⁸⁵ Denna tecknar Runefelt huvudsakligen i anslutning till den aristoteliska dygd- och affektläran och dess olika utlöpare. I sin analys gör han ett flertal för denna avhandling viktiga iakttagelser – särskilt i sin senaste studie – om relationen mellan å ena sidan den moraliska samhällssynen och vad som ansågs orsaka samhällsförändring och å andra sidan den förmoderna historiesynen, enligt vilken framtiden sågs som förgången. En sådan iakttagelse, som också Melkersson tangerar, är att obeständighet kom att framstå som ett grundläggande villkor för såväl den förmoderna människan som det förmoderna samhället. För människan utgjorde hennes ostadiga moral ett existentiellt grundproblem; för samhället representerade samma förhållande, med potential att förgöra samhället, en enorm politisk utmaning. Människans ”tendens till obeständighet och flyktighet” avgjorde, menar Runefelt, också ”samhällets grad av beständighet”. Utan en moralisk restaurering måste samhällsordningen med nödvändighet implodera.⁸⁶ En annan iakttagelse är att det var de många individernas moral som stod i blickfånget och som ansågs avgöra samhällsutvecklingen.⁸⁷ Detta individualistiska synsätt kan kopplas till iakttagelsen av en mycket karaktäristisk förmodern syn på tillvaron som motsägelsefullt präglad av på samma gång optimism och pessimism. Synsättet rymde samtidigt ”en stark, ibland närmast utopisk tilltro till samtidens förbättring och ett tvivel på den enskildes samhällsavgörande förmåga till dygd”. Hur mörk samhällsutvecklingen än kunde te sig fanns det alltid skäl att känna tillförsikt – inga mer komplexa sociala processer stod i vägen för en omgående moralisk restaurering om endast tillräckligt många individer kunde förmås till en sådan.⁸⁸

Samma människo-, samhälls- och historiesyn har tidigare uppmärksamats av Carola Nordbäck. Med utgångspunkt i 1720-talets religionspolitiska konflikt mellan ortodoxi och pietism visar Nordbäck initierat hur detta meningssammanhang hade sin grund i den lutherska religionen. I anslutning till Koselleck noteras att samhällsförändringar föreställdes följa ett slutet och ahistoriskt mönster, som ”återkom eftersom det alltid var samma krafter som påverkade händelseförloppet – det var den oupphörliga kampen mellan Gud och Satan som pågick”. Detta innebar för det första att den mycket långa förmoderna kyrkohistorien, dess lärdomar och mönster, var direkt överförbara till samtidens svenska kyrkostrider. Det innebar för det andra att den eskatologiska pessimismen, enligt vilken Satans inflytande i världen gradvis ansågs öka, överfördes till historiesynen i stort. Samtiden syntes därför avspegla ett moraliskt förfall

⁸⁵ Se i första hand Runefelt (2005); Runefelt (2015).

⁸⁶ Runefelt (2015), citat s. 70, se även s. 66–70, 90–96, 289.

⁸⁷ Ibid., s. 282f.

⁸⁸ Runefelt (2011), citat s. 239, s. 237–239.

som endast kunde antas öka. I kontrast till den pessimism som genomgående bestämde ortodoxins historiesyn menar dock Nordbäck att man för pietisternas del kan notera en begynnande framtidsoptimism och ett hopp om att kunna reformera samhället och människan.⁸⁹

Den pessimistiska människosynen medförde sammanfattningsvis en strikt lagbunden och statisk historiesyn, enligt vilken människans natur höll henne fången i en ändlös cirkelrörelse, från dygd/gudsfruktan/moral till korruption/synd/omoral och tillbaka igen. I ett materiellt avseende utvecklades förvisso världen, men politiskt och samhälleligt ansågs historien upprepa sig.

Lutherska erfarenheter

En försekulär luthersk frihetstida politik

En bärande tanke för denna studie är att den frihetstida politiken måste förstås med utgångspunkt i religionen. Här kan man knyta an till Hanne Sanders synsätt, som har blivit tongivande för mycket senare svensk och nordisk forskning, och som betonar att religionen och den magisk-religiösa föreställningsvärlden utgjorde grunden för den tidigmoderna kulturen och vetandet helt allmänt. I anslutning till historikern John C. Sommerville betecknar Sanders denna världsbild som försekulariserad. Först genom en lång och komplex sekulariseringsprocess kom religionen att omvandlas till den privata angelägenhet som vi i modern tid har vant oss att betrakta den. Sekulariseringen förstås med detta perspektiv inte som en avkristning och en minskad gudstro utan som en förändringsprocess i vilken religionen långsamt förlorade sin samhälleliga och epistemologiska innebörd, men också mycket av sitt tidigare sociala sammanhang, tills endast den individuella tron återstod.⁹⁰

Hur övergången från gemensam kultur, tro och vetande till individuell tro närmare såg ut är dock en mycket omstridd fråga. En omfattande forskning har med olika

⁸⁹ Nordbäck (2004), särskilt s. 365–372, 406f, citat s. 366.

⁹⁰ Sommerville, C. John, *The Secularization of Early Modern England. From Religious Culture to Religious Faith* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1992), s. 8f; Sanders, Hanne, "På rejse mellem Gud og Djævelen. En introduktion", Sanders, Hanne (red.), *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*. Nord 2001:19 (Köpenhamn: Nordisk ministerråd, 2001); Sanders, Hanne, "Sekularisering – Et relevant begreb for historisk forskning?", *Mellem religion og oplysning. Sekularisering af 1700-tallets politiske og kulturelle univers. Den Jyske historiker*, 105 (2004).

infallsvinklar studerat denna förändringsprocess.⁹¹ Kritik har också riktats mot begreppet försekulär för dess analytiska oförmåga att hantera förändring och blottlägga hur en världsbild, över en månghundraårig period, samtidigt kan sekulariseras och vara försekulär, en kritik som alltså liknar den som har riktats också mot begreppet förmodern.⁹² Det är emellertid inte frågan om förändring som står i fokus för denna avhandling. Här kan det istället räcka med att konstatera att den nyss nämnda forskningen i stort är enig om att religionen också under 1730- och 1740-talen fortsatt utgjorde ett avgörande fundament för kultur och vetande i Sverige.⁹³ Att en mekanisk och rationalistisk världsbild började få företräde på sina håll, manifesterad som bland annat wolffianism och fysikoteologi, ändrade inte i grunden på detta förhållande.⁹⁴ Detsamma gäller de utmaningar som väckelsen vid denna tid riktade mot den lutherska ortodoxin. Dessa inomkonfessionella strömningar ifrågasatte varken den religiösa världsbilden som sådan eller de centrala delarna av den lutherska konfessionskulturen.⁹⁵

⁹¹ Den historiska forskningen är, också om den snävas in till att endast gälla svenskt 1700-tal, omfattande. Ett axplock kan här ändå ges, t.ex. Jarrick, Arne, *Den himmelse älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Ordfronts förlag, 1987); Bergfeldt, Börje, *Den teokratiska statens död. Sekularisering och civilisering i 1700-talets Stockholm*. Stockholm Studies in Economic History, 25 (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen; Stockholms universitet, 1997), diss.; Larsson, Olle, *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället*. Växjö Stiftshistoriska sällskap skrifter, 7 (Växjö, 1999), diss.; Öja, Linda, *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 1999), diss.; Weikert, Monica, *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal* (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborgs universitet, 2004), diss.; Ihalainen (2005); Nilsson [Hammar] (2012). Se även Sanders (2004), s. 11–15, och där anfordrad litteratur.

⁹² Achen, Henrik von, "Verdensbilde og billedverden. Menneskehjertet som religiøs metafor og figur: Et mottrekk mot sekulariseringsprocessen i nyere tid. En tentativ synsvinkel", Sanders, Hanne (red.), *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*. Nord 2001:19 (Köpenhamn: Nordisk ministerråd, 2001), s. 20–22. För en upplysande diskussion se Nilsson [Hammar] (2012), s. 60f; Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Höör: Agerings bokförlag, 2012), diss., s. 95.

⁹³ Det ska dock nämnas att forskningen är påtaligt obenägen att mer precist kronologibestämma graden av sekularisering, vilket med tanke på ämnets komplexitet inte förvånar. Detta gäller även den internationella forskningen, se Walsham, Alexandra, "The Reformation and 'The Disenchantment of the World' Reassessed", *The Historical Journal*, 51:2 (2008).

⁹⁴ Lenhammar, Harry, *Sveriges kyrkohistoria. 5. Individualismens och upplysningens tid* (Stockholm: Verbum, 2000), s. 94–98; Frängsmyr, Tore, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del 1, 1000–1809* (Stockholm: Natur och kultur, 2004), s. 234f, 288–296.

⁹⁵ Jarrick (1987), s. 76; Lenhammar (2000), kap. 5–6; Nordbäck (2004), s. 394f; Jarlert, Anders, "Den missförstådda ortodoxin", Rubenson, Samuel & Jarlert, Anders, *Kyrkohistoriska omvärderingar*. Meddelanden från Kyrkohistoriska Arkivet i Lund, 7 (Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, 2005), s. 31–37. För begreppet konfessionskultur och dess kritiska sammanhang, se Kaufmann, Thomas, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Spätmittelalter und Reformation Neue Reihe, 29 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006), s. 7–9; Lotz-Heumann, Ute, "Confessionalization", Whitford, David M (ed.), *Reformation and Early Modern Europe. A guide to research*. Sixteenth Century Essays & Studies, 79 (Kirkville: Truman State University Press, 2008), s. 145.

I samband med detta ska också påpekas att de erfarenheter som här karaktäriseras som lutherska inte var opåverkade av andra religiösa traditioner. Tvärtom präglades människornas religiösa föreställningsvärld, som sagt, av också antika och medeltida föreställningar, vilka stod i en komplex relation till den i sig sammansatta lutherdomen.⁹⁶ Särskilt de skolastiska föreställningarna om dygden och själen ska beaktas.

Detta för oss över till vårt egentliga ärende, nämligen de politiska aktörernas erfarenheter av människan som samhällelig och politisk varelse. Mot bakgrund av de senaste decenniernas forskning och vår tämligen goda kunskap om frihetstidens föreställningsvärld skulle man kunna förvänta att religionen som en grund för det frihetstida samhällets kultur och vetande helt allmänt vore en given utgångspunkt också för det politiska forskningsfältet. Så är emellertid inte fallet. Ett undantag är forskningen om politiska gemenskapsföreställningar och kollektiva identitet som, i större eller mindre grad, har tagit sin utgångspunkt i religionen.⁹⁷ Ett annat är Pasi Ihalainens forskning om religionens position i det politiska språket.⁹⁸ Om vi däremot vänder oss till den frihetstida partipolitiska forskningen är religionen, med några smärre undantag, frånvarande.⁹⁹ I dagsläget finns det exempelvis ingen svensk motsvarighet till Ihalainens *The Discourse on Political Pluralism in Early Eighteenth-Century England*, som visar att det fanns stora konceptuella beröringspunkter mellan religionspolitiska och partipolitiska konflikter i Storbritannien vid denna tid – beröringspunkter som det finns anledning anta existerade även i det samtida Sverige.¹⁰⁰

Att som i denna studie analysera den frihetstida politiken med utgångspunkt i lutherska erfarenheter av och förväntningar på människan är ett sätt att föra in religionen i den politiska analysen, inte såsom ett maktinstrument eller en privat tro, och inte i en kyrkopolitisk kontext, utan som en grund för människo- och samhällssynen, och i förlängningen också för det politiska handlandet. Detta är viktigt, inte minst för att pröva detta förseklära perspektiv. Ska vi, som Sanders påpekar, kunna tala om en religiös världsbild, som genomsyrade kultur och vetande, bör vi också

⁹⁶ Se Jarlert (2005), s. 39–43, och där anförd litteratur.

⁹⁷ Se t.ex. Nordin (2000); Malmstedt, Göran, "Frihetstids karismatiska kungar", Harnesk, Börje (red.), *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå: Institutionen för historiska studier; Umeå universitet, 2003); Ihalainen (2005); Östlund (2007).

⁹⁸ Ihalainen (2005), s. 446f, 577–599, i vilken han visar att det politiska språkbruket huvudsakligen började sekulariseras i Sverige först från och med 1700-talets mitt, vilket var senare än i andra jämförbara länder.

⁹⁹ Ihalainen, Pasi, "Lutherska drag i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden. En begreppsanalytisk undersökning av fyra riksdagspredikningar", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003); Winton, Patrik, "Enighetens befrämjande och fäderneslandets förkovran. Religion och politik under frihetstiden", *Sjuttonhundratals* (2006/2007); Winton (2007).

¹⁰⁰ Ihalainen (1999).

kunna finna uttryck för denna också i sådana sammanhang som inte vid en första anblick tycks ha med religionen att göra.¹⁰¹ De lutherska erfarenheterna om människan som politisk varelse konstituerade självfallet inte ensamt frihetstidens moralpolitiska erfarenhetsrum och determinerade inte handlandet. De bör emellertid, vill jag hävda, betraktas som de i sammanhanget mest betydelsefulla och som en viktig grund för politiskt aktörskap.

Människans tillstånd efter syndafallet

Den lutherska konfessionskulturen under äldre frihetstid har i forskningen ringats in som teokrati, uniformitet, eskatologi, traditionalism, kollektivism, legalism och patriarkalism.¹⁰² Följande redogörelse berör alla dessa dimensioner, men gör det genom de lutherska erfarenheterna av människan som samhällsvarelse.

Utgångspunkten för detta förhållningssätt var en teocentrisk och teleologisk ontologi. Med teocentrisk avses att världen ansågs stå i relation till en gudomlig varelse, vilken ordnade sin skapelse enligt en bestämd mening. Det verkande subjektet i världen var, som rättshistorikern Bo H. Lindberg har uttryckt förhållandet, inte i första hand människan utan Gud.¹⁰³ Av den teocentriska världsbilden följde teleologin, enligt vilka alla skeenden var ändamålsenliga i förhållande till Guds plan för sin skapelse. Ingenting skedde utan mening. Världen följde ett bestämt frälsningshistoriskt förlopp och det var individens uppgift att ta del i detta.¹⁰⁴

Förloppet tog sin begynnelse med syndafallet, den frälsningshistoriska utgångspunkten. Enligt lutherdomen hade människan vid syndafallet förlorat sin ursprungliga rättfärdighet, gudomliga likhet och fulla mänsklighet. Hon var därefter oförmögen att fullt ut se Gud i sin nästa, vilket gjorde henne självisk och kärlekslös. Hon var, kort sagt, egennyttig. Sedan fallet fördes denna arvsynd eller ondska vidare i varje människa. Människan var en till kropp och själ, förnuft och vilja, för evigt fördärvad och ond varelse. Arghet, ilska, vrede, hat, avund och hämndlystnad ska därför

¹⁰¹ Sanders (2001), s. 8.

¹⁰² Pleijel, Hilding, *Svenska kyrkans historia. Femte bandet. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism, 1680–1772* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1935), passim, s. 392; Lindberg, Bo H., *Praemia et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid. Bd 1. Rättsordningen, Vol 1–2* (Uppsala: Uppsala universitet, 1992a), diss., passim; Petrén, Erik, *Kyrka och makt. Bilder ur svensk kyrkohistoria. Tredje uppl.* (Uppsala: Teologiska institutionen; Uppsala universitet, 2000), s. 184f; Montgomery, Ingun, *Sveriges kyrkohistoria. 4. Enhetskyrkans tid* (Stockholm: Verbum, 2002), s. 142ff; Nordbäck (2004), s. 58–78.

¹⁰³ Lindberg (1992a), s. 13–15.

¹⁰⁴ Högnäs, Sten, *Människans nöjen och elände. Gyllenborg och upplysningen* (Lund: Studentlitteratur, 1988), diss., s. 49–53; Lindberg (1992a), se t.ex. s. 4, 12–15, 60f.

i detta sammanhang inte förstås som uttryck för ett känslotillstånd utan som uttryck för, många gånger också synonymer till, människans ondska. Människan hade en gång vänt sig bort från Gud och tilliten till Honom och var nu till själva sin natur ond och oförmögen att tro på Hans nåd och godhet. Hon befann sig i fördärvs- eller eländighetstillståndet, "status corruptionis". Därför var alla hennes tankar, känslor och begär syndiga, vilket fick lutherdomen att förkasta gärningsläran. Frälsning kunde endast uppnås genom tron och nåden. Gud hade förvisso försett människan med en fri vilja – och hon rymde ännu något av Guds godhet – men endast undantagsvis förmådde hon leva i tron och göra gott, och när så skedde var det alltid med Hans bistånd; vanligen använde människan istället den fria viljan till att göra ont. Gud visade oftast människorna nåd, men tidvis påminde Han dem om deras behov av ånger.¹⁰⁵

En omfattande forskning har klarlagt hur exempelvis krig, missväxt, farsoter och andra kollektiva katastrofer under tidigmodern tid begripliggjordes moraliskt, som resultatet av människornas ondska och Guds intervention i världen.¹⁰⁶ Detta skeende, i det följande betecknad som syndastraffsberättelsen, hade alltså en ändamålsenlig och didaktisk mening, syftande till människans frälsning. Guds vilja och det egna gudsförhållandet var förborgat i skeendena och det var som sådana faderligt fostrande påminnelser om arvsynen som de skulle tolkas. Några oskyldiga drabbades därför heller aldrig, ett förtydligande som inte alltid har gjorts i forskningen. Meningssammanhanget har föranlett historikern Robert W. Scribner att karaktärisera världsbilden som ett "moraliskt universum", i vilket världsliga händelser på ett meningsfullt sätt förstods reflektera människornas relation till olika gudomliga varelser.¹⁰⁷ Till följd av sin eskatologiska grund kan historiesynen sägas ha varit ahistorisk. Hela förflutenheten rymdes i ett och samma moraliska universum där Gud och Satan bekämpade varandra och som inte hade sett några kvalitativa förändringar sedan syndafallet. Detta gjorde att bibliska och antika förhållanden var direkt

¹⁰⁵ Silén, Sven, *Den kristna människouppfattningen intill Schleiermacher. En historisk-systematisk studie* (Stockholm: Diakonistyr, 1938), diss., passim, särskilt s. 125–129; Hägglund, Bengt, *De homine. Människouppfattningen i äldre luthersk tradition*. Studia theologica Lundensia, 18 (Lund: Gleerup, 1959), s. 103–120; Savin, Kristiina, *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige* (Lund: Sekel, 2011), diss., s. 130f, 164, 179.

¹⁰⁶ Se Lindberg (1992a); Malmstedt, Göran, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 8 (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborg universitet, 1994), diss., särskilt kap. 7; Ericsson, Peter, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Studia Historica Upsaliensia, 202 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2002), diss.; Persson, Bodil E.B., *Gud verkar med naturliga medel. Pestens härjningar i Skåne 1710–1713* (Lund: Nordic Academic Press, 2006), diss.; Östlund (2007); Hellerstedt, Andreas, *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Lund: Nordic Academic Press, 2009), diss., kap. 3; Savin (2011); Larsson Heidenblad (2012), kap. 3.

¹⁰⁷ Scribner, Robert W., "Reformation and Desacralisation: from Sacramental World to Moralised Universe", Scribner, Robert W. & Po-Chia Hsia, R. (eds.), *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wolfenbütteler Forschungen, 78 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1997), s. 78ff.

överförbara till det frihetstida Sverige. Det innebar också att de moralpolitiska processer, krafter och kausaliteter som tidigare hade varit verksamma var det också fortsatt, oberoende av tid och rum. Framtiden var såtillvida förgången: den stod att läsa i det förflutna och den återupprepade sig ständigt – lagbundet och cykliskt – till följd av människans oförmåga att förändra sin egen natur. Prövningarna skänkte inte människan frälsning, men de representerade en möjlighet för människan att återupprätta sitt gudsförhållande. Den lutherska syndastraffsberättelsen var i ett avseende mörk och pessimistisk, men kan lika gärna tecknas i termer av förtröstan och omsorg. Trots människans oförmåga att tro och handla gudaktigt välsignades hon oförtjänt av Guds kärlek. Hur eländig och syndig hon än var tog Gud emot henne med faderligt tålmod.¹⁰⁸

Innan syndafallet, i det paradisiska urtillståndet, hade människan varit fullkomlig och helt utan brister. Hon hade därför inte heller haft några svårigheter att skilja på gott och ont. Efter syndafallet återstod emellertid endast en vag sådan känsla, vilken identifierades med samvetet. Därmed inleddes också det frälsningshistoriska skeende som alltsedan syndafallet hade präglat människornas liv på jorden. Det var varje människas plikt att leva i enlighet med naturrätten. Det var förvisso omöjligt, men hon fick likväl aldrig förtvivla över avståndet mellan hennes plikt och hennes förmåga. Det var istället den kämpande kristnes strävan att motsätta sig sin syndiga natur som var avgörande. Genom strävan tog hon aktiv del i det förlopp vars slutliga frälsningshistoriska mål var moralens återställande och människans återvändande till urtillståndet. Den människa som på detta sätt inordnade sig i den teocentriska och teleologiska världen levde i enlighet med kristen dygdetik. Syndafallet var alltså inte något förgånget utan en ständigt aktuell realitet. Därtill accelererade det frälsningshistoriska förloppet. Ondskans fördärv, "corruptio", anfrätte henne mer för varje dag. Därför blev falllets verkan ständigt alltmer uppenbar, vilket exempelvis framgick vid en jämförelse mellan den egna samtiden och antiken. Eftersom ondskan växte till måste också lagarna, straffen och ordningen, "politin", med jämna mellanrum inskräpas. Denna erfarenhet framträder exempelvis i förarbetena till 1734 års lag. Under de två första årtusendena efter syndafallet hade människorna enbart underkastat sig den naturliga lagen. Men i takt med de allt grövre lagöverträdelserna – som inte ens hade föresvävat tidigare slakten – fick en världslig lag införas, som sedan gång efter annan hade behövt skräpas. Historiesynen var, som Sven Silén understryker, inte evolutionär, utan depravistisk. Detta är av fortsatt central betydelse. Att samhällsutvecklingen i grunden förstods som ett pågående förfall uteslöt förvisso inte att den tidvis också kunde följa en önskvärd utveckling. I dessa fall begripliggjordes utvecklingen som ett hejdat förfall och en initierad restaurering av ett tidigare moraliskt

¹⁰⁸ Lindberg (1992a), s. 13–36; Nordbäck (2004), s. 91–94, 365–367.

tillstånd. Sådana framgångsrika restaureringar, såsom den Luther hade åstadkommit, hade emellertid karaktären av anomalier. De var inte endast ovanliga utan även obeständiga.¹⁰⁹

Den människonatur som den kristna och särskilt lutherska traditionen tillhandahöll förklarade varför världen rymde så mycket ondska och varför också den enskilda människan, trots goda föresatser, tenderade att göra ont. Erfarenheten fick sin kanske mest slagfärdiga sammanfattning i Paulus i tiden ofta upprepade ord:

Ty jagh weet / at i migh / thet är / i mitt kött / boor icke godt: wiljan hafwer jagh; men at giöra godt / thet finner jagh icke. // Ty thet goda som jagh wil / thet gör jagh intet: utan thet onda som jagh icke wil / thet gör jagh. // Om jagh nu gör thet jagh icke wil / så gör icke nu jagh thet / utan synden som boor i migh.¹¹⁰

Enligt den lutherska uttolkningen av naturrätten bidrog två faktorer till att människan drevs ut ur naturtillståndet, "status naturalis", och in i samhällsgemenskapen eller det borgerliga samhället, "status civilis". Människan kände, för det första, kärlek till det egna jaget och försökte därför att bevara det. Denna självkärlek var naturlig och legitim – ytterst älskade hon gudsbilden i sitt eget väsen – och skulle inte blandas samman med arvsyndens onda själviskhet. Begäret efter Guds godhet, den kristna kärleken, var också det som drev henne till att vilja leva tillsammans med andra. Denna sociala drift, "socialitas", delade människan för övrigt med djuren. Människan var, för det andra, bräcklig och hjälplös. Denna "indigentia" fick henne att av självkärlek och självbevarelsedrift söka sig till andra för bistånd och skydd. Genom att ingå ett naturrättsligt avtal hoppades hon något kunna undslippa den onda mänskliga naturen, vilken hotade såväl hennes fysiska säkerhet som själsliga frälsning. Människan valde alltså att avhända sig en del av sin frihet och underkasta sig överheten. Erfarenheten om att hon sedan ständigt bröt mot lagen, varefter hon straffades av överheten, visade endast att hon var fördärvad och behövde dessa rättsliga ramar, att samhällsordningens uppkomst var frälsningshistoriskt nödvändig.¹¹¹

¹⁰⁹ Silén (1938), s. 23–30, 113f, 121–123; Lindberg, Bo, *Naturrätten i Uppsala, 1655–1720*. Skrifter rörande Uppsala universitet, 33 (Uppsala: Uppsala universitet, 1976), diss., s. 39; Lindberg (1992a), s. 12, 29–36, 50f, 55–61, 69–81, 398; Nordbäck (2004), s. 59–61, 231, 276, 333f, 370–372, 405f.

¹¹⁰ Rom. 7:18–20.

¹¹¹ Lindberg (1976), s. 38–41; Lindberg (1992a), s. 5f, 36–39, 135–143, 207–209.

Från och med decennierna kring sekelskiftet 1700 började denna eskatologiska naturrätt i Sverige förlora inflytande till förmån för en ny uttolkning, som framför allt härrörde från Samuel von Pufendorf. Även den pufendorfska naturrätten, som blev allmänt läst och fick en ställning som frihetstidens statsbärande samhällsteori, tog emellertid, som Kari Saastamoinen har framhållit, sin utgångspunkt i den lutherska synen på den fallna människans ondska. Utifrån denna centrala premiss fortsatte den sedan, utan explicita teologiska resonemang, för att endast med hjälp av förnuftet och erfarenheten av den mänskliga naturen beskriva människans väg ut ur naturtillståndet och in i samhälls- och därefter härskarfördraget. Den avfärdade följaktligen Aristoteles samhällsetik som inte ansågs ta tillräcklig hänsyn till människornas reella natur, och den underkände människans sociala drift som ensamt avgörande för statens bildande. Socialiteten var förvisso inte utan betydelse, fallet hade inte berövat människan all känsla för det sanna och goda, varför naturtillståndet inte heller var att betrakta som ett allas krig mot alla. Likväl vägde socialiteten lätt när den onda, själviska och aggressiva människan skulle överge sin tidigare frihet. För Pufendorf var samhällsfördraget istället främst resultatet av hennes utsatthet. Människan var farlig både för sig själv och för andra, varför hon behövde samhällsfördraget. Moralen emanerade inte heller primärt inifrån människan utan återspeglade främst hennes rädsla för överhetens och Guds straff. I längden kunde endast staten, det så kallat borgerliga samhället, hantera hennes ondska.¹¹²

Eftersom naturrätten var så vittfamnande gick överhetens skyldighet att upprätthålla den också långt bortom rättspolitik. Så bröt exempelvis den lättjefulle mot naturrättens plikt att var och en, inom ramen för sin tilldelade komplementära uppgift, skulle vara samhällsnyttig. Överhetens naturrättsliga mandat var i realiteten så öppet att överheten var ålagd att beivra mänsklig omoral var helst denna visade sig. I detta var överheten inte endast hänvisad till reaktiva metoder. Eftersom den fördärvade människan var lätt påverkingsbar skulle överheten också försöka påverka henne proaktivt. Här spelade bland annat goda samhälleliga exempel en viktig roll. Genom

¹¹² Fahlbeck, Erik, "Studier öfver frihetstidens politiska idéer", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 18:5 (1915); Normann, Carl-Edvard, *Enhetskyrka och upplysningsidéer. Studier i svensk religionspolitik vid 1700-talets mitt*. Lunds universitets årsskrift, 55:4 (Lund: CWK Gleerup, 1963), s. 8f; Brohed, Ingmar, *Stat-Religion-Kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet*. Rättshistoriskt bibliotek, 22 (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1973), diss., se kap. 1; Lindberg (1976), s. 20–37, 42–44, 105–109, 191, 193; Lindberg, Bo, "Teokratisk åskådning och naturrätt", Lindberg, Bo (red.), *17 uppsatser i svensk idé- och lärdoms historia* (Stockholm: Carmina, 1992b), s. 65–71; Saastamoinen, Kari, *The Morality of the Fallen Man. Samuel Pufendorf on Natural Law*. Studia Historica, 52 (Helsingfors: SHS, 1995), diss., s. 16, 44–52, 172f; Lindroth, Sten, *Svensk lärdoms historia. 2. Frihetstiden* (Stockholm: Norstedts, 1997 [1978]), s. 530–542; Nilsén, Per, *Att "stoppa munnen till på bespottare". Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*. Rättshistoriskt bibliotek, 59 (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 2001a), diss., passim, 38–41, 113f, 388.

att förevisa henne sådana i exempelvis historieundervisningen kunde överheten göra människan mer samhällelig.¹¹³

Förförelse och förföljelse

När vi nu vänder oss till de politiska erfarenheterna av och förväntningarna på människan är det viktigt att ha i åtanke anledningen till den pessimism med vilken den lutherska och naturrättsliga traditionen betraktade henne. Den fallna människan var en "moralisk bristvarelse".¹¹⁴ Till hennes nedärvda korruption ska vi återkomma många gånger i detta kapitel, från skiftande infallsvinklar. Människan påmindes hela tiden om sin arvsynd och den naturliga ondska som vidhäftade henne och som fick henne att brista i tanke, tro och gärning. Människan måste alltså söka sig bort från sin natur, inte som i modern tid tillbaka till den, och för detta behövde hon överhetens hjälp. Den politiska betydelsen av denna fundamentala erfarenhet kan svårigen överskattas.

Erfarenheten av människan som moralisk bristvarelse fanns institutionaliserad, genom begreppen "regemente" och "stånd", i den lutherska samhällsordningen. Två av Gud givna regementen, det "andliga" och det "världsliga", värnade tillsammans, om än på olika sätt, människans laglydnad, tro och frälsning. Den andliga och den världsliga makten hade alltså i båda fallen ytterst ett gudomligt uppdrag: inte att förebygga ett gudomligt syndastraff, men väl att minska ondskan i världen och motverka djävulens inflytande. I det andliga regementet härskade ordet, förmedlat av prästerskapet, som genom undervisning sökte hjälpa människorna uppnå frälsning. Enligt den lutherska regementsläran var alla människor lika underordnade i förhållande till Gud. Detta regemente vände sig till den "invärtes människan", det vill säga till människans samvete och tro. Det ska dock poängteras att den enskildes samvetsfrihet inte fick kränkas; det andliga regementet skulle undervisa, inte använda tvångsmedel. Det världsliga regementet hade uppdraget att upprätthålla den gudomliga ordningen med svärdets hjälp. Detta regemente vände sig till den "utvärtes" människan och sörjde för att politin vidmakthölls. Denna uppgift ålåg överheten. Det var således inte endast den invärtes människan som mötte Gud; ställd inför lagen och överheten mötte också den utvärtes människan Gud. Till regementsläran hörde vidare den lutherska treståndsläran. Enligt denna hade Gud tilldelat varje människa en plats i tre olika stånd – kyrkoståndet, det politiska ståndet och hushållsståndet – i egenskap av lärare och åhörare,

¹¹³ Lindberg (1976), s. 31, 193; Lindberg (1992a), s. 29–36, 50f, 58f; Hallberg (2003), kap. 2; Runefelt, Leif, "Att springa bort sin dag för en hare. Lättja, egennytta och rörlighet i retorik om allmogen 1750–1850", Bondesson Wallenberg, Maria m.fl. (red.), *Människans kunskap och kunskapen om människan* (Lund: Sekel, 2012), s. 99.

¹¹⁴ Lindberg (1992a), s. 8.

överhetspersoner och undersåtar samt makar, föräldrar och barn, husbönder och tjänstefolk. Ståndsläran har karaktäriserats som relationell, reciprok och hierarkisk. Att uppfylla de samhälleliga plikter som åtföljde respektive position – vilket inte minst inbegrep lydnad – var att leva i enlighet med Guds vilja.¹¹⁵

Denna samhällsordning prövades ständigt av människans ondska, vilken därmed också bekräftade dess nödvändighet. En i sammanhanget central luthersk erfarenhet, som ska spela en väsentlig roll för den empiriska analysen längre fram, var att ondskan inte konfronterade människan och samhället i öppen dager utan i en falsk skepnad. Satan smög sig på människorna, i hemlighet, som en tjuv om natten. Han uppträdde alltid i förklädnad, precis som han hade gjort i urhändelsen, då han i ormskepnad hade gjort sig till en falsk uttolkare av Guds ord och lurat Adam och Eva att trotsa Gud. Även om det falska yttre förvisso kunde avslöja det verkliga inre – Jesus hade bland annat talat om att endast goda träd bar god frukt – hade den enfaldiga människan endast små möjligheter att genomskåda falskheten.¹¹⁶ Gång efter annan lät hon sig istället luras av ett falskt yttre. Meningssammanhanget har ingående diskuterats av Carola Nordbäck som visar att det ortodoxa prästerskapet begripliggjorde de så kallade pietisterna som ”förförare”, ”willoandar” och ”falska profeter” vilka själva hade förblindats av Satan och som nu utförde hans verk. Särskild betydelse fick herdeallegorin, enligt vilken en ulv i fårakläder dolde sin rätta natur, samtidigt som han befann sig mitt i flocken. Prästen hade här att agera som en herde och skydda sin församlingsflock från både yttre och inre hot. En parallell drogs också mellan pietisterna och fariséerna samt mellan de katolska munkarna och nunnorna vilka alla hade utmärkt sig med vad som syntes vara en stor gudsfruktan. Sanningen var dock att de alla hade varit ”skrymtare”, det vill säga hycklare. All deras självpåtaga helighet var endast ämnad att förföra andra. De var, med Luthers ord, ”munkristna”, vars tal inte korresponderade med en äkta inre gudstro. Få synder gjorde också Gud, som såg in i

¹¹⁵ Normann, Carl-Edvard, *Cleri Comitialis Cirkulär. 1723–1772*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 29 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1952), s. 23–29; Billing, Einar, *Luthers lära om staten. I dess samband med hans reformatoriska grundtankar och med tidigare läror*. Andra bearbetade och utvidgade upplagan utgiven av Gösta Wrede (Verbum, 1971), passim, t.ex. s. 181ff; Lindberg (1992a), 214ff, 300–303; Jarlert, Anders, ”Forstran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag”, Berggren, Anne Marie (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*. Rapport Forskningsrådsnämnden, 99:4 (Stockholm: FRN, 1999), särskilt s. 59–62; Lenhammar (2000), s. 73f; Montgomery (2002), s. 101f; Nordbäck (2004), s. 45–47. I hur stor utsträckning den normativa treståndsläran eller hustavlan var förankrad i 1700-talets föreställningsvärld är en omstridd fråga, se t.ex. Gudmundsson, David, *Konfessionell krigsmakt. Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis, 56 (Malmö: Universus Academic Press, 2014), s. 190f, 194–196, och där anförd litteratur.

¹¹⁶ Matt. 7:16–20. Se Nordbäck (2004), s. 121f.

varje människans inre, så vred som skrymteri i tron. Som exempel kan nämnas biskopen Jöran Wallins varning till rikets undersåtar efter fredsslutet med Ryssland 1743:¹¹⁷

Lofsiunge Herranom, icke allenast med mun och läppar; utan af *innersta* hiertans grund. Ty eljest blifwer vårt tack-offer halt, lytt och Gudi obehageligt. Förbannad ware then bedragaren, som gör ett löfte, och ofrar Herranom thet som inte doger, står hos Malachiam i thet 1:14. Så ware ock then bedragaren och skrymtaren förbannad, som i sin lof skrymtar för Gud med sin mun, och liuger för honom med sine tungo.¹¹⁸

Det är vidare talande att detta särskiljande mellan sanna och falska kristna, som var centralt även för pietisterna, begripliggjordes genom frågan om huruvida den kristne var medlem av den ”osynliga” och ”invärtes” kyrkan, eller endast av den ”synliga” och ”utvärtes”, som innefattade samtliga rikets invånare. Betoningen på att tron, förlagd till den ”inre” eller ”invärtes” människan – ”homo interior” – skulle vara äkta, var över lag mycket stark inom lutherdomen, som underkände de yttre gärningarna som grund för frälsning. Kritiken var också skarp mot vad som förstods som tomma yttre trosmarkörer, särskilt bland pietisterna. Konsthistorikern Henrik von Achen har lyft fram hur lutherdomen begripliggjorde motsatsparet yttre–inre med hjälp av hjärtmetaforiken. Hjärtat blev här scenen för människans inre kamp mot ondska och trostvivvel. Den kristna människan skulle öppna sitt hjärta för Guds kärlek och stänga det för Satans frestelser. Som Karin Sennefelt har visat i *Politikens hjärta* och som framgick i avhandlingens inledning – där Nils Lilliehöök frågade om hjärtats politiska drivfjäder – konvergerade också den världsliga politiska kampen i människans inre, i hennes hjärta.¹¹⁹

Den fördärvade människan var, för att återgå till henne, i allt väsentligt hjälplös i händerna på dessa falska förförare. Särskilt betonades hennes oförmåga att motstå ondskan när denna framträdde i en ny skepnad. Därför torgförde förförarna gärna ”nyheter”. Pietismen var just en sådan nyhet, framförd av nyhetsspridare, ”novatorer”. Sakligt sett representerade emellertid detta kätteri ingenting nytt utan var endast ännu ett sätt som Satan använde sig av för att lura människorna att förbryta sig mot Gud.

¹¹⁷ Ibid., s. 65f, 87–89, 109f, 118–124, 194–196.

¹¹⁸ Wallin, Jöran, *Swea Rikes Klagan förwandlad i Frögd, Uppå then Af Hans Kongl. Maj:t Wår Allernådigste Konung Påbudna Almänna Lof-och Tacksägelse-Dagen, Öfver FREDEN Med Hennes Maj:t Kejsarinnan af Ryssland, Then 7. Octob. År 1743. Uti Stockholms Stora Kyrka och Högmässa-Predikan enfaldeligen förestäld, Af Jöran Wallin, S. S. Th. D. och Superint. på Gothland* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet; Peter Momma, u.å. [1743]), s. 24.

¹¹⁹ Lenhammar (2000), s. 68, 73f; Achen (2001), särskilt s. 34–36; Nordbäck (2004), s. 194–196, 381, 387f; Sennefelt (2011a), s. 265–267.

Det enda som var nytt var att förförarna, i denna yttersta tid, blev allt fler och alltmer förslagna.¹²⁰

Det är mot bakgrund av detta eskatologiska sammanhang som vi bör förstå periodens förföljelser – exempelvis de som drabbade pietisterna – som ofta kretsade kring frågan om förståelse, liksom mer allmänt den aktivistiska överheten och den patriarkala uppdelningen mellan ett stort antal passiva objekt och ett fåtal aktiva subjekt. Utmärkande för den förra gruppen var deras ”enfald”. Enfalden kan sägas sammanfatta de lutherska erfarenheterna av människan, särskilt undersåten, och hennes värnlöshet. Den enfaldiga människan hade ett okunnigt och naivt förhållningssätt till sin syndfulla natur. Hon kunde liknas vid ett barn såtillvida att hon var svag och lätt att förföra och förarga, men hon var samtidigt också uppriktig och oförmögen att förföra andra. I detta representerade enfalden en positiv typ av passivitet, vilken ankom det enkla folk som accepterade sin underordnade ställning i den hierarkiska samhällskroppen och som lydigt lät sig fostras. Begreppet var paternalt, men knappast pejorativt. I praktiken tycks det ha använts som en beteckning för det närmaste enkelt folk kunde komma dygd. Den senare gruppen – överheten – fick däremot inte vara enfaldig. Denna var indragen i en frälsningshistorisk kamp mellan Gud och Satan, där politin, som garanterade den normativa samhällsordningen och i förlängningen även människornas frälsning, stod på spel. Förhållandet har ofta illustrerats i relation till den andliga överheten. Denna skulle såsom lärare undervisa menigheten till att iaktta försiktighet och lära den känna igen förförarna. Prästerna skulle också, såsom herdar och bärare av ett ”väcktareämbete”, försvara Guds församling.¹²¹

Som Carl-Edvard Normann har understrykt delade emellertid hela överheten, också den världsliga, denna uppgift. Den lutherska samhällssynen erkände över huvud taget ingen samhällelig sfär där Gud var frånvarande. Tvärtom var staten och samhället underordnad religionen. Att den sanna evangelisk-lutherska läran utgjorde rikets grundval fastslogs redan i regeringsformens första paragraf. De frihetstida grundlagarna, de så kallade fundamentallagarna, hade ytterst att hantera ett religiöst förhållande, nämligen ondskan i världen. Detta kastar ljus över deras helighet och det till synes märkliga förhållandet att de kunde jämföras med Bibeln och bönen Fader vår, liksom

¹²⁰ Nordbäck (2004), s. 65f, 90, 138, 398.

¹²¹ Lindberg (1992a), s. 432–434; Nordbäck (2004), s. 41, 61, 65f; Runefelt (2015), s. 272–274; *SAOB*, sökord ”enfald”.

betecknas som rikets ”politiska religion”, vilken med ”catechetisk korthet” borde inpräntas i undersåtarna redan från unga år. Det är också på flera sätt talande att den som kritiserade lagarna eller ständernas beslut kunde karaktäriseras som ”kättare” och att detta politiska kätteri, precis som det religiösa, hade sitt ursprung i ondskan. Också den politiska kättaren förklarades vara ”innerst fördärfvad, ja ursinnig”, som det heter i ett frihetstida riksdagsmemorial.¹²²

Eftersom Gud hade uppenbarat Sanningen fanns det ingen som helst anledning att riskera en enda själs frälsning genom att tillåta några uppenbara lögner. Pluralism, tolerans och yttrandefrihet var ur ett sådant eskatologiskt perspektiv en omöjlig hållning. Tvärtom ålåg det överheten att, som det stod i regeringsformen, upprätthålla ”enighet i religionen och den rätta gudstjänsten” och försvara densamma mot andra – falska – trosinriktningar.¹²³ Religionen var med tidens term ett ”vinculum reipublicae”, ett statens sammanhållande band. Detta gjorde kättaren till en samhällsomstörtande figur. Endast i undantagsfall kunde sådana tolereras och då endast så kallade ”stilla kättare”, främmande trosbekännare vilka förrättade sin förvirrade tro i avskildhet. För att undvika förargelse var det av största vikt att kätteriet skedde utanför samhällssfären. Samtidigt förelåg alltid en risk att den stilla kättaren skulle övergå till att väcka förargelse mer avsiktligt. För sådana personer reserverades två begrepp, dels ”förförare” som öppet förespråkade sina kätterska läror, dels ”orosstiftare” eller ”upprorsstiftare” som avsiktligt försökte omstörta samhällsordningen. Medan de förra hotades med landsförvisning krävde lagen att de senare straffades med döden. Denna lutherska samhällssyn inskräppte ytterligare i och med 1735 års mycket stränga religionsstadga.¹²⁴

Det förekom förvisso ett visst motstånd mot detta synsätt, och religionsstadgan skulle mildras något redan 1741. Motståndet riktades emellertid mot några av repressionens effekter, inte mot synsättet som sådant. Också den pufendorfska naturrätten tillerkände religionen en avgörande betydelse för att människorna skulle känna förpliktelse till naturrätten och kvarstå vid samhällsfördraget. Ingen stat ansågs kunna bestå utan religion och enighet i religionen och därför måste detta samhälleligt

¹²² Citat efter Lagerroth (1915), s. 435f; Fahlbeck (1915), s. 333f, 339f; *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar. Med understöd av statsmedel utgivna av Riksarkivet genom Axel Brusewitz* (Stockholm: Kungl. Boktryckeriet; P.A. Norstedt & Söner, 1916), s. 23; Fahlbeck, Erik, ”Studier öfver frihetstidens politiska idéer”, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 19:1 (1916a), s. 33, 35; Fahlbeck, Erik, ”Studier öfver frihetstidens politiska idéer”, *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 19:2 (1916b), s. 104; Normann (1952), s. 23f; Lindberg (1992a), s. 232, 420–435, 486–90; Nilsén (2001a), s. 195; Winton (2007), s. 5.

¹²³ *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar* (1916), s. 23.

¹²⁴ Lindberg (1992a), s. 232, 420–435, 486–90; Lenhammar (2000), s. 38–40, 58f, 67–69; Montgomery (2002), s. 142–145; Nordbäck (2004), s. 54f, 74f.

enande band vidmakthållas med repression. Inte minst framhöll Pufendorf gudsfruktans betydelse för människornas laglydnad.¹²⁵

Aktivismen och den patriarkala uppdelningen mellan objekt och subjekt kan också illustreras med begreppet ”förargelse”, som nämndes ovan. Förargelse åsyftade brottet att genom tal eller handling fördärva sina medkristna i moraliskt hänseende och därmed försvaga deras möjligheter att motstå sin förborgade ondska. I den händelse att gärningen riktades gentemot en enfaldig människa, som hade särskilt lätt att förargas och som hade ett särskilt skyddsvärde, ansågs den särskilt allvarlig. Ett flertal bibelställen, exempelvis Matt. 18:6, fastslog den stränghet med vilken dessa moraliska förstörare skulle hanteras: den ”som förargar en af thessa små / som troo på migh / honom wore bättre / at en qwarnsteen wore bunden widh hans hals / och han säncktes nedh i hafsens diup”.¹²⁶ Att brottet gällde en moralisk ordning framgår tydligt av att brottsliga gärningar bedömdes olika beroende på hur mycket förargelse de hade hunnit ge upphov till. Förargelse som hade bevitnats av ett stort antal människor eller på annat sätt vunnit stor ryktbarhet – särskilt om detta hade skett avsiktligt – skadade den moraliska ordningen särskilt allvarligt och bestraffades därför särskilt hårt. Risken för förargelse gjorde även att vissa moraliska normbrott inte borde diskuteras öppet. Detsamma gällde även vissa politiska och teologiska frågor, då även dessa kunde missuppfattas och leda till förargelse. Dygdiga personer, som inte löpte samma risk att förargas, borde av kristen omsorg om de enfaldiga avhålla sig från vissa eventuellt förargliga ämnen. De enfaldiga var tryggast i sin okunskap. Det var följaktligen inte enbart lögnare som inte fick spridas, också potentiellt förargliga budskap borde omgärdas av tystnad. Även om ondskan alltså emanerade ur människans inre kunde den likväl ökas också genom en yttre kontakt. Djävulen smög sig på människorna utifrån och tog sig in i deras hjärtan, och även andra människors ondska och kätteri kunde kontaminera. Detta förhållande illustrerades inte sällan med hjälp av den bibliska tropen om surdegen.¹²⁷

¹²⁵ Normann (1963), s. 8f; Brohed (1973), passim, t.ex. s. 71–86; Lindberg (1976), s. 29f, 86, 96f; Lindberg (1992a), s. 231; Saastamoinen (1995), s. 158–171; Montgomery (2002), s. 142–145.

¹²⁶ Matt. 18:6. Se även Mark. 9:42, Luk. 17:1–2.

¹²⁷ Fahlbeck (1915), s. 333f; Lindberg (1992a), s. 232, 420–435, 486–90; Nordbäck (2004), s. 65f. För tropen om surdegen se *ibid.*, s. 75, 89; Nielsen, Erik A., *Kristendommens retorik. Den kristne digtnings billedformer. Billed-sprog I* (Köpenhamn: Gyldendal, 2009), s. 393–395. Tropen intar en viktig plats i flera av bibelberättelserna, och även om den där användes för att beskriva såväl positiv som negativ yttre påverkan, var det den senare betydelsen som dominerande i luthersk tradition, se t.ex. Matt. 13:33, 16:6, 12; Mark. 8:15; Luk. 13:21; 1 Kor. 5:6–8; Gal. 5:9.

Det lutherska meningssammanhang som har beskrivits ovan hade som synes bäring också på världsliga och politiska förhållanden och kan alls inte hänföras enbart en ”religiös” samhällssfär. Tvärtom bör vi i detta försekulära sammanhang vara försiktiga i att göra en sådan distinktion. När vi i kapitlen 4–6 vänder oss till den frihetstida partipolitiken har i själva verket de lutherska erfarenheterna av och förväntningarna på människan som samhällsvarelse en central betydelse. De erfarenheter och förväntningar som vi då särskilt ska få anledning att återkoppla till kan så här långt rekapituleras enligt följande.

Först måste understrykas att grunden för hela meningssammanhanget var synen på människan som en moraliskt bristfällig samhällsvarelse, invecklad i en kamp mellan gott och ont, där ondskan, till följd av människans arvsynd, vanligen segrade. Den yttersta tiden präglades därtill av att ondskan ökade, vilket stärkte Satans inflytande i världen. Ondskan fanns i människans natur och bildade därmed utgångspunkt för en given förväntan. Att människan, i kropp och själ, förnuft och vilja, hade en naturlig fallenhet för exempelvis hat, avund och hämndlystnad förvånade inte samtiden. Därför måste detta religiösa förhållande beaktas också av varje forskare med historiserande ambitioner. När de politiska aktörerna bekämpade sina fiender gjorde de det tryggt förvissade om att de också bekämpade syndare, med en naturlig drift att göra ont.

Nästa erfarenhet och förväntan rör hur moralpolitisk förändring kunde åstadkommas inom ramen för en ahistorisk, depravistisk och teleologisk historiesyn, som tydligt knyter an till Kosellecks resonemang om en förmodern historiesyn och en förgången framtid. Till följd av sin särskilda natur framstod människans moraliska tillstånd alltid som mycket obeständigt. Detta underströks ytterligare av att människan var fallen för ständig, vanligtvis negativ, påverkan av sin, likaledes onda, omgivning. Eftersom hennes individuella tillstånd bildade grund för kollektivet fanns det, som bland andra Leif Runefelt har framhållit, anledning att förvänta sig obeständighet också för samhällsordningen; människans individuella ondska överfördes på så sätt till samhället. Erfarenheten av att (o)moralen korrumperade och med jämna mellanrum raserade den normativa samhällsordningen gav upphov till en cyklisk, lagbunden och pessimistisk förväntan.¹²⁸ Denna fick sitt kanske tydligaste uttryck i syndastraffsberättelsen. Samhällsutvecklingen förstods därför vanligen som ett pågående förfall. Att förändra samhället i en önskvärd riktning inbegrep på motsvarande sätt att stoppa förfallet och initiera en restaurering av ett tidigare moraliskt tillstånd. En positiv samhällsutveckling var fullt möjlig också från luthersk

¹²⁸ Runefelt (2015), kap. 3.

utgångspunkt, men det var då alltid fråga om en reformation, det vill säga ett återupprättande av något tidigare förlorat. Denna moralpolitiska samhällssyn medförde en mycket speciell förmodern form av förtröstansfull pessimism. Korruptionen och förfallet var förvisso både självförvållat och ofrånkomligt. Samtidigt kunde en inre moralisk restaurering omedelbart ändra på detta. Erfarenheten inbegrep en stor tilltro till möjligheten att på moralisk väg lösa omedelbara samhälleliga utmaningar. Denna tilltro till politiken rymde dock ingen förväntan om att kunna förändra dessa utmaningar på ett mer strukturellt och permanent sätt. Lika snabbt som de moralpolitiska problemen kunde lösas kunde de uppstå på nytt. Den frihetstida samtiden förefaller ha varit djupt skakad varje gång omoralen visade sig i politiken. Denna upprördhet kännetecknades emellertid aldrig av någon förvåning. Vetskapen om människans onda natur var given. Samhällsordningen var också ytterst inrättad för att hantera just denna människa. Denna erfarenhet skiljer sig sammanfattningsvis på ett radikalt sätt från en senare modern uppfattning som i bland andra Rousseaus efterföljd förstår ondskan som en kulturskapelse. Detta synsätt möjliggör onekligen en helt annan öppen, linjär och okänd framtid; när inte den mänskliga naturen längre anses sätta ramarna för samhället, utan förhållandet är det omvända, när människornas ondska reflekterar det omgivande samhället, är det möjligt att förändra inte bara samhället utan även människan som samhällsvarelse.

En tredje luthersk erfarenhet och förväntan som bör lyftas fram rör hur den moralpolitiska konfliktytan kom att förläggas till människans inre. Erfarenheten lokaliserade det äkta moraliska tillståndet till det inre och den invärtes människan, inte till det yttre och den utvärtes, vilken tvärtom ofta kännetecknades av falskhet och därför borde bemötas med misstänksamhet. Detta meningssammanhang har i en kyrkohistorisk kontext analyserats av Carola Nordbäck.¹²⁹ I ljuset av att särskilt den äldre frihetstidens politiska språk endast i liten utsträckning var sekulariserat bör vi inte förvånas över att återfinna flera av de karaktärer och troper som Nordbäck har beskrivit, exempelvis Förföraren, också i de partipolitiska konflikterna. Mot bakgrund av denna lutherska erfarenhet är det mindre förvånande att konflikten om det politiska subjektskapet, som diskuterades i avhandlingens inledning, kom att avgöras genom frågan om inre moraliska bevekelsegrunder och att anklagelser om förställning var vanliga. När Nils Lilliehöök och hans samtida, som vi såg i inledningen, förväntade sig falskhet och därför frågade vad som dolde sig i andras politiska hjärtan gjorde de detta i ett lutherskt meningssammanhang.

Den sista lutherska erfarenhet och förväntan som jag vill uppmärksamma rör det stora ansvar som ålåg överheten att vidmakthålla den normativa moraliska samhällsordningen. Detta kan också uttryckas som en grundläggande erfarenhet av att

¹²⁹ Nordbäck (2004).

enbart genom en mycket aktiv politisk styrning var det möjligt att förhindra ett moralpolitiskt förfall. Samhället var så tillvida artificiellt, det kunde inte bestå utan inblandning av en mycket aktivistisk, patriarkal och repressiv överhet. Varje falsk planta måste, med Jesu ord, ”upryckias medh [sina] rötter”, annars var risken överhängande att ogräset vann spridning.¹³⁰ När överheten misslyckades med detta uppdrag var en eskalerande moralisk korruption att vänta. Dessa erfarenheter och förväntningar var, som ska visas, starkt levande i de partipolitiska konflikterna. Det finns ingen anledning att anta annat än att aktörerna erfor samma gudomliga mandat och samma plikt att bekämpa ondskan också när den visade sig inom den politiska eliten. Också på detta politiska område kan vi förvänta oss en besjälad kamp mot utspridande av förargelse, hat och lögn.

De farliga begären

De lutherska erfarenheterna av människan som samhällsvarelse var, som nämnts, inte opåverkade av äldre föreställningar. En sådan erfarenhet, som utövade ett mycket stort inflytande under den aktuella perioden och som därför ska behandlas, var att det i människans inre pågick en kamp mellan å ena sidan förnuftet och viljan och å andra sidan hennes begär. Ytterst gick denna erfarenhet tillbaka på den aristotelisk-skolastiska själs- och affektläran som beskrev den mänskliga själen som skiktad i olika delar. Två av dessa delar, den ”sensitiva” och den ”rationella”, är i detta sammanhang av särskilt intresse.¹³¹

¹³⁰ Matt. 15:13.

¹³¹ Denna själslära har för tidigmoderna svenska förhållanden framför allt studerats av rättshistorikern Bo H. Lindberg och av Leif Runefelt. Lindberg har framför allt berört den rättsliga dimensionen, se särskilt Lindberg (1992a), s. 155–187. Även Christopher Collstedt har visat att detta tänkande hade stor betydelse för tidens rättsföreställningar, se Collstedt, Christopher, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede* (Lund: Sekel, 2007), diss. Runefelt har behandlat ämnet i relation till periodens ekonomisk-politiska tänkande, se Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Stockholm Studies in Economic History, 34 (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen; Stockholm universitet, 2001), diss., särskilt kap. 3; Runefelt, Leif, ”Dygden, nyttan och begären. Affektläran i frihetstida etisk och psykologisk litteratur”, *Lychmos* (2004); Runefelt (2005); Runefelt, Leif, ”Aristoteles på kaffehus. Dygdelära och umgänge i Dalins Argus”, Stenqvist, Catharina & Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010); Runefelt (2012). Se även Högnäs (1988), särskilt s. 61–66, som framför allt behandlar 1700-talets senare hälft. Det politiska fält som står i fokus för denna avhandling har emellertid inte uppmärksamats tidigare. Ur ett internationellt perspektiv är forskningen om de tidigmoderna begären omfattande. För en god litteraturgenomgång se Tjeder, David, ”De rasande begären. Mänskligt, omänskligt och djuriskt i 1800-talets filosofiska diskussioner”, Bondesson Wallenberg, Maria m.fl. (red.), *Människans kunskap och kunskapen om människan* (Lund: Sekel, 2012), s. 129–136.

Den sensitiva lägre delen av själen hanterade människans sinnesintryck. Uppfattningen var i korthet att människan reagerade på sinnesintrycken med begär, vilka antingen riktades mot eller ifrån det förnimmade. Dessa inre rörelser i själen, sprungna ur ett visst begär, benämndes "lidelser". I sin yttre form, den som kunde iakttas av omgivningen, kallades de dock vanligen "affekter" eller "passioner".¹³² Begären var svar på yttre förnimmelser, de igångsattes inte av människan själv. De behövdes för att kunna uppnå respektive undvika det som minnet och fantasin betraktade som gott respektive ont. Utan begär vore människan apatisk, oförmögen att agera och i avsaknad av självbevarelsedrift. Såttillvida var begären funktionella. Det var exempelvis fruktan som gjorde den kloke försiktig, liksom det var vreden som gjorde krigaren tapper. Problemet var att begären var svar på omedelbara sinnesintryck. Ju närmare det begärliga befann sig i tid och rum, desto häftigare blev de. Den sensitiva delen av själen eftersträvade alltid omedelbar behovstillfredsställelse och var därför likgiltig inför såväl sin nästa som den egna framtiden. Därför kom denna del av själen, i takt med nya sinnesintryck, att ständigt skifta fokus så att människan hela tiden kastades mellan olika ytterligheter, från än det ena till än det andra begärliga. För den helt begärsstyrda människan var obeständigheten, som Leif Runefelt träffande har uttryckt det, det enda beständiga i livet.¹³³

För att undvika denna självdestruktivitet hade människan, till skillnad från djuren, tillgång också till den rationella högre delen av själen. Här fanns förnuftet och viljan, de två distinkt mänskliga förmågor som kunde tygla och vägleda begären. Först när begären stod under kontroll av denna del av själen kunde de bli nyttiga för människan. Denna del hade emellertid på ett permanent sätt skadats vid syndafallet. Det mänskliga förnuftet – som ytterst vilade på hennes förmåga att skilja på det goda och det onda – var fördunklat av arvsynen och misslyckades, precis som den sensitiva delen av själen, tidvis att göra denna viktiga distinktion. På motsvarande sätt var också den mänskliga viljan fördärvad, varför den ibland följde begären på ett direkt förnuftsvidrigt sätt.¹³⁴

Den aristoteliska skolastiken hade under 1600-talet upplevt en renässans i Sverige och den ägde ännu under den tidiga frihetstiden, genom skollitteraturen och vanans

¹³² I de fall distinktionen mellan inre och yttre själsrörelser inte fyller någon analytisk funktion talar jag nedan endast om begär.

¹³³ Lindberg (1992a), s. 155–160; Runefelt (2001), s. 63, 73–75; Runefelt (2005), s. 22f; Runefelt (2010), s. 343f.

¹³⁴ Hägglund (1959), s. 119, 156; Lindberg (1992a), s. 155–159, 162–168; Runefelt (2001), s. 75–78; Runefelt (2005), s. 25f. I rättsliga sammanhang var det exempelvis av betydelse huruvida den brottsliga gärningen hade begåtts innan eller efter det att den skadade viljan hade hunnit få kontroll över de hastigt uppkomna begären. I det förra fallet hade detta en lindrande inverkan på straffet, i det senare en försvårande. Lindberg (1992a), s. 166–168. Se även Collstedt (2007), passim.

makt, viss giltighet.¹³⁵ Nya synsätt, framför allt cartesianismen och wolffianismen, framförde dock vid denna tid alternativa och alltmer framgångsrika uppfattningar om hur själen var beskaffad.¹³⁶ Den förändrade synen innebar dock inte, vilket Leif Runefelt har betonat, att den mer praktiska sidan av saken, affektläran, förändrades nämnvärt. Här följde istället såväl cartesianismen som wolffianismen i allt väsentligen också fortsatt den aristotelisk-skolastiska synen.¹³⁷ Detta gällde även för den pufendorfska naturrätten, för vilken det var en självklarhet att människans bristande begärskontroll gjorde samhällsfördraget nödvändigt.¹³⁸ Förhållandet kan ses som ett uttryck för en djupt liggande erfarenhet av att människan inte endast var förnufts- och viljestyrd utan också begärsstyrd. Erfarenheten må ha haft sitt ursprung i en speciell sjäslära, men var samtidigt så cementserad att den kvarstod också långt efter det att synen på själen hade förändrats.¹³⁹

I korthet kan denna erfarenhet, på den aggregerade nivå som vi är intresserade av, sägas ha varit att det inom varje människa pågick en ständig kamp. Till följd av den naturliga ondskan förmådde förnuftet och viljan inte alltid att kontrollera begären. Människan blev då som ett djur, på jakt efter omedelbar behovstillfredsställelse, eller som en slav, fjärrad av sina egna begär. Tillståndet kännetecknades av obeständighet och destruktivitet. Medan somliga människor helt uppenbart hade förlorat sin

¹³⁵ Lindberg (1992a), s. 155–187; Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. 2. Stormaktstiden* (Stockholm: Norstedts, 1997 [1975]), s. 128–140; Frängsmyr (2004), s. 243ff. Att den aristoteliska skolastiken var betydelsefull ännu vid denna tid visas tydligt i Dunér, David, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (Nore: Bokförlaget Nya Doxa, 2004), diss.; Dunér, David, *Tänkmaskinen. Polhemsk huvudvärk och andra studier i tänkandets historia* (Nore: Bokförlaget Nya Doxa, 2012).

¹³⁶ För en uttömmande filosofisk diskussion se James, Susan, *Passion and Action. The Emotions in Seventeenth-Century Philosophy* (Oxford: Clarendon Press, 1997). För Descartes sjäslära se James (1997), s. 87–108. Den så kallade wolffianismen – uppkallad efter den tyske Leibnizuttolkaren Christian Wolff – var en annan rationalistisk filosofi som decennierna kring 1700-talets mitt hade stor framgång, inte minst i Sverige, där föresatsen att förena den nya metoden med den lutherska ortodoxin var mycket välkommen. Se Frängsmyr, Tore, *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt*. Skrifter rörande Uppsala universitet, 26 (Uppsala: Uppsala universitet, 1972), s. 17–39. För den wolffianska sjäsläran se Frängsmyr (1972), s. 28f; Runefelt (2005), s. 21–29.

¹³⁷ Runefelt (2001), s. 20f, 85–87.

¹³⁸ Lindberg (1976), s. 27; Saastamoinen (1995), passim, t.ex. s. 142f, 148; Runefelt (2005), s. 29–32.

¹³⁹ Jag skulle här vilja ansluta till David Tjeder som utifrån Arne Jarricks tänkvärda schema om den mänskliga perceptionen tentativt har beskrivit den långsamt förändrade synen på begären. Från att under 1600-talet ha haft karaktären av doktrin, med stort inflytande på tidens diskussion om den mänskliga naturen, kom idésystemet under 1700-talet, enligt Tjeder, att bli alltmer vedertaget och också omfattas av allt fler människor. Därmed sjönk dock den tidigare höga graden av artikulering, stringens och medvetande. För 1800-talets del tycks idéen om begären vid en första anblick ha försvunnit. I själva verket återfinns man dem, menar Tjeder, som en mentalitet eller ett underliggande antagande om människans natur också under detta sekel. Tjeder (2012), s. 141–144; Jarrick (1992), s. 58–82. Kontinuitetsförhållandet kan jämföras med hur den förmoderna teleologisk-normativa rättstraditionen, trots vissa förändringar under 1600-talet, till sina bärande delar bestod också under en stor del av 1700-talet och helt kom att genomsyra 1734 års ”nya” lagbok. Peterson (1985b).

begärskontroll, vilket manifesterade sig i häftiga affekter, lyckades andra falskt dölja sina otyglade lidelser i sitt inre.

Erfarenheten var som synes tydligt hemmahörande i ett lutherskt meningssammanhang, med flera uppenbara paralleller till de erfarenheter som har berörts ovan. Särskilt begreppsparet inre–yttre, fångat i distinktionen lidelse–affekt och med den implicita uppmaningen till vaksamhet, ska analyseras i senare empiriska kapitel.

Republikanska erfarenheter

En förmodern republikansk frihetstida politik

Vi ska nu vända oss till republikanismens erfarenheter av människan som politisk varelse. Dessa skilde sig på avgörande punkter från motsvarande lutherska erfarenheter. Vi ska dock också fortsatt vara särskilt uppmärksamma på de mer övergripande erfarenheter och förväntningar som förenade dessa två meningssammanhang.

Republikanismen eller medborgarhumanismen hade återupptäckts av de italienska humanisterna under hög- och senmedeltiden. Under 1600- och 1700-talen kom den, vid sidan av och i opposition till såväl naturrättsliga som absolutistiska tankemönster, att spridas och utvecklas vidare till att bli en central del av västerländsk politisk föreställningsvärld. I blickfånget stod den grekisk-romerska civistiska traditionen och särskilt den romerska republiken. Republikanismen bildade utgångspunkt för ett antal generella politiska erfarenheter av hur och varför de fria medborgarna och den fria och lagbundna staten över tid tenderade att korrumpas och förslavas under såväl utländskt som inhemskt tyranni. Erfarenheten var att medborgarnas fri- och rättigheter endast kunde bestå så länge de tillsammans utövade ett dygdigt och aktivt självstyre. För detta krävdes oberoende medborgare, utbildning, goda lagar, en fri och blandad författning samt en stor vaksamhet mot alla tecken på att dygden och det aktiva självstyret visade tecken på korruption.

Sedan ett halvsekel tillbaka har denna politiska föreställningsvärld varit föremål för ett mycket omfattande och mångfacetterat – fram till nyligen huvudsakligen brittiskt och amerikanskt – forskningsintresse. Bland de kontroverser som har präglat fältet kan nämnas frågan om i vilken utsträckning den tidigmoderna republikanismen utmärktes av kontinuitet respektive diskontinuitet, det vill säga hur klassisk den var och hur den förändrades över tid i samspel med andra tidigmoderna idéer och skeenden. Denna fråga knyter an till en angränsande diskussion om hur förhållandet mellan

republikanismen och den naturrättsliga och liberala traditionen bör förstås. En kritik som har riktats mot fältet har över lag varit att republikanismen i för hög utsträckning har studerats isolerad från andra idétraditioner. Detta är en kritik som särskilt drabbar den frånvarande analysen av förhållandet mellan republikanismen och den kristna religionen. En annan kontrovers har gällt frågan om republikanismen bör förstås som en politisk ideologi – icke att förväxla med den moderna republikanismen, med ursprung i 1700-talets slut – som förfäktade ett särskilt konstitutionellt styre, eller som ett politiskt språk eller diskurs. I likhet med flertalet forskare följer jag J.G.A. Pocock, som i sitt portalverk *The Machiavellian Moment*, visade att republikanismen under 1700-talet i första hand var ett oppositionellt politiskt språk, med vilket olika samhällsföreteelser förstods som moraliska till sin natur. På en övergripande nivå gällde kritiken staternas och handelskapitalismens kraftfulla expansion som ansågs korrumpiera den medborgerliga dygden och undergräva friheten och det gemensamma bästa; på en mer konkret nivå kunde kritiken drabba exempelvis Robert Walpoles regering, som under 1720- och 1730-talen anklagades för korruption, lyx, maktfullkomlighet och ett farligt beroende i förhållande till kungamakten.¹⁴⁰

Under lång tid förhöll sig inte svensk tidigmodern forskning till det republikanska forskningsfältet. Under senare år har detta – precis som på många andra håll i Europa – börjat förändras och det finns idag en större medvetenhet om och ett intresse för detta fält också för frihetstidens del.¹⁴¹

En studie som tidigt tangerade det republikanska forskningsfältet är Peter Hallbergs avhandling om svensk politisk historiesyn under 1700-talets senare hälft. Hallberg visar att såväl de författare som tog del i ståndsstriden under frihetstidens sista år som Gustav III därefter alla utgick från en moralisk, sluten och cirkulär historiesyn, något som gav frågan om hur den politiska historien borde tolkas en stor politisk sprängkraft. Med olika utgångspunkter oroade sig aktörerna för att dygden och friheten skulle

¹⁴⁰ Pocock (1975). Goda översikter av forskningsfältet ges i Hankins, James, "Introduction", Hankins, James (ed.), *Renaissance civic humanism. Reappraisals and reflections*. Ideas in context, 57 (Cambridge: Cambridge University Press, 2000); Scott, Jonathan, *Commonwealth Principles. Republican Writing of the English Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), s. 1–15; Velema, Wyger R.E., "Conversations with the Classics: Ancient Political Virtue and Two Modern Revolutions", *Early American Studies: An Interdisciplinary Journal*, 10:2 (2012). För en översikt av det amerikanska fältet, se Rodgers, Daniel T., "Republicanism: the Career of a Concept", *The Journal of American History*, 79:1 (1992). För en nordisk publik har fältet introducerats i Krogh, Thomas, "Republikanerna", *Historisk Tidskrift*, 89:2 (2010). För kritiken av fältets bristande intresse för andra, inte minst religiösa, idéströmningar, se särskilt Scott (2004).

¹⁴¹ Bland senare studier utanför den anglosaxiska världen kan nämnas Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage*. 1–2, *Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Velema, Wyger R.E., *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden/Boston: Brill, 2007); Wagner-Rundell, Benedict, *Common Wealth, Common Good. The Politics of Virtue in Early Modern Poland-Lithuania*. Oxford Historical Monographs (Oxford: Oxford University Press, 2015).

degenereras och gå förlorad i despoti, aristokrati eller anarki. Hallberg noterar den republikanska idétraditionen men är mer benägen att placera detta tankegods i anslutning till upplysningstraditionen och seklet senare hälft.¹⁴²

Bo Lindberg har i en begreppshistorisk studie visat att frihetstidens politiska begreppsvärld var influerad av republikanismens politiska språk, vilket han menar blev särskilt tydligt under periodens senare del. Lindberg understryker dock att detta var blandat också med andra politiska språk, varför det många gånger framstår som mer allmänt civistiskt. Vad gäller förekomsten av en republikansk ideologi är Lindberg mer försiktig. Han utesluter inte att den frihetstida diskussionen om ett fritt folk och en fri nation härrör från 1600-talets engelska republikanism, men bedömer det likväl som mer troligt att den hade sin grund i en inhemsk konstitutionell tradition med ursprung i medeltiden.¹⁴³

Charlotta Wolff har i en angränsande begreppshistorisk studie, företrädesvis av tryckta riksdagstal under periodens senare del, bekräftat och fördjupat Lindbergs resultat. Hon visar tydligt att den republikanska begreppsvärlden, särskilt frihetsbegreppet, intog en central plats i adelns politiska föreställningsvärld. I likhet med Lindberg blir emellertid hennes slutsats förvånansvärt försiktig – republikanska föreställningar förekom förmodligen och adelns riksdagsfullmäktige kan ha upplevt sig som delaktiga i det gemensamma styret. I Wolffs tappning framstår adelns republikanism mindre som ett mångförgrenat oppositionellt språk, där motsatsparet dygd–korruption kunde förklara de mest skilda politiska förteelser, och mer som en växande oro för en starkare kungamakt. Liksom Hallbergs studie graviterar denna mot Gustav III:s statskupp 1772.¹⁴⁴

Pasi Ihalainen har som del i en större begreppshistorisk undersökning studerat republikansk begreppsanvändning under frihetstidens slutskede. Det blir här mycket tydligt att den politiska eliten begripliggjorde politiken utifrån republikanska föreställningar, med exempel hämtade från såväl antiken som den egna samtidens Polen och Storbritannien. Ihalainen visar att den frihetstida författningen uppfattades som fri och blandad, efter romerskt republikanskt mönster, och att det politiska hotet sågs komma från en upphävd konstitutionell jämvikt och en återvändande despoti under antingen de många eller de få.¹⁴⁵ Dessa resultat kan jämföras med en liknande tidigare studie av ett erkänt konservativt material, nämligen frihetstidens statspredikningar. Med några anmärkningsvärda tidiga undantag framträder här dock en betydligt mer

¹⁴² Hallberg (2003).

¹⁴³ Lindberg (2006). Se även Lindberg, Bo, "Den förmoderna offentligheten. En begreppshistorisk exposé", Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014), särskilt s. 35.

¹⁴⁴ Wolff (2008).

¹⁴⁵ Ihalainen (2010), kap. 3.

vag civistisk föreställningsvärld, vilket också särskiljer Sverige från motsvarande brittiskt och nederländskt material. Först under 1760-talet blir begrepp som "medborgare", "frihet" och "patriot" mer vanliga i det svenska materialet, men de kan inte heller då på något entydigt sätt betecknas som republikanska, menar Ihalainen.¹⁴⁶

Republikanska idéer låg också, som Jonas Nordin har visat, till grund för hur kungamakten begripliggjordes i relation till de nya frihetstida fundamentallagarna. Detta blev, enligt Nordin, än mer tydligt under periodens senare hälft. Nordin visar hur i grunden oproblematiskt det var att under denna tid, med en republikansk utgångspunkt, inordna monarkin i en så kallad fri författning.¹⁴⁷

Andreas Hellerstedt har visat hur den republikanske Machiavelli, under Johan Ihres ordförandeskap, studerades vid Uppsala universitet under 1740-talet samt hur Ihre både med gillande diskuterade dennes republikanska författarskap och själv använde det för sina partipolitiska syften.¹⁴⁸

Karin Sennefelt har visat på förekomsten av ett medborgarideal i det frihetstida Sverige som, inte sällan utifrån romerska exempel, betonade vikten av manliga och patriotiska dygder och där medborgarna förväntades försvara friheten och bekämpade all korruption. Liksom flertalet ovannämnda studier har emellertid också Sennefelts undersökning ett annat huvudfokus varför den republikanska dimensionen får ett mindre utrymme.¹⁴⁹

Forskningen om republikanismen i det frihetstida Sverige har alltså ökat påtagligt under senare år. Liksom på många andra håll, exempelvis i Frankrike, är det emellertid ett fält som ännu håller på att etableras.¹⁵⁰ Värt att notera är att forskningen nästan helt har förbisett dels frihetstidens första decennier, då den republikanska debatten rasade på många håll i Europa, dels den handskrivna illegala politiska litteraturen, det vill säga det material där det är mest troligt att vi finner det oppositionella republikanska språket och där kampen om medborgerlighet utkämpades i sin ocensurerade form.

¹⁴⁶ Ihalainen (2005), s. 480–492, 522–534, 593f.

¹⁴⁷ Nordin (2009).

¹⁴⁸ Hellerstedt, Andreas, "En lärare i laster eller en försvarare av folkets frihet? Machiavelli i svenskt 1700-tal", Stenqvist, Chatarina & Lindstedt Cronberg. Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010); Hellerstedt (2014). Se även Klinge, Matti, "Republikaner redan i unga år. Gymnasiekamraterna från Borgå", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 114–118. I den statsrättsliga diskussionen var Machiavelli känd redan under det tidigare 1600-talet i Sverige, se Gustafsson, Lars, *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur*. Lychnos-bibliotek, 15 (Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri, 1956), diss.; Runeby, Nils, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Studia Historica Upsaliensia, 6 (Stockholm: Svenska bokförlaget/Norstedts, 1962), diss.

¹⁴⁹ Sennefelt (2011a).

¹⁵⁰ Baker, Keith Michael, "Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France", *The Journal of Modern History*, 73 (2001), s. 33f.

Uppmärksamheten har också framför allt varit riktad mot den republikanska begreppsvärlden och relationen ständer–kungamakt.

Dygdiga medborgare

Republikanismen tog sin utgångspunkt i att endast dygdiga medborgare kunde leva fria och lyckliga liv tillsammans. Dygden var ett alltsedan antiken mycket omstritt och komplext begrepp. En gemensam grund var att den dygdiga medborgaren genom sina handlingar främjade det allmänna bästa, också då detta krävde enskilda uppoffringar. Erfarenheten hade under tidigmodern tid många olika viktiga uttolkare, varav Aristoteles var mest inflytelserik.¹⁵¹

Aristoteles hade fastslagit att människan var en social varelse med en naturlig kapacitet att handla dygdigt, att sträva efter det goda livet. Först genom mödosamma studier och livslång övning av förnuftet och viljan kunde emellertid människan uppdla denna naturliga förmåga. Det goda livet var vidare, enligt Aristoteles, det offentliga och aktiva livet, vilket levdes tillsammans med andra dygdiga jämlikar i staten. Den dygdige mannen – det var i sammanhanget alltid endast frågan om manliga subjekt – förstod att det allmänna och det enskilda hängde samman, att det förra var en förutsättning för det senare, och han drevs av en naturlig omsorg om det allmänna. Ändå var den dygdiga människan ovanlig, underströk också Aristoteles. Anledningen var att förutsättningarna för den ideala människan, i första hand god utbildning och goda lagar, ofta saknades. Även om dygden alltså idealt borde uppstå av sig själv blev det i realiteten viktigt att staten sanktionerade och belönade dygd.¹⁵²

Den republikanska traditionen kan inte reduceras till den aristoteliska samhälls- och människosynen. Likväl kan flera republikanska erfarenheter och förväntningar, varav några ska behandlas i det följande, förstås mot bakgrund av Aristoteles syn på människan som ett politiskt djur, vilken fick ett mycket stort inflytande i det tidigmoderna Europa.

¹⁵¹ Den aristoteliska etiken utgjorde en central och självklar del av politisk bildning i det tidigmoderna Europa. Att den aristoteliska naturfilosofin småningom kom att förlora sitt företräde ändrade inte på detta förhållande. Pocock (1975), s. 66–68; Frede, Dorothea, "The historic decline of virtue ethics", Russel, Daniel C. (ed.), *The Cambridge Companion to Virtue Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013), s. 128. För svenska förhållanden se t.ex. Lindberg (1976), s. 7–12; Lindberg (1992a), s. 169–187; Runefelt (2001), s. 79–82; Lindqvist (2002), s. 54–65; Runefelt (2005), s. 28f; Sennefelt (2011a), s. 226–229.

¹⁵² Pocock (1975), s. 66–68, 74; Frede (2013), s. 126f.

En central sådan erfarenhet var att medborgarnas och statens frihet var avhängiga varandra. Det republikanska frihetsbegreppet, med sitt ursprung i antikens slavsamhällen och den romerska rättstraditionen, skilde sig från ett liberalt och negativt frihetsbegrepp. Särskilt Quentin Skinner har framhållit att den republikanska friheten var en frihet undan varje form av dominans. Med detta synsätt levde människan antingen helt i enlighet med oberoendets och självbestämmandets princip, eller var annars att betrakta som ofri. Slavar, tjänare, kvinnor och barn levde exempelvis alltid under ett herravälde. Detta innebar förvisso inte att de nödvändigtvis utsattes för våld och tvång, eller ens hot om detta; likväl var de alltid beroende av någon annans välvilja och godtyckliga styre. En medborgare var däremot en fri man som endast företrädde sig själv i förhållande till sina jämlikar och som levde i en fri stat. Han stod oberoende i förhållande till andra medborgare, andra stater, till hovet och till sina egna begär. Det frihetstida begreppet för denna inre medborgerliga integritet och opartiskhet var "owäldughet". Om medborgarnas självstyre låg till grund för lagarna och statens maktutövning ansågs därför inte staten kunna begränsa medborgarnas frihet, utan möjliggjorde istället friheten. En stat kunde således, med ett republikanskt synsätt, utöva ett mycket repressivt herravälde över den enskilde och ändå, till skillnad från i en liberal stat, betraktas som fri. Detta är ytterligare en viktig bakgrund att ha i åtanke när vi närmar oss frågan om den frihetstida synen på repression, minoritetsvilja, pluralism och yttrandefrihet.¹⁵³

Friheten ansågs hotad vid två olika scenarier. I det första underordnade sig staten en annan stats herravälde, det vill säga medborgarnas självstyre upphörde när de började anpassa sig efter grannstatens vilja. I det andra upphörde staten att vara fri sedan medborgarnas självstyre hade ersatts av ett fåmannavälde. Den springande punkten var inte huruvida grannstaten eller fåmannaväldet faktiskt utövade våld över medborgarna, utan att de senare, på samma sätt som alla förslavade alltid gjorde, kom att avvika från sin egen vilja. Den centrala tropen var "slaveri"; både stater och medborgare ansågs kunna förslavas och började då också uppträda servilt.¹⁵⁴

¹⁵³ Skinner, Quentin, *Liberty before liberalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998), s. 36–46, 84f; Skinner, Quentin, "Classical Liberty and the Coming of the English Civil War", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 2, The Values of Republicanism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002b), s. 9–13; Skinner, Quentin, *Hobbes and Republican Liberty* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), passim, t.ex. s. ix.

¹⁵⁴ Skinner (1998), s. 36–57; Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 1, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 2f.

Av detta följde att om den enskilde skulle kunna bevara sin individuella frihet fick han inte endast ägna sig åt sina enskilda angelägenheter, "res privata", utan måste ta ansvar för och aktiv del i också den gemensamma saken, "res publica". Till dessa senare medborgerliga eller patriotiska plikter hörde dels att självuppoftande våga liv och egendom för att försvara staten mot såväl inre som yttre fiender, dels att själv ta del i det politiska styret. Sammantaget måste medborgaren, "civis", personligen bidra till det allmänna såväl politiskt, administrativt, ekonomiskt som militärt. Sökte han göra detta genom att delegera sitt ansvar till andra eller köpa sig fri kom han ofelbart att förslavas under dem som hade kommit att svara för det gemensammas styre, bekostande och beskydd. Det fanns därför en republikansk misstänksamhet mot sådana tidigmoderna företeelser som en avlönad förvaltning, ett permanent parlament med etablerade partier, en omfattande hovkultur, en stående och professionaliserad militärmakt, en stor statsskuld samt en handels- och låneekonomi där även jord blev en handelsvara och där krediter gjorde varje tanke på oberoende orimlig. Istället borde exempelvis militärmakten, som förvisso måste vara potent för att kunna garantera friheten gentemot andra stater, utgöras av en medborgarmilis. Och medborgarnas jämlikhet och oberoende kunde i längden endast garanteras genom jordäggande.¹⁵⁵

Den militära medborgerliga plikten påminner också om att den republikanska dygden, "virtus", sprang ur det romerska manlighetsbegreppet, "vir", vilket betecknade sådana krigiska ideal som handlingskraft, styrka, mod och allmän duglighet. Om detta påminde bland annat en inskription i taket på Riddarhuset: "Fortitudo civium regni fundamentum", medborgarnas tapperhet är rikets grundval.¹⁵⁶ I allt väsentligt kom medborgerlig dygd och manlighet i detta politiska sammanhang att under frihetstiden betyda samma sak.¹⁵⁷

Korrumperade medborgare

En central republikansk erfarenhet var att medborgarna ofta saknade den dygd som friheten krävde. Istället för att leva ett samhällstillvänt och allmännyttigt liv tenderade de att dra sig undan sina medborgerliga plikter för att kortsiktigt främja sin egen privata nytta. En frihetstida författare beskrev förhållandet på följande sätt: "En girug söker hög tjänst endast till att samla guld; en ärelysten för at kufva många till at dyrka sig;

¹⁵⁵ Pocock (1975), s. 208–212, 218, 333, kap. 12–14, särskilt s. 402, 450, 463f; Pocock, J.G.A., *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985), kap. 5–6; Skinner (1998), s. 76f.

¹⁵⁶ Citat efter Lindberg (2006), s. 109.

¹⁵⁷ Förhållandet mellan manlighet och politisk habilitet under frihetstiden diskuteras ingående i Sennefelt (2011a), särskilt s. 278–281.

men en rättsinnig medborgare endast till at få tilfelle at tiäna det allmänna och vår eftervärd.”¹⁵⁸

Just dessa två laster – det egennyttiga begäret efter lyx respektive makt och ära – sågs som tydliga uttryck för att den medborgerliga dygden var stadd i förfall. Den förra lasten gjorde medborgarna mer rädda att förlora sina pengar än sin frihet, det fick dem att i utbyte av mutor åsidosätta allmännyttan och det gjorde dem slutligen till gäldenärer, beroende av andras välvilja. Den senare var på motsvarande sätt samhällsskadlig därför att den förnekade den principiella jämlikhet på vilken det aktiva och offentliga livet ytterst vilade. Eftersom dygd förutsatte en vetskap om att också andra var dygdiga, att också andra premierade allmännyttan framför egennyttan, hotades denna sociala balansakt även av mycket små och tidiga tecken på en begynnande korruption.¹⁵⁹

I det frihetstida Sverige intog föreställningen om att egennyttan, däribland lyxbegäret, utövade ett stort inflytande över medborgarna en central plats i den politiska föreställningsvärlden.¹⁶⁰ Leif Runefelt har särskilt tydliggjort denna samhällssjukdom i relation till den aristoteliska affektläran. Med denna utgångspunkt, som förvisso inte var oomstridd, betecknade den dygdiga människan någon som förvisso inte hade utrotat sina begär, men som med förnuft och vilja förmådde styra dem så att de blev nyttiga, både för honom själv och för andra. Att ha dygd fick därmed innebörden av ett slags själsligt oberoende eller självkontroll. Motsatsen till dygd var ”last” eller ”odygd”. Den lastbare saknade självkontroll, varför begären istället styrde honom. Hans handlande blev därför ombytligt, själviskt och destruktivt. Han var inte endast likgiltig inför andras nytta, utan även för sitt eget långsiktiga bästa. Att ”med fosterlands förderf förwärfwa egen lycka” var, som en frihetstida riksdagstalare uttryckte det, lika självdestruktivt och kortsiktigt som att ”rifwa stadsmur ned at bygga ährestod”.¹⁶¹ Denna människa betecknades som ”egennyttig”. Det bör noteras att den republikanska

¹⁵⁸ Ehrensvärd, Augustin, *Tal om ungdomens upfostran til krigsmän, hållit för kongl. svenska vetenskaps akademien d. 7 sept. åhr 1743. Af August. Ehrensvärd, då han lade af sitt derstädes hafde præsidium. På kongl. akademiens befallning uplagdt* (Stockholm: Lars Salvius, 1743), s. 19.

¹⁵⁹ Pocock (1975), s. 72–76, 211, 406–410; Euben (1989). Denna korruptionsprocess, liksom de utomordentliga svårigheterna att avbryta den sedan den väl inletts, beskrevs i Machiavelli, Niccolò, *Republiken. Diskurser över de tio första böckerna av Titus Livius* (Stockholm: Atlantis, 2008), bok 1, kap. 18, s. 97–100. För lyx- och maktbegär se t.ex. Velema, Wyger R.E., ”’That a Republic is Better than a Monarchy’: Anti-monarchism in Early Modern Dutch Political Thought”, Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 1, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 21f.

¹⁶⁰ För lyxbegäret se Runefelt (2005), passim; Sennefelt (2011a), s. 47–49, 158, 232f; Runefelt (2015), passim, särskilt s. 46–48.

¹⁶¹ [Hjärne, Carl Urban] *Ett enfaldigt TAL Om en Rätt Endröktighets Nyttä och Nödvändighet Wid Rikens Högloflige Ständers Sammankomst. Hållit på den Stora Riddarhus-Salen i Stockholm den 13. December 1740* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Peter Momma, u.å. [1740]), opag.

ofriheten, att vara slav under andra, alltså hade sin parallell och ytterst sin förklaring i ett inre själsligt slaveri under de egna begären.¹⁶²

Förhållandet till begäret efter ära var mer sammansatt. Att den fria mannen hade ära och sökte vinna ära betraktades som fullständigt naturligt. Att försvara sin och fäderneslandets ära var också en medborgerlig plikt. Aristoteles hade vidare framhållit att äran i realiteten för många fungerade som en belöning för dygd. Detta egennyttiga begär fick förvisso inte leda till att människan sökte uppnå egen ära på bekostnad av det allmänna; dygden var alltid allmännyttig, det vill säga nyttig för samhället. Sven Delblanc har framhållit att det under 1700-talet blev allt vanligare att betona äregirighetens samhällsnytta samt att också nya grupper gjorde anspråk på ära, som en dygdens belöning.¹⁶³ Samtidigt uppstod, enligt Janne Lindqvist, under 1700-talet en ny misstänksamhet mot den aristokratiska äran och en falsk dygd, som utövades för syns skull och som motiverades av äregirighet eller annan egennytta. Sann dygd skulle härröra ur medborgarens inre och ur äkta känslor av omsorg för det allmänna och behövde ingen sådan belöning. Denna hållning distanserade sig från den aristoteliska premissen att dygd var människans andra natur, möjlig endast genom förnufts- och viljemässig övning. Lindqvist ser denna tendens som ett resultat av 1700-talets väckelse och den inre människan men betoningen på uppriktighet och äkthet, liksom misstänksamheten mot dem som medvetet framställde sig som dygdiga, bör som framhölls i föregående kapitel snarast ses som en större förändringstrend under perioden. Rädslan för förställning, liksom motsatsparet inre–yttre, kopplat till äkta–falsk, ingick också som vi sett i den lutherska konfessionskulturen helt allmänt. Vidare urskiljer Lindqvist under den senare delen av 1700-talet en utmaning mot den republikanska erfarenheten att den dygdiga medborgaren måste ta aktiv del i det politiska självstyret; att välja bort det aktiva samhällstillvända livet och istället öka sin och därmed även samhällets rikedom, kunde nu ses som uttryck för en äkta, stilla och tyst medborgerlig dygd.¹⁶⁴

Med en republikansk utgångspunkt uppfattades samhällsutvecklingen på detta sätt återspegla en pågående kamp mellan begär och förnuft, egennytta och allmännytt,

¹⁶² Runefelt (2001), s. 79–82, 88f. Den dygdiga omsorgen om allmännyttan fängades inte sällan i analogi med djurens värld, först och främst till den flitiga myran och det arbetssamma biet. Dessa små djur var dygdiga samhällsmedborgare, vilka i endräkt arbetade för det gemensamt goda och motstod den omedelbara behovstillfredsställelsen. I dessa små samhällen – som människan hade så mycket att lära av – saknades all destruktiv egennytta. Där regerade förnuftet över begären. På grund av sitt idoga arbete under sommaren slapp de också att svälta över vintern. Se t.ex. Dunér (2012), s. 402–413.

¹⁶³ Delblanc, Sven, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1965), diss., kap. 4, 6.

¹⁶⁴ Lindqvist (2002), s. 181f, 239–261. För liknande resultat se Burt, Shelley, *Virtue Transformed. Political Argument in England, 1688–1740* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992), passim, s. 8–13; Harrington, Dana, "Gender, Commerce, and the Transformation of Virtue in Eighteenth-Century Britain", *Rhetoric Society Quarterly*, 31:3 (2001).

korruption och dygd. Under frihetstiden fanns en utbredd och för republikanismen typisk oro för att medborgarnas dygd höll på att försvagas och att korruptionen tilltog och snabbt närmade sig en kritisk punkt. I förlängningen hotade denna korruption medborgarnas frihet. Den frihetstida politiska eliten var påtagligt oroad över en romersk eller atensk utveckling enligt vilken de korrumperade medborgarna inte förmådde förhindra tyranniets återkomst.¹⁶⁵

Aristoteles hade i *Politiken* beskrivit hur de dygdiga styrelseskicken – monarkin, aristokratin och medborgarstaten – förr eller senare korrumperades och urartade i tyranni, oligarki och demokrati. Den grekiske historikern Polybios, verksam under det andra århundradet före vår tideräkning, tog fasta på detta i sitt försök att förklara statsskickens inneboende instabilitet. Polybios menade, med utgångspunkt i Aristoteles dygdetik, att de olika statsskickens tillsammans ingick i en större sammanhållen politisk cykel, ”anakuklosis”, i vilka statsskickens avlöste varandra i en evig och bestämd ordning. Varje statsskick befrämjade i sin tur särskilda dygder, men bar också med sig hotet om särskilda laster. Den allmännyttiga monarkin kom enligt detta synsätt, vanligtvis som en följd av att den hade blivit ärftlig, att småningom utvecklas till tyranni, där autokraten endast värnade sitt eget särintresse. Denna övergång behövde inte vara uppenbar. Som den romerska erfarenheten visade hade principatet uppstått i det fördolda, under förespeglning att friheten ännu bestod. Detta tyranni upphörde först sedan statens mäktigaste män valde att störta enväldshärskaren. Under tidigmodern tid framhölls ofta att tyrannen i sitt fall åtföljdes av ett utländskt sekreterarvälde. Sådan var också den svenska erfarenheten av det karolinska enväldets fall. Sedan dygden återupprättats i den aristokratiska staten styrdes denna med rättvisa och vishet, fram till dess att korruptionen, vanligen som en följd av att makten hade börjat gå i arv, omvandlade den till en lastbar oligarki. Här framhölls särskilt hur det lilla fåtalet oligarker kom att formera understödjande partier. Ett säkert tecken på att aristokratin hade korrumperats och friheten gått förlorad var därför splittringen och de uppblossade partikonflikterna. Till sist valde dock alltid de många att störta de få och upprätta en medborgarstat, som Polybios benämnde demokrati. Denna hade fördelen av att som inget annat statsskick kunna skapa lika många dygdiga medborgare. Samtidigt var demokratin det minst stabila av statsskickens och betraktades under tidigmodern tid med stor misstänksamhet. Utan monarkins och aristokratins dygder hotade nämligen demokratin att urarta i oklokrati, vilken Aristoteles hade benämnt som demokrati. Detta pöbelvälde representerade i korthet den enkla majoritetens despoti. De styrande saknade här helt de nödvändiga förutsättningarna för ett dygdigt handlande och hamnade därför snart under inflytande av folkförförare och demagoger. Ur detta tilltagande kaos framträdde slutligen en man vilken genom exceptionell dygd förmådde

¹⁶⁵ Wolff (2008), passim; Ihalainen (2010), kap. 3.

återupprätta ett allmännyttigt styre. Därmed nådde också den politiska cykeln sin monarkistiska utgångspunkt. Förutsatt att staten inte i dessa konvulsioner kom att underkuvas av någon grannstat, vilket förvisso var en överhängande risk, kunde detta kretslopp fortsätta för evigt.¹⁶⁶

Genom främst Ciceros uttolkning kom föreställningen om en sådan politisk cykel att få stor betydelse också för tidigmodernt politiskt tänkande. Den centrala roll som ”fortuna” ursprungligen hade spelat kom dock att alltmer ersättas av en historisk analys som istället såg övergångarna mellan de olika statsskicken som resultatet av komplexa processer av korruption, det begrepp som mer än något annat låg till grund för republikansk samhällsanalys under 1700-talet.¹⁶⁷ I det frihetstida Sverige möter vi föreställningen på ett många gånger mindre elaborerat och systematiskt men likväl omisskännligt sätt. Rädslan för ett återupprättat kungligt tyranni, vanligen benämnt enväldet eller suveräniteten, tycks ha varit särskilt stor under periodens förra hälft. Parallellt förekom ömsom en oro för oligarki, förvirrande nog betecknad som ”aristokrati”, och för oklokrati, betecknad som ”demokrati”.¹⁶⁸

Än mer vanligt var att denna korruptionscykel begripliggjordes i relation till en förfallen manlighet, där en oberoende, handlingskraftig, enkel, modig och ärlig manlighet alltmer ansågs ha ersatts av en servil, förklemad, passiv, insmickrande, skrytsam, feg och falsk motsvarighet. Två korrupperande orsaker betonades särskilt. Den ena var den kungliga hovkulturen som undergrävde såväl männens oberoende som deras krigiska dygder. Den andra var det välstånd som framför allt handelskapitalismen gav upphov till, vilken i förlängningen skapade bekväma och högfärdiga män. Den dygdiga manliga medborgarens motsats var såtillvida inte en kvinna, utan en lastfull, omanlig och falsk medborgare.¹⁶⁹

¹⁶⁶ Pocock (1975), s. 5f, 71–79; Lindberg (2006), s. 195–197; Ihalainen (2010), s. 6f. Cykeln beskrivs i Polybios sjätte bok, se *The Histories*. With an English Translation by W.R. Paton, vol. 3 (Cambridge: Harvard University Press, 1979), särskilt, s. 275–289.

¹⁶⁷ Pocock (1975), s. 77, 218, 333, kap. 12–14.

¹⁶⁸ Euben (1989); Nilsén, Per, ”Jacob Wilde, Aristotelse, det besvärliga konungsliga enväldet, oförstående utlänningar och frihetstidens statsrättsdoktrin”, *Rättslig integration och pluralism. Nordisk rättskultur i omvandling. Rätthistoriskt seminarium för yngre nordiska forskare med anledning av professor Kjell Å Modéers sextioårsdag, Lund 11–13 februari 2001*. Rätthistoriska skrifter, 3 (Stockholm: Institutet för rätthistorisk forskning, 2001b); Lindberg (2006), s. 210–213; Wolff (2008), s. 42f, passim; Ihalainen (2010), kap. 3, s. 480–484.

¹⁶⁹ Skinner (1998), s. 95–97; Carter (2001); Hampsher-Monk, Iain, ”From Virtue to Politeness”, Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 2, The Values of Republicanism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Dudink, Stefan, ”Masculinity, effeminacy, time. Conceptual change in the Dutch age of democratic revolutions”, Dudink, Stefan et al (ed.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history*. Gender in History (Manchester/New York: Manchester University Press, 2004), särskilt s. 78, 83. För frihetstiden, se särskilt Sennefelt (2011a).

Det begrepp som under tidigmodern tid användes för dessa lagbundna övergångar i det slutna politiska kretsloppet var ”revolution”. Revolutionen begripliggjordes, vilket framgår av begreppets etymologi, som en återrörelse och det hade sina rötter i analogi till de fysikaliska lagar som beskrev himlakropparnas slutna omloppsbanor. Därför kunde exempelvis en frihetstida riddarhusdebattör likna revolutionerna vid ”kometer, som komma igen i sin tur, förskräckande vid sitt annalkande och farliga i sina följder”.¹⁷⁰ Detta äldre revolutionsbegrepp uttryckte på så sätt erfarenheten att framtiden var, med Kosellecks ord, förgången; att de politiska förändringarna aldrig tycktes kunna frambringa något kvalitativt nytt, utan istället markerade en hastig omvälvning som på ett cykliskt sätt förde samhället tillbaka till ett tidigare stadium. Därför saknade revolutionsbegreppet också den inre kronologi och dynamik som det senare skulle få. En revolution var något som inträffade, anlände och inföll; inte en öppen, linjär och unik process.¹⁷¹

Uppfattningen att människan hade en naturlig potential till dygd representerade en diametralt annorlunda syn jämfört med den lutherska. Den lutherska traditionen var därför naturligt skeptisk till en hållning som på detta sätt betonade att människan genom sina gärningar kunde bemästra sin natur och som därtill delade in mänskligheten i dygdiga och lastbara. I Melanchthons efterföljd kom lutherdomen emellertid att dra en skarp gräns mellan etiken, där den klassiska och skolastiska dygden accepterades och fick en stor betydelse, och frågan om frälsning, där man betonade arvsynden.¹⁷²

Skillnaden mellan den positiva aristoteliska synen på människans politiska förmåga och den negativa lutherska bör inte heller överdrivas. De förutsättningar för dygd som Aristoteles hade påtalat förelåg enligt denne endast undantagsvis och var i alla händelser

¹⁷⁰ Citat efter Lagerroth m.fl. (1934), dl 2, bd 6, s. 216f.

¹⁷¹ Pocock (1975), s. 78f, 204f, 394; Baker, Keith Michael, ”Revolution”, Lucas, Colin. (ed.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture, II: The Political Culture of the French Revolution* (Oxford: Pergamon Press, 1988), särskilt s. 41–43; Dunn, John, ”Revolution”, Ball, Terence et al (eds.), *Political innovation and conceptual change. Ideas in context*, 11 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989), s. 335–338; Koselleck (2002c), s. 136–139; Koselleck, Reinhart, ”Den nya tidens revolutionsbegrepp”, *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004e [1969]), särskilt s. 90–94; Lindberg (2006), s. 226.

¹⁷² Lindberg (1976), s. 12; Lindberg (1992a), s. 169–187, 207–209; Runefelt (2001), s. 79–82; Lindqvist (2002), s. 65–74, 182–190; Stenqvist, Catharina & Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010), s. 11–13; Frede (2013), s. 131–133.

svåra att vidmakthålla över tid. De republikanska erfarenheterna liknade i detta avseende istället de lutherska såtillvida att det var en pessimistisk förväntan om korruption som stod i förgrunden. Åregirighet, avund och hämndlystnad gick som en röd tråd också genom den republikanska historien.

Eftersom det stora flertalet människor ansågs sakna de strukturella förutsättningarna för dygdens uppodling kom den tidigmoderna republikanismen i realiteten att i stor utsträckning knyta dygden till sådana korporativa kategorier som nämndes i den inledande forskningsdiskussionen om medborgarskapet, framför allt kön och stånd. Och då styret och vakthållningen av det allmänna bästa endast kunde anförtros dygdiga personer, vilka kunde motstå den samhällsfarliga egennyttan, kom dessa positioner att bli bestämmande också för det politiska subjektsskapet.¹⁷³

Betoningen på dygd, som började ersätta den äldre bördsaristokratiska föreställningen redan under 1600-talets senare hälft, innebar likväl att det politiska subjektsskapet kom att öppnas upp för allt fler. Adelskapet var också under frihetstiden politiskt habiliterande och ståndsbörden avfördes inte men det förefaller alltmer ha varit de dygdiga medlemmarna som definierade ståndet, snarare än tvärtom. Dygden ansågs vanligen, åtminstone under frihetstidens förra hälft, ha sitt starkaste fäste i adelsståndet, dels därför att dygdiga medborgare upptogs i ståndet, dels därför att dess medlemmar ansågs ha särskilt goda förutsättningar att odla dygd. Men den ökade betoningen på dygd underminerade ofrånkomligen adelns politiska företrädare. Ofrälse ståndspersoner hade uppenbart lika goda sociomateriella förutsättningar att odla dygd som många ur adeln. Att nyadlandet i princip upphörde under frihetstiden bör också ha försvagat det givna sambandet mellan dygd och adelskap. Under seklets senare hälft bestred ofrälse grupper alltmer adelns dygdiga företrädare.¹⁷⁴

Disciplin och en blandad konstitution

En annan central republikansk erfarenhet gällde vilken väg medborgarna måste välja om de hoppades kunna undkomma korruption och slaveri. Denna väg gick via staten och det politiska, som med J.G.A. Pococks ord representerade "a structure of virtue", vilken stärkte medborgarnas förmåga att sätta allmännyttan framför egen nytta.

¹⁷³ Nordin, Svante, "Dygd och medborgarskap. Några preliminära reflektioner", Nordin, Svante & Lettervall, Rebecka (red.), *Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande*. Uggla, 6 (Lund: Avd. för idé- och lärdomshistoria; Lund universitet, 1996); Runefelt (2001), s. 88f; Lindqvist (2002), s. 55, 61; Sennefelt (2011a), s. 227.

¹⁷⁴ Wirilander, Kaarlo, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Nordiska museets handlingar, 98 (Stockholm: Nordiska museet, 1982), s. 59f, 356–359; Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm: Atlantis, 2002 [1989]), diss., s. 221f; Nordin (2000), s. 408–419; Lindqvist (2002), s. 239–254; Sennefelt (2011a), s. 227f.

Genom religion, seder, lagar och utbildning, ”disciplina”, skulle staten upprätta och vidmakthålla den dygd som människan förvisso kunde nå, men som krävde ideala förutsättningar. Denna påtvingade dygd skulle småningom internaliseras av medborgarna.¹⁷⁵ Detta var som synes en erfarenhet som liknade och kunde förenas med lutherska och naturrättsliga utgångspunkter. Också de republikanska medborgarna behövde staten för att vidmakthålla den normativa moraliska samhällsordningen och förhindra ett moralpolitiskt förfall. Pufendorf och Aristoteles var med andra ord eniga om att det förvisso alltid fanns dygdiga samhällsvarelser som insåg varför det allmänna bästa måste ges företräde framför den enskildes bästa, men att dessa samtidigt aldrig var tillräckligt många för att göra samhällsfördraget och disciplinen överflödig. I republikansk tradition var det medborgarna, inte överheten, som skulle åstadkomma politin, men det var likväl fråga om en mycket aktiv politisk styrning, nödvändig för att bevara den artificiella normativa ordningen.

Liksom i motsvarande lutherska meningssammanhang skulle korruptionen i vissa fall bemötas med undervisning. Uppmaningar till medborgerlig dygd hörde till standardrepetoaren i frihetstidens politiska litteratur: ”Ett allmänt wänskapsband skall alla sammanfoga, / at alla stå för en och en för alla wäga / må wälfärd, lif och blod när nöden tränger på, / och ej för hot och gunst från rätta vägen gå.”¹⁷⁶ Vad gällde exempelvis de frihetstida svenskarnas egenlyttiga lyxbegär tycks man till stor del ha litat till ett uppbyggligt och didaktiskt moraliserande. Sentida betraktare har många gånger haft svårt att ta detta moraliserande, exempelvis de så kallade moraliska veckoskrifterna, på allvar. I sin samtid betraktades emellertid moralismen som ett naturligt sätt att hantera också synnerligen allvarliga samhällsproblem.¹⁷⁷ Förutom undervisning krävdes också goda lagar, som kunde ingripa mot korruptionen med hårdhet. Om nödvändigt måste de medborgare som var så korrumpierade att de inte kunde återintegreras helt uteslutas ur det politiska livet. Innan detta var möjligt måste de dock kunna identifieras. Här kom sådana uppenbara laster som frosseri och fylleri att tas som intäkt för ett djupare inre moraliskt beroende.¹⁷⁸

För att korruptionen skulle förhindras sprida sig måste dessa omoraliska smittospridare hanteras med påfallande hårdhet. Likaså borde alla dygdiga sky deras sällskap, exempelvis undvika sådana korrumpierande platser som kaffehuset. Här ser vi en tydlig parallell till den lutherska erfarenheten av att människan var fallen för ständig, vanligtvis negativ, påverkan av sin omgivning. En liknande parallell gäller

¹⁷⁵ Pocock (1975), s. 184; Skinner (1994), s. 74–86; Fischer, Markus, ”Prologue: Machiavelli’s Rapacious Republicanism”, Rahe, Paul A. (ed.), *Machiavelli’s Liberal Republican Legacy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), s. xxxii.

¹⁷⁶ ”1720 åhrs Rijckz Dagz Beslut”, Carlsson (1981) [59], s. 60.

¹⁷⁷ Runefelt (2005); Öhrberg (2014); Forselius (2015).

¹⁷⁸ Sennefelt (2011a), s. 150–155, 167–176.

republikanismens förväntningshorisont, som liksom den lutherska var cyklisk, lagbunden och pessimistisk, enligt vilken (o)moralen med jämna mellanrum ansågs orsaka kollektiva katastrofer. Enligt en förmodern moralpolitisk logik förutsatte en mer önskvärd politisk utveckling en moralisk restaurering.

Skulle staten i längden kunna garantera religion, seder, lagar och utbildning fick den dock inte själv korrumpas, enligt den politiska cykel som Polybius hade beskrivit. Polybius slutsats var att den romerska republikens anmärkningsvärda stabilitet var en följd av att Rom, till skillnad från exempelvis Aten, inte var vare sig en renodlad monarki, aristokrati eller demokrati, utan en blandning av dem alla tre. Genom att föreslå vad som skulle komma att bli känt som en blandad författning, "respublica mixta", menade han sig ha funnit ett sätt att dra nytta av alla de tre goda statsformerna och de dygder de genererade. Denna blandade konstitution, som blev en central del av republikanismen, reglerade i lag hur monarkin, aristokratin och demokratin skulle balansera och temperera varandra på ett sätt som förhindrade att något enskilt statsskick kunde utvecklas till sin korrumperade avart. Den blandade författningen förklarar varför det inte ansågs motsägelsefullt att en fri stat med en fri författning – vad som i tiden ofta betecknades som en "republik" – samtidigt kunde vara en monarki. När frihetstidens Sverige beskrevs som en republik förefaller man ha avsett just en sådan fri stat vars statsskick var inskränkt monarki, med omväxlande aristokratiska och demokratiska inslag beroende på om riksdagen var samlad och beroende på den politiska kontexten. Republikanismen kunde förvisso vara mer principiellt antimonarkistisk.¹⁷⁹ En betydligt mer vanlig hållning var emellertid, särskilt i det frihetstida Sverige, att den blandade författningen endast skulle förhindra monarkin att förfalla i tyranni, vilket ansågs ha inträffat i flertalet europeiska riken under 1600- och 1700-talen.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Se t.ex. Grzeskowiak-Krwawicz, Anna, "Anti-monarchism in Polish Republicanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 1, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002); Velema (2002).

¹⁸⁰ Pocock (1975), s. 79f; Skinner (1998), s. 54f; Nilsén (2001a), passim; Lindberg (2006), s. 91, 196f, 204f; Nordin (2009), kap. *Konungamakten*; Ihalainen (2010), kap. 3. Se särskilt Polybius (1979), s. 291, 295–297, 397–399. Här avvek man också från Pufendorf, som med kraft hade tagit avstånd från den blandade konstitutionen vilken han ansåg undergräva den odelade statssuveräniteten. Se Bödeker, Hans Erich, "Debating the respublica mixta: German and Dutch Political Discourses around 1700", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 1, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), s. 232–237.

Det republikanska meningssammanhang som har beskrivits ovan hade som synes tydliga beröringspunkter med motsvarande lutherska. Det är rimligt att anta att dessa erfarenheter och förväntningar på människan som politisk varelse tillsammans har bekräftat och stärkt varandra.

Detta gäller hela den grundläggande erfarenheten av och förväntan på att politiken var moralpolitisk till sin innebörd, det vill säga att politiken och de sätt på vilka den förändrades ansågs reflektera medborgarnas dygd, som följaktligen inte var en angelägenhet för den enskilde, utan för det allmänna och politiska. Också utifrån republikansk utgångspunkt framstod den politiska ordningen som obeständig, vilken hastigt kunde antingen restaureras eller förfalla. Detta är i grunden samma ahistoriska, slutna, lagbundna och cykliska historiesyn som den lutherska, i vilken särskilt den pessimistiska förväntan om korruption stod i förgrunden. Att republikanismen hade en principiellt annan positiv syn på människan som politisk varelse ändrade inte detta; även den republikanska erfarenheten var att människan i flertalet fall och i en långt ifrån ideal värld primärt värnade sina egna intressen och därför var olämplig som politiskt subjekt.

Också den republikanska erfarenheten av att det moralpolitiska förhållandet nödvändiggjorde en mycket aktivistisk hållning till medborgarnas dygd hade sin lutherska motsvarighet. Endast om medborgarna tillsammans, i staten, genom undervisning och repression vidmakthöll dygden kunde den normativa samhällsordningen bevaras och det moralpolitiska förfallet förhindras. Korrumperade medborgare måste helt utestängas från staten och det politiska, vilket är bakgrunden till att politiska konflikter regelmässigt tog sig uttryck i just anklagelser om korruption och krav på exkludering. I detta återser vi också erfarenheten av att medborgarens uppträdande kunde avslöja dennes inre moral och därför borde rannsakas med misstänksamhet. Att alltid visa vaksamhet gentemot tyranniska tendenser, en begynnande politisk egennytta och apati och en falsk patriotism var en medborgerlig plikt. Republikanismen hyllade, som Keith Michael Baker har uttryckt det, den politiska paranoian.¹⁸¹

Vad som däremot inte hade någon luthersk beröringspunkt var den grundläggande republikanska erfarenheten av att det fanns ett direkt moralpolitiska samband mellan å ena sidan last, egennytta och omanlighet och å andra sidan utländskt och inhemsk tyranni. Förutsättningen för självstyre och frihet – ett överordnat värde som inte hade en luthersk motsvarighet – var dygdiga och manliga medborgare, vilket dock förutsatte

¹⁸¹ Baker (2001), s. 36.

att de stod oberoende i förhållande till varandra, till hovet, till andra stater och till sina egna begär. Om medborgarna saknade denna moraliska integritet kunde inte heller staten förväntas bevara sitt oberoende. När medborgarna rannsakade varandras dygd och manlighet uppehöll de sig därför vid alla tecken som skvallrade om ett eventuellt beroende.¹⁸² Uttryckt med avhandlingens analytiska begrepp kom republikansk politisk konflikt kort och sammanfattningsvis – vilket ska visas empiriskt i kommande kapitel – att kretsa kring vilka aktörer som var tillräckligt habila för att erkännas som politiska subjekt.

Sammanfattande analys

Detta kapitel har visat hur den moralpolitiska logiken kan förstås med grund i ett antal lutherska och republikanska erfarenheter av och förväntningar på människan som politisk varelse. Erfarenhetsrummet, som rymde också andra erfarenheter, framstår som en under en mycket lång förmodern period ackumulerad uppsättning erfarenheter av människan och hennes politiska natur. Erfarenheterna harmonierade inte i alla avseenden och de tecknades på olika sätt i respektive tradition men de uppvisar förvånansvärt stora likheter och det är rimligt att anta att de har bekräftat och stärkt varandra. I den ringa mån forskningen tidigare har jämfört luthersk och republikansk samhällssyn har annars främst skillnaderna framhävts. Analysen har också framhållit att erfarenheterna måste förstås i sitt försekulära sammanhang, där religionen utgjorde en naturlig grund för kultur och vetande.

En första helt fundamental luthersk erfarenhet var att människan var en moralisk bristvarelse. Till kropp och själ, förnuft och vilja, var hon alltsedan syndafallet fördärvad och ond. Ondskan gjorde sig ständigt påmind och bildade utgångspunkt för en grundmurad förväntan om ilska, avund, girighet och hämndlystnad. Arvsynden inverkade också på den inre kamp som föreställdes rasa inom varje människa, så att förnuftet och viljan ofta misslyckades i att styra och bemästra begären. Människans handlande blev då kortsiktigt själviskt, hetlevrat, obeständigt och destruktivt. Denna natur, som självfallet var allt annat än idealisk för en samhällsvarelse, tilldelade överheten en central roll i att vidmakthålla den normativa moraliska samhällsordningen. Från en luthersk utgångspunkt var dock denna kamp för att bevara ordningen ytterst del i en mycket större och viktigare eskatologisk kamp, mellan Gud och djävulen. Erfarenhetens själva kärna kan sägas ha varit att människan måste söka

¹⁸² För en mycket god diskussion av oberoendet som grund för medborgerlighet se McCormack (2005).

sig bort från sin natur, inte som i modern tid tillbaka till den. Detta kunde dock endast ske genom bistånd av en synnerligen aktivistisk överhet. Erfarenheten av människan som moralisk bristvarelse fanns således institutionaliserad i den lutherska samhällsordningen, som i grunden förstods som artificiell. Misslyckades överheten med att upprätthålla den normativa ordningen raserade människornas sanna korrumperade natur snabbt samhället och stärkte därigenom också djävulens inflytande i världen. Undersåtarnas enfald gav i detta sammanhang mindre upphov till oro. Det väsentliga var att överheten inte agerade enfaldigt utan med stor vaksamhet sökte upptäcka och bekämpa dem som i sin ondska hotade störta ordningen. Denna absoluta normativa ordning lämnade föga utrymme för pluralism, men desto mer för misstänksamhet och repression.

Den republikanska traditionen sprang ur en helt annan tilltro till människan som samhällelig varelse. Människan var ett politiskt djur, med kapacitet att leva ett lyckligt liv tillsammans med andra. I ett mer praktiskt avseende stod emellertid en pessimistisk förväntan om moralisk korruption i förgrunden också här. Flertalet människor levde de facto i samhällen och under omständigheter som inte främjade samhällsdygden, vilken förstods som grunden för allt självstyre. Istället för att leva ett samhällstillvänt, allmännyttigt och om nödvändigt självuppoftande liv tenderade människorna erfarenhetsmässigt att dra sig undan sina medborgerliga plikter för att kortsiktigt främja sin egen privata nytta. Därigenom överlät de styret på och gjorde sig beroende av andra. Korruptionen förebadade på så vis ofrihet och slaveri. Den republikanska erfarenheten att det förelåg ett moralpolitiskt samband mellan å ena sidan korruption och å andra sidan utländskt och inhemskt tyranni hade ingen specifik luthersk motsvarighet. Däremot utgick erfarenheterna från samma grundläggande moralpolitiska utgångspunkt om att samhällsutvecklingen reflekterade undersåtarnas/medborgarnas moral, att den enskildes moral därför var en angelägenhet för överheten/staten samt att samhällsordningen var artificiell och obeständig och endast kunde bestå om moralen upprätthölls med hjälp av undervisning och repression.

En erfarenhet som särskilt ska uppmärksammas i den kommande empiriska analysen var att medborgarna ständigt behövde skärskåda varandras moraliska status och söka fastslå om den manifesterade dygden verkligen var äkta eller om den dolde ett korrumperat inre och var ett uttryck för förställning. Denna falskhet hade sin motsvarighet i de lutherska begreppen "skrymtare" och "munkristen". Särskild uppmärksamhet ägnades de tecken som skvallrade om beroende, i förhållande till andra medborgare, stater, partier eller hovet, men också till de egna begären. Demaskerade personer måste omedelbart – innan de hann korrumpera andra – skiljas från de politiskt habilas krets. Misstänksamheten och oron för förställning känns igen från det lutherska sammanhanget men riktades här inte mot den stora gruppen politiska objekt, som redan på förhand ansågs diskvalificerade från det politiska, utan mot den politiska

eliten. En viktig beröringspunkt är också att den moralpolitiska konfliktytan inom ramen för dessa båda traditioner förlades till människans inre. Att skärså andra inre moraliska status – om de alls borde erkännas som politiska subjekt – var svårt, men inte helt omöjligt. Yttre affekter kunde avslöja vilka rasande lidelser som dolde sig i det inre, och ett slags uppenbart beroende kunde skvallra om ett annat, med större politisk sprängkraft. Motsatsparet inre–yttre märks också i erfarenheten av att ondskan inte konfronterade människan i öppen dager utan i en falsk skepnad, som en ulv i fårakläder. Såväl den fördärvade människan som den potentiellt dygdiga medborgaren hade mycket svårt att motstå den moraliska korruption som dessa falska förförare spred. Till den empiriska analysen bär vi således med oss motsatsparen yttre–inre, falskhet–äkthet och förställning–demaskering, liksom metaberättelsen om Förföraren vars falska yttre måste demaskeras om inte korruptionen fortsatt skulle spridas.

Erfarenheterna av och förväntan på människans (o)moraliska natur ses här som grunden till en särpräglad förmodern och moralpolitisk erfarenhet och förväntan om hur samhällsförändringar skedde och var möjliga att åstadkomma. Samhällsförändringar härleddes ur människans moraliska status och då människan hade svårt att motstå korruptionen fortplantades denna omoral till samhället och till den politiska ordningen så att också den blev obeständig. Såväl luthersk som republikansk erfarenhet gav sålunda upphov till en depravistisk, lagbunden och pessimistisk förväntan enligt vilken den normativa ordningen vanligtvis befann sig i ett stadium av förfall och snabbt närmade sig en kritisk punkt. Den lutherska syndastraffsberättelsen, som knöt samhälleliga katastrofer till människans synd och Guds straff, hade här sin motsvarighet i den republikanska korruptionsberättelsen, som knöt politiska konvulsioner – så kallade revolutioner eller statsvälvningar – vilka ofta resulterade i inhemskt eller utländskt tyranni, till medborgarnas korrumpierade dygd. I båda fallen framhölls att samhällsurvecklingen endast kunde vändas genom en moralisk restaurering, det vill säga ett återupprättande av en tidigare förlorad normativ ordning. Kännetecknande för denna moralpolitiska samhällssyn var således en slags förtröstansfull pessimism, som förstod korruptionen och förfallet som självförvållat och ofrånkomligt, men som samtidigt uppvisade en, i Aristoteles efterföljd, grundmurad tro på möjligheten att på moralisk väg lösa samhälleliga problem. Inom ramen för denna samhällssyn saknades dock helt förväntan om att kunna förändra samhället på ett mer strukturellt och bestående sätt. Människorna och samhällena var dömda att genomleva dessa moralpolitiska cykler på nytt. Eftersom samhällssynen tog sin utgångspunkt i den oföränderliga mänskliga naturen kan förväntan bäst beskrivas som ahistorisk i det att de moralpolitiska samhällslagarna inte på något grundläggande sätt ansågs ha förändrats över tid och rum. Inom ramen för detta moralpolitiska erfarenhetsrum var därför också bibliska och antika erfarenheter direkt överförbara till frihetstida förhållanden.

Det moralpolitiska erfarenhetsrum som har beskrivits i detta kapitel har utvecklat den utgångspunkt som formulerades i linje med Kosellecks resonemang om en förmodern förgången framtid, som gav politiken en förvaltande karaktär. Politisk förändring ansågs självfallet möjlig, men följde då ett lagbundet och upprepande mönster, enligt vilket den förvaltande politiken antingen misslyckades med följd att samhällsordningen korrumpierades och förföll eller hade framgång med följd att den restaurerades. Politisk konflikt reflekterade således inte en kamp mellan olika öppna framtider utan en kamp mellan moraliska och omoraliska aktörer, där de förra försvarade och de senare sökte radera den normativa samhällsordningen. Detta moralpolitiska synsätt hade ytterst sin grund i erfarenheterna av att människan generellt var moraliskt fördärvad och olämplig som politisk aktör. Ur dessa erfarenheter sprang också den pessimistiska förväntan om att framtiden var förgången. Synen på människans omoraliska och oföränderliga natur kan alltså sägas ha stått i vägen för politiska visioner om en helt annan och ny samhällsutveckling.

Detta förklarar varför den frihetstida politiken präglades av sådan misstro. Misstänksamheten och rädslan för förställning framstår, med utgångspunkt i denna moralpolitiska logik, vars konturer nu har klarnat, som rationell och föga förvånande. De politiska aktörerna stod inför en svår uppgift när de – medan en skrämmande förgången framtid åter närmade sig – skulle försöka skärskäda och avslöja förförarna som gömde sig ibland dem, restaurera den normativa samhällsordningen och på samma gång själva motstå korrruptionen. Konfliktnivån i politiken måste med nödvändighet bli hög.

Efter att i detta kapitel ha gjorts konkret och trolig ska den moralpolitiska logiken undersökas empiriskt. Var den framträdande i partiberättelserna? Och kan den verkligen sägas ha strukturerat de partipolitiska konflikterna vid denna tid? Innan denna empiriska analys kan ta vid måste dock källmaterialets vidare politiska och mediala kontext tecknas.

Kapitel 3.

Den frihetstida politiseringsprocessen

Inledning

Efter att ha studerat den moralpolitiska logikens erfarenhetsmässiga grunder ska vi nu vända oss mot mer handfasta sidor av frihetstidens politiska liv. I blickfånget står den politisering som först ledde oss till frihetstiden, därför att det fanns anledning att anta att den inskräpte den moralpolitiska logiken. Politiseringen avser att allt fler under perioden kom att ta större del i kampen om politisk habilitet och ett större reellt politiskt inflytande jämfört med tidigare, att allt fler hade framgång, och att allt fler fick bättre möjligheter att iakttä denna kamp också på avstånd. Kampen om det auktoritativa styret på riksnivå fick enkelt uttryckt både fler deltagare och fler åskådare. Detta förändrade delvis förutsättningarna för politisk konflikt och interaktion mer allmänt. Samma typ av politisering kan, om än i mindre grad, ses också tidigare i Sverige. I ett kortare tidsperspektiv, i förhållande till den föregående karolinska epoken, representerade emellertid den frihetstida politiseringen en verkligt dramatisk förändring. För att förstå politiseringen bör den vidare betraktas som en process vari ett flertal olika faktorer samspelade över tid. Den processuella förändringen blir tydlig genom nedslag över perioden. För att kvalificera den frihetstida politiseringen och avskilja den från andra angränsande företeelser betecknar jag den i det följande som den frihetstida politiseringsprocessen.

Syftet med kapitlet är att utifrån tidigare forskning och på ett nytt sätt, för det första, teckna ramarna för politiseringsprocessen. För det andra att klarlägga den politiska opinionsbildningens praktiker, omfattning och politiska betydelse åren kring 1740. Särskild uppmärksamhet ägnas den handskrivna partipolitiska litteraturen – undersökningens huvudsakliga källmaterial – liksom dess vidare politiska kontext. För det tredje att inskräpa avhandlingens partipolitiska perspektiv, särskilt med avseende på den politiska litteraturen. För det fjärde att närmare precisera vilka aktörer som här står i fokus, vilket är av betydelse inte minst för att kunna avgöra resultatens sociala räckvidd.

Kapitlet är disponerat på följande sätt: I kapitlets första del skisseras politiseringsprocessen först mer allmänt och sedan med avseende på partipolitiken och betydelsen av politisk opinionsbildning. I kapitlets andra del snävas diskussionen in ytterligare, till att särskilt gälla den partipolitiska litteraturen. Här fördjupas således den materialdiskussion som inleddes i kapitel 1.

Politiseringsprocessen och riksdagspolitiken

Konstitutionella förutsättningar, politiska motsättningar och politiserande konsekvenser

De konstitutionella förändringar som inledde frihetstiden innebar en revolutionär förändring av det politiska systemet i Sverige.¹⁸³ De var revolutionära i ordets samtida mening i det att de markerade en återgång till en "monarchia mixta", en återupprättad balans mellan kungens höghet, rådets myndighet och ständernas rätt och frihet, vilken var den formulering som hade använts i regeringsformen 1634 och som nu skrevs in i den nya grundlagen. Revolutionen genomfördes mot bakgrund av erfarenheterna av hur den karolinska kungamakten, under särskilt den senare delen av stora nordiska kriget (1700–21), hade usurperat alltmer makt. Det nya regeringssättet syftade till att förhindra en fortsatt sådan utveckling. Det frihetstida politiska systemet har mot denna bakgrund karaktäriserats som postrevolutionärt i det att den inledande revolutionära erfarenheten länge kom att prägla aktörernas politiska förväntan.¹⁸⁴

Den nya maktfördelningen kodifierades i en samling dokument vilka kom att benämnas fundamentallagarna eller regeringssättet. Hit räknades i första hand regeringsformen från 1720, riksdagsordningen från 1723, ståndsprivilegierna, ett antal valakter och kungaförsäkringar samt 1766 års tryckfrihetsförordning. I ljuset av den

¹⁸³ Sakuppgifterna om frihetstidens konstitutionella ordning nedan baseras om inget annat anges på Lagerroth, Fredrik, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1915), diss., särskilt s. 303–333; Fahlbeck (1916a); Lagerroth, Fredrik m.fl., *Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning. 5–6. Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772. 1–2*. (Stockholm: Riksdagen, 1934); Frohnert, Pär, "Administration i Sverige under frihetstiden", Blomstedt, Yrjö m.fl. (red.), *Administrasjon i Norden på 1700-talet. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet, 4* (Oslo: Universitetsforl., 1985), s. 189–198; Metcalf, Michael F., "Frihetstidens riksdag (1719–1772)", Schüick, Herman m.fl., *Riksdagen genom tiderna* (Sveriges riksdag; Riksbankens Jubileumsfond, 1985), s. 117–127.

¹⁸⁴ Nilsén (2001a). Lagerroth (1915), s. 302f, delar på ett liknande sätt upp frihetstiden i en "dogmatisk" tidigare hälft, följd av en senare "kritisk".

historiska erfarenhet som det karolinska enväldet, ”suveräniteten”, utgjorde fick fundamentallagarna en kanonisk ställning. Kritik av dem bestraffades hårt. Regeringsformen förbjöd uttryckligen varje förändring av fundamentallagarna; dessa kunde endast i undantagsfall ”förbättras”, så att de än tydligare sammanföll med statsomvälvningens ursprungliga principer.¹⁸⁵

Fundamentallagarna var emellertid i flera avseenden motsägelsefulla och öppna för tolkning och gav de politiska aktörerna ett förhållandevis stort politiskt handlingsutrymme. Den konstitutionella utvecklingen under perioden kom av denna anledning att till stor del avgöras genom ett antal viktiga förändringar av praxis. Grunden var likväl de inledningsvis kodifierade lagarna.¹⁸⁶

Helt avgörande blev att kungamakten redan under periodens allra första år förlorade nästan all sin ursprungligen avsedda formella politiska makt. Fram till frihetstidens slut eroderades denna också ytterligare. Från och med 1730-talet upplöstes maktfördelningen än mer sedan också riksrådet hade fått se sitt politiska inflytande minska. 1731 förbjöd ständerna kanslipresidenten, tillika rådets ledande funktion, från att samtidigt inneha uppdraget som lantmarskalk, det vill säga agera talman för adeln och ridderskapet. I slutet av samma decennium kompletterades denna praxis med att sittande lantmarskalk förklarades vara icke-valbar till rådsämbetet, varför rådets möjligheter till maktkoncentration minskades ytterligare.

Utvecklingen mot regelrätt ständervälde – frihetstidens karaktäristiska parlamentarism – fullbordades genom det så kallade licentieringsförfarandet, i vilket ständerna, formellt på straffrättslig grund, kunde låta avlägsna enskilda riksråd från sin tjänsteutövning.¹⁸⁷ Genom att låta de entledigade rådsherrarna behålla sin rådsvärdighet och lön hade ständerna därmed lyckats tänja regeringsformen till dess yttersta. Från och med riksdagen 1738–39, då sex stycken riksråd licentierades, var detta förfarande en i praxis institutionaliserad del av det frihetstida politiska systemet. Det aristokratiska rådsvälde som grundlagsfäderna tycks ha haft i åtanke hade därmed i allt väsentligt ersatts av ett ständervälde, i vilket ständsrepresentanterna gjorde skäl för beteckningen ”fullmäktige”. Vart tredje år, och ofta mer frekvent än så, samlades ständerna på riksdagarna eller ständermötena i Stockholm för att i plena, deputationer och utskott överlägga och votera om rikets angelägenheter, stifta lagar, besluta om skatter, besvara diverse besvärsskrifter, tillsätta och avsätta tjänster – däribland riksråd – liksom för att förklara krig och stifta fred. Ständernas konstitutionella seger manifesterades genom att de på riksdagen 1738–39 förklarade sig vara ofelbara.

¹⁸⁵ Lagerroth (1915), s. 446; Nilsén (2001a), s. 105.

¹⁸⁶ Metcalf (1985), passim, t.ex. s. 121.

¹⁸⁷ Se Linnarsson, Lennart, *Riksrådens licentiering. En studie i frihetstidens parlamentarism*. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga Föreningen i Uppsala genom Axel Brusewitz, 16 (Uppsala/Stockholm: Uppsala universitet, 1943), diss.

Med utgångspunkt i denna konstitutionella översikt kan politiseringsprocessen tecknas utifrån ett antal parallella utvecklingslinjer.

Den första linjen går alltså från kungamakt, över rådet, för att sluta i ett ständervälde. Politiseringsprocessen pågick under hela den frihetstida perioden, men denna del var i huvudsak avslutad åren kring 1740. Om vi emellertid beaktar att ständerna i plena i hög utsträckning kom att underordnas ett antal ständerdeputationer och utskott blir förändringen mer utdragen. Först på riksdagen 1765–66 överfördes mycket av det inflytande som framför allt det sekreta utskottet hade tillskansat sig till ständerna i plena.¹⁸⁸

En andra linje går från en ständerförsamling nästan helt dominerad av adeln och ridderskapet till en i vilken de ofrälse stånden, särskilt från och med 1760-talet, kom att utöva ett allt större inflytande.¹⁸⁹

En tredje linje löper från ståndens ledarskikt och eliter till ståndens medlemmar samt från konsensusbeslut till voteringar och majoritetsval.¹⁹⁰ En tidig och viktig fas av denna del av politiseringsprocessen, som också spelar en roll för denna studie, var den som ägde rum i adelsståndet. På riksdagarna 1719 och 1723 hade ståndet låtit avskaffa den tidigare klassindelningen. Den numerärt fåtaliga aristokratin och den gamla rådsadeln kom därmed att förlora sitt tidigare självklara inflytande. Det politiska deltagandet vidgades nu på ett radikalt sätt genom att det politiska avgörandet övergick till ståndets fullmäktige i sin helhet, som sällan understeg 400–500 personer och som vid tillfällen kunde uppgå till över 1 000. Nyadel och tjänsteadel fick därigenom ett allt större politiskt inflytande.¹⁹¹

Samma utveckling märks i prästeståndet, så småningom också i de båda andra ofrälse stånden. Som Patrik Winton har visat började biskoparna och superintendenterna från och med riksdagen 1755–56 att förlora sin tidigare dominerande ställning i prästeståndet. Under det efterföljande decenniet tillskansade

¹⁸⁸ Metcalf (1985), s. 149f.

¹⁸⁹ Ibid., s. 137, 149, 153–156. För denna ofrälse offensiv se Alexandersson, Erland, *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772*. Bibliotheca historica Lundensis, 36 (Lund: Gleerups, 1975), diss.; Bäck (1984); Claréus (2003) – bondeståndet – Winton (2006) – prästeståndet – Brolin, Per-Erik, *Hattar och mössor i borgarståndet 1760–1766* (Uppsala: A.-B. Lundeqvistska bokhandeln, 1953), diss.; Karlsson Sjögren & Lindström (2005) – borgarståndet.

¹⁹⁰ En liknande utveckling kan vid denna tid skönjas även på det lokala planet, se Lindström (2003), s. 200.

¹⁹¹ Valentin, Hugo, *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik* (Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1915), diss.

sig kyrkoherdar och kaplaner ökad representation och inflytande inte bara i ständsplenum utan också i deputationer och utskott.¹⁹²

En del av politiseringsprocessen var således att den individuella riksdagsmannen fick ett allt större reellt politiskt inflytande. De nya fundamentallagarna hade ökat betydelsen av de avgöranden som fattades inom respektive stånd. Till skillnad från tidigare var det nu stånden själva som skulle utse inte enbart sina egna talmän utan också sina egna representanter i deputationer och utskott, däribland i det inflytelserika sekreta utskottet. Därigenom ökade såväl antalet frågor som betydelsen av dessa som den enskilda riksdagsmannen själv måste ta ställning till. Deltagandet i den politiska processen blev, som Michael Metcalf har uttryckt det, mer meningsfullt för den enskilda riksdagsmannen, jämfört med tidigare.¹⁹³ Fundamentallagarna fastslog vidare att ståndens fullmäktige skulle votera i händelse av oenighet och att röstningsförfarandet då skulle ske med slutna valsedlar.¹⁹⁴ 1734 stärkte adelsståndet rösthemligheten ytterligare genom att även låta göra valen av de så kallade bänkmännen – från vilka ståndets utskottsledamöter hämtades – slutna, detta med det uttryckliga syftet att förhindra påtryckningar på de enskilda riksdagsmännen.¹⁹⁵ Det skulle bära för långt att tala om en individualisering av politiken – ståndssamhällets korporationer var också fortsatt självklara politiska utgångspunkter – men att utvecklingen gick i riktning mot individuella politiska ställningstaganden är likväl tydligt.¹⁹⁶

Slutligen kan politiseringsprocessen även följas längs med en fjärde linje, från politikens rumsliga centrum – riksdagen och Stockholm – till mer perifera platser, samt från de personer som hade riksdagsfullmakt till dem som inte hade det, men som ändå upplevde att de var, eller borde vara, delaktiga i rikets angelägenheter som vore dessa en gemensam angelägenhet. Utvecklingen ska inte överdrivas och den gick förvisso långsamt. Ändå kan man skönja en sådan förändring exempelvis inom partipolitiken, där partierna – som i allt väsentligt hade karaktären av riksdags- och huvudstadspartier – under perioden blev viktigare och alltmer aktiva också i periferin. Att partikonflikterna spreds, framför allt till de andra städerna, märks framför allt under frihetstidens sista år. Majoritetsvalsprincipen och det individuella röstningsförfarandet

¹⁹² Winton (2006), s. 296–299. För borgarståndet se Höjer, Carl-Henrik, "Borgarståndet 1809–1866", *Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning*. Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 7 (Uppsala & Stockholm, 1936), s. 96f.

¹⁹³ Metcalf (1985), s. 120, 130f.

¹⁹⁴ Bondeståndet implementerade emellertid i detta avseende riksdagsordningen fullt ut först 1765 då slutna votering infördes.

¹⁹⁵ Lagerroth (1915), s. 305f; Metcalf (1985), s. 130, 135; Roberts (2003 [1986]), s. 334.

¹⁹⁶ Karlsson Sjögren & Lindström (2005), s. 127–131.

i lokalsamhällena gjorde, som Åsa Karlsson Sjögren och Peter Lindström har påpekat, också på dessa platser enskilda individer till politiska subjekt.¹⁹⁷

Som drivande i denna centrifugala politiseringsprocess uppfattar jag de politiska konflikterna – särskilt partikonflikterna – och aktörernas aldrig sinande behov av nytt politiskt stöd. Sedan de nya fundamentallagarna hade avfört kungen som huvudsakligt maktcentrum utan att på ett entydigt konstitutionellt sätt ersätta honom med ett rådsvalde var denna process ett faktum. Direkt efter att hotet från en stark kungamakt hade reducerats kom det högadliga rådet att präglas av mycket stora motsättningar. Aktörernas försök att förändra de politiska styrkeförhållandena till sin egen fördel följer därefter i en lång räckta händelser, varav ett par exempel ska ges.

På riksdagen 1726–27 lyckades exempelvis kanslipresidenten Arvid Horn, med minsta möjliga marginal, driva igenom en omorientering av rikets allianspolitik. Det som möjliggjorde segern var att Horn överförde frågan från den snäva rådsretsen till det sekreta utskottet, där även prästeståndet och borgarståndet hade representation och där oppositionen inte var lika starkt företrädd. Förutom att urholka rådets ägarskap av allianspolitiken – vilket blev prejudicerande för framtiden – kom händelsen, som Bo Hammarlund har påpekat, att dra in också de båda ofrälse stånden i de politiska motsättningar som ditintills framför allt hade berört adeln i rådet och på riddarhuset.¹⁹⁸ Även licentieringsförfarandet, som vi ska få anledning att återkomma till, har sitt ursprung i Horns ansträngningar att här utmanövrera sina motståndare. Horns taktiska seger på denna riksdag skedde till priset av en ökad politisering, som hans motståndare småningom med stor framgång skulle både utnyttja och intensifiera ytterligare.¹⁹⁹

Det kanske tydligaste exemplet på hur långt aktörerna var beredda att gå i att på detta sätt vidga det politiska deltagandet är beslutet att erbjuda bondeståndet representation i sekreta utskottet. Första gången detta skedde var i augusti 1741 då en bondedelegation inbjöds att rösta för och därmed skänka legitimitet till

¹⁹⁷ Brolin (1953), s. 294–319; Sennefelt (2001), passim, s. 311–314; Karlsson Sjögren & Lindström (2005), s. 124f, 141; Nordin (2009), t.ex. s. 234f; Sennefelt (2011a), passim, t.ex. s. 68–72, 140f.

¹⁹⁸ Hammarlund (1985), s. 145, 220.

¹⁹⁹ Att Horns motståndare kunde försvaga hans ställning genom att på formell väg minska koncentrationen av makt till hans ämbete som kanslipresident har redan påtalats. I sammanhanget kan även nämnas ansträngningarna att alltmer binda upp rådet, som alltså vid denna tid dominerades av Horn, vid de instruktioner som ständerna upprättade i slutet av varje riksdag och som rådets agerande skulle stämmas av emot under nästa ständermöte.

krigsförklaringen mot Ryssland.²⁰⁰ Detta upprepades sedan under påföljande riksdag 1742–43 när motståndarna till det nu uppenbart misslyckade kriget, med hjälp av ett krigstrött bondestånd i utskottet, hoppades kunna åstadkomma ett regimskifte.

Beslutet att på detta sätt politisera bondeståndet måste förstås mot bakgrund av en tidigare mycket utbredd ovilja mot att göra just detta. Åren kring 1740 hade de politiska motsättningarna emellertid blivit så starka att framgång i dessa konflikter var viktigare än att utestänga bönderna från politiskt inflytande. De politiska motsättningarna synes alltså ha drivit utvecklingen mot en alltmer inklusiv politik. Eller annorlunda uttryckt, det förefaller som att det framför allt har varit kortsiktiga taktiska överväganden som har tvingat de politiska aktörerna att vända sig utåt och söka politiskt stöd i allt vidare cirklar bland politiskt mindre habila. Mitt konfliktperspektiv skiljer sig därmed från ett synsätt som istället ser aktörernas idédrivna kamp för maktodelning som en avgörande faktor. Min uppfattning är att politiseringsprocessen var en oavsedd, sannolikt också önskad, effekt av motsättningarna inom den politiska eliten.

Endast vid några få tillfällen hejdades denna centrifugala process i vissa avseenden. Efter riksdagen 1742–43 stoppades exempelvis bondeståndets inledda etablering i sekreta utskottet. Detta bör rimligen förstås mot bakgrund av den misslyckade bonderesningen 1743, som innebar att bönderas stärkta politiska habilitet för en tid försvagades.

Det andra mest tydliga exemplet på att denna process åtminstone delvis kunde hejdas är den så kallade principalatsläran, som på 1740-talet tycks ha mötts av ett visst gillande innan den avfördes. Saken gällde huruvida det var ståndens församlade fullmäktige eller dess principaler – det vill säga de elektorier som hade valt och sänt representanter till riksmötet – som gav ständerna dess mandat? Hade principalatsläran stadfäst hade det inneburit att riksdagsfullmäktige, efter fattade beslut, hade tvingats förankra dessa hos sina principaler runt om i riket, innan besluten kunde träda i laga kraft. Detta hade i så fall inneburit en häftig decentralisering av politisk makt.²⁰¹

Även uppkomsten av partier – som ska diskuteras närmare längre fram – kan enligt min mening förstås som en del av, snarare än överordnad, denna större politiseringsprocess. Partierna förefaller inte ha uppkommit på ett organiskt sätt underifrån, som representanter för större gruppers gemensamma intressen. Istället bör man ge de politiska samtidsvittnena rätt i att partierna formerades ovanifrån, av i första hand oppositionella elitpersoner i och i närhet av rådet.²⁰² Som företrädare för en

²⁰⁰ Liknande bondedellegationer hade tidigare tillfälligt förstärkt utskottet under Karl XI:s regering, se Scherp, Joakim, *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*. Stockholm Studies in History, 96 (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholm universitet, 2013), diss., s. 259.

²⁰¹ Metcalf (1985), s. 142.

²⁰² Carlsson (1981), s. 95.

rådsminoritet var dessa elitpersoner i särskilt behov av oppositionellt understöd, först på riddarhuset, men småningom också alltmer inom de ofrälse stånden. Som en illustration av denna utveckling kan nämnas den i tiden uppmärksammade händelsen då riksrådet och greven Carl Gyllenborg 1734 kände sig föranledd att bryta mot konventionen och på Stortorget gå fram för att hälsa på några framträdande medlemmar av borgarståndet, vars politiska stöd han ansågs behöva.²⁰³ Partierna ses alltså som del i den större politiseringsprocessen. De orsakade den förvisso inte, men sedan de väl tagit skepnad fick de den centrifugala processen att accelerera ytterligare.

Min inställning är alltså att frihetstidens politisering bör förstås som en sammanhållen process, med en tydlig riktning alltsedan periodens början. Det vanliga sättet att förstå detta på, både vad gäller politiseringens förlopp och dess orsaker, har annars varit att i större utsträckning lägga tonvikten vid några mer avgränsade händelser och företeelser under framför allt periodens mitt eller senare hälft. Här kan nämnas tryckfrihetsförordningen 1766, liksom helt allmänt framväxten av en alltmer betydelsefull skriftlig offentlighet; uppkomsten av partier; licentieringsförfarandet och den speciella form av parlamentarism som detta gav upphov till från och med 1739; de fiskala svårigheter som sjuårskriget och den efterföljande deflationspolitiken ledde till under 1760-talet; ståndsmotsättningarna och den uppblossade ståndsstriden som avslutade perioden; upplysningen och de allt starkare idéerna om maktdelning och politisk pluralism.

Dessa händelser och företeelser bidrog förvisso till att ge förändringen ökad kraft. Jag vill emellertid i första hand se dem som uttryck för en förändringsprocess som kan spåras under hela perioden, även om det framför allt är dess förra del som här står i fokus och som på ett strukturellt plan istället har sin upprinnelse i de konstitutionella förändringarna 1719–23 och i erfarenheten av det karolinska enväldet.²⁰⁴ Om det var de konstitutionella förändringarna som möjliggjorde politiseringen var det – enligt denna tolkning – de politiska konflikterna och aktörernas ständiga behov av ökat politiskt stöd som drev denna centrifugala och närmast irreversibla process. Behovet av stöd kunde aktörerna på olika sätt möta genom att försöka flytta politiska avgöranden från politikens dåvarande centrum, där framgång syntes omöjlig, till dess relativa periferi, där utsikterna framstod som mer lovande. Utan att ha varit den egentliga avsikten kom därmed det politiska deltagandet att vidgas och aktiveras. Denna

²⁰³ [Arckenholtz, Johan] *Sagu-Brott af 1734 Års Riksdag i Stockholm*, Carlsson, Ingemar (utg.), Handlingar del 26 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2003) [122], s. 48; Sennefelt (2011a), s. 90f.

²⁰⁴ Den konstitutionella utgångspunkten och dynamiken var länge självklar för att förstå frihetstidens politik. Under en längre tid har denna dock tonats ned till förmån för sociomateriella och kulturella faktorer. Möjligen märks under senare år ett ökat intresse för det konstitutionella, se t.ex. Wolff (2008); Nordin (2009). För en kort men givande diskussion av denna konstitutionella och institutionella utveckling, se Nordin (2003), s. 56–63.

politisering torde ha bibringat allt fler uppfattningen om att de var, eller borde vara, politiska subjekt som tillsammans avgjorde rikets gemensamma angelägenheter.

Frihetstidens partipolitik och den politiska betydelsen av opinionsbildning

Politiseringsprocessen innebar att antalet politiska deltagare ökade. Detta bidrog till att också de politiska praktikerna förändrades. Vi ska i det följande ta fasta på en särskild politisk praktik, nämligen opinionsbildningen eller ”deliberationen”, tidens begrepp för övertalande argumentation. Jag ska argumentera för att den politiska betydelsen av denna praktik ökade under perioden. Tolkningen vilar i grunden på ett antagande, men det är, som ska visas, ett rimligt antagande.

Flera forskare har vad gäller frihetstidens politik betonat betydelsen av sociala nätverk och patronage samt de interpersonella sociala praktiker som vidmakthöll dessa.²⁰⁵ Det hierarkiskt reciproka förhållandet mellan patroner och klienter var också en närmast institutionaliserad del av den tidigmoderna sociala ordningen.²⁰⁶ Också betydelsen av släkt- och familjeband spelade av allt att döma en stor roll i politiken.²⁰⁷

Mot bakgrund av att antalet politiska deltagare ökade under perioden förefaller det emellertid rimligt att de sociala nätverken och det politiska patronaget snarast skulle ha fått en minskad politisk betydelse. Bo Hammarlund har formulerat sambandet som att när exempelvis en ny ”lantmarskalk skulle utses, i en församling på flera hundra

²⁰⁵ Däremot tycks sociala faktorer som stånd, ålder, generation, regional och social hemhörighet eller yrkes- och kårtillhörighet inte ha haft någon avgörande betydelse för de partipolitiska sympatierna under dessa år, se Carlsson (1981), kap. 5. För en annan tolkning se Artéus, Gunnar, ”Till frågan om Hattarnas och Mössornas program: gruppintresse-representation hos Riddarhuspartierna 1743, 1760 och 1771”, *Svenskt, nordiskt, afrikanskt. Historiska studiertillägnade Åke Holmberg 26 november 1981*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, 21 (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborg universitet, 1981).

²⁰⁶ Se t.ex. Ryman, Björn, *Eric Benzeliuss d.y. En frihetstida politiker* (Stockholm: Verbum; Håkan Ohlssons, 1978), diss.; Winton (2006); Winton (2007).

²⁰⁷ Cirka hälften av de personer som Ingemar Carlsson, för de här aktuella åren, har kategoriserat som hattar i adelsståndet ingick t.ex. i den stora Gyllenborg-Lewenhauptska släktkretsen. På motsvarande sätt hade en nästan lika stor andel av de adliga mössorna släktband till de på 1738–39 års riksdag avgångna och licentierade mössriksråden. Läger vi därtill några av Horns närmaste medarbetare stiger siffran ytterligare. Släkt- och familjebanden upphörde inte heller i och med ståndsgrensarna. Ungefär 40 % av alla de riksdagsmän som Carlsson har identifierat som sympatiserande med mössornas bands samman genom närmare släktband. Det bör emellertid noteras att Carlssons studie också bjuder på många exempel där partisympatierna gick utöver – eller rakt emot – släkt-, familje- och vänskapsband. Hedvig Charlotta Nordenflycht stödde t.ex. hattarna, vilket gick rakt emot hennes båda bröders partipreferenser. Och vännerna Carl Otto Lagercrantz och Mathias Alexander von Ungern-Sternberg tillhörde de båda partiernas olika ledarskikt. Carlsson (1981), kap. 5. Till frågan om partikategorisering och partiidentifiering ska vi få anledning att återkomma.

personer, måste t.ex. personliga beroendeförhållanden ('klientförbindelser') ha haft marginell betydelse för utgången".²⁰⁸

Patrik Winton har fört fram en delvis liknande tanke. Han menar att det åren kring 1760, som en följd av den ekonomiska kris som sjuårskriget hade skapat, uppstod en kvalitativt ny opinionsbildande och idébaserad politisk offentlighet. Denna kom att aktivera och involvera nya politiska deltagare, som inte ingick i de politiska nätverk som enligt Winton tidigare helt hade dominerat politiken. Det ökade antalet aktörer försvagade de maktbärande nätverken, vars inflytande ytterst vilade på deras kontroll över statens materiella resurser, som fortsättningsvis allt mindre räckte till som maktmedel. Processen märks, menar Winton, bland annat i prästeståndet vid denna tid, där de ledande personerna kom att förlora mycket av sitt tidigare politiska inflytande över klienter och underställda ståndsbröder. Resultatet blev en ny mer jämlik typ av politisk gemenskap och en ny politisk logik, formerad kring idédiskussion.²⁰⁹

Jag har i flera avseenden svårt att övertygas av Wintons förklaring. Ökningen av antalet politiska aktörer inleddes, som vi har sett, inte i slutet av frihetstiden utan var en process som hade pågått alltsedan periodens början. Också uppkomsten av en kvalitativt ny politisk offentlighet eller allmän opinion måste förstås som en längre och mer successiv process. Winton förutsätter enbart att den politiska litteraturen och aktörernas ideologiska motivation var av underordnad betydelse före 1750-talets senare del, detta leds aldrig i bevis. Lika oviktigt som detta var tidigare, lika betydelsefullt blir det, enligt Winton, därefter. Men även åren kring 1740 såg en omfattande politisk opinionsbildning och en hård idéorienterad strid. Riket hade vidare förvisso drabbats av militära och ekonomiska katastrofer också tidigare. Även uppfattningen att en mycket liten elit vidmakthöll sin politiska maktposition genom att fördela statens materiella resurser genom sina klientnätverk kan ifrågasättas. 1738–39 desavouerades exempelvis den Hornska rådsregimen trots ett mycket långt maktinnehav. Ett starkt grepp över såväl förvaltningen som statens resurser var åtminstone inte denna gång tillräckligt för att behålla makten, när opinionen svängde. Denna kritik till trots finner jag det lätt att instämma i vad jag ser som Wintons grundläggande argument: såväl nätverkens möjligheter till framgångsrik sociomateriell påverkan som deras politiska inflytande mer allmänt torde ha minskat i takt med att de politiska aktörerna blev fler. Istället ökade betydelsen av politisk opinionsbildning och mer idéorienterad mobilisering i motsvarande grad.

Redan klassindelningens avskaffande på riddarhuset och införandet av det som Hugo Valentin har karaktäriserat som en riddarhusdemokrati hade nödvändiggjort

²⁰⁸ Hammarlund (1985), s. 218f.

²⁰⁹ Winton (2006), s. 302–312. Se även Winton (2007).

politisk mobilisering och övertalning i en helt annan utsträckning än tidigare.²¹⁰ Detsamma gäller det hundra man starka sekreta utskottet, som kom att överta flera av de 23 rådsherrarnas ärenden. När det politiska inflytandet på detta sätt fördelades på fler personer förändrades också förutsättningarna för hur majoriteter kunde formeras och upprätthållas. Nätverken kunde måhända dominera de små partierna, men de kunde knappast styra riksdagarna. Istället blev opinionsbildningen mer än tidigare nödvändig i plena, deputationer och utskott, likväl som utanför dessa legitima politiska arenor. Nätverken hade alltså, som jag ser det, också fortsatt stor politisk betydelse och aktörerna hade givetvis fortsatt sociomateriella intressen. Men i relativa termer torde betydelsen ha minskat samtidigt som den politiska betydelsen av opinionsbildning, skriftlig såväl som muntlig, ökade.²¹¹

I takt med att antalet politiska aktörer ökade så ökade också behovet av opinionsbildning, övertalning och mobilisering. Detta enkla faktum ska inte skymmas av förekomsten av ett frihetstida partiväsende. Tvärtom förstås partiväsendet, liksom de förändringar det genomgick under perioden, som en anpassning till den nya situationen och en begynnande institutionalisering av de tidigare nätverken.

Forskningen om den frihetstida partipolitiken är mycket omfattande. Den äldre forskningen har i hög grad präglats av historikern Carl Gustav Malmström.²¹² Från och med 1960-talet och ett par decennier framåt ökade forskningen kraftigt. Till de tidigare politiska och diplomatiska intressena lades nu också socialhistoriska. Avgörande var det av Sven Ulric Palme initierade forskningsprojektet *Ett partisystem i vardande. Partier,*

²¹⁰ Valentin (1915).

²¹¹ Bland forskare som har understrukit den politiska opinionsbildningens stora politiska betydelse under undersökningsperioden kan särskilt nämnas Carlsson (1966); Nilzén (1971); Carlsson (1981).

²¹² Malmström, Carl Gustav, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772, I–6, 2:a uppl.* (Stockholm: Norstedts, 1893–1901), vars första upplaga härrör från redan åren 1855–1877. Utan några anspråk på fullständighet kan följande viktiga verk – från det efterföljande halvsekle – nämnas: Linnarsson (1943); Brolin (1953); Breitholtz, Lennart, *Studier i frihetstidens litteratur*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 31 (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1956); Danielson, Hilding, *Sverige och Frankrike 1736–1739. Till belysning av Arvid Horns politik och fall* (Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln, 1956); Jägerskiöld, Olof, *Den svenska utrikespolitikens historia, II:2. 1721–1792* (Stockholm: Norstedts, 1957). För en mer detaljerad sammanställning, se Lagerroth m.fl. (1934), s. 377–381. För en god sammanfattning av denna forskning se Olsson, Gunnar, *Hattar och mössor. Studier över partiväsendet i Sverige 1751–1762*. Studia Historica Gothoburgensia, 1 (Göteborg: Akademiförlaget, 1963), diss., s. 1–45; Valentin, Hugo, *Frihetstiden inför eftervärlden*. Studentföreningen Verdandis småskrifter, 447 (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1942).

parlamentarisk praxis och parlamentariska idéer i Sverige 1680–1772.²¹³ Sedan mitten av 1980-talet, då de sista av publikationerna i Palmes initierade forskningsprogram publicerades, har den frihetstida partipolitiken emellertid tilldragit sig avgjort mindre intresse.²¹⁴

Kontroverserna i forskningen har i stor utsträckning handlat om hur partierna uppstod; vilka politiska frågor som var partiskiljande och hur partierna kan förstås ideologiskt, inte minst i förhållande till krig och fred, ekonomisk politik, liksom konstitutionella frågor; hur partierna var organiserade och vilket politiskt inflytande de utövade; vilka personer som räknades till respektive parti, om det fanns någon form av partiidentifikation samt vilka motiv som påverkade valet av parti; hur partierna interagerade med och påverkades av andra europeiska stater; liksom hur partiväsendet och den speciella frihetstida parlamentarismen ska förstås i internationell jämförelse. Den övergripande tendensen hos forskningen har varit att underkasta de frihetstida partierna en alltmer långtgående historisering som har gjort den äldre förgivettagna parallellen till moderna partier och modern parlamentarism allt mindre relevant. Senare forskning har i allt högre grad kommit att betona partiernas karaktär av små, informella

²¹³ Bland forskningen från dessa år märks bland annat Olsson (1963); Behre, Göran, *Underrättelseväsen och diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritannien 1743–1745*. Studia historica Gothoburgensia, 4 (Göteborg: Akademiförlaget, 1965), diss.; Carlsson (1966); Carlsson (1967a); Ström, Arne, *Olof Håkanssons politiska verksamhet åren 1726–1743*. Kungl. Vitterhet-, Historie-, Antikvitetsakademins handlingar; Historiska serien, 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967); Remgård, Arne, *Carl Gustaf Tessin och 1746–1747 års riksdag*. Bibliotheca Historica Lundensis, 20 (Lund: Gleerup, 1968), diss.; Öberg, Arndt, *De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769. Med särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Storbritannien, Danmark och Preussen*. Studia Historica Upsaliensia, 33 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 1970), diss.; Nilzén (1971); Metcalf, Michael F., *Russia, England and Swedish Party Politics 1762–1766. The Interplay between Great Power Diplomacy and Domestic Politics during Sweden's Age of Liberty*. Studies presented to the International commission for the history of representative and parliamentary institutions, 51 (Stockholm: Stockholm universitet, 1977a), diss.; Metcalf, Michael F., "The First 'Modern' Party System? Political parties, Sweden's Age of Liberty and the historians", *Scandinavian Journal of History*, 4:2 (1977b); Nikula, Oscar, *Finländska borgare på 1700-talet i kamp för sina och ståndets privilegier*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 477 (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1978); Ryman (1978); Roberts, Michael, *British Diplomacy and Swedish Politics, 1758–1773* (London/Basingtoke: The Macmillan Press, 1980); Artéus (1981); Carlsson (1981); Artéus, Gunnar, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*. Militärhistoriska studier utgivna av Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan, 6 (Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1982); Burius, Anders, *Ömhet om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*. Institutionen för idé- och lärdomshistoria Uppsala universitet skrifter, 5 (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria; Uppsala universitet, 1984), diss.; Hammarlund (1985); Roberts (2003 [1986]).

²¹⁴ Därefter har partipolitiken endast tangerats eller agerat fond i undersökningar med ett annat politiskt huvudfokus. För senare år se Nilsén (2001a); Sennefelt (2001); Öhrberg, Ann, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 45 (Hedemora: Gidlunds förlag, 2001), diss.; Hallberg (2003); Karlsson Sjögren & Lindström (2005); Ihalainen (2005); Winton (2006); Norrhem (2007); Wolff (2008); Ihalainen (2010); Sennefelt (2011a).

och löst sammansatta nätverk, snarare än stora och formaliserade partiinstitutioner.²¹⁵ Samtidigt har det händelsehistoriska intresset för partierna och hur dessa påverkade det politiska skeendet minskat.

I linje med mycket annan forskning märks under senare tid inom ramen för frihetstida politik istället ett intresse för identiteter, sociokulturella praktiker, det politiska språkbruket, liksom helt allmänt för idéer, föreställningar och kultur. Denna kulturhistoriskt influerade forskning har dock i mycket liten utsträckning intresserat sig närmare för frihetstidens specifikt partipolitiska sida. Som Karin Sennefelt har påpekat och kritiserat berörs partipolitiken här ofta endast i förbigående, inte sällan med oklart analytiskt värde och utan en kritisk diskussion och tydlig motivering, en kritik som jag har lätt att instämma i.²¹⁶ Däremot anser jag inte att de senaste decenniernas forskning om frihetstidens riks- och riksdagspolitik – om jag förstår henne rätt – kan sägas kännetecknas av något större intresse för partipolitik. Mitt intryck är istället att forskningen under lång tid har rört sig bortifrån detta tidigare självklara fokus, för att istället lyfta fram andra viktiga dimensioner av den frihetstida politiken, något som har varit både legitimt och önskvärt.²¹⁷ Att forskningen inte har ifrågasatt partiernas framträdande roll i politiken utan istället traderat denna, en kritik som även Patrik Winton för fram, torde dock inte minst ha sin förklaring i att forskningen – i likhet med Winton och Sennefelt – under senare decennier helt enkelt har velat belysa andra sidor av frihetstidens politik.²¹⁸

Enligt mitt synsätt är det emellertid mindre fruktbart att på detta sätt ställa studier av partipolitik respektive andra former av politik mot varandra.²¹⁹ Att partipolitiken

²¹⁵ Se Nilzén (1971); Ryman (1978); Carlsson (1981); Hammarlund (1985); Winton (2006).

²¹⁶ Sennefelt (2011a), s. 17–19, för litteraturreferenser se not 5.

²¹⁷ Ett tidigt exempel härpå var forskningsprojektet *Centralmakt och lokalsamhälle – beslutsprocess i 1700-talets Norden*, se t.ex. Bäck (1984); Frohnert, Pär, *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*. Rättshistoriskt bibliotek, 48 (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1993), diss.; Gustafsson, Harald, *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States* (Lund: Studentlitteratur, 1994), se t.ex. s. 50. För senare år kan bl.a. nämnas forskningen om den frihetstida politiska offentligheten – Öhrberg (2001), Hallberg (2003), Skuncke & Tandefelt (2003) – politiska begrepp – Hallberg (2003), Ihalainen (2005, 2010), Lindberg (2006) – politiska nätverk – Winton (2006), Norrhem (2007) – den politiska interaktionen mellan lokalsamhälle och centralmakt – Sennefelt (2001), Nordin (2009) – formella politiska rättigheter – Carlsson Sjögren & Lindström (2006); Carlsson Sjögren (2006) – rumsliga och kroppsliga aspekter av den frihetstida riksdagspolitiken – Sennefelt (2011a). I denna forskning har den partipolitiska dimensionen varit antingen helt frånvarande eller av klart sekundär betydelse.

²¹⁸ Winton (2006), s. 23f.

²¹⁹ Ibid.; Sennefelt (2011a), s. 17–19, 273. Att som t.ex. Winton (2007) endast konstatera att prästerskapet på riksdagen 1740–41 var ”splittrat” i frågan huruvida Sverige skulle anfälla Ryssland, och helt utelämnat partidimensionen i analysen av samma konflikt – utan att tydliggöra detta teoretiska val – berövar endast analysen en viktig pusselbit och försvårar en fördjupad förståelse. När t.ex. samtiden valde att kategorisera någon som ”totus Gyllenborgianus”, s. 223, finns det ingen anledning att i analysen väja för partibegreppet, även om det givetvis kan definieras på olika sätt. Enligt min uppfattning är de riksdagspredikningar som

självfallet inte kan förklara alla aspekter av frihetstidens politik bör knappast överskyla det faktum att den likväl kan förklara en hel del. Som jag ser det tydliggör Wintons och Sennefelts kritik inte minst att det efter flera decenniers relativa ointresse – under vilken inte minst den kulturhistoriska forskningen har förändrats mycket – behövs ny empirisk forskning som med nya infallsvinklar undersöker den partipolitik som otvetydigt existerade. Denna avhandling är ett sådant försök till nytolkning.

En förklaring till den osäkerhet som kringgärdar det partipolitiska perspektivet förefaller vara att det långt ifrån alltid har varit tydligt när partibegreppet har använts empiriskt respektive analytiskt och hur det i det senare fallet har definierats.²²⁰ Med detta sagt betecknade begreppet ”parti” under äldre frihetstid inte den politiska institution det skulle komma att göra under modern tid. Däremot var det mycket vanligt förekommande i politiska sammanhang och dess innebörd låg nära ordets dåvarande allmänna betydelse av ”sällskap” eller ”gruppering”.

En annan osäkerhet har varit vilken tidsperiod som har avsetts. De frihetstida partierna genomgick nämligen flera perioder av förändring, varför det lätt blir missvisande att förhålla sig till *det* frihetstida partiväsendet. I det följande är det om inget annat anges åren kring 1740 som avses.

Under 1720-talet var partierna, om vi helt enkelt avser grupper med avsikt och förmåga att med viss kontinuitet agera samordnat för ett politiskt syfte²²¹, synnerligen små och löst sammansatta. Åtminstone inte senare än tiden för riksdagen 1738–39 – det i sammanhanget alltid fragmentariska källäget är för mellanperioden ovanligt dåligt – kom emellertid partierna att delvis ändra skepnad. Om de tidigare närmast hade haft

Winton här analyserar goda exempel på hur den partipolitiska konfliktlinjen kommer till uttryck också bortom den handskrivna politiska litteraturen, en slutsats som Winton själv flera gånger är nära. Sennefelts studie (2011a) visar i sin tur mycket tydligt att man kan komma åt partipolitiken också underifrån och med ett utomparlamentariskt perspektiv. Faktum är att Sennefelt stöter på partipolitiken på nära nog vart enda område som hon studerar.

²²⁰ Detta har tidigare påpekats av Ihalainen, Pasi, ”Det svenska prästerskapet som en härold för en ny politisk kultur”, *Historisk tidskrift*, 126:4 (2006b); Hallberg, Peter, ”Recension av Winton, Patrik, *Frihetstidens politiska praktik*”, *Sjuttonhundratal* (2008).

²²¹ Denna definition saknar flertalet kriterier som vanligtvis brukar konstituera begreppet, se Goldmann m.fl. (1997), s. 196f. I en historisk studie som denne finns det emellertid ingen anledning att använda sig av en mer modern normativ definition. För ett liknande resonemang, och en liknande definition, se Nilsson, Göran B., ”Partiarbetare och partimän på 1865 års riddarhus. Källor, funktioner, strukturer”, Axelsson, Reidun m.fl., *Partiliv i ständsriksdagen. Adel och borgare 1850–1865*. Stockholm Studies in History, 23 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1977), s. 314.

karaktären av rådspartier, med endast svag förankring bland ständerna, kom de nu mer att framstå som riksdagspartier. Partierna blev också mer beständiga. Som tidigare formerades de kring endast någon eller några få partiskiljande frågor, varför de också var irrelevanta och frånvarande i andra sammanhang. Men till skillnad från vad som tidigare tycks ha varit fallet fortsatte de nu att existera också sedan den aktuella sakfrågan avgjorts. Samordning, planering, opinionsbildning och mobilisering tilltog inte endast under riksdagarna utan fortsatte också i väntan på att nästa riksdag skulle öppna.²²²

Två sådana partier framträdde under 1730-talet. Det ena var samlat kring en liten rådsminoritet och en mindre grupp med riksrådet Carl Gyllenborg i spetsen. Det andra var knutet till kanslipresidenten Arvid Horn och en av honom ledd rådsmajoritet. Efter det att Horn 1738 hade tvingats bort från rådet och politiken övergick också detta parti till en form av kollektivt ledarskap, vilket redan var väl etablerat i det förra partiet. Precis när och hur dessa båda partier formerades – vilka från och med 1739 började omnämnas som hattar och mössor²²³ – är omdebatterat och till följd av källäget höljt i dunkel.²²⁴

De institutionella förändringar som partierna genomgick åren kring 1740 gjorde dem mer funktionsdugliga. Men inte heller efter detta ska de förväxlas med partierna under periodens slutskede, än mindre givetvis med några moderna partier. Partierna samlade vid den aktuella tiden med största sannolikt aldrig mer än en liten del av det totala antalet riksdagsmän. Och inte heller denna mindre grupp förefaller meningsfull att beteckna som några ”partimedlemmar”. Trots flera organisatoriska, finansiella och taktiska innovationer – möjligen inhämtade från det brittiska politiska systemet, som framför allt flera framstående hattar hade haft möjlighet att studera på nära håll – var partierna också fortsättningsvis i grunden decentraliserade, informella och löst sammansatta grupperingar. Ledarskapet var inte formaliserat och ledarnas

²²² Se Carlsson (1981), passim.

²²³ Breitholtz (1956), s. 15f, 20–23; Nilzén (1971), s. 1–18, 219–21; Carlsson (1981), s. 47; Nilzén, Göran, *Carl Gyllenborg. En frihetstida hattpolitiker* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 2007), s. 166–168. Även äldre benämningar såsom ”gyllenborgare” och ”Horns vänner” fortsatte att användas. För enkelhetens skull används partinamnen hattar och mössor i det följande genomgående, alltså även för tiden före 1739.

²²⁴ Ingemar Carlsson har tillsammans med den äldre forskningen daterat de bägge partierna och konflikterna dem emellan till redan det tidiga 1730-talet och i synnerhet riksdagen 1734, Carlsson (1981) s. 44–49, 95, 127–135. Göran Nilzén tillbakavisar denna äldre tolkning – som ytterst går tillbaka på Carl Gustav Malmström – och menar istället att motsättningarna inom rådet fick karaktären av partimotsättningar först efter 1735 och förnyelsen av försvarstraktaten med Ryssland, Nilzén (1971), s. 19–66, 136, 142–147. Enligt Nilzén formerades mösspartiet först mellan de båda riksdagarna 1738–39 och 1740–41, Nilzén (1971), s. 105–108, 123f, 181–184, 196–200.

sammansättning och inflytande skiftade allteftersom deras personliga auktoritet förändrades.²²⁵

En avgörande skillnad i jämförelsen med senare tiders partier är som sagt att de av allt att döma endast bestred varandra i några få politiska frågor. Förutom de konflikter som hade att göra med politisk habilitet berörde konflikterna vid denna tid framför allt rikets allians- och utrikespolitik.²²⁶ I andra politiska sammanhang såg konfliktlinjerna annorlunda ut. Ofta följde de till exempel ståndsgränserna, men de kunde också vara av regional karaktär.

En grundläggande komplikation för all partipolitisk verksamhet var vidare att den betraktades som illegitim. Ingen organisering eller opinionsbildning fick därför framstå som partipolitisk. Detta försvårade inte endast det politiska arbetet utan underkastade det också ett ständigt hemlighetsmakeri. Partipolitiken existerade av denna anledning främst som en underström i politiken. Detta gör den många gånger svår att få syn på. Tydligast framträdde den i den politiska litteraturen, där anonymiteten möjliggjorde en ovanlig rättframhet. Partiernas nebulösa form tycks ha gäckat också många samtida. Spekulationerna om de båda partiernas numerär varierade exempelvis stort, men uppgick som högst till något hundratal personer per parti. Andra samtida förefaller ha varit osäkra över hur många partier det verkligen var fråga om, liksom huruvida det över huvud taget förekom partikonflikter på riksdagarna. De hårda motsättningarna på riddarhuset 1738–39 tycks ha kommit som en obehaglig överraskning för vissa. De partipolitiska omvälvningarna åren kring 1740 tycks dock snabbt ha ökat kunskapen om partierna. Allt fler personer i den politiska eliten började nu kunna identifiera andras partipolitiska preferenser.²²⁷

Partipolitikens speciella förutsättningar innebar att partierna i syfte att vinna avgörande val och voteringar alltid först måste övertala åtminstone den stora majoritet riksdagsmän som inte var knutna till dem. Utan starkare organisatorisk eller ideologisk förankring var det inte heller möjligt att upprätta några mer varaktiga riksdagsmajoriteter. Varje vunnen röst kunde snabbt gå förlorad. Nästan samtliga riksdagsmän var, med ett nutida begrepp, att betrakta som marginalväljare. Faktum är att inte ens det organiserade fåtal som ingick i partierna tycks ha varit en särskilt åsiktshomogen skara. Tvärtom har det varit fullt möjligt också för dessa att ändra

²²⁵ Ibid., s. 165–200; Carlsson (1981), kap. 4, s. 135, 139–145.

²²⁶ Den tidigare uppfattningen att partierna vid denna tid var oense i handels- och näringspolitiska frågor har tonats ned, se Nilzén, Göran, "Näringsfrågor och partipolitik 1734", *Historisk tidskrift*, 92:1 (1972); Aldman, Lili-Anné, *En merkantilistisk början. Stockholms textila import 1720–1738*. Uppsala Studies in Economic History, 85 (Uppsala: Ekonomisk-historiska institutionen; Uppsala universitet, 2008), diss.

²²⁷ Carlsson (1981), s. 112f, 139–145; Sennefelt (2011a), s. 251.

uppfattning och en viktig uppgift för partiernas ledarskift tycks just ha varit att hålla samman grupperna.²²⁸

Vi ska mot denna bakgrund inte förvånas av att debatterna på riddarhuset till stor del dominerades av ett litet antal talare, som i mycket kan sorteras i två mot varandra stående grupper. Under riksdagen 1760–62, som pågick i nära två år och där över 900 adelsmän deltog, var det till exempel endast 50 stycken som yttrade sig mer än 20 gånger på riddarhuset. Många yttrade sig aldrig eller endast undantagsvis.²²⁹ Under det föregående ständermötet, 1755–56, syns samma mönster på riddarhuset. Av de 1 337 ledamöter som vid något tillfälle närvarade – vilket var ovanligt många – yttrade sig endast drygt 200 stycken och endast 50 av dessa med någon större frekvens.²³⁰

Mot bakgrund av den lösa partistrukturen har det visat sig svårt att partibestämma enskilda personer. Den äldre forskningstraditionens försök att kartlägga partitillhörighet – utifrån vilka dokument riksdagsmännen valde att underteckna; med ledning av hur de debatterade; hur de förmodades ha voterat i de vanligtvis slutna omröstningarna; hur de kategoriserades i den politiska litteraturen, liksom i brev och dagböcker – medför flera metodologiska problem och har också ådragit sig befogad kritik.²³¹ Den invändning som förefaller allvarligast är att människor fattar sina val av många olika anledningar. Med en annan förförståelse behöver man inte tolka ett politiskt ställningstagande som nödvändigtvis en partiyttring. Utifrån vad vi vet om partierna förefaller det istället mer rimligt att huvudsakligen tolka dessa ställningstaganden som självständiga viljeyttringar, tillfällen då personerna tog politisk ställning för det som de fann rätt och riktigt. Den enskilde kan givetvis ha varit medveten om att detta val gynnade något av partierna och denne kan mycket väl ha påverkats av partierna men detta gör honom inte med nödvändighet till någon ”partimedlem”. Att försöka avgöra när olika personer handlade partilofalt är inte heller

²²⁸ Olsson (1963), s. 234f; Carlsson (1981), s. 108, 112f, 143–145. Jfr Nilsson (1977), s. 173, 243.

²²⁹ Olsson (1963), s. 234f. Som Reuterholms dagbok ger exempel på kunde det finnas högst mänskliga förklaringar till denna tystnad: ”Många gånger hade jag lust at tahl i dag, men jag tackar min räddhoga som förhindrade mig, ty thet hade äntå warit onödigt. I medlertid tå jag en gång öppnade munnen at begiära liud, fant jag af then alteration som tå öfwerföll och höll mig tillbaka, at man bör wara wäl beredd till at tahl i et stort samqwäm.” [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/10 1738, s. 147. Reuterholm var inte heller ensam om att inte vilja tala inför stora församlingar. Även framträdande partimän, som t.ex. Daniel Niklas von Höpken och Georg Bogislaus Staël von Holstein, vilka tillhörde sina olika partiers kärntrupp, undvek i mesta möjliga mån detta. Carlsson (1981), s. 102, 124, 182.

²³⁰ Johanson (1979), s. 60f. Exemplet gäller en senare del av perioden, men det finns ingen anledning att tro att grundförhållandet skulle ha förändrats sedan åren kring 1740.

²³¹ Det mest ambitiösa försöket att partibestämma de politiska aktörerna återfinns i Carlsson (1981), kap. 6. För en metodologisk diskussion se s. 185–187. Kritiken som har riktats mot denna forskning har inte endast varit av metodologisk art, utan också vänt sig mot det partipolitiska forskningsperspektivet mer allmänt. Se Nilzén (1971), s. 168f, 188f; Hammarlund, Bo, recension av ”Carlsson, Ingemar, Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier”, *Historisk tidskrift*, 103:1 (1983), s. 103; Winton (2006), s. 22f; Sennefelt (2011a), s. 17f.

syftet med denna studie; här är det texterna som kategoriseras utifrån respektive partiberättelse, inte aktörerna som kategoriseras utifrån respektive partiinstitution.

Då jag likväl i det följande inte helt kan avföra frågan om partitillhörighet behöver ett klargörande göras: I analytiskt avseende hänförs de politiska aktörerna till två olika grupper. Till den första räknas det mindre antal personer som hörde till något av partierna och som därför kan kategoriseras som hattar och mössor. Mot bakgrund av de omvittnat stora svårigheterna att fastslå sådan partitillhörighet kommer dessa kategorier att användas mindre ofta och endast när de är helt klarlagda. Till den andra betydligt större gruppen hör de personer vars åsikt endast sammanföll, i större eller mindre grad, med något partis hållning i olika frågor och som gav uttryck för någon av partiberättelserna. Vi kan på inga vis förutsätta att samtliga dessa personer var fullt medvetna om att de därigenom lämnade sitt stöd till partierna ifråga.

Alla osäkerhetsmoment till trots kan vi sammanfattningsvis, vid tiden för denna undersökning, konstatera en grov trend för partierna: De bestod fortfarande av ett mindre antal personer, men hade likväl vuxit, särskilt bland adeln. I takt med att partiintegrationen, till exempel samordningen, hade ökat förbättrades också möjligheten till kontinuitet. Detta ökade partiernas förmåga att uppnå sina syften, syften som likväl än så länge var politiskt mycket avgränsade.

Ett uttryck för att förutsättningarna för att nå politiska beslut förändrades under perioden är övergången från den skolastiska disputationsmetoden till den tesdrivande deliberationen. Tidigare hade det varit vanligt att politisk argumentation i råds-kammaren eller på riddarhuset fördes "pro et contra", så att de starkaste argumenten både för och emot en hållning tydligt framkom. Varje argument kunde sedan dissekteras vidare i ytterligare "objectiones" och "responsa". Disputationen som den kallades överläts på antingen en person, som därigenom kom att argumentera delvis emot sin egen övertygelse, eller på två olika personer som uppträdde i pro- respektive contraroller.²³²

Denna praktik fick dock redan under den tidiga frihetstiden alltmer lämna företräde till en deliberation som istället fördes "pro aut contra". Kampen för eller emot ett förslag synliggjorde inte endast de politiska motsättningarna och visade var konfliktlinjerna gick utan kom i realiteten också att höja den politiska konfliktnivån. Det blev nu mer tydligt hur grundläggande olika åsikter det var möjligt att ha i vissa frågor. Den nya

²³² Lagerroth (1915), s. 276f; Gustafsson (1956), s. 116; Ryman (1978), s. 188f; Metcalf (1985), s. 129f.

debatten tvingade därmed också ledamöterna att personligen ta ställning och välja sida på ett sätt som de tidigare inte hade behövt göra.²³³

Det framstår inte heller som förvånande att det politiska samtalet i det närmaste helt övergick till att föras på svenska. 1600-talets politiska litteratur, som i stor utsträckning hade varit på latin, hade tydligt signalerat vilka de tilltänkta mottagarna var. Övergången till svenska som politiskt språk markerade, som Bo Lindberg har påpekat, ett erkännande, i praxis om än inte nödvändigtvis som princip, av att politik var en gemensam angelägenhet för allt fler.²³⁴

Denna omförhandling, som inbegrep att det politiska samtalet gick från att vara didaktiskt, exklusivt och förespeglat opartiskt till att bli mer tydligt opinionsbildande, inklusivt och konfliktorienterat, gick dock långsamt. Att tillåta opinionsbildning utanför riksdagens legitima arenor eller med politiskt icke-habila innebar ett direkt hot mot den delibererandes egen habilitet. Den politiska litteraturen åtföljdes exempelvis regelmässigt av försäkringar om att det inte var författarens avsikt att dennes alster skulle spridas, eller uppfattas som politiskt polemiska, också när detta uppenbart var syftet. Detta förhållande försatte de politiska författarna i ständigt återkommande självmotsägelser. På ett liknande motsägelsefullt sätt gick pamflettister lojala med rådet till angrepp mot dem som de menade med hjälp av pamfletter försökte undergräva rådets auktoritet och förflytta de politiska avgörandena till ständerna. I den empiriska undersökningen ska vi få anledning att återkomma till dessa anklagelser om just den politiska litteraturens centrala roll i politiseringsprocessen.

Långsamt från och med seklets mitt började dock inställningen till offentligt politiskt meningsutbyte och till "allmänheten" eller "publicum" som deltagare bli om inte mer tillåtande så i varje fall mer förväntad.²³⁵ Från och med riksdagen 1738–39 började exempelvis riksdagstal som var både deliberativa och åtminstone implicit polemiska att tryckas mer regelbundet. Det är emellertid talande att även uppburna riksdagstalare kände sig föranlåtna att i titeln fastslå att alstret var "tryckt uppå Hans Kongl. Maj:ts befallning, och samtelige riksens ständers begiäran", liksom att "talets syfftemål blef af alla riksens-ständer enhälligt gillat".²³⁶

²³³ Lagerroth (1915), s. 315; Ryman (1978), s. 189; Metcalf (1985), s. 129f.

²³⁴ Hammarlund (1985), s. 177; Lindberg (2006), s. 227; Lindberg (2014), s. 36f.

²³⁵ Melkersson (1997), s. 119–127.

²³⁶ Gyllenborg, Carl, *På Kongl. Maj:ts Wägnar, Herr Riks-Rådets och Presidentens i Kongl. Maj:ts och Riksens Cancellie Collegio, Högwälborne GREFWE CARL GYLLENBORGS Hällne Tal, Til Riksens Ständer på Riksalen då Riksdagen begyntes den 16. December 1740. Tryckt uppå Hans Kongl. Maj:ts Befallning, och samtelige Riksens Ständers begiäran* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Pet. Momma, u.å. [1740a]); Lilliehöök, Nils, *MAJORENS Wid Östgöthe Infanterie Hr. NILS LILLIEHÖKS TAHL, Hållit På Ridderhuset Wid Riksmötet Den 2. Decembris, Åhr 1738. Om Riksdagens Afstympande och Förlängande. Talets syfftemål blef af alla Riksens-Ständer Enhälligt gillat* (Stockholm: Tryckt hos BENJAMIN GOTTL. SCHNIDERS Änckia, 1739a).

Tryckfrihetsförordningen 1766 kan i ljuset av detta ses, inte så mycket som något omvälvande nytt, som ett kodifierat erkännande av en politisk praktik som redan under lång tid hade blivit gradvis alltmer accepterad. De praktiker som de politiska motsättningarna hade tvingat fram föreföll allt mindre hotfulla och alltmer oundvikliga, om än inte nödvändigtvis efterföljansvärda.²³⁷

Att på olika sätt bilda politisk opinion var särskilt viktigt i samband med inledningarna av riksdagarna. Då skulle stånden välja sina talmän, något som särskilt hos adeln ofta var av stor politisk betydelse och som kunde resultera i starka motsättningar. Än viktigare var valen till riksdagens deputationer och utskott, i vilka mycket av det fortsatta riksdagsarbetet sedan fördes. När dessa val avklarats överfördes mycket av det politiska inflytandet från ståndens plena och till dess representanter i deputationer och utskott. Många riksdagsfullmäktige kom då att, åtminstone för en tid, återvända till hemorten. Detta förfarande förefaller ha varit särskilt vanligt bland adeln, som inte på samma sätt hade några hemmavarande principaler att företräda. I händelse av dramatiska förändringar på riksdagen tycks frånvarande ledamöter också kunna ha återkallats tämligen snabbt.²³⁸

Betydelsen av riksdagarnas inledande dagar och veckor innebar att även den tid som närmast föregick riksdagarna blev en viktig period för politisk övertalning och mobilisering. Partierna måste då försäkra sig om att de som redan var sympatiskt inställda över huvud taget hade för avsikt att bege sig till de ofta kostsamma och besvärliga riksmötena. Om möjligt borde också den stora majoritet riksdagsmän som inte var knutna till något av partierna, av samtiden karakteriserade som ”neutrala” eller ”partilösa”, påverkas, övertalas, informeras och mobiliseras.²³⁹ Denna inledande mobilisering och opinionsbildning förefaller framför allt ha skett genom korrespondens och resor.²⁴⁰

I breven kunde de politiska aktörerna försöka påverka sina nätverk, men också utbyta information om det politiska läget och om vilka som kunde förväntas närvara på riksdagen. Inför riksdagen 1740–41 försökte exempelvis Carl Otto Lagercrantz i ett

²³⁷ För en liknande uppfattning se Sennfelt (2006), s. 42.

²³⁸ Olsson (1963), s. 224–227; Johanson, Ulla, ”Riddarskapet och adeln vid 1755–1756 års riksdag: Studier kring Stockholm som riksdagsstad”, *Samfundet S:t Eriks årsbok* (1979), s. 60f.

²³⁹ Se t.ex., beträffande hattarnas tidskrift *En Ärlig Svensk* inför riksdagen 1755–56, Nilsén (2001a), s. 182–200, 217–242.

²⁴⁰ Carlsson (1981), s. 107f, 143–145.

brev till Jacob Benzelius övertala biskopen att komma till Stockholm för att där ge sitt stöd till hattarna.²⁴¹ Men även mössorna sökte främja sin sak per korrespondens. Inför riksdagen 1738–39 vädjade man exempelvis till landshövdingen Nils Reuterholm att han om möjligt kunde försöka motverka valen av hatsympatiska riksdagsmän i sitt län.²⁴² Korrespondensen fortsatt också under riksdagarna. De riksdagsmän som tillfälligtvis hade lämnat riksdagen behövde hålla kontakten med de kvarvarande, inte minst för att snabbt kunna återkallas. Riksdagsmännen behövde också hålla sina principaler på hemorten informerade om vad som pågick på riksdagarna. På detta sätt höll sig exempelvis dalallmogen 1742–43 informerade om vad som hände på riksdagen.²⁴³ Korrespondensen intog en viktig position i den politiska föreställningsvärlden. Detta framgår tydligt av det självklara sätt på vilka breven omnämndes i den politiska litteraturen. Ett vanligt stilgrepp var att utforma den fiktiva texten som ett brev mellan två förtroliga vänner, den ene med försänkningar på riksdagen och den andre vetgirig ute på landet. Andra författare förklarade helt enkelt att de erhållit politiska nyheter från Stockholm och därför nu kunde berätta det ena eller andra. En pamflettist fasttog rakt av att ”den som alenast kan läsa skrifwit och har alenast en eller annan bekant, får altid weta både ett och annat”.²⁴⁴

De mobiliserande och opinionsbildande resorna företogs framför allt inför riksdagarna.²⁴⁵ Inför riksdagen 1738–39 fick till exempel Abraham Sahlstedt, Andreas Hesselius Americanus och Jacob Faggot i uppdrag att agitera mot rådsmajoriteten bland de ofrälse i Bergslagen. Året innan hade hatten Olof von Törne genomfört en liknande

²⁴¹ Ibid., s. 107.

²⁴² Ibid., s. 176. För fler exempel på mobilisering och demobilisering per korrespondens se t.ex. Carlsson (1966), s. 296; Nilzén (1971), s. 159–164; Ryman (1978), t.ex. s. 154–161; Johanson (1979), s. 45–48; Carlsson (1981), s. 29f, 107, 176; Winton (2006), s. 91, 118f, 165; Winton (2007), s. 223.

²⁴³ Sennefelt (2001), s. 134; Vuorensola, Hannu, ”Det imperativa mandatet vid riksdagarna 1719–1747”, Blomstedt, Yrjö m.fl. (red.), *Administrasjon i Norden på 1700-talet. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet*, 4 (Oslo: Universitetsforl., 1985), s. 340f.

²⁴⁴ ”Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tjdens ryckten”, Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 249. Carlsson (1966), s. 102–104. För brevformens starka ställning i tiden, se Forselius (2015), särskilt kap. 7.

²⁴⁵ De politiska rundresorna inför riksdagarna hade därtill åtminstone två andra syften. Ett var att försäkra sig om så kallade riksdagsfullmakter. I den händelse att ingen av adelsättens vuxna män hade för avsikt att bevista riksdagen var det nämligen möjligt för huvudmannen att överlåta åt någon annan adelsman att företräda ätten på riddarhuset. Redan under 1730-talet tycks det ha förekommit röstvärning bland dem som inte tänkte närvara på riksdagarna, men det skulle dröja till slutet av frihetstiden innan detta blev mer vanligt förekommande. Johanson (1979), s. 45–48; Carlsson (1981), s. 108; Metcalf (1985), s. 121; Roberts (2003 [1986]), s. 146. Ett annat syfte med resorna var att inhämta kunskap om de politiska stämningarna runt om i landet. Abraham Sahlstedt hade t.ex. inför riksdagen 1740–41 genomkorsat Dalarna för att utröna vart de politiska vindarna blåste. Inför riksdagen 1746–47 uppgav i sin tur dåvarande kanslipresidenten Carl Gustaf Tessin att han hade haft tillgång till flera hundra spionrapporter från olika landsändar. En av dessa har också bevarats, och i den kan vi följa den okände hattspionens resa. Remgård (1968), s. 48, 55f; Carlsson (1981), s. 109f, 254; Sennefelt (2001), s. 83–89.

resa.²⁴⁶ Om vi också vänder oss till den politiska tankevärlden tycks dessa agitationsresor i det närmaste ha varit rutin. Så beklagade sig exempelvis ärkebiskopen Johannes Steuchius i ett brev till mössan och vännen Eric Alstrin inför riksdagen 1740–41 över hur hattarna, som han misstänkte, hade haft sina ”beställsamma utskickade kring hela landet”.²⁴⁷ Hattarna närde samma misstankar. Utan egentliga bevis dömdes till exempel mössan Johan Arckenholtz 1741 som delaktig i en större konspiration för att ha ”hulpit til och befrämjat onda ryktens utspridande” samt för att haft vetskap om hemliga planer ”at i orterne och provincierne imprimera [pressa på] folk” olika regeringsfientliga ”idéer och tankar”.²⁴⁸

Något tydligt svar på frågan om hur stor den politiska betydelsen av opinionsbildningen var och hur den stora majoriteten riksdagsmän förhöll sig till de tydligt partiprofilerade riksdagsmännens opinionsbildning lär vi aldrig få. Empiriskt har vi endast tillgång till enskilda exempel. Ett sådant, som kan nämnas, är Axel Reuterholms dagbok, av vilken framgår att han var skeptisk till dem som entydigt styrdes av sina personliga lojaliteter och som redan på förhand hade bestämt sig för hur de skulle votera. Själv tog han intryck av de argument som framkom under riddarhusdebatterna. Hans bedömning var också att han inte var ensam i detta, utan att även andra riksdagsmän var mottagliga för argument och att opinionsbildningen faktiskt hade betydelse för det politiska utfallet.²⁴⁹ Reuterholm är intressant också därför att han, vars familj var nära förbunden med flera framstående mössor, visar att tidens ofta upprepade ideal om politiskt oberoende faktiskt kunde tas på allvar; att politiska aktörer kunde gå emot sina sociomateriella intressen om de fann deliberationen övertygande.²⁵⁰

Jag har argumenterat för att det med nödvändighet fanns en gräns för hur inflytelserika partierna kunde bli enbart i sin egenskap av sociomateriella nätverk. För att kunna utöva politiskt inflytande, framför allt utanför de egna leden, behövde

²⁴⁶ Danielson (1956), s. 88, 152; Carlsson (1981), s. 108, 176.

²⁴⁷ Citat efter Carlsson (1966), s. 296.

²⁴⁸ *Rikens Höglofl. Ständers Förordnade Commissions Utslag och Dom, öfver thet af Auditeuren och Ombudsmannen Wälbetrodde Paul Håkan Ekman, såsom constituerad Actor anstälte klagomål, emot för thetta Registratoren Johan Archenholtz* (Stockholm, 1741), opag.

²⁴⁹ [Reuterholm] Nilzén (2006), se t.ex. 7/10 1738, s. 146f. Se även Nilzén (2007), s. 134–136. Den brittiske envoyén Stephen Poyntz gav 1726 uttryck för en liknande uppfattning: ”of our present majority in the Nobles at least two third came out of the country strongly prejudiced and were converted”. Citat efter Hammarlund (1985), s. 74f.

²⁵⁰ Se även [Tilas] Wichman (1966), s. 113f.

partierna genom opinionsbildning påverka dem som var på eller ämnade bege sig till riksdagarna. Opinionsbildningen inbegrep övertalning, men även själva mobiliseringen var betydelsefull. Det gällde att mobilisera dem som förvisso var sympatiskt inställda till den egna saken men som ännu inte kände lika starkt för den, som ännu inte tillskrev den avgörande och överordnad betydelse. Genom opinionsbildningen kunde partierna upprätta en politisk gemenskap som appellerade också till alla dem som inte, helt eller delvis, kunde påverkas sociomateriellt. I takt med att politiseringsprocessen fortskred – när det politiska deltagandet vidgades – bör detta behov ha ökat. Den politiska opinionsbildningen kan också i sig ses som ett uttryck för en medvetenhet om detta förhållande bland aktörerna själva.

Mobiliseringen och övertalningen skedde i plena, deputationer och utskott. Vi vet till exempel att riksdagstalarna ägnade stor tid och möda åt att försöka övertyga och mobilisera sina auditorier. Och vi vet att dessa tillställningar var välbesökta. De ändlösa riddarhusdebatterna frekventerades exempelvis i genomsnitt av 400–500 ledamöter.²⁵¹ Den partipolitiska opinionsbildningen skedde emellertid också utanför riksdagens legitima arenor, och det är dit som vi nu ska vända blicken.

Politiseringsprocessen och den politiska litteraturen

Litteraturens partipolitiska betydelse

Den partipolitiska opinionsbildningen utgör en viktig del av politiseringsprocessen. För att närmare blottlägga sambanden här emellan behövs en mediehistorisk diskussion av den partipolitiska litteraturens form och innehåll, dess rumsliga och sociala spridning och cirkulation, dess avsändare och mottagare samt de många praktiker som åtföljde den. Jag ska argumentera för att partierna, väl medvetna om opinionsbildningens stora politiska betydelse, utkämpade en hård strid om i första hand den ovan beskrivna majoriteten oavhängiga riksdagsmän. Att vinna denna var avgörande för att kunna utöva politiskt inflytande och här spelade den politiska litteraturen en väsentlig roll. Den mobilisering och övertalning som litteraturen syftade till påverkade emellertid, avsiktligt eller oavsiktligt, också dem som inte betraktades som politiska subjekt. Genom att dra in människor i ett politiskt samtal bidrog därigenom partipolitiken också till att förändra dessa gruppers politiska kompetens och självbild.

²⁵¹ Metcalf (1985), s. 124.

Den partipolitiska opinionsbildningen återfinns, i varierande grad, i många olika typer av politisk litteratur under de aktuella åren.²⁵² De tryckta texterna var, för att börja med dessa, som regel underkastade censur varför partipolitiska ställningstaganden, särskilt regimkritiska sådana, med nödvändighet måste vara mer implicita. Studerar man dessa texter tillsammans med den handskrivna politiska litteraturen blir det emellertid möjligt att urskilja delar av partiberättelserna också här.

Ett exempel på en sådan textgenre är de tryckta predikningar som åren kring 1740 var del av kampen om den partipolitiska dagordningen.²⁵³ Med hjälp av allusioner och

²⁵² Undantagsvis kan emellertid partipolitiken dyka upp även i oväntade, icke-politiska, sammanhang. I det riksdagsrusiga Stockholm hösten 1738 publicerades t.ex. Bennet, Stephen, *DIRECTEUREN STEPTHEN BENNETS Berättelse Om Lins Planterande, Beredande Spinning, Wäfnad och öfriga tilberedning, Til Allmän nytta genom Trycket utgifven År 1738* (Stockholm: Sal. Henr. C. Merckells Enkia, 1738), opag., i vilken författaren redan i förordet fastslog att "någre tro, at en långsam fred gör altsammans; sombliga åter tänka, at krig i rättan tid, sätter land och folk med hast i stånd; en del berätta, det starka förbindelser med andra makter befäster och styrker wälgången i landet". Detta politiska getingbo ville författaren dock inte själv ge sig in i. Han fortsatte därför raskt till sitt egentliga ämne, nämligen hur landet bäst skulle kunna uppodlas. Till tropen om en "långsam fred", vilken ingick i hattberättelsen, ska vi återkomma i kap. 4. Ett annat exempel är Olof Dalins komedi *Den Afwundsuke, med uppremiär i juni 1738, just som riksdagen inlett, och som innehöll flera lättsamma anspelningar på partipolitiken. Se Dalin, Olof, Den Afwundsuke. COMEDIE I Tre Öpningar. Förestäld på Kongl. Svenska THEATREN i Stockholm, första gången den 6 junii 1738. Samlade skrifter av Olof von Dalin. Under redaktion av Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund. Tredje delen. Dramatik. Utgiven av Ingemar Carlsson, James Massengale och Gun Carlsson (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet, 2008 [1738]); kommentarer i *Samlade skrifter av Olof von Dalin. Under redaktion av Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund. Fjärde delen. Kommentarer till dramatik av Ingemar Carlsson och James Massengale* (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet, 2009), s. 70–81.*

²⁵³ För de här aktuella åren se t.ex. Benzeliuss, Henric, *Opmuntring Til Christelig Enighet Genom en kort Predikan, Hollen i Stockholms Slots-Kyrcka I Hans Kongl. Maj:ts och Rikens Ständers närvaro Med början af Riks-Dagen den 16. December 1740. Och på Hans Kongl. Maj:ts Befallning och samtelige Rikens Ständers begiäran Til trycket lemnad af HENRIC BENZELIUS Biskop i Lund* (Stockholm: uplagd uti det Kongl. Bok-Tryckeriet; Peter Momma, 1740); Strand, Olof, *I JESU Namn! En Rätt Christens Berömmelse: Ett Godt Samwets Witnesbörd, I en Enfaldig Predikan På Then Femte Söndagen i Faston Åhr 1741 Uthi St. Clare Kyrkia i Stockholm Förestäldt, Och sedermera, efter mångas Gudeliga åstundan, til Trycket befordradt Af OLOF STRAND, Kyrkjoherde i Lerbo, och Prästerskapets Riksdags-Fullmächtig ifrån Södermanland* (Stockholm: Tryckt hos PETER JÖR. NYSTRÖM, u.å. [1741]); Evensson, David, *Högmäso-Predikan Hällen Then XXIV. Söndagen efter Trinitatis. Under warande Riksdag 1742. På Kongl. Hofwet. Och Efter allermädigste Befallning til Trycket utgifven* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet, u.å. [1742]); Serenius, Jacob, *Salom. Pre. 7. Cap. 15. v. Betraktat Uti En Christelig Lik-Predikan Öfwer Hans EXCELLENCE RiksRådet och Academie Cantzleren Högwälborne Grefwe Herr ERNST JOHAN CREUTZ, Som med Höganständig Heder begrofs i Nyköping uti All-Helgona Kyrkia Christi Himmelsfärds Dag 1742. Af JACOB SERENIUS. Past. & Präp. Nycop* (Stockholm; u.o. [1742]); Kalsenius, Andreas, *En sann gudsfruchtan, såsom thet rätta befordrande medlet til rikens och nationers wälstånd och lycksalighet, förestäld i anledning af orden i 1. Sam. b. 12 cap. 24 vers, tå rikens högl. ständer slöto sin allmänna sammankomst i Stockholm: och togo afsked ifrån hwarannan, som skedde den 22 augusti 1741. Af Andreas Kalsenius* (Stockholm: tryckt hos Peter Jör. Nyström, 1742); Evensson, David, *Christelig Predikan Öfwer Jon. I. v. 6. Hällen In för Rikens Råd och Ständer i RiksSalen församlade På Wal-Dagen Then 23. Junii 1743. Och Efter Rikens Höglöflige Ständers befallning til Trycket utgifwen Af DAVID EVENSSON. Past. & Präp. Norcop* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet; Peter Momma, u.å. [1743]); Lagerlöf, Nills, *En kort Predikan, Öfwer Psalm. 28. v. 7. Hällen i Slotts-Kyrkan In för Hans Kongl. Maj:t Och Rikens Höglöfl. Ständer Wid Slutet af Riks-Dagen*

allegorier och med all den kraft som de bibliska berättelserna och predikoämbetet bjöd kunde högt uppsatta präster – tillika riksdagsmän – bilda opinion och angripa sina partipolitiska motståndare med åtminstone ett visst skydd. Helt riskfritt var det emellertid inte. Mössan Jacob Serenius, vid tiden riksdagsman och prost i Nyköping, ådrog sig exempelvis hård kritik – också från politiska sympatisörer – för den högmässa som han höll inför hovet och hela det politiska etablissemanget den 5 november 1738. Och efter den likpredikan som han ett par år senare höll över mössan och det licentierade riksrådet Ernst Johan Creutz var det nära att han ådrog sig åtal. För en tid fann han det nödvändigt att lämna riksdagen.²⁵⁴ Andreas Rhyzelius, riksdagsman och domprost i Linköping, menade i sin tur att den starkt polemiska predikan som han hade hållit den 22 februari 1741 hade fått den dåvarande hattregimen att hota honom till livet.²⁵⁵ Kyrkoherden i Norrköping David Evensson, även han profilerad mössa,

Then 12 September 1743. Af Nills Lagerlöf, Superintendent i Carlstad (Stockholm: Tryckt hos Lars Salvius, 1743); Wallin ([1743]). Se även Normann (1952), s. 138f, 145f.

För partipolitiska predikningar från andra delar av frihetstiden se Carlsson (1966), s. 39; Ryman (1978), s. 43; Burius (1984), s. 71–73; Ihalainen (2003), s. 78–84; Ihalainen (2005), passim, t.ex. s. 73f, 79, 162; Winton (2007); Nordin (2009), s. 222, 229; Ihalainen, Pasi, "The Political Sermon in an Age of Part Strife, 1700–1720: Contributions to the Conflict", McCullough, Peter et al (eds.), *The Oxford Handbook of The Early Modern Sermon* (Oxford: Oxford University Press, 2011), s. 495. Som frihetstida partipolitiskt ämne väntar emellertid detta ännu väsentligen på sin författare.

Även i andra delar av litteraturen förekommer politiska predikningar, psalmer och bibelställen, se t.ex. *1739 den Martii skall effterskrifna wara anslagit på Landtmarskalkens Grefwe Tessins Port. Hesekeel 21 Cap. 25–27 vers*, KB D 901 [226]; *Bibliska språk på ett ark i patent, som war uppslagit på planket och anslagstavlan bredwid Riddarhus-Porten i Stockholm, om morgonen den 28 November 1738*, KB D 901 [258]; *Bulla Excommunicationis die S. Mathiae, den 24 febr. 1739*, RA PA V:4 [229]; *En Redlig Swänsk Patriots Politiska Tros Bekiännelse* (U.o.u.å. [1743]) ([448]), opag.; *Extract af Probsten Serenii Prädikan, hållen wid Ryssarnas ankomst til Nykiöping och inqwartering, i December månad 1743*, RA PA V:11, nr 37, ej förtecknad i Carlsson (1967a); *Läfoch Tacksäijelse Sång för wederbörande Herrars Gyllene anstallter til StorFurstendömmet Finlands ruin och undergång i pennan fattat af en Åkerman i Tafwasteland dat: d: 15 Julii 1742. Siunges som den träfwande Psalm: Swänska Gossar Blå etc*, Carlsson (1967a) [361:4]; Fryxell, Anders, *Berättelser ur svenska historien. Trettiondefferde delen. Fredriks regering. Fjerde häftet. Striden mellan Arvid Horn och Karl Gyllenborg samt Ulrika Eleonoras och Arvid Horns sista år, Till ungdomens tjenst utgiven af And. Fryxell* (Stockholm: L. J. Hiertas förlag, 1864), s. 81; Malmström bd 2 (1893–1901), s. 385; *Riksdags Psalm. Att Siungas i storkyrkan då stånden der samlas till att efter sluten Guds tjenst gå på Riks Salen den 20 Maji 1738*, RA Skkl fol. 100:20 [154].

²⁵⁴ [Reuterholm] Nilzén (2006), 5/11 1738, s. 160–163; Hagberg, Lars, *Jacob Serenius' kyrkliga insats. Kyrkopolitik, kristendomsförsvar, undervisningsfrågor*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 28 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1952, diss., s. 114f; Carlsson (1966), s. 39; Bergfeldt, Börje, "Jacob Serenius", *SBL*, 32 (2003–2006).

²⁵⁵ *Then Länder och Riken förödande Misshälligheten, Til Wälment underwisning, warning och förmaning, Enfalleligen förestäld, På Kongl. Residentet i Stockholm, Närwarande Theras Kongl. Majestäter och Några Excellencer, Rikets Råd, Med en anseenlig Församling Af Rikets Höglöfliga Ständer, Hoffbetienter och Andra, På Dominicâ Oculi, Eller Tredje Söndagen i Faston, d. 22 Februar. År 1741. af And; Ol; Rhyzelio*, LSB T 211:3, Biskop Andreas Rhyzelius Predikningar; [Rhyzelius] Helander (1901), 22/9 1741, s. 135; Carlsson (1966), s. 40; Burius (1984), s. 72f.

kritiserades 1749 för att i en likpredikan – som det uppfattades – ha tagit partipolitik ställning.²⁵⁶

En andra typ av text är de tryckta riksdagstalen, vilka, som redan nämnts, började tryckas vid ungefär denna tid. På ett sätt som i mycket liknade de tryckta predikningarna var det här möjligt att bilda partipolitisk opinion – också på ett mycket polemiskt sätt – så länge detta skedde med en viss fingerfärdighet så att avsändaren inte själv framstod som en partiman.

En tredje typ av tryckta partipolitiska ställningstaganden är de pamfletter som också de började dyka upp åren kring 1740. I några fall hade dessa helt enkelt kringgått censuren. Vanligare var dock att censorn undgick att uppmärksamma texternas partipolitiska implikationer.

Det dessa texter visar är att de politiska aktörerna såg ett behov av partipolitisk opinionsbildning också utanför plena, deputationer och utskott. De antyder också att detta behov ökade. Åren kring 1740 framstår i själva verket som en viktig period vad beträffar de tryckta politiska skrifterna. Politiseringsprocessen och de allt starkare motsättningarna kom från och med nu att sätta sitt avtryck även på det som gick till trycket.²⁵⁷ I ljuset av detta bör man inte, som ofta har gjorts, överdriva betydelsen av de förändringar som den politiska offentligheten eller allmänna opinionen genomgick under den senare delen av frihetstiden. När exempelvis den första parti- och regimtroga tidningen, *En Ärlig Svensk*, började utges 1755 skedde detta i en offentlighet där den politiskt initierade redan i många år hade kunnat följa de partipolitiska konflikterna i tryckt text. Det som var nytt var istället att dessa konflikter nu även syntes i de tryckta tidskrifterna, en texttyp som tidigare endast undantagsvis hade rymt försiktiga partipolitiska ställningstaganden.²⁵⁸ Detta resonemang gäller även för tryckfrihetsförordningen; att fördämningarna för vad som kunde uttryckas i tryck slutligen brast 1766 var självfallet av stor politisk vikt, men det bör inte överskugga det faktum att en allt stridare ström politisk litteratur redan hade lämnat tryckerierna i flera decennier.

²⁵⁶ [Rhyzelius] Helander (1901), s. xxxv; Ryman (1978), s. 168; Burius (1984), s. 90f.

²⁵⁷ Partipolitisk opinionsbildning kan åren kring 1740 ses även i andra typer av tryckta texter. För den akademiska litteraturen, se Carlsson (1966), s. 40f; Burius (1984), s. 87–90; Lindberg (2006), s. 189f; Hellerstedt, Andreas, ”Att tala för bönder på latin. Universitet som opinionsbildare vid 1743 års kris”, Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014), särskilt s. 124. För dramatiken, se t.ex. Carlsson (1966), s. 42–45; *Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Andra delen. Karolinska tiden, Frihetstiden, Gustavianska tiden* (Stockholm: Natur och kultur, 1967), s. 177f; *Samlade skrifter av Olof von Dalin* [...] (2009), s. 8.

²⁵⁸ Carlsson (1966), s. 82; Hammarlund (1985), s. 172.

De tryckta texterna var emellertid av sekundär betydelse för den partipolitiska opinionsbildningen under den aktuella perioden. Till skillnad från på flera andra håll i Europa, där det förekom en omfattande tryckt illegal politisk litteratur, var man i det lilla svenska språkområdet hänvisad till den handskrivna politiska litteraturen. Denna kan i sin tur delas upp i ett flertal olika texttyper, även om det givetvis också förekom hybrider. Särskilt tre av dessa texttyper – ur vilka merparten av det använda källmaterialet är hämtat – ska kort beröras. Det bör för tydlighetens skull påpekas att denna uppdelning inte har någon betydelse för den följande analysen. Syftet är inte att göra en jämförande genrestudie, utan endast att skapa överskådlighet i källmaterialet.

Pamfletterna – den första handskrivna texttypen – utgör ett mycket rikt källmaterial och den följande analysen vilar till stor del på dessa prosatexter. Det som kännetecknade pamfletterna var deras deliberativa grundton. Pamflettisterna gjorde anspråk på att med hjälp av förnuft och logik kunna övertyga sina läsare. Pamfletterna var som regel längre analytiska texter – ibland mycket långa – och inte alltid helt lättillgängliga. De kunde vara förvånansvärt nyanserade och föra fram också sådan kritik som drabbade den egna ståndpunkten och de egna sympatisörerna. Många författare ger intryck av att ha varit mycket politiskt välinformerade. I övrigt varierade pamfletterna till sin utformning. Vissa följde riksdagsmemorialets rättframma argumentation genom att punkt för punkt försöka fastslå ovedersägliga sakförhållanden. Dessa mer undervisande texter kallades ofta ”reflektioner”, ”promemorier” eller liknande. Andra var litterärt utformade, ofta som samtal. Detta var ett vanligt stilgrepp också i tidens religiösa litteratur, likväl som i de populära moraliska tidskrifterna. Den didaktiska dialogen, uppbyggd med hjälp av frågor och svar, ingick givetvis också i en klassisk tradition. De politiska samtalen fördes antingen mellan främlingar, under ett plötsligt möte, eller mer vanligt som ett förtroligt samtal mellan vänner, under en middag eller per korrespondens. Särskilt brevpmfletterna var vanliga. Dessa formaliserade samtal kunde inledas av att textens antagonist övertygat redogjorde för sin förvirrade uppfattning. Han bad därefter den kontrasterande eftertänksamme protagonisten om dennes uppfattning i ämnet. Efter att ha ödmjukat sig gick denne med på att säga sin enkla mening också i ett så pass allvarligt ämne, allt under förutsättning att samtalet kunde stanna dem emellan. Protagonisten visade sig då givetvis mycket initierad, varför antagonisten ändrade uppfattning och tackade för att ha kommit till insikt och befriats från sin tidigare villfarelse. Härvid anknöt subgenren också till luthersk tradition, i vilken framhölls att man hade en kristlig plikt att försöka tala sin förvirrade nästa till rätta. Inte sällan fanns det en rumslig dimension i dialogerna, där den ene befann sig i politikens centrum och den andre i dess periferi. Protagonisten kunde exempelvis vara en äldre herre som dragit

sig tillbaka till landet för att njuta sitt otium och som efter ett långt politiskt liv nu delade med sig av sin politiska visdom till en vän på riksdagen. Eller också var det den i Stockholm vistande vännen som delgav sin politiskt mindre vetande vän på landet politiska upplysningar. Som litteraturvetaren Annie Mattsson har påpekat gav det politiska samtalet intryck av objektivitet; läsaren kunde själv avgöra vem som hade de starkaste argumenten, även om samtalen som regel hade en tydlig politisk tendens. Brevpamfletten hade även fördelen av att den formmässigt kringgick kritiken mot offentlig politisk opinionsbildning. Innehållet var, urskuldade sig såväl författarna som formen, endast avsett för det förtroliga, uppriktiga och diskreta samtalet och skulle självfallet inte spridas vidare. I brevpamfletten utbad sig författarna genomgående om tystnad, inte sällan även om att mottagarna skulle låta bränna breven efter att ha läst dem.²⁵⁹

Den andra texttypen utgörs av de politiska allegorierna och äventyren. Deras form och stil, med en explicit fiktiv och narrativ utformning som exempelvis sagor, ballader eller fabler, ömsom på prosa och ömsom på vers, särskiljer dem från pamfletterna. Ibland hade texterna melodiangivelser. Ett vanligt grepp var att ett tydligt berättarjag erbjöd läsaren inblick i maktens slutna rum, i vilka denne själv kunde bedöma omfattningen av de maktHAVandes korruption. Denna typ av voyeurism skulle snart bli standard på den europeiska pamflettmarknaden.²⁶⁰

Den tredje texttypen var den i tiden mycket vanliga och populära politiska smädeskriften, också kallad paskill eller libell.²⁶¹ Dessa texter hade det primära syftet att beröva antingen någon enskild dennes politiska habilitet eller att på detta sätt angripa en hel grupp. Som sådan ingick texttypen i ett större moralpolitiskt meningssammanhang, i vilket särskilt heders- och ärekränkningar spelade en stor roll.²⁶² Den politiska smädeskriften var ofta en kortare och explicit smädande text. Ibland var den på vers, ibland var den utformad som en visa till tonerna av någon känd melodi. Som regel dröp den av ironi. Smädeskriften kunde emellertid också befinna sig närmare

²⁵⁹ Carlsson (1966), s. 99–104; Nilzén (1971), s. 146; Hammarlund (1985), s. 174–178; Gustafsson (2009), passim; Mattsson (2010), s. 187f.

²⁶⁰ Carlsson (1966), s. 108–110; Darnton, Robert, *Pornografi och revolution. Förbjudna bästsäljare i det förrevolutionära Frankrike* (Stockholm: Ordfront, 1996), passim, t.ex. s. 81–87.

²⁶¹ Som jämförelse kan nämnas det förrevolutionära Frankrike, där dessa skrifter, som Robert Darnton har visat, var mycket populära. Se Darnton, Robert, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge: Harvard University Press, 1982), särskilt kap. 4; Darnton (1996), kap. 8.

²⁶² Se t.ex. de paskillstrider och smädeskrifter som förekom i samband stiftens biskopsval eller på universiteten där både studenter och lärare författade och lät cirkulera anonyma smädeskrifter. Davidsson, Åke, "Kring några biskopspaskiller från Linköpings stift", *Framsynthets ihugkommelse. En vänbok till Sune Lindqvist på 80-årsdagen den 26 oktober 1991* (Stockholm: Kungl Biblioteket, 1991); Christensson, Jakob, "Ryktet går. Om skvallrets plats i 1700-talets informationssamhälle", *Historisk Tidskrift för Finland*, 88:2 (2003), s. 144–146. För hedersangreppens roll i den frihetstida politiken se Sennefelt (2007); Sennefelt (2011a), särskilt s. 103–122; Bodén (2014).

pamfletten, med ett mer sansat tonläge där författaren ingående argumenterade varför just den angräpn var moraliskt förkastlig. Oftast försökte smädeskrifternas författare underbygga sina anklagelser med förnuft, vanligtvis genom att på olika sätt intyga sin autenticitet och kunskap om det som de uttalade sig om.²⁶³

Utöver dessa tre huvudtyper kan kort nämnas också ett par andra texttyper, som här är av mer sekundär betydelse, exempelvis de texter som föreställdes vara aktörernas egna utsagor, vanligtvis brev, men som i verkligheten var mer eller mindre seriösa förfälskningar, liksom de skålar, lyckönskningar, hyllningar och andra korta verser som hade ett politiskt innehåll men som vare sig var berättande eller smädande.

Karaktäristiskt för denna skriftliga politiska offentlighet var att en stor del av texterna gick i explicit svaromål med varandra. På så sätt kunde det uppstå långa serier av meningsutbyten, där åtminstone till synes nya deltagare anslöt. Bland smädeskrifterna följdes vissa av svarsskrifter som med enfärs försvarade den smädade, samtidigt som nya anklagelser framkastades mot smädaren.²⁶⁴ Bland pamfletterna var det inte ovanligt med svarsskrifter som på motsvarande sätt framkastade motargument mot tidigare pamflettister eller på annat sätt visade på missuppfattningar, lögner eller logiska felslut. Vanan att gå i skriftligt svaromål var så etablerad att vissa författare även kunde författa ironiska och uppenbart falska svarsskrifter, som endast ytterligare stärkte en tidigare texts anklagelser.

Det är tydligt att aktörerna fann det angeläget att inte låta motståndarnas verklighetsbeskrivningar stå oemotsagda. Tvärtom gällde det att på alla tänkbara sätt förklara, rättfärdiga och påminna om det rimliga i den egna verklighetsbeskrivningen. Om möjligt borde motståndarna helt jagas på flykten. I varje händelse måste den egna habiliteten försvaras. Det är också talande att man inte i större utsträckning valde att helt enkelt försökta tiga ihjäl obekväma angrepp. I flera fall bedömdes texternas spridning, cirkulation och genomslag uppenbarligen som alltför stor för att denna metod skulle vara tillämplig.

Som exempel på ovanstående förhållanden kan nämnas den politiska författaren Johan Arckenholtz, som berättade om en pamflett som Carl Gyllenborg påstods ha skrivit inför riksdagen 1734. Först ut att kritisera Gyllenborgs skrift var enligt Arckenholtz kammarherren Lars Jakob Adlerstedt. Gyllenborgs försvarare hade skyndat sig att kritisera Adlerstedts svarsskrift, men, fortsatte Arckenholtz belätet, snart dök det upp ”så många repliquer och så mångfallige inkast och swäre förwitelser, at Gr:Gyllenborg eller hans förfäktare hörde opp med flere förswars skrifter”.²⁶⁵

²⁶³ Carlsson (1966), s. 106f; Hammarlund (1985), s. 176f; Darnton (1996), s. 82–87, 195–199; Mattsson (2010), passim, t.ex. s. 18–21; Sennefelt (2011a), s. 103–122.

²⁶⁴ Bodensten (2014), s. 131–137.

²⁶⁵ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 54.

Arckenholtz berättade vidare att Arvid Horn, på samma riksdag, oroade sig över en anklagelseskraft som hans motståndare hade låtit uppföra mot honom och som han misstänkte att de skulle läsa upp i sekreta utskottet. Till en försvuren klagade Horn, att om detta skedde – ”i fall de utan skiäl wille honom angripa uti så angelägne och grannliga mål, hwarpå hela hans honeur, och så in- som utomlands förwärfwade reputation och anseende berodde” – kunde han inte tåla, då var han tvungen att bemöta kritiken.²⁶⁶

Kännetecknande för dessa texttyper är att de, även om de ofta använde sig av olika allusionstekniker, vanligen var tämligen rättframma i sina partipolitiska ställningstaganden. Som regel är det enkelt att identifiera vilken partiberättelse som de anknöt till. Därmed skiljer de sig tydligt från riksdagsskrifterna, som parallellt också cirkulerade i avskrift. Dessa fungerade som underlag för riksdagstalen och var inte anonyma, något som ställde helt andra krav på framställningssättet. Författarnas sympatier och antipatier kan i dessa retoriska alster vanligtvis endast anas och partiberättelserna är, när de alls återfinns, mycket försiktigt antydda.

Att bedöma den partipolitiska betydelsen av den handskrivna politiska litteraturen är, som redan berörts, svårt. Redan en kvantifiering av antalet avskrifter medför stora svårigheter.

Likväl menar jag att mycket talar för att denna litteratur hade en stor och ökande politisk betydelse. Mycket har redan diskuterats och behöver inte upprepas. Nämnas kan dock den tystnadskultur som rådde på riksdagarna, vilken skapade ett ständigt informationsunderskott. I synnerhet för det stora flertal riksdagsmän som alltid var utestängda från sekreta utskottet och som i avgörande voteringar helt tvingades förlita sig på utskottets rekommendationer och så att säga rösta i blindo utgjorde den handskrivna politiska litteraturen ett viktigt tillskott av information och argument. Detta gällde givetvis också för dem som helt saknade säte och stämma på riksdagen. Den politiska litteraturen var, tillsammans med det som muntligen läckte ut från riksdagens slutna rum – och det var om man får tro de samtida klagomålen en hel del²⁶⁷ – avgörande för att majoriteten riksdagsmän över huvud taget skulle kunna följa den riksdagspolitiska händelseutvecklingen. I takt med att den politiska temperaturen steg

²⁶⁶ Ibid., s. 98f.

²⁶⁷ Carlsson (1966), s. 3f; [Reuterholm] Nilzén (2006), t.ex. 1/2 1739, s. 225; Sennefelt (2011a), s. 215–218.

och ett avgörande närmade sig på riksdagen, samtidigt som förvirringen om vad som egentligen pågick kvarstod, måste en välargumenterad pamflett ha framstått som synnerligen intressant för mottagaren och av politiskt värde för avsändaren.

Något som också starkt talar för att den politiska litteraturen hade en avgörande partipolitisk betydelse är att samtiden i varje händelse var övertygad om att så var fallet. Är det rimligt att anta att dessa personer missbedömde sin samtid så fundamentalt?

I brev och dagböcker, i rådet och bland de utländska beskickningarna, liksom inte minst i själva den politiska litteraturen, gjordes bedömningen att dessa texter cirkulerade i stor mängd och fick ett stort politiskt genomslag.²⁶⁸ Erik Matthias von Nolcken var, för att nämna ett exempel, övertygad om att en särskild regimkritisk skrift inför och under riksdagen 1738–39 spreds i många avskrifter, ”och ibland riksdagsmän utdeltes, särdeles ibland secrete utskottets ledamöter, hvaraf en del i brist af tillräcklig kunskap om sakerne eller af annan orsak följde uti sitt tänkesätt de däruti anförde satsar, såsom en väl grundad instruktion för sig”.²⁶⁹ Vi ska i senare kapitel följa hur först mössregimen, sedan hattregimen, upplevde sin ställning undergrävas av motståndarnas framgångsrika opinionsbildning.

Den stora vikt som lades vid den handskrivna politiska litteraturen och dess förmåga att bilda politisk opinion framgår också tydligt om vi ser till hur denna litteratur ökade kvantitativt under perioden 1738–43. Från ett tidigare mindre antal skrifter ökade dessa dramatiskt: Ingemar Carlsson listar drygt 400 stycken för dessa år. Ökningen kan bara delvis förklaras av att tre riksdagar hölls under relativt kort tid.²⁷⁰ Det skulle dröja till åren närmast före tryckfrihetsförordningen 1766 innan lika många skrifter kom i omlopp.²⁷¹

Trenden ligger följaktligen helt i linje med hur den tryckta politiska litteraturen ökade vid denna tid och den stärker intrycket av att politiseringsprocessen och de hårdnande partipolitiska motsättningarna från och med slutet av 1730-talet i en helt annan omfattning än tidigare tvingade ut aktörerna i den skriftliga offentligheten för att där söka uppbåda ett alltmer avgörande politiskt stöd.

²⁶⁸ Danielson (1956), passim, t.ex. s. 66–82; Carlsson (1966), passim, t.ex. s. 52f; Nilzén (1971), passim, t.ex. s. 147–164. För 1720-talet se Hammarlund (1985), s. 172–178.

²⁶⁹ Nolcken (1889), s. 103. Texten i fråga var *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128]. Se även Danielson (1956), s. 66–71.

²⁷⁰ Som jämförelse kan nämnas antalet skifter under de föregående tolv åren, vilka också rymde tre riksdagar. Här räknar Ingemar Carlsson till knappt 100 handskrifter, Carlsson (1967a), s. 19–31.

²⁷¹ Carlsson (1966), s. 33–36; Carlsson (1967a), s. 31–80.

Den politiska betydelse som samtiden tillskrev litteraturen blir tydlig också om vi beaktar censuren.²⁷² Medan sittande regim lade ner stor möda på att förneka sina motståndare varje möjlighet till partipolitisk opinionsbildning försökte oppositionella kringgå restriktionerna. Censuren kunde väcka irritation, som när ett par ledamöter på riddarhuset 1726 påpekade det orimliga i att de inte hade fått information om varför riksdagen hade sammankallats förrän de hade kunnat läsa det i utländska tidningar.²⁷³ Mest tycks censuren dock vid denna tid ha uppfattats som en självklar realitet, något som varje person som suktade efter politiska upplysningar helt enkelt måste förhålla sig till.

Censorn, rådet och kanslikollegium hade dock, trots ett träget arbete, stora svårigheter med att kontrollera det tryckta ordet. En del partipolitisk litteratur passerade obemärkt. Därtill fanns alltid möjligheten att trycka sina politiska alster antingen utomlands eller hos någon mindre nogräknad inhemsk tryckare.²⁷⁴ Att stävja och bringa klarhet i handskrivna politiska texters cirkulationsvägar och aktörer var givetvis än svårare.²⁷⁵ Som fallet med ett par efterspanade smädeskrifter i mitten av 1730-talet visar förslog inte ens rådets löfte om en ersättning på 12 000 riksdaler silvermynt – en verklig förmögenhet – och ett löfte om anonymitet och straffrihet för att kunna avslöja de skyldiga. Typiskt nog fick man, trots omfattande efterspaningar, stanna vid hotelser samt låta bödeln bränna upp de skrifter som ändå kunde påträffas.²⁷⁶

²⁷² Se allmänt Burius (1984); Åhlen, Bengt, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. Redaktion: Agneta Åhlen, i samarbete med Lillemor Widgren Matlack och Christer Hellmark (Stockholm: Ordfronts förlag, 1986).

²⁷³ Hammarlund (1985), s. 173. För ett belysande exempel på tidens utbredda skepsis gentemot de tryckta och censurerade tidningarna se *Herr Gallipilei Bref till sin vän Severus*, KB D 901 [295], opag.

²⁷⁴ Carlsson (1966), s. 47–51. För tryckta texter som censorn ingrep emot under dessa år se bibliografin *Censur och tryckfrihet. Farliga skrifter i Sverige 1522–1954*, förtecknade av Åhlén, Bengt & Åhlén, Agneta (Södertälje: Fingraf, 2002), s. 56–62. För ett låt vara något senare exempel på hur kanslikollegium bedrev efterforskningar mot oönskad illegal politisk litteratur, liksom vilka stora svårigheter detta var förknippat med, se Bäck, Kalle, ”En visa om en visa eller en fattig bondes klagan”, Bäck, Kalle m.fl., *1700-talsstudier tillägnade Birgitta Ericsson*. Stockholm studies in history, 34 (Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1985).

²⁷⁵ Carlsson (1966), passim, särskilt s. 47–51, 60–62; Burius (1984), s. 69–92; Nilsén (2001a), s. 110–113. För några goda illustrationer av dessa svårigheter se Carlsson (1966), kap. 17; Hammarlund (1985), s. 174f; Sennefelt (2001), s. 261f. Att dessa svårigheter var av strukturell art framgår t.ex. av Robert Darntons forskning rörande franska samtida förhållanden, se Darnton (1996); Darnton, Robert, ”An Early Information Society. News and the Media in Eighteenth-Century Paris”, *American Historical Review*, 105:1 (2000); Darnton, Robert, *Poetry and the police. Communication networks in eighteenth-century Paris* (London/Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010).

²⁷⁶ *Kongl. Maj:ts Förordning, Hur förfaras skall med twänne af ähreförgätna, men ännu obekandta Uphofsmän öfwer några, emellan Kongl. Maj:t och Cronan Sverige samt fremmande Machter, sedan sidste Riksdag skedde*

Historikern Anders Burius, som har undersökt frihetstidens censurpolitik, menar att myndigheternas intresse i de stora censurprocesserna inte så mycket gällde texterna. Det verkligt väsentliga var istället att vinna inblick i vilka personer som stod bakom texterna; information som sedan kunde användas för att angripa dessa politiska motståndare.²⁷⁷ Lagstiftningen gjorde ingen större skillnad mellan dem som skrev, cirkulerade, reproducerade eller innehade den illegala litteraturen. Berörda personer var också medvetna om att de riskerade avsked, spöstraff, fängelse, landsförvisning eller rent av dödsstraff i den händelse de avslöjades. Författarna försökte på olika sätt sopa igen spåren efter sig: Anonymitet var till att börja med en självklarhet och en förutsättning. Därutöver förvrängde vissa författare medvetet sin handstil, använde sig av svårtydbara allusioner eller undlät som en sista försiktighetsåtgärd att explicit namnge dem som de angrep.²⁷⁸ Som regel erbjöd dessa metoder tillräckligt skydd. Den anonyme pamflettisten *Den Svenske Observator* var så säker på sin sak att han rent av vågade häckla regimen som trots idoga efterspaningar inte kunde avslöja hans rätta identitet:

I sku icke heller få reda på hvem jag är till min person. I mågen anställa spanska inquisitioner under politisk process och spionera efter mig genom fiskaler [...]. I lären icke skäligen taga mig för så dum, att jag i vittnens närvaro sätter mig att skriva [...], jag vill ge ett dussin slottskansli betjenter lof att i dag snoka min kammare rundt i kring, de skulle aldrig finna en skrifven papperslapp [...].²⁷⁹

När någon författare undantagsvis kunde infångas väntade emellertid hårda straff. På 1738–39 års riksdag avslöjades exempelvis den ovan omnämnde Arckenholtz som författaren till en kontroversiell anonym politisk skrift som hade väckt stor uppmärksamhet ett par år tidigare.²⁸⁰ Arckenholtz var väl medveten om farorna med sitt författarskap. I ett annat och större politiskt verk hade han till exempel försäkrat – som för att blidka just en eventuell framtida inkvision – att det var hans ”fasta upsåt [...] at denna skriften, icke skall falla i någre omilde händer, emedan jag skrifwer henne til min enskilte underrättelse; så är ock min upriktige mening, at icke wetandes wilja

underhandlingar, författade och utspride smådeskrifter. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren den 22 Martii Åhr 1736 (Stockholm, 1736), opag. De båda pamfletter som förordningen specifikt vände sig emot var *Min Herre. Jag förundrar mig ingalunda*, KB D 901, nr 24 [132] och *Min Herre. Det är svårt för mig*, KB D 901, nr 23 [132:1]. Se även Danielson (1956), s. 71–75; Nilzén (1971), s. 150–156; Bodenstein (2014), s. 129f.

²⁷⁷ Burius (1984), s. 87.

²⁷⁸ Carlsson (1966), särskilt kap. 2–3; Burius (1984), s. 69–71.

²⁷⁹ *Den Svenske Observator*, KB D 351:9, s. 477–499 [201], s. 479.

²⁸⁰ Danielson (1956), s. 75–89, 192–200. Texten i fråga var ”Swea Rikes tilstånd i anseende til de öfrige stater i Europa”, Carlsson (1967a) [104].

göra någon enda person, som häri måtte nämnas något förnär”.²⁸¹ Att på detta sätt intyga att syftet inte var att texten skulle nå spridning och cirkulation var för övrigt typiskt, eller som en anonym pamflettist uttryckte det i ett fiktivt brev: ”Ett förordar jag med eder; nämligen att det blir oss emellan, bränn straxt upp mitt bref, utan att låta skrifva af det samma, så skall jag äfven göra med ert svar.”²⁸² Arckenholtz dömdes emellertid till att göra avbön och han avskedades från sin tjänst i kanslikollegium. Knappt tre år senare drogs han dock på nytt inför skranket och denna gång fanns det politiska förutsättningar för en betydligt strängare hantering. Efter att ha blivit angiven av en bekant och efter att myndigheterna under en husrannsakan hade funnit flera politiska handskrifter i hans hem – som de med ledning av hans handstil försökte binda till honom – underkastades han tortyr och dömdes slutligen till livstids fängelse. Han benådades två år senare och lämnade kort därefter landet.²⁸³

Repression som denna var en handfast påminnelse om den tystnad som skulle råda i såväl politiska som många andra frågor.²⁸⁴ En av dem som tog intryck av repressionen var Axel Reuterholm, som i sin dagbok noterade: ”Men min journal du är för upricktig och säger all ting så rent ut, tänk om någon illwilljare någonsin får se dig. Kom i hog Arckenholtz.”²⁸⁵ Ändå fortsatte människor att utmana censuren, väl medvetna om vilka personliga risker de därmed utsatte sig för. Tillsammans med det faktum att såväl antalet tryckta som handskrivna politiska texter kraftigt ökade, är detta kanske det tydligaste uttrycket för hur angelägna många var både att få meddela sig och få information om politiska angelägenheter.

²⁸¹ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 23f.

²⁸² *Erlig och beskedlig Svensk, Kungl. Majts och Swea Rijkets Tro-Mann*, KB D 351:6, s. 209–240 [172], s. 213.

²⁸³ *Rikens Höglofl. Ständers Förordnade Commissions Dom, öfwer [...] Johan Arckenholtz* (1741); Malmström bd 2 (1893–1901), s. 272–274, 408, 449–451; Danielson (1956), s. 75–89, 192–200; [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 10f.

²⁸⁴ Vare sig det gällde otillåtet sexuellt beteende, provinser förlorade vid fredsslut, den frihetstida kungens maktlöshet, förekomsten av pietistiska svärmare eller upprorsungar runt om i landet – för att endast ta några exempel – tillämpades reflexmässigt en slags *tystnads strategi*. Alla känsliga ämnen skulle hemlighållas eller åtminstone förbigås med tystnad. Se härom t.ex. Liliequist, Jonas, ”Staten och ’sodomiten’. Tystnaden kring homosexuella handlingar i 1600-talets och 1700-talets Sverige”, Bergenheim, Åsa & Lennerhed, Lena (red.), *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 1997); Sennefelt, Karin, ”Mellan hemligt och offentligt. Sven Hoffman vid riksdagen 1765–66”, Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003), s. 214–16; Nordbäck (2004), s. 65f; Lennerstrand, Marie & Oja, Linda, *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671* (Gidlunds förlag, 2006), s. 614f; Bodensten (2014), s. 137f.

²⁸⁵ [Reuterholm] Nilzén (2006), 11/11 1738, s. 175. Se även 1/9 1738, s. 112.

Den handskrivna politiska litteraturen cirkulerade på flera olika sätt. Ett som framför allt tycks ha varit vanlig för smädeskrifterna var att anonymt anslå dem på stadens gator och torg. På detta sätt kunde de korta och enklare texterna, som även mindre läsvana personer kunde tillgodogöra sig, hastigt genomläsas av många människor. Texternas rumsliga placering, som inte minst tydliggjorde vem som angreps, skänkte dem ytterligare mening. Särskilt portar tycks ha varit populära. I Stockholm anslogs smädeskrifter bland annat på portarna till Riddarhuset, Bollhuset och Rådstugan, liksom på olika kyrkportar, men också på portar till privatbostäder. Anslagsdistributionen lämpade sig väl för den som snabbt och enkelt ville nå ut med ett politiskt budskap utanför sitt egna sociala nätverk eller som av andra skäl inte ville använda sig av vänner och bekanta.²⁸⁶

Det var vidare ibland möjligt att låna eller få, läsa eller lyssna till, politisk litteratur i sällskapslivet, liksom på vinkällare, värdshus, krogar och kaffehus. Särskilt under riksdagarna fanns det i Stockholm en offentlig politisk miljö i vilken det cirkulerade politisk litteratur. Mer om detta längre fram.

Den politiska litteraturen spreds också av resande. Kringvandrande handlare vilka sålde olika slags småtryck eller exempelvis köpte upp hår till peruker saluförde förbjuden politisk litteratur på marknader och i hem.²⁸⁷ Gissningsvis har även de tidigare nämnda kringresande agitatorerna och fullmaktsvärvarna medfört politiska skrifter. När riksdagsbesökarna återvände hem medförde de sannolikt också den politiska litteraturen, som därigenom möjliggjorde för de hemmavarande att orientera sig om riksdagspolitiken.

Det viktigaste cirkulationssättet var emellertid att den politiska litteraturen cirkulerade, antingen som lån eller som gåva, inom de sociala nätverken. På så sätt kunde varje skriftexemplar nå många läsare. Som jämförelsepunkt kan nämnas forskningen om tidens tidningar i vilken det har föreslagits att varje tidningsnummer kunde ha flera tiotal enskilda läsare.²⁸⁸

²⁸⁶ Carlsson (1966), s. 56–60, 65f; Sennefelt (2007); Sennefelt (2011a), s. 103–122.

²⁸⁷ Bäck (1985). För andra exempel på försäljning av politisk litteratur se Danielson (1956), s. 66; Carlsson (1967b), s. 58.

²⁸⁸ Nyman (1988), s. 75.

Innan skrifterna returnerades eller fördes vidare – vilket kunde ta lång tid – förefaller läsarna också ha tagit tillfället i akt och gjort egna avskrifter. När dessa nya kopior kom i cirkulation ökade spridningen snabbare för varje led. Denna cirkulation, där det var läsarna snarare än författaren eller någon mellanhand som ansvarade för distributionen och som har betecknats som användarpublikation, innebar att läsarna ibland kom att förändra texten. Denna aspekt ska samtidigt inte överdrivas, som regel återgav avskrifterna noggrant originaltexterna; ibland gjordes kommenterande tillägg i marginalen, ibland uteslöts någon passage som ansågs onödig. I de fall då breven ställdes från klient till patron har det sannolikt varit avsändaren och inte mottagaren som stod för avskrifterna. Johan Gyllenstierna försåg exempelvis brevledes under dessa år regelbundet Arvid Horn med egenhändiga kopior av politiska skrifter.²⁸⁹ Kanslisten Anders Rydelius tillsände på samma sätt egna avskrifter av olika pamfletter till sin patron biskopen Erik Benzelius d.y. Exemplet Rydelius visar också att avskrifter faktiskt gjordes utan författarens godkännande, något som ertappade författare framförde till sitt försvar; Rydelius uppgav i ett brev till sin patron att hans vän Arckenholtz, författaren till en av de pamfletter som han lät cirkulera, ”skulle intet länge vara min vän om han visste at jag sände den utom Stockholms stads port”.²⁹⁰

Att på detta sätt göra egna avskrifter var under 1700-talet det sedvanliga sättet att fånga sådant som man fann av intresse och inget som var specifikt för just den politiska litteraturen. På lösblad eller i minnesböcker nedtecknades – ibland tillsammans med poesi, kvicka sentenser, citat, sedelärande historiska exemplar och annat – sådana politiska sanningar som kunde komma väl till pass i framtida konversationer och korrespondenser. Från en sentida horisont, för vilken tryckpressen ofta har varit en förgivettagen utgångspunkt för en skriftlig offentlighet, kan en sådan informationsteknologi framstå som ineffektiv. Detta var, som bland andra Robert Darnton har påvisat, i varje händelse inget som bekymrade samtidens människor. Genom långa kedjor av lån och avskrifter har istället texter, också längre sådana, cirkulerat bland vänner och släktingar, meningsfränder och flyktiga bekantskaper. Avskriftsförfarandet var så vedertaget att samtiden obekymrat kunde kopiera även längre texter, som redan förelåg i tryck.²⁹¹

Cirkulationssättet omnämns även i den politiska litteraturen, exempelvis i brev pamphletten *Mon cher Ami* med den talande formuleringen ”tack för lånet af de

²⁸⁹ Se t.ex. Danielson (1956), s. 80f; Carlsson (1966), s. 52–55, 61f; Mattsson (2010), s. 62–65, 73f.

²⁹⁰ Citat efter Ryman (1978), s. 152.

²⁹¹ Darnton (2000), s. 19–30; Mattsson (2010), s. 59–65. För exempel på en sådan kedja, se den ovan omnämnda skriften av Arckenholtz, Danielson (1956), s. 80–82. Ett annat exempel härrör från Åmål och juli 1741, då en avskrift av den tryckta, och mycket långa, Sinclairvisan gjordes. Den dalsländska avskriften säger något om hur snabbt texter på detta sätt kunde röra sig över stora avstånd – visan hade tryckts i Karlskrona tidigare under året. Carlsson (1967b), s. 54.

2ne skrifter”.²⁹² Ett senare replikskifte i samma pamflettserie ger en direkt inblick och citeras därför mer ingående. Brevpamfletten inleddes av att författaren först tackade för den skrift ”som du för 14 dagar sedan hade den godheten at sända mig”. Skriften hade ”här i landsorterne giordt en maktlös nytta emot de skadelige tidningar” som de båda vännernas motståndare hade låtit utspida. Brevet med skriften hade anlänt

just söndagen under måltiden då jag hade hos mig någre af mine wänner i sochnen och ibland dem den ärlige lagmannen N:N: samt min beskiedelige och lärde probst. Då wi ätit frågade de mig hwad nytt med posten, och sedan jag berättat dem ett och annat som war af värde, gaf iag dem merbemelte papper att wissa lagman N:N: hwilken ej alenast är en starck domare som du west, utan och wäl grundar uti den sände politiquen, sedan han det läsit en gång öfwerliudt och åter något för sig sjelf [...].²⁹³

I pamflettens ögonblicksbild möter vi många av de faktorer som tillsammans konstituerade den politiska litteraturens cirkulationsmönster: det politiserade sällskapslivet som kommunikativ nod; den politiserade och ständsoverskridande provinseliten; provinsens förbindelse med politikens rumsliga centrum, Stockholm; de sociala nätverken och betydelsen av vänskapsband; värdesättandet av ett politiskt samtal grundat i förnuft och kunskap; brevkorrespondensen som kommunikativ infrastruktur; högläsningens fortfarande stora betydelse för den skriftliga offentligheten.

Brevledes kom den politiska litteraturen – direkt såväl som indirekt – att som exemplet ovan visar cirkulera även utanför Stockholm. Som vanligt när det gäller denna litteratur tillåter inte källmaterialet någon form av kvantifiering. Förutom ett stort antal politiska skrifter,²⁹⁴ som gav uttryck för övertygelsen om att nätet av brevskrivare var både finmaskigt och vidsträckt, tvingas vi hålla till godo med indicier, som när den ryske ministern i Stockholm 1740 gjorde bedömningen att pamfletten *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus* ”troligen” cirkulerade i ”provinserne”,²⁹⁵ eller när prostens och riksdagsmannen Sven Fundahn utan att ana oråd, i sin prästgård i Skåne, avslöjade för en av hattregimen utsänd spion att han 1742–43 hade fått sig tillsänt flera olika politiska skrifter. Avsändare hade varit adels- och riksdagsmannen Gustaf Boneauschöld, och Fundahn hade i sin tur vidarebefordrat skrifterna till den nyutnämnde bonderiksdagsmannen Olof Jönsson i Tunberga. Det är särskilt värt att

²⁹² *Mon cher Ami*, KB D 901 [117:4], opag.

²⁹³ *Mon Chere frere!*, KB D 901 [117:6], opag.

²⁹⁴ Se nedan kap. 5–6.

²⁹⁵ *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295], opag.; Carlsson (1967a), s. 57.

notera att ståndsgränserna inte heller i detta fall utgjorde ett hinder för cirkulationen.²⁹⁶ Ibland saknade också brevens adressater kunskap om vilka avsändarna var. I april 1739 mottog exempelvis det nyligen licentierade riksrådet Thure Gabriel Bielke och hans hustru ett brev innehållande en mycket polemisk mösstext. Den anonyme brevskrivaren förklarade sig vara skriftens författare och bad greven och grevinnan att skyndsamt befordra skriften till trycket, eller åtminstone göra några egna avskrifter.²⁹⁷

I många fall har skrifterna säkerligen cirkulerat som del av en social praktik. Men det har otvivelaktigt också förekommit mer samordnad distribution. Inför riksdagen 1726–27 tillkom till exempel i Falun en pamflett, *Samtahl emellan Titus och Sempronius om den upkomne oroen uti Stora Kopparbergslagen och Fahlu Stadh*, i vilken den anonyme författaren argumenterade för Faluns status som så kallad bergsstad, en fråga som riksdagen snart skulle ta ställning till. I ett bevarat brev kan vi följa de instruktioner som författaren, bergsmästaren och bergsrådet Anders Swab gav till en medarbetare. Pamfletten skulle till att börja med kopieras, tydligen i så många exemplar att man behövde använda sig av mer än en avskrivare. Tanken på att involvera alltför många personer tycks dock ha oroat Swab som särskilt underströk vikten av största diskretion. Bland annat skulle avskrivarna inte tillåtas känna till varandras existens. Därefter skulle kopiorna distribueras, från Falun och Avesta, enligt en på förhand uppgjord adresslista.²⁹⁸

Denna typ av samordnad distribution har emellertid också förekommit i partiernas regi. Inför riksdagen 1726–27 spred exempelvis det holsteinska partiet ett större antal avskrifter av en brevpamflett som riktade hård kritik mot rådsmajoriteten och Arvid Horns förda politik. Enligt en på förhand uppgjord plan skulle avskrifterna distribueras genom brev till ett stort antal personer runt om i riket. De adressater som inte var svenskspråkiga skulle få tyska översättningar. För att försvåra upptäckt skulle breven lämnas in på olika postkontor. Som ytterligare försiktighetsmått förställde avskrivarna sin handstil, liksom använde sig av ett särskilt vanligt brevpapper. Sedan ett paket med några avskrifter, inlämnat i Ängelholm, genom en misstänksam postskrivare kommit

²⁹⁶ Carlsson (1981), s. 110. För ett antal exempel på brevdistribution, se Ryman (1978), s. 152–157.

²⁹⁷ Carlsson (1966), s. 65, 57. Den bifogade texten var "Den Nordiske Argus", *Samling Af Gamla Djupsinniga Sagor Och Forn-tidens hemligheter, bd I*, Holmén, Bengt (utg.) (UPSALA: Trycke hos JOHAN EDMAN; Kongl. Acad. Boktryckare, 1768) [192].

²⁹⁸ Ericsson, Birgitta, *Bergsstadens Falun 1720–1769* (Uppsala: Appelbergs boktryckeri, 1970), diss., s. 159. Ej förtecknad i Carlsson (1967a).

till kanslikollegiums kännedom inleddes dock efterspaningar. Men inte heller denna gång – trots att distributionen tydligen fortsatte och ytterligare ett tiotal brev med pamfletten inlämnades på olika postkontor – ledde dessa till att någon skyldig kunde infångas.²⁹⁹ Ett annat exempel härrör från oktober 1740, då den ryske ministern uppgav att överste Johan Fredrik Didron tillsammans med landshövdingen i Nylands och Tavastehus län, Axel Erik Gyllenstierna, inför den stundande riksdagen spred mösstexter i Finland.³⁰⁰ Ett något senare exempel som också kan nämnas är den så kallat ”muntliga föreställning” som den ryske ministern Johan Albrecht von Korff delgav kronprins Adolf Fredrik i november 1746 och som von Korff därefter lät nedteckna och sätta i omlopp. Cirkulationen var av allt att döma effektiv; redan två veckor efter audiensen i Stockholm noterades kopior i Malmö där de diskuterades.³⁰¹ Ytterligare ett exempel möter oss på riksdagen 1742–43. Övertygade om att hattarna cirkulerade politiska skrifter beslöt mössorna i sekreta utskottet då att skriva till sina hemmavarande partisympatisörer. Ett av dessa ”cirkulärbrev”, författat av Jacob Serenius och ställt till en präst i hans eget stift, har bevarats i avskrift:

Detta äro ledamöterne i Secrete utskottet hwar i sit stånd öfwerens om, at skrifwa hem hwar til sina commitenter; på det hwar och en som en sådan skrift kan förekomma, måtte wara i stånd at fälla rätta omdömmet därom, och så mycket som görligit är, hindra des onda werkan, hos de enfaldigare, samt utröna om några exemplar i orterne äro kringspridde [...].³⁰²

Brevet hade alltså syftet att inhämta politiska underrättelser: vilka av motståndarnas skrifter var det som cirkulerade och vilka personer hade de hunnit nå? Samtidigt tydliggjorde brevet att det fanns en ståndsoverskridande och månghövdad opposition, vilken också hade representation i sekreta utskottet. Detta gav tyngd bakom orden. Viktigast var dock att de som hade läst någon av hattskrifterna eller snart skulle komma att göra det fick hjälp att uttolka dem på rätt sätt. Motståndarnas verklighetsbeskrivning fick inte stå oemotsagd. Detta var viktigt inte minst därför att det framför allt var de adresserade som hade möjlighet att motverka skrifternas onda verkan på lokal nivå,

²⁹⁹ Landahl, Sten, ”En pamflett mot Arvid Horn vid 1726–1727 års riksdag”, *Historisk tidskrift*, 56:3 (1936); Hammarlund (1985), s. 174f. Pamfletten i fråga var *En Kungl. Swensk Ministers bref till Hans Excellence Riksrådet Herr Grefve Arvid Horn*, KB D 351:5, s. 97–113 [81].

³⁰⁰ Carlsson (1981), s. 263. Under 1760-talet kom den partipolitiska litteraturen också att översättas till finska, en indikation så god som någon på att avsändarna ville nå också lägre samhällsskikt. Brolin (1953), s. 299.

³⁰¹ Remgård (1968), s. 55f.

³⁰² Citat efter Carlsson (1981), s. 107.

bland de politiskt mindre habila. Mössorna på riksdagen var uppenbarligen medvetna om att de omöjligen direkt kunde nå alla berörda ute i landet.

Det bevarade brevet är intressant också därför att det ger en fingervisning om hur den tryckta politiska litteraturen kunde komma till användning och det påminner oss om att den handskrivna och den tryckta politiska litteraturen ofta samverkade. Till brevet bifogades nämligen ett nyligen tryckt exemplar av Serenius hattfientliga likpredikan över riksrådet Ernst Johan Creutz, som hattarna hade licentierat några år tidigare.³⁰³ Vi kan inte med säkerhet veta om predikan åtföljde också de andra breven eller om just denna aktion var en av anledningarna till att predikan alls hade befordrats till trycket men det är inte orimligt. Vid just samma tid, i december 1742, när frågan om de licentierade riksrådens eventuella upprättelse skulle avgöras, lät Serenius dela ut 50 exemplar av nämnda tryckta predikan i prästeståndet.³⁰⁴

Den sekretess som kringgärdade inte endast författandet utan också cirkulationen av den handskrivna politiska litteraturen saknades i stort när det kom till den politiskt mer subtila tryckta litteraturen. Hanteringen av dessa tryckta skrifter innebar inte samma personliga risker. Därför hade också en av nämnde Serenius svurna fiender, löjtnanten vid livgardet Carl Björnberg, vid slutet av riksdagen 1738–39 lyckats genomföra just en liknande kupp utan någon reprimand. Hatten Björnberg, som var en av dem som angrepp de Hornska riksråden för deras underdåniga hållning gentemot Ryssland, hade på riddarhuset, under de mycket infekterade licentieringsdebatterna, delat ut ett tjugotal exemplar av en nytryckt krigsvisa, ursprungligen från stora nordiska kriget. ”Alla exemplaren woro”, kunde ögonvittnet Reuterholm berätta, ”tecknade med namn hwem skulle hafwa them och utdehltes nu strax til sina ägare. Sedermera äro flere exemplar tryckte och genom Biörnbergs försorg utdehlte till alla deputationers ledamöter”. Ingen behövde heller tvivla över visans partipolitiska tendens, vid dess slut hade upphovsmannen tillfogat ett nytt ornament, som inte hade funnits i originaltrycket. Just vid den tid som rådsoppositionen började omnämnas som ”hattar” fanns här en avbildad hatt, krönt med en lagerkrans. Genom politisk fingertoppskänsla lyckades Björnberg manifestera hattpartiets enighet, oräddhet och segeranda – trots att alla partiyttringar var förbjudna, och när alla kanske inte ens var helt på det klara med att de befann sig mitt i en partipolitisk slutstrid – utan att hans alltmer defaitistiska motståndare kunde göra någonting åt saken.³⁰⁵

Det är mot bakgrund av händelser som dessa som samtidens misstankar om hemlig distribution av partipolitiska skrifter bör förstås. När exempelvis Carl Gustaf Tessin i

³⁰³ Serenius ([1742]).

³⁰⁴ Cederbom, Lars August, *Jakob Serenius i opposition mot hattpartiet 1738–1766* (Skara: Pettersonska boktr. eftr., 1904), diss., s. 57f; Hagberg (1952), s. 116.

³⁰⁵ [Reuterholm] Nilzén (2006), 8/3 1739, s. 259; [Kruse, Wilhelm] *De Unga Swears och Giöters Romerska Bardalust För den Gamla Allmänna Friheten* (U.o.u.å. [1739]) [309]; Carlsson (1981), s. 121.

sin dagbok förklarade sig säker på att mössorna på 1750-talet hade låtit utdela 30 avskrifter av en längre mösstext i Skåne,³⁰⁶ eller när Arckenholtz i sin journal var övertygad om att Gyllenborg och hans anhängare 1734 hade delat ut ”hundredetals” avskrifter av en pamflett i Stockholm, liksom skickat den till ”landshöfdingar, ståndspersoner och prester i provincierne”,³⁰⁷ hade de ett visst fog för sina misstankar. Det fanns förvisso personer och grupper som var mycket angelägna om att sprida den politiska litteraturen.

Så långt kan konstateras att den partipolitiska litteraturen, åren kring 1740, först och främst genom korrespondens, kom att cirkulera också långt bortom Stockholm; till frågan om hur omfattande denna cirkulation var ska vi få anledning att återkomma.

Huvudstaden utgjorde likväl navet i denna politiska offentlighet. Detta var så självklart att staden vanligen inte ens behövde nämnas vid namn. Formuleringar som ”man hörde i staden öfwer alt talas”, ”hela staden wet” och ”blef ett nytt ämne i staden till discours” är i sammanhanget typiska.³⁰⁸ Särskilt under riksdagarna pågick det där ett livaktigt, till stor del muntligt, politiskt samtal.³⁰⁹ Ulla Sparre tillskrev exempelvis sin svägerska Augusta Törnflycht inför lantmarskalksualet 1738 att ”man hör icke talas om annat än ualet till lantmarskalk och preludier till riksdagsaffärerna”.³¹⁰ Mössan och riksrådet Thure Gabriel Bielke oroade sig å sin sida, i ett brev till brodern 1735, över att man överallt i staden kritiserade regimens politik.³¹¹

När vi beaktar hur den politiska litteraturen cirkulerade bör vi, som dessa exempel visar, därför inte låta läsandet av dem överskugga ualet om dem. Bland det första som mötte Axel Reuterholm vid ankomsten till Stockholm inför riksdagen 1738–39 var just det offentliga ualet om några politiska paskiller.³¹² En annan politisk författare försökte

³⁰⁶ Carlsson (1966), s. 53. Pamfletten var ”Om Sweriges Tilstånd, under K: Fredrics af Hessen Regering”, Carlsson (1967a) [557].

³⁰⁷ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 53. Pamfletten var *Bref från R.R. grefve Carl Gyllenborg till brodern landshöfd. Olof Gyllenborg*, KB D 901 [117], opag.

³⁰⁸ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 118, 87; [Tersmeden] Sjöberg & Erdmann (1917), se t.ex. 4/12 1747, s. 11.

³⁰⁹ Carlsson (1966), passim, t.ex. s. 37f; Sennefelt (2011a), passim, t.ex. s. 68–72.

³¹⁰ Citerat i Nilzén, Göran, *Carl Gustaf Tessin. Uppgång och fall* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 2012), s. 87, efter original i Leijonhufvud, Sigrid, *Omkring Carl Gustaf Tessin, 1. Fru grevinnan Ulla och fru grevinnan Augusta* (Stockholm: Norstedt, 1917), s. 68.

³¹¹ Nilzén (1971), s. 159–164.

³¹² [Reuterholm] Nilzén (2006), 12/5 1738, s. 15.

förekomma kritik om att han spred politiska rykten genom att slå fast att ”så snart riksdagen war pålyst, fölgde alla desse naturliga omdömmen utaf sig sielfwe, och yttrades på torgen och uti alla caffehus”.³¹³

De muntliga politiska samtalen fördes i privata sällskap, på gator och torg, liksom på offentlig lokal. Två av Stockholms mest populära kaffehus, *Altenecks* och *Wessels*, var till exempel viktiga politiska mötesplatser under riksdagen 1738–39.³¹⁴ En översättare vid kanslikollegium, Johan Mathesius, dömdes exempelvis 1741 för att ”ofta på almäna caffehus” och ”offentligen på cafféhus” ha kritiserat ständernas beslut och försökt övertala andra om att de licentierade riksråden var oskyldiga.³¹⁵

Frågan är emellertid om inte de mer slutna politiska inrättningarna kom att spela störst roll. Greven och grevinnan De la Gardie anordnade till exempel under 1730-talet teaterföreställningar och särskilda torsdagssoaréer för den del av Stockholms societeten som sympatiserade med hattarna.³¹⁶ I det sällskap som kom att kallas för det ”lilla generalitetet” samlades under dessa år höga militärer med samma politiska hållning.³¹⁷ Under riksdagarna bjöds framför allt riksdagsmän av viss politisk uppfattning på fri mat och dryck, så kallad traktering. Riksdagsmännen, som ofta hade svårt att klara sig på den ringa ersättning som deras hemmavarande principaler tillhandahöll och som inte sällan hade problem med att hitta acceptabel logi i den överfulla staden, tillbringade mycket av sin tid i dessa utskänkingslokaler, som också kallades klubbbar.³¹⁸ Några exempel från perioden: På 1738–39 års riksdag fungerade krogen *Castenhof* som mössklubb, samtidigt som Gustaf Kierman och Thomas Plomgren – båda framstående hattar i borgarståndet – höll omfattande traktering ombord olika fartyg i Stockholms hamn. 1742–43 hade hattarna inhyst en klubb på krogen *Vinfatet* på Västerlånggatan. Efterföljande riksdag, 1746–47, trakterade handelsmannen och mössan Christoffer Springer en del löst folk samt cirka en tredjedel av borgarståndets ledamöter på krogarna *Stora Christophers* och *Storkällaren*, liksom i sin egen bostad. Fabrikören och mössan Abraham Hedman och hans hustru Petronella Hwasser trakterade på samma riksdag, liksom de hade gjort också på föregående, mössympatiska riksdagsbönder på *Stora*

³¹³ *Mon Chere frere!*, KB D 901 [117:6], opag.

³¹⁴ Carlsson (1981), s. 115.

³¹⁵ *Uti then af Riksens Högloflige Ständers förordnade Commission uptagne Sak, uppå thet af Auditeuren och Ombudsmannen Wälbetrodde Paul Håkan Ekman, såsom Actor, anstälte klagomål emot Finska Translatoren Johan Mathesius* (Stockholm, 1741), opag.

³¹⁶ Carlsson (1981), s. 98.

³¹⁷ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 268.

³¹⁸ Carlsson (1981), s. 113–115, 118; Winton (2006), s. 127, passim; Sennefelt (2011a), kap. 5–6, särskilt s. 191–197.

Christophers. Vem som ytterst stod för dessa fria bord, som omsatte stora summor, var långt ifrån alltid känt för de besökande.³¹⁹

I samtliga dessa miljöer har man med stor säkerhet haft möjlighet att läsa politiska texter. Men framför allt bör det här ha varit möjligt att tala om politik, diskutera det redan lästa, liksom lyssna till högläsning och till andras uttorkningar. Många har sannolikt huvudsakligen tillgodogjort sig den politiska litteraturen på detta indirekta sätt. I varje händelse har förmedlingen – muntligen såväl som skriftligen genom brev – påverkat receptionen av de politiska skrifterna. När den politiska litteraturen cirkulerade på detta indirekta sätt, tillsammans med skvaller och politiska rykten, var det ofrånkomligt att budskapet förändrades.³²⁰ Partiberättelsernas troper, temporalitet och grundintrig – ofta slagfärdigt sammanfattande i någon kort och lättmemorerad formulering – bör likväl haft goda möjligheter att färdas långt på detta sätt, i denna visklek, utan att på ett mer grundläggande sätt ändra skepnad.

Samtalets parter

De partipolitiska motsättningarna uppfattas här som starkt bidragande till att den politiska litteraturen vid denna tid blev alltmer omfattande. Ett sådant synsätt förutsätter emellertid inte med nödvändighet att den partipolitiska litteraturen skulle ha tillkommit i partiernas direkta regi eller att författarna nödvändigtvis bör betecknas som hattar respektive mössor. Partiinstitutionerna – liksom de utländska beskickningarna – *kan* givetvis ha varit avgörande för tillkomsten av den politiska litteraturen; i åtminstone några fall var de definitivt det.³²¹ Med ledning av vad vi vet om tidens lösa och informella partistruktur förefaller det emellertid mer troligt att litteraturen producerades på ungefär samma sätt som den sedan cirkulerade; partierna eller någon partiaktiv person kunde förvisso vara delaktig eller rent av avgörande men enskilda och självständiga initiativ torde ha varit betydligt vanligare.

Författarna har förmodligen fattat pennan av olika anledningar. Medan vissa sökte en politisk plattform, med möjlighet till politisk påverkan, har andra säkert främst skrivit för nöjes skull. I de fall författarskapet var känt för den närmaste omgivningen

³¹⁹ Carlsson (1981), s. 114f, 118, 245, 248; Sennefelt (2011a), s. 185f, 208f.

³²⁰ För rykten, skvaller och muntlig kommunikation, se t.ex. Sennefelt (2001), kap. 2; Christensson (2003). Ämnet har gällande liknande franska förhållanden utvecklats av Farge, Arlette, *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France* (London: Polity Press, 1994); Darnton (2010).

³²¹ Nilzén (1971), s. 145f, 157. Det saknas för denna tid källor som påvisar ett sådant förhållande som rådde i det samtida Storbritannien, där såväl regim som opposition la ner mycket stora resurser på samordnad propaganda. Se t.ex. Harris, Michael, "Print and Politics in the Age of Walpole", Black, Jeremy (ed.), *Britain in the Age of Walpole. Problems in focus* (London: Macmillan, 1984).

kan detta också ha haft en politiskt habiliterande funktion, ungefär som utbringade politiska skålar eller hållna riksdagstal. Ytterligare andra författare har sannolikt hoppats kunna vinna materiella fördelar genom sina alster, till exempel meritera sig för något ämbete. De politiska skrifterna kan på så sätt ses som klienttjänster till någon hög och politiskt engagerad patron.³²² Om dessa antaganden stämmer är partierna endast i undantagsfall att betrakta som texternas egentliga avsändare. Flera partipolitiska texter är också förvånansvärt kritiska till sådana framträdande partimän som man av texternas politiska tendens annars kunde ha förväntat sig lojalitet till. Och omvänt kännetecknas flera av texterna av saklighet och förståelse också för vissa av motståndarnas argument.

Genom att skilja mellan parti som institution och som tankegemenskap kan vi emellertid ändå förstå texterna partipolitiskt. Här kan påminnas om avhandlingens berättelseanalytiska metod. Texterna uppvisar vissa narrativa mönster, vilka placerar dem i två mer eller mindre distinkta kluster. Det är dessa partiberättelser, inte deras förhållande till partiinstitutionerna, om vilka vi inte kan veta mycket säkert, som ska analyseras. Om något ändå ska sägas om min egen tentativa inställning så förstår jag dessa narrativa mönster som resultatet av i första hand en form av indirekt partipolitisk tankegemenskap eller som summan av författarnas enskilda försök att göra politiken begriplig och meningsfull, inte primärt som resultatet av partiernas intention och påverkan. Detta betyder enkelt uttryckt, och för att undvika missförstånd, att när texterna i det följande betecknas som partiskrifter, vilka förmedlade två olika partiberättelser, så betyder detta inte nödvändigtvis att författarna kan sägas ha varit hattar eller mössor eller att det var något parti som hade beställt eller producerat skrifterna. Gissningsvis var det omvända förhållandet betydligt vanligare.

Även om de enskilda politiska författarna inte står i fokus för avhandlingen kan det ändå vara av intresse att – främst med ledning av samtidens författarangivelser, även om dessa endast täcker in en mindre del av den anonyma litteraturen – göra en grov social

³²² Bennich-Björkman, Bo, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*. Studia Litterarum Upsaliensia, 5 (Uppsala: Svenska bokförlaget, 1970), diss., s. 17f, passim; Sahlin, Gunnar, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795* (Stockholm: Litteraturvetenskapliga institutionen; Stockholm universitet, 1989), diss., s. 70f; Olden-Jørgensen, Sebastian, *Poesi og Politik. Lejlighetsdigtningen ved enevældens indførelse 1660*. Renæssancestudier, 8 (Köpenhamn: Museum Tusculanums Forlag, 1996), s. 19, 116f; Mattsson (2010), s. 67f.

skiss av dem.³²³ Denna följer huvudsakligen de mönster som Bo Bennich-Björkman och Gunnar Sahlin har tecknat för periodens författare mer allmänt.³²⁴

Det politiska författandet var till att börja med vid denna tid en närmast exklusiv manlig aktivitet. De enda identifierade och angivna kvinnliga författarna var Hedvig Charlotta Nordenflycht och Anna Margareta Momma.³²⁵ Författarna hade i mycket stor utsträckning universitetsstudier bakom sig. Texterna skvallrar också om en generellt hög bildningsnivå.³²⁶ Andelen officerare var liten. Istället besatt det stora flertalet författare civila ämbeten. Till skillnad från i Bennich-Björkmans och Sahlins urval, där en anseelig del av författarna var präster, hörde endast några få här förtecknade till det andligaståndet.

I linje med Bennich-Björkmans resultat hade en mycket stor del av författarna, drygt hälften, tjänst i den centrala statsförvaltningen. Särskilt kansliet tycks ha haft en särställning. Här arbetade författarna som riksråd, statssekreterare, kansliråd och utländska sändebud. Men kansliet erbjöd också många lägre befattningar, såsom legationssekreterare, registrator, kanslist, översättare, bibliotekarie och assessor.³²⁷ Kanslitjänsterna och närheten till rådsakskretsen erbjöd god tillgång till politisk information och många av författarna var påfallande välinformerade.

Två distinkta författargrupper kan i övrigt urskiljas. Den första omfattade ungefär en tredjedel av författarna. Den utgjordes av sådana män som verkade utifrån en formell och legitim politisk plattform, antingen som riksråd eller som riksdagsmän. Dessa vanligtvis medelålders eller äldre män åtnjöt ett högt socialt och politiskt anseende och nästan samtliga var adliga. Flertalet hade framträdande positioner på riksdagarna och

³²³ Nedanstående analys utgår i huvudsak från en sammanställning av de författarattributioner som är förtecknade i Carlsson (1967a), för åren 1735–1743. En del av dessa är bestyrkta, men flertalet är omgärdade med stor osäkerhet, se Carlsson (1966), s. 60–72; Carlsson (1967a), s. 4. Samtidens bedömare var i många fall osäkra och oense om vem som hade författat en enskild text, varför det inte är ovanligt att fler än en författare är angiven per text. I en del fall är författarens namn det enda som vi har någon vetskap om, vilket omöjliggör en social analys. I andra lyckades de anonyma författarna helt lura sin samtid, varför vi endast har tillgång till felaktiga gissningar. Förutom författarna till den handskrivna politiska litteraturen har jag valt att inkludera också de tryckta pamfletternas bestyrkta författare. Författarna till handskrivna riksdagsskrifter, tryckta predikningar, riksdagstal och andra materialtyper har dock inte medräknats. Totalt bygger analysen här på ca 50 namn. Sannolikt har åtminstone några av dessa alltså aldrig författat någon politisk skrift. Personuppgifterna är hämtade från Carlsson (1966), (1967a), (1981) och från *SBL*. Analysen gör, i ljuset av dessa problem, givetvis inte anspråk på vare sig fullständighet eller exakthet. Vissa generella slutsatser torde emellertid kunna dras.

³²⁴ Bennich-Björkman (1970), s. 27–50; Sahlin (1989), s. 181f.

³²⁵ Detta ligger i linje med tidigare forskning, se Carlsson (1967a); Öhrberg (2001), s. 159, passim del III, kap. 2–3; Mattsson (2010), s. 69; Forselius (2015), s. 88.

³²⁶ Detta ligger i linje med Gustafsson (2009), s. 70; Mattsson (2010), s. 227; Forselius (2015), s. 88.

³²⁷ Jfr Bennich-Björkman (1970), s. 42–50; Forselius (2015), s. 88. Detta stöds av Marklund, Andreas, ”Bättre dö än illa fåta. Våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under Stora nordiska kriget”, Österberg, Eva & Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Våld. Representation och verklighet* (Lund: Nordic Academic Press, 2006), s. 253.

kan sägas ha använt sin penna som ett av flera politiska verktyg. Här märks även flera inflytelserika partimän som exempelvis Jacob Serenius, Carl Otto Lagercrantz och Gustaf Bonde. Den andra, något större, gruppen hade inte tillträde till dessa legitima politiska arenor. De flesta var yngre, 25–35 år gamla, och ofrälse.³²⁸ Många var prästsöner som hade valt en annan bana. Flertalet innehade underordnade tjänster i statsförvaltningen. I denna grupp återfinns till exempel Olof Dalin, Anders Johan von Höpken, Johan Arckenholtz och Anders Odel, men också mindre kända – men i sammanhanget betydelsefulla – författare som Andreas Hesselius Americanus, Axel Daniel Leenberg, Abraham Sahlstedt, Johan Mathesius och Johan Gyllenstierna. Förmodligen är det framför allt i denna grupp vi bör söka de klienter som med sina skrifter erbjöd sig att gå till angrepp mot någon patrons politiska motståndare, rycka ut till en annans försvar eller i största allmänhet visa sin politiska pålitlighet och tjänstvillighet.

När vi nu vänder blicken från dem som skrev den politiska litteraturen till dem som cirkulerade den blir bilden med nödvändighet betydligt mer osäker och framställningen måste mer få karaktären av ett sannolikhetsresonemang.³²⁹

En första problematisering vad gäller frågan om litteraturens mottagare bör bli att skilja mellan avsedda och reella mottagare; två typer som inte kan förutsättas ha sammanfallit med varandra.³³⁰ Denna distinktion är förvisso analytiskt rimlig, men samtidigt mindre användbar. Eftersom texterna sannolikt skrevs av flera olika anledningar, med olika syften, är det svårt att resonera sig fram till vilka de avsedda mottagarna var. Möjligen kan vi – med ledning av vetenskapen om opinionsbildningens stora politiska betydelse – utgå från att många avsändare har sökt påverka vissa rådsherrar och riksdagsmän politiskt. Detta leder oss till uteslutande manliga mottagare, företrädesvis från adeln; av de cirka 1 000–1 500 riksdagsmän som frekventerade riksdagarna var ungefär tre av fyra adliga.³³¹ Men om syftet var att, vilket

³²⁸ Jfr de smådeskrifter som riktades mot Gustav III, vilka huvudsakligen attribuerades adeln, Mattsson (2010), s. 226.

³²⁹ Detta gäller för övrigt inte endast svenska förhållanden. Trots omfattande historisk litteratursociologisk forskning vet vi t.ex. ytterst lite om vilka de fransmän var som läste den omfattande politiska litteratur som existerade under ancien régime. Se Darnton (1982), särskilt kap. 6.

³³⁰ Att denna distinktion inte görs leder t.ex. Göran Nilzén till att anta att den handskrivna politiska litteraturen förmodligen endast berörde en smal politisk elit: "Att handskrifter slösades på folk som inte kunde tänkas närvara vid nästa riksdag förefaller inte troligt." Nilzén (1971), s. 151f.

³³¹ Metcalf (1985), s. 121–127.

kan antas, påverka de politiska makthavarna finns det ingen anledning att avsändarna skulle ha begränsat sig till att försöka nå endast dem med formell makt. Under senare decennier har en omfattande forskning ifrågasatt värdet av gränsdragningen mellan formell och informell politisk makt och visat att inte minst kvinnor, som saknade den förra typen, ändå kunde vara politiskt inflytelserika.³³² Till de avsedda mottagarna torde vi därmed kunna räkna både kvinnor och män som bedömdes vara politiskt inflytelserika aktörer, också då dessa saknade säte och stämma på riksdagen.³³³

En möjlighet är givetvis att, såsom gjorts ovan, bryta upp den heterogena samling texter som har betecknats som politisk litteratur. Utifrån mer distinkta texttyper kan man sedan resonera kring vilka mottagargrupper som avsändarna avsåg.³³⁴ Problemet med de avsedda mottagarna minskar på detta sätt, men får knappast sin lösning. Anledningen är att premissen för detta angreppssätt – att olika grupper också hade olika intressen och vanor när det kommer till politisk litteratur – delvis är felaktig. Som bland andra Robert Darnton har påpekat är det många gånger svårt att kategorisera en politisk text från 1700-talet som hemmahörig i en folkkultur eller en elitkultur. Särskilt den lättillgängliga paskillen, med dess vanligtvis vulgära och brutala stil, har inte sällan hänförts en mer folklig eller populär publik. Men denna texttyp var inte endast förbehållen de bredare skikten. Också högt utbildade personer ur eliten roades och oroades av dessa smådeskrifter. Detsamma gäller de texter som var knutna till någon känd melodi; att de kunde sjungas ökade givetvis deras tillgänglighet – liksom möjligheterna att lägga texterna på minnet och cirkulera dem vidare muntligen – men det förutsätter knappast någon folklig mottagare.³³⁵

Komna så långt kan vi vända oss till de i sammanhanget mer intressanta reella mottagarna. Att den politiska litteraturen på ett eller annat sätt letade sig fram till de

³³² För kvinnor som politiska aktörer under frihetstiden se t.ex. Norrhem (2007), s. 84–88.

³³³ Detta gör att vi till mottagarna bland annat bör kunna räkna den grupp adliga kvinnor som kom att engagera sig i partipolitiken. Hit hör sannolikt personer som t.ex. Henrika Juliana von Liewen, Hedvig Catarina De la Gardie, Magdalena Elisabeth von Buddenbrock, Eleonora von Höpken, Eleonora Margareta von Fersen, Sara Derith Gyllenborg, Hedvig Charlotta Nordenflycht, Emerentia von Düben och Sigrid Bonde. Carlsson (1981).

³³⁴ Detta är ett vanligt angreppssätt, föreslaget i bl.a. Skuncke, Marie-Christine, ”Medier, retorik och känslor”, *Sjuttonhundratals* (2004), s. 80.

³³⁵ Carlsson (1966), s. 42, 105–107; Darnton (1996), s. 159, 199; Darnton (2010), s. 76–82, passim; Sennefelt (2007), s. 30f, 104. För en allmän angränsande diskussion se Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*. Third Edition (Farnham: Ashgate, 2009 [1978]), s. 94–101.

politiskt inflytelserika personer som den sannolikt huvudsakligen var avsedd att nå, främst i samband med riksdagarna, har redan berörts. Därigenom kom den emellertid också indirekt – tillsammans med övriga politiska rykten och skvaller – att nå familjemedlemmar, släktingar, vänner och bekanta i dessa politiska aktörers omedelbara närhet.³³⁶ Rör vi oss vidare från denna samhällselit närmar vi oss samtidigt sådana grupper som avsändarna var mindre intresserade eller rent ovilliga att nå. En fråga som då infinner sig är vilka som över huvud taget hade förmågan att ta del av den politiska litteraturen.

Sedan några decennier har vi tämligen god kunskap om läskunnigheten i det svenska samhället under 1700-talet.³³⁷ Ju närmare vi kommer samhällseliten desto större läsförmåga finner vi. Den utbredda läsförmågan framgår bland annat av det relativt utbredda bokinnehavet. Vid mitten av seklet ägde ungefär hälften av Stockholms hantverkare och handelsmän böcker.³³⁸ På 1760-talet hade också en majoritet riksdagsbönder, av bouppteckningarna att döma, fått tillgång till ett mindre bokinnehav.³³⁹ En stor majoritet av de borgare som någon gång hade varit riksdagsmän ägde vid samma tid både tryckt och handskriven politisk litteratur, även om det knappast var fråga om några större samlingar.³⁴⁰

Otvetydigt är att det fanns en stark läskultur i Sverige, till stor del beroende på den lutherska traditionens betoning på förmågan att kunna tillägna sig Skriften. Förmodligen hade en majoritet vuxna svenskar en åtminstone rudimentär läsförmåga vid mitten av seklet. Det var i varje fall prästernas bedömning utifrån tidens

³³⁶ Genom brev från sin riksdagsman till bror kunde t.ex. Metta Magdalena Lillie, trots sin relativa isolering på ett litet gods i Västergötland, och trots att hon inte förefaller ha varit särskilt intresserad av politik, hålla sig hjälpligt orienterad om riksdagspolitiken. När ryktet t.ex. nådde henne i april 1742 om att Carl Otto Lagercrantz, överste för Västgöta kavalleriregemente, hade arresterats, karakteriserade hon honom påfallande korrekt som "nästan dän som mästa uphofvet war" till det pågående kriget. Hon fastslog att hattarna hade varit för kriget, medan mössorna hade motsatt sig det, och att de nu skulle få se "vilka som hade wäll rätaste när alt komer till slut". [Lillie] Eriksson (2008), 16/5 1742, s. 128f.

³³⁷ Se t.ex. Johansson, Egil, "The history of literacy in Sweden", Graff, Harvey J. et al (eds.), *Understanding literacy in its historical contexts* (Lund: Nordic Academic Press, 2009 [1977]); Sandin, Bengt, "Folkundervisning under 1700-talet. Problem och utvecklingslinjer", Teleman, Ulf (red.), *Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet*. Nordlund, Småskrifter 7 (Lund: Institutionen för nordiska språk i Lund; Lund universitet, 1985); Jarrick (1992), kap. 3; Lindmark, Daniel, *Pennan, plikten, prestige och plogen. Den folkliga skrivkunnsighetens spridning och funktion före folkskolan*. Album Religionum Umense, 4 (Umeå: Institutionen för religionsvetenskap; Umeå universitet, 1994), kap. 2, s. 189–198; Villstrand, Nils Erik, "Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur", Danielsson, Peter m.fl. (red.), *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter*. Rapporter från Växjö universitet, Humaniora, 5 (Växjö: Växjö universitet, 1999).

³³⁸ Jarrick, Arne, "Visst fanns det en upplysning i Sverige!", Ambjörnsson, Ronny m.fl. (red.), *Upplysningen i periferin*. Idéhistoriska skrifter, 28 (Umeå: Institutionen för idéhistoria; Umeå universitet, 1998), s. 23. Detta var ungefär dubbelt så många som en generation tidigare.

³³⁹ Alexandersson (1975), s. 41–45.

³⁴⁰ Brolin (1953), s. 310–313.

husförhör.³⁴¹ Läskunnigheten ska samtidigt inte överdrivas. Förmågan att läsa är inte absolut, utan skiljer sig i hög grad åt beroende på typ av text. Att flertalet kunde läsa religiösa texter som de redan var bekanta med kan därför knappast tas till intäkt för att samma personer även kunde tillgodogöra sig den politiska litteratur som saken här gäller. Att läsa handskriven text var också svårare än att läsa tryckt.³⁴²

Enskild läsning var emellertid inte nödvändig för att kunna tillägna sig den politiska litteraturen. Det svenska samhället befann sig i mitten av 1700-talet i en dynamisk fas av det utdragna skiftet – inflytelserikt analyserad av språk- och litteraturvetaren Walter J. Ong – mellan en talspråklig och en skriftspråklig kultur.³⁴³ Det skriftliga blev allt viktigare, men ännu hade talspråkskulturen en stark position, till exempel i rättsliga och politiska sammanhang.³⁴⁴ Skiftet liksom samtidigheten framgår tydligt i den politiska litteraturen, som på flera sätt kan ses som en till skrift överförd muntlig offentlighet. De politiska författarna återberättade rykten och underbyggde egna påståenden som de ”hört sedermera säjas” eller ”hört af deras mun”.³⁴⁵ *Den Svenske Observator* inledde sin politiska skvallerexposé på tidstypiskt sätt med uppmaningen: ”Viljen I veta nytt, mina landsmän, så spännen nu upp öronen.”³⁴⁶ Det muntliga i det skriftliga gör sig ständigt påmint. Vissa pamfletter var analytiska i en abstrakt, distanserad och systematisk mening, såsom i en typisk skriftspråkskultur; vanligare var dock att texterna ännu bar präglet av den muntliga kulturens mer upprepande, sammanställande och engagerade

³⁴¹ Johansson (2009).

³⁴² Teleman, Ulf, ”1700-talets språkhistoria i fågelperspektiv: om förhållandet mellan språk och historia”, Teleman, Ulf (red.), *Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet*. Nordlund, Småskrifter 7 (Lund: Institutionen för nordiska språk i Lund; Lund universitet, 1985), s. 7; Jarrick (1992), s. 87; Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet* (Gräbo: Anthropos, 2007), s. 142. Skrivkunnigheten var däremot fortsatt låg, varför det svenska samhället under 1700-talet har betecknats som semilitterat, låt vara med en accessiv skrivförmåga – det fanns nästan alltid tillgång till någon skrivkunnig person. Villstrand (1999), s. 97, passim; Villstrand, Nils Erik, ”Memorialets makt. Bonderiksdagsmän i det frihetstida Sverige som aktörer i en förskriftligad politisk kultur”, *Historisk tidskrift*, 134:2 (2014). Även om flertalet frihetstida riksdagsbönder alltså kunde läsa, så var det likväl många som inte kunde skriva. Alexandersson (1975), s. 41–45; Metcalf (1985), s. 127. Många fortsatte också att underteckna skrifter med sitt bomärke, istället för med en namnteckning. En inventering av bouppteckningar från år 1740 visar dock att två av tre av Stockholms stadsbefolkning, i egenskap av anhöriga, i varje fall kunde skriva sin egen namnteckning, vilket var fyra gånger så många som en generation tidigare. Jarrick (1998), s. 23.

³⁴³ Ong (2007).

³⁴⁴ Collstedt, Christopher, ”Heder och kunskapssyn i 1700-talets medicinvetenskapliga debatt”, Lindstedt Cronberg, Marie & Stenqvist, Catharina (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010), s. 214, 223f; Österberg, Eva, *Tystnader och tider. Samtal med historien* (Stockholm: Atlantis, 2011), s. 61f, 112–114.

³⁴⁵ *Bref från Lisa Husbonde*, KB D 901 [163a], opag.; *Bref till En god Vän*, KB D 351:9, s. 89–108 [376], s. 103.

³⁴⁶ *Den Svenske Observator*, KB D 351:9, s. 477–499 [201], s. 477.

framställningssätt.³⁴⁷ Stilistiskt var texterna många gånger, som tidigare påtalats, utformade som dialoger mellan två eller flera personer. Tal- och skriftspråklighetens samtidighet märks också i riksdagspolitiken. Denna blev som Nils Erik Villstrand har påpekat alltmer förskriftligad. Bland annat ökade betydelsen av inlämnade skriftliga memorial.³⁴⁸ Detta måste emellertid, för att tala med Ulf Teleman, ses i ljuset av en uppläsningsskulturs; den tilltagande skriftligheten åtföljdes paradoxalt nog också av en tilltagande uppläsning. Skriftliga inlagor, besvär, protokoll och domar kunde inte endast föras till protokollet, istället måste allt muntligen kungöras enligt bestämda rutiner för att vinna kraft. I ett annat avseende kan de många och långa inläggen i råd, kollegier, plena, deputationer och utskott synas nog så muntliga och retoriska. Men talarna visste att de talade för protokollet.³⁴⁹ När talandet var över och protokollen skulle justeras var många angelägna om att se till så att protokollföraren hade fått allting helt rätt. Detta var förvisso inte särskilt konstigt, protokollgranskning blev ju också vid denna tid en viktig politisk kampmetod.

Denna talspråkliga och skriftspråkliga samtidighet påverkade alltså, för att återgå till det egentliga ämnet, också tillägandet av den politiska litteraturen. Synen och seendet hade, som Ong uttrycker det, ännu inte helt ersatt hörseln och lyssnandet. Tydligast framträder kanske detta förhållande på tidens tryckta titelsidor, där orden alltefter betydelse utropades med olika stora bokstäver. På samma gång var läsning en i mycket kollektiv företeelse. Högläsning, både i grupp och i enskildhet, var ännu ett mycket vanligt sätt att tillgodogöra sig text på. På krogar, gator och torg, men även i avskildhet i hem och enskilda sällskap, kunde – kan vi anta – andra än de egentliga läsarna lyssna till politisk litteratur.³⁵⁰

Sammantaget fanns de strukturella förutsättningarna för att den politiska litteraturen, på ett eller annat sätt, skulle nå också långt bortom den politiska och sociala eliten. Den har sannolikt endast nått en mindre del av befolkningen, men vi ska ändå inte bli förvånade över att finna adelsfröknar som nedtecknade sentenser från den politiska litteraturen, bönder som sjöng politiska visor, stadsbor som lyssnade till politisk högläsning på lokal och fann anslagna smädeskrifter runt om i staden eller tjänstefolk som överhörde och diskuterade politiska rykten. Att politisk information cirkulerade på detta sätt är egentligen inte förvånande. Människorna levde – hög som låg – tätt inpå varandra. De möttes och samtalande och delade i hög utsträckning en gemensam kulturell tolkningsram. Det fanns också en politisk medvetenhet även i de lägre samhällsskikten, både bland allmogen och hos stadsbefolkningen. Det finns, som

³⁴⁷ Ong (2007).

³⁴⁸ Villstrand (2014).

³⁴⁹ Teleman (1985), s. 6f.

³⁵⁰ Ong (2007), s. 138f; Sennefelt (2011a), s. 103.

Tim Harris har påpekat, inget skäl att betvivla det politiska intresset också i bredare samhällsskikt, som både hade tillgång till politisk information och som förvisso berördes av politiska beslut.³⁵¹

Så långt distinktionen mellan de avsedda och de reella mottagarna. Ett annat sätt att problematisera mottagandet på är att särskilja dem som ansågs ha, från dem som inte ansågs ha, politisk habilitet. I vissa fall nådde den politiska opinionsbildningen också dem som egentligen inte alls hade tilltalats och som inte erkändes som politiska subjekt, i andra fall tilltalades dessa helt avsiktligt. När personer och grupper som av hävd betraktades som politiska objekt snarare än subjekt tilltalades och involverades eller enbart upplevde sig tilltalade och involverade innebar det att det politiska subjektskapet omförhandlades. Opinionsbildningen kan på så sätt förmodas ha förändrat dessas självbild och bidragit till en bredare politisk formering. Denna politisering visade sig också svår att bryta. De som en gång hade tilltalats upplevde sig snart tilltalade igen.³⁵²

Mot slutet av frihetstiden restes alltmer högljudda krav på ett utsträckt politiskt subjektskap, krav som även började artikuleras på de formella och legitima arenorna. Riddarhusmemorialet *Tankar över människans politiska olikhet* krävde exempelvis jämlikhet mellan samtliga medborgare, medan tidningen *Folkets Röst* 1769 begärde rösträtt för rikets samtliga mogna män. 1771 fastslog Gustav III i ett tal till ständerna att han önskade betraktas som den förste medborgaren bland ett fritt folk.³⁵³ 1772 kunde Gustav III enkelt avskaffa de fundamentallagar som hade utgjort förutsättningarna för frihetstidens politiseringsprocess. Politiseringens resultat – föreställningen om ett utsträckt politiskt deltagande – var emellertid nu en levd erfarenhet och en politisk realitet som inte kunde avföras med samma lätthet. Svårigheterna att mot denna bakgrund skänka legitimitet till en stark kungamakt skulle prägla politiken under den gustavianska epoken.³⁵⁴

Viktigt att notera är dock att denna förändringsprocess inte innefattade kvinnorna. Med tilltal som ”hvar ärlig svensk man”, som möter oss i otaliga varianter i den politiska

³⁵¹ Harris, Tim, ”Introduction”, Harris, Tim (ed.), *The Politics of the Excluded, c. 1500–1850*. Themes in Focus (Basingstoke: Palgrave, 2001), s. 8f; Sennefelt (2001), s. 88f, 134; Nordin (2009), kap. *Opinioner – Politik*, särskilt s. 234f; Sennefelt (2011a), passim, t.ex. s. 68–72, 103–122, 140f, 215.

³⁵² Se härom Sennefelt (2001), s. 314; Sennefelt (2011a), s. 273.

³⁵³ Metcalf (1985), s. 153f.

³⁵⁴ För den gustavianska kungamaktens legitimitetskamp se framför allt Alm (2002a); Hallberg (2003), kap. 7; Mattsson (2010).

litteraturen, konstruerades ett inklusivt manligt Vi som kunde appellera till stora grupper män. Någon motsvarande diskursiv inkludering av kvinnor i den politiska gemenskapen förekom inte. Endast vid några få tillfällen utgav sig författarna för att vara kvinnor.³⁵⁵ Än mer sällan vände sig författarna uttryckligen till en kvinnlig publik. Kvinnorna agerade förvisso de facto som politiska aktörer, även om det reella politiska handlingsutrymmet gradvis krympte, och de tog helt säkert del i den politiska kommunikationen, men offentligheten och det politiska subjektet fick en allt tydligare manlig profil.³⁵⁶

Det sätt på vilket jag ovan har beskrivit frihetstidens politiska offentlighet knyter i ett teoretiskt hänseende an till Robert Darntons karaktärisering av en mer inklusiv allmän opinion i 1700-talets Frankrike.³⁵⁷

Darnton framhåller att vi inte bör betrakta offentligheten under *ancien régime* som en arkaisk kontrast till modernitetens mediala brus. Kommunikationsmöjligheterna var tvärtom förvånansvärt goda och samtalet så livligt att det är relevant att tala om ett informationssamhälle. Vi bör, enligt Darnton, förstå detta som inklusivt, intertextuellt och intermedialt. Informationen spreds inte linjärt, från aktiva avsändare till passiva mottagare, och den sipprade inte ner från en avskärmad elit. Som vi har sett också rörande frihetstida förhållanden var avsändarna många gånger inte hemmahöriga i samhällseliten, och många texter är svåra att placera vare sig i någon form av folk- eller elitkultur. Darnton är över lag skeptisk till spridningsbegreppet eftersom det implicerar ett fixerat och autentiskt budskap. Kommunikationen förändrade istället det kommunicerade meningsinnehållet. Interaktionen mellan olika aktörer, texter och medier skapade en uppsjö varianter av det tidigare budskapet. En tjänsteflicka som snappat upp ett politiskt rykte återberättade det inte på samma sätt som hennes herrskap gjorde brevlades. Vill vi förstå den ”allmänna politiska opinionen” – det begrepp som Darnton föredrar framför offentlighetsbegreppet – är det därför sällan meningsfullt att söka en originell avsändare och en ursprunglig text. Medvetet och

³⁵⁵ *Bref från Anna Fiolla till Consistorium i Riket*, KB D 901 [164]; *Bref från Lisa Husbonde*, KB D 901 [163a]; *Critique öfwer föregående gratulation*, KB Vf 82, nr 8 [168:1]; ”Ett Fruentimmers swar på thet skamlöse Pasquil som wid närwarande Riksdag utkommit”, Carlsson (1967a) [235:8]; *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1].

³⁵⁶ Karlsson Sjögren (2006), 88–91, 190; Norrhem (2007), s. 169, passim; Sennefelt (2011a), s. 24, 124, 167, 177f, 200–205, 223f, 282f.

³⁵⁷ Darnton (1996); Darnton (2000).

omedvetet lade människor till och drog ifrån det som de läste och hörde, och de rörde sig ledigt mellan olika medier. Av dessa anledningar är det mindre fruktbart att avgränsa en typ av text, ett särskilt medium eller en social krets från andra texter, medier och kretsar. Analytiskt bör dessa istället förstås som delar i ett sammanflätat kommunikationssystem.³⁵⁸

Detta är ett synsätt som jag väsentligen finner giltigt också för den frihetstida politiska offentligheten eller opinionen. Ett förtydligande om den inklusiva karaktäriseringen kan dock behöva göras. Det beskrivna informationssystemet gör att vi aldrig kan hänföra kommunikationen till ett exklusivt socialt sammanhang. Människorna interagerade hela tiden över de sociala gränserna, och skriftlig kommunikation överfördes ständigt i muntlig form och vice versa. Därmed dock inte sagt att alla människor och alla grupper hade tillgång till samma information. Många fick hålla till godo med falska rykten, grova missuppfattningar eller rudimentära berättelser. Med inklusiv avses som sagt inte heller en normativt inkluderande offentlighet. Tvärtom fanns det en stark misstro mot offentliga åsiktsbrytningar och politiska samtal, åtminstone om de skedde inför eller än värre med politiska objekt. Uppfattningen att det var legitimt att vända sig till allmänheten, vilken blev mer utbredd först i slutet av seklet³⁵⁹, lyser i huvudsak med sin frånvaro under den aktuella perioden.³⁶⁰

³⁵⁸ Darnton (1996), särskilt kap. 7; Darnton (2000).

³⁵⁹ Sennefelt (2006), s. 42; Lindberg (2014), s. 36f.

³⁶⁰ Med detta sagt finner jag Jürgen Habermas inflytelserika tolkning av 1700-talets offentlighet – som i hög grad utgör den fond mot vilken Darnton ska förstås – mindre fruktbar när vi vill förstå frihetstidens offentlighet. Se Habermas (2003). Kritiken mot Habermas teori om en ny borgerlig offentlighet, liksom mot användningen av teorin, är omfattande och varierad. För att endast ta några exempel kan nämnas teorins oförmåga att beakta könsdimensionen och den borgerliga offentligheten som en specifikt manlig sfär; dess inslag av marxistisk teleologi som bland annat har medfört ett missvisande fokus på den framväxande medelklassen och en oförmåga att se ett bredare socialt inslag; idealiseringen av den borgerliga offentlighetens kritiska, rationella och egalitära drag; missuppfattningen att den borgerliga offentligheten endast föregicks av en typ av offentlighet, den så kallat representativa. Se t.ex. Landes, Joan B., *Women and the public sphere in the age of the French revolution* (Ithaca/London: Cornell University Press, 1988); La Vopa, Anthony J., "Conceiving a public. Ideas and society in eighteenth-century Europe", *Journal of Modern History*, 64 (1992); Cowan, Brian, "What was Masculine about the Public Sphere? Gender and the Coffeehouse Milieu in Post-Restoration England", *Historical Workshop Journal*, 51 (2001); Cowan, Brian William, "Mr. Spectator and the Coffeehouse Public Sphere", *Eighteenth-Century Studies*, 37:3 (2004); Sennefelt (2011a), s. 22f. Kritiken innebär förvisso inte att alla de iakttagelser som Habermas gör saknar relevans för frihetstiden. Många av de politiska författarna vände sig t.ex. explicit till "allmänheten" eller "publicum". För en begreppshistorisk utredning se Gunn, J.A.W., "Public opinion", Ball, Terence et al (eds.), *Political innovation and conceptual change. Ideas in context*, 11 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989); Nordbäck (2004), s. 170f, 353; Lindberg (2014), s. 22–24. Med hjälp av förnuft, logik och bevisföring hoppades författarna kunna övertyga allmänheten om argumentens bärkraft. Detta påminner en hel del om den principiellt egalitära arena som Habermas har beskrivit; där det var deltagarnas argument, inte deras personliga status, som skulle fälla avgörandet, där den ofrälse och aristokraten kunde tilltala varandra på lika villkor – som om de vore jämlika – där argumenten skulle ställas mot varandra i öppenhet, och där allmänheten tillskrevs en förmåga att avgöra olika sanningsanspråk. Men författarna

Sammanfattande analys

Kapitlet inleddes med en nytolkning av det välkända förhållandet att rikspolitiken under frihetstiden blev en angelägenhet för många fler jämfört med tidigare, att allt fler fick reellt inflytande över den förda politiken samt att fler än någonsin kunde iakttä och informera sig om politiken på håll. Denna tilltagande politisering blir särskilt tydlig under periodens sista år. Här har emellertid visats att politiseringen bör förstås som en förändringsprocess som pågick under hela frihetstiden, låt vara att förändringen var större vid vissa tidpunkter. Åren kring 1740 var en sådan särskilt dynamisk tid. Än större var dock förändringen under epokens inledande år, då bland annat riddarhusets klassindelning avskaffades och kungamakten fick se sig akterseglad av ett starkt riksråd. Att politiseringen under frihetstidens första hälft ökade från en låg initial nivå har förmodligen bidragit till att dölja det faktum att den likväl ökade mycket kraftigt, något som också torde ha bidragit till att tidigare forskning framför allt har velat peka ut politiseringen under periodens senare hälft som särskilt stor och intressant.

En helt avgörande strukturell förutsättning för denna politiseringsprocess var att de nya fundamentallagarna avförde kungamakten som maktcentrum utan att ersätta den med någon annan väl definierad och avgränsad institution. Tvärtom erbjöd de aktörerna ett stort tolknings- och därmed också handlingsutrymme gällande vilka som ytterst skulle fälla politiska avgöranden och hur detta skulle ske. När det inte tycktes möjligt att uppnå framgång i ett politiskt avgörande i en vedertagen församling hade därför aktörerna alltid det taktiska alternativet att försöka ändra ramarna för beslutet och flytta det till ett annat forum där utsikterna syntes bättre, eller att inkludera fler i beslutet – aktörer som kunde antas vara mer välvilligt inställda till den egna positionen eller som var möjliga att påverka. Gång efter annan lyckades företrädare för en oppositionell minoritetsposition på detta sätt omtolka fundamentallagarna och vidga det politiska deltagandet så att de politiska aktörerna över tid blev allt fler, utan att detta hade varit det egentliga syftet. Förstådd på detta sätt framstår politiseringsprocessen som en oavsedd effekt av motsättningarna inom den politiska eliten, vilken ofrånkomligen fick se sitt eget politiska inflytande minska. Konflikterna tvingade aktörerna att vända sig utåt, i allt vidare cirklar, för att i utbyte mot politiskt inflytande och erkännande vinna eget politiskt stöd. Då inflytandet och erkännandet svårligen kunde dras tillbaka kom det att permanentas. Processen kan beskrivas som centrifugal och närmast irreversibel och kan följas längs med ett antal samtidiga utvecklingslinjer.

gjorde detta med en påtaglig ambivalens, under ständiga ursäktanden, uppenbart medvetna om det tvivelaktiga i att diskutera rikets hemligheter utanför de slutna och legitima politiska arenorna, med personer som saknade politisk habilitet.

Den första gick från kungamakt över rådet för att sluta i ett ständervälde och var i huvudsak avslutad åren kring 1740. Den andra gick från en ständerförsamling som var nästan helt dominerad av adeln till en i vilken även de ofrälse stånden hade stort politiskt inflytande och agerade med stort självförtroende. Denna utveckling hade precis inletts vid tiden för denna studie. Den tredje gick från ståndens respektive eliter till deras majoriteter och var långt kommen redan 1740. Den fjärde och sista utvecklingslinjen gick från politikens centrum – riksdagen i Stockholm – till personer och platser som inte fick politiseras, som sågs som mer eller mindre illegitima i politiskt hänseende. Inom ramen för de oföränderliga frihetstida grundlagarna gick det att åstadkomma tämligen omfattande maktförskjutningar.

Ur processen kan härledas ett flertal viktiga följder. Det är bland annat rimligt att anta att politiseringen accentuerade den moralpolitiska konflikten, såtillvida att den snabba ökningen av antalet politiska aktörer också torde ha ökat misstänksamheten och skärpt kampen om var gränsen mellan politiska subjekt och objekt borde dras. Det finns också anledning att tro att politiseringen bidrog till en bredare politisk formering och en ökad politisk subjektstillblivelse, både för att fler erkändes som subjekt och för att fler själva började betrakta sig som sådana. De riksdagsmän som fick detta erkännande blev under perioden fler, samtidigt som fler fick ett större reellt politiskt inflytande. Den enskilda riksdagsmannen fick fler och mer betydelsefulla politiska spörsmål att ta ställning till, samtidigt som hans individuella ställningstaganden blev av större vikt. Detta bör sammantaget ha ökat hans politiska kompetens och förändrat hans politiska självbild. Processen skapade emellertid inte endast fler deltagare, utan också fler åskådare och åhörare. Politiseringen nådde även dem som aldrig avsetts och bibringade dem uppfattningen om att de var, eller borde vara, delaktiga i rikspolitiken som vore denna en gemensam angelägenhet. Detta kan delvis förklaras av att deltagarna helt enkelt var fler och att politiken därmed fick en naturligt större kontaktyta med utomstående. Men det hängde också samman med att det ökade antalet deltagare kom att förändra förutsättningarna för politisk konflikt och interaktion.

Den förändring som kapitlet har uppehållit sig vid är den ökade omfattningen – sannolikt också den ökade politiska betydelsen – av politisk opinionsbildning, särskilt med avseende på den partipolitiska handskrivna litteraturen och de olika praktiker och aktörer som var knutna till denna. I takt med att antalet politiska aktörer ökade förefaller det rimligt att förutsättningarna för sociomateriell påverkan skulle ha försämrats och fått minskad politisk betydelse. När de majoriteter som skulle formeras och upprätthållas blev allt större visade det sig också svårare att åstadkomma detta på det traditionella sättet, vilket inbegrep bland annat utbyte av gåvor och tjänster, inom ramen för aktörernas sociala nätverk. I relativa termer bör istället betydelsen av politisk opinionsbildning och mer idéorienterad mobilisering, med vilken det var möjligt att på ett helt annat sätt påverka många, ha ökat i motsvarande grad. Den politiska

opinionsbildningen utgör en väsentlig del av politiseringsprocessen. Särskilt viktig tycks den ha varit inför riksdagarna och i samband med de inledande valförrättningarna. Aktörerna gav också uttryck för en grundmurad tro på, inte sällan också oro för, att den politiska opinionsbildningen vann stor spridning och utövade stor politisk påverkan på många. Som exempel på denna tro kan nämnas hur angelägna många var att såväl muntligen som skriftligen gå i svaromål mot politiska meningsmotståndare samt ge dessa svar största möjliga genomslag. Ett annat uttryck för den stora betydelse som samtiden tillskrev opinionsbildningen kan ses i ljuset av censuren och fördömandet av politisk deliberation; opinionsbildningen motarbetades hårdhänt och oförtröttligt, ändå var många uppenbart beredda att ta stora personliga risker för att kunna framföra sina åsikter. Den starkaste indikationen på att opinionsbildningen ansågs vara och var politiskt betydelsefull är emellertid själva förekomsten av det stora antalet politiskt opinionsbildande texter. Dessa visar att de politiska aktörerna såg ett behov av att bilda politisk opinion också utanför riksdagens plena, deputationer och utskott. Antalet tryckta och handskrivna politiska texter ökade kraftigt under frihetstidens sista år. Här har framhållits att också åren kring 1740 måste ses som en sådan särskilt expansiv tid, något som inte är förvånande med tanke på de partipolitiska motsättningar som då växte fram.

Också avhandlingens partipolitiska perspektiv tar sin utgångspunkt i politiseringsprocessen. Här förstås partiväsendets omfattande förändringar under perioden som en del av och ett uttryck för en betydligt större förändringsprocess. Det ökade antalet deltagare i politiken tvingade de initialt mycket små nätverksbaserade partigrupperingarna att förändras, en förändring som framstår som särskilt intensiv åren kring 1740. Partierna bestod av allt att döma ännu av ett förhållandevis litet antal personer, men hade likväl vuxit, särskilt bland adeln. De bör sannolikt också fortsatt ses som decentraliserade, informella och löst sammansatta grupperingar, men fick samtidigt allt tydligare organisatoriska drag, med en större förmåga till samordning och långsiktig måluppfyllelse. Partierna ska dock inte heller efter dessa förändringar förväxlas med partierna vid frihetstidens slut, än mindre givetvis med några moderna partier.

Till följd av det dåliga källäget – huvudsakligen orsakat av att partipolitiken ansågs vara en djupt illegitim verksamhet, varför de inblandade kom att undanröja dess spår – är det svårt att studera partierna som organisationer. Ändå är det framför allt just partiinstitutionerna som har stått i blickfånget för den tidigare partiforskningen. Denna avhandling och detta kapitel har ett annat fokus; att utforskandet av den frihetstida partipolitiken är i behov av nya grepp blir tydligt inte minst i ljuset av att fältet inte har ägnats någon större uppmärksamhet under senare decennier. Istället för att försöka avtäcka de svårfångade partiinstitutionerna studeras här den politiska opinionsbildningen i vilken partipolitiken, i anonymitetens skydd, framträder med en

helt annan skärpa. Den politiska litteraturen ger oss inte mycket kunskap om partiinstitutionerna – exempelvis i hur stor utsträckning som dessa stod som avsändare för de opinionsbildande texterna, en viktig fråga som här måste lämnas öppen – men desto mer om de båda partiberättelser som stod emot varandra i offentligheten och som representerar två distinkt olika sätt på vilka författarna, med utgångspunkt i samma moralpolitiska erfarenheter och förväntningar, sökte göra politiken begriplig och meningsfull. Som nämnts är det sannolikt att opinionsbildningen och dessa partiberättelser hade stor politisk betydelse samt att denna betydelse ökade i takt med att politiseringsprocessen fortskred.

Förändringen kan även ses i hur den politiska samtalsformen förändrades. Den äldre deliberationen – didaktisk, förespeglat opartisk och socialt exkluderande – kom alltmer att överges till förmån för en mer tydligt opinionsbildande, konfliktorienterad och socialt inkluderande argumentation, trots att den senare regelmässigt ådrog sig omfattande och, som vi ska se, allvarlig kritik för att skapa missämja, förleda de enfaldiga och sprida farlig förargelse. Långsamt växte det fram en större acceptans för offentlig politisk opinionsbildning och politiska meningsmotsättningar. Än så länge var dock de partipolitiska opinionsbildarna i första hand hänvisade till den handskrivna politiska litteraturen och viktigast var pamfletterna, de politiska allegorierna och äventyren samt de politiska smädeskrifterna. Även om medvetenheten om censuren och repressionen skiner igenom i en del texter var de flesta förvånansvärt rättframma och polemiska i sina partipolitiska ställningstaganden. Den tryckta politiska litteraturen utmärks däremot av en helt annan försiktighet, även om spår av partipolitiken kan ses också där.

Ett stort bekymmer när man studerar den partipolitiska opinionsbildningen under denna tid är svårigheterna att kvantifiera genomslaget. Kapitlet har emellertid, med utgångspunkt i Robert Darntons resonemang om samtidens inklusiva allmänna opinion, tydliggjort att det finns mycket som talar för att samtiden gjorde en korrekt bedömning när de trodde sig veta att texterna nådde många. I Stockholm, rikspolitikens otvetydiga centrum, var den partipolitiska opinionsbildningen, särskilt under riksdagarna, lätt tillgänglig. Smädeskrifter anslogs runt om i staden. I sällskapslivet, liksom på krogar och kaffehus, gator och torg, var det möjligt att låna och få, läsa och lyssna till samt inte minst diskutera och få tillgång till andras tolkningar av den politiska litteraturen. Många har sannolikt huvudsakligen tillgodogjort sig den politiska litteraturen på ett sådant indirekt sätt, vilket givetvis har påverkat deras reception av den. Även om det förekom en mer samordnad distribution, också i partiernas direkta regi, cirkulerade sannolikt texterna utanför Stockholm i första hand med hjälp av avskriftscirkulation. Denna innebar att texterna cirkulerade, som lån eller gåvor, genom resor eller korrespondens, inom de sociala nätverken. Innan texterna returnerades eller skickades vidare gjordes ibland också avskrifter, för eget eller andras bruk, så att antalet

kopior i cirkulation ökade för varje led. Avskriftscirkulationen illustrerar hur angelägna vissa var att avhjälpa det politiska informationsunderskott som blev följderna av censur och tidens tystnadskultur, men den visar också att vare sig tryckpressen eller en samordnad och intentionell distributionsform var nödvändig för att skapa en vidsträckt skriftlig offentlighet. Genom de sociala nätverkens resor och korrespondens upprätthöll den politiserade och ståndsoverskridande provinseliten kontakten med politikens centrum i Stockholm. Som nämnts var det emellertid inte endast de avsedda mottagarna som politiserades. Det politiska samtalet nådde och påverkade också dem som avsändarna varit ointresserade av eller ovilliga att nå, och kan därför inte förstås som socialt exklusivt. Det samma gäller den partipolitiska litteraturens avsändare. Med ledning av samtidens författarangivelser och i linje med tidigare forskning har visats att den typiska författaren av handskriven politisk litteratur var en universitetsutbildad man med högre eller lägre tjänst inom den centrala förvaltningen. Många åtnjöt i egenskap av medelålders adelsmän, verksamma som riksråd eller riksdagsmän, ett högt socialt och politiskt anseende. Än fler var emellertid yngre, ofrälse och i avsaknad av formell politisk makt. Texterna kan inte på något enkelt sätt hänföras till enbart en snäv samhällselit.

Kort politisk kronologi 1735–43

1735

14 juni

Sverige och Frankrike antar en försvars- och subsidietraktat.

5 augusti

Rådet förlänger 1724 års försvarstraktat med Ryssland.

augusti–oktober

Polska tronföljdskriget avslutas. Frankrike ratificerar inte traktaten med Sverige och subsidieutbetalningarna uteblir.

1736

vårvintern

Krig utbryter mellan Ryssland och Osmanska riket.

mars

Rådet utfärdar en förordning mot de pamflettister som har kritiserat dess politik och låter cirkulera handlingar till sitt försvar.

1737

juli

Krig utbryter mellan Österrike och Osmanska riket.

1738

13 maj

Riksdagen öppnas.

20 maj

Carl Gustaf Tessin talar till ständerna om ett "hederligt deltagande och ett nesligt stillasittande".

10 oktober

Sverige och Frankrike antar en försvars- och subsidietraktat.

5 november

Jacob Serenius predikar inför ständerna om "onda rådslagare".

18 december

Arvid Horn tar avsked som kanslipresident och lämnar rådet.

1739

mars

Riksråden Bielke, Hård, Barck, Bonde, Creutz och Taube licentieras och lämnar rådet. Elva nya riksråd utses.

13 april

Carl Gyllenborg väljs till ny kanslipresident.

19 april

Riksdagen avslutas.

17 juni

Malcolm Sinclair mördas.

september–oktober

Svenska trupper översänds till Finland.

september

Osmanska riket sluter fred, först med Österrike och sedan med Ryssland.

december

Sverige och Osmanska riket antar en försvarstraktat.

1740

14 augusti
oktober
4 december

Rådet sammankallar ständerna.
Karl VI av Österrike och Anna Ivanovna av Ryssland dör.
Riksdagen öppnas.

1741

8 januari
10 februari
22 februari
26 februari
mars
20 mars
3 april
21 juli
28 juli
21 augusti
22 augusti
23 augusti
24 november
25 november

Sekreta utskottet inrättar och delegerar underhandlingarna med främmande makt till Sekretissimum.
Sekreta utskottet hänskjuter beslutet om truppsammandragning till befälhavaren i Finland, Henrik Magnus von Buddenbrock.
Andreas Rhyzelius predikar inför ständerna om ”ett rikets oundgängliga fall och förstöring”.
Johan Gyllenstierna arresteras.
Förräderikommissionen inleder sitt arbete.
Sverige och Frankrike utökar och förlänger den förra försvars- och subsidietraktaten.
Flottan beordras avsegla till Finska viken.
Stora sekreta deputationen fattar beslut om att förklara krig mot Ryssland.
Sveriges krigsförklaring mot Ryssland tillkännages.
Ständerna fastslår förräderikommissionens domar och straff.
Riksdagen avslutas.
Svenska och ryska styrkor drabbar samman vid Villmanstrand.
Ulrika Eleonora dör.
Elisabet Petrovna griper makten i Ryssland.

1742

20 augusti
24 augusti

Riksdagen öppnas.
Den svenska huvudarmén i Finland kapitulerar.

1743

22 juni
23 juni
7 augusti
12 september

Dalupproret slås ned i Stockholm.
Adolf Fredrik väljs på rysk anmodan till svensk tronföljare.
Sverige och Ryssland sluter fred.
Riksdagen avslutas.

Kapitel 4.

Hattberättelsen om frihet och herravälde

Inledning

De båda följande kapitlen undersöker i första hand hattberättelsen. Det första handlar om hur hattberättelsen begripliggjorde den politiska samtiden i ljuset av en förespeglad underkastelse. Beroendetillståndet förklarades, i enlighet med en republikansk erfarenhet, ha sin upprinnelse i ett moralpolitiskt förfall. Eftersom medborgarnas dygd korresponderade med rikets tillstånd kom snart ett inre slaveri under egennyttiga begär att materialisera sig i ett yttre slaveri. Enligt hattberättelsen hade ett sådant inre förfall sedan en tid medfört två olika, men tätt förbundna, former av illegitim dominans. För det första förklarades ett alltmer egenmäktigt riksråd ha berövat ständerna deras frihet. Detta var att betrakta som ett oligarkiskt tyranni, inte olikt den ofrihet som ständerna hade undkommit mindre än en generation tidigare. För det andra hade rådsregimen av omsorg om den egna, inte den allmänna, säkerheten, uppgivit rikets oberoende, främst i förhållande till Ryssland. Berättelsens sensmoral var att det moralpolitiska förfallet måste hejdas: dels borde ständerna avsätta de falska riksråden, dels borde en vidare moralpolitisk restaurering initieras bland medborgarna.

Kapitlet består av två delar, som tematiskt och kronologiskt analyserar hattberättelsen under åren 1735–41. I kapitlets första del undersöks hur hattberättelsen begripliggjorde regimens förespeglade beroende, vilket ledde fram till regimskiftet på riksdagen 1738–39. I fokus står rådets förlängning av en försvarstraktat med Ryssland 1735, som på samma gång ansågs uttrycka underkastelse i förhållande till Ryssland och lagvidrig egenmäktighet gentemot ständerna. Därefter undersöks hur hattberättelsen, också efter regimskiftet, såg ett fortsatt moralpolitiskt förfall bland den vidare gruppen medborgare. Utgångspunkten för denna analys är mordet på Malcolm Sinclair och den intensifierade debatten om ett svenskt anfall på Ryssland. I kapitlets andra del undersöks hur hattberättelsen begripliggjorde krigsutbrottet 1741 och hur förfallet vändes i en moralpolitisk restaurering.

Ett moralpolitiskt förfall

Ett hederligt deltagande och ett nesligt stillasittande

För att kunna analysera hattberättelsen måste först det händelseförlopp som föregick riksdagen 1738–39 och som berättelsen försökte begripliggöra tecknas i sina huvuddrag.

1731 års riksdag hade avslutats med att ständerna i största hemlighet hade givit rådet ett nytt mandat att verka för ett revanschkrig mot Ryssland, förutsatt att goda konjunkturer skulle visa sig.³⁶¹ Goda konjunkturer – tidens uttryck för att gynnsamma möjligheter att agera i det europeiska statssystemet plötsligt hade infunnit sig, vilka borde utnyttjas innan de lika snabbt försvann – lät inte heller vänta på sig. 1733 utbröt polska tronföljdskriget. Frankrike stödde den forne polske kungen Stanisław I Leszczyński, som ursprungligen hade fått sin krona genom Sveriges och kanslipresidenten Arvid Horns personliga förmedling. Mot honom stod hans motkandidat, Fredrik August av Sachsen, understödd av Österrike och Ryssland. Frankrike behövde Sveriges aktiva militära stöd varför förhandlingar, som ytterst riktade udden mot Ryssland, inleddes.

Rådet hade nu att ta ställning till huruvida förutsättningarna för ett anfall mot Ryssland verkligen förelåg. Kärnfrågan var Frankrike och dess motsägelsefulla och ombytliga hållning till Sverige. Konjunkturerna syntes dock goda och när den märkbart oroad ryska regeringen försökte förnya 1724 års fördrag, redan två år innan detta skulle löpa ut, avvisade rådet förslaget. Förhandlingarna med Frankrike drog emellertid ut på tiden, samtidigt som de ryska arméerna i Polen blev alltmer segerrika. Stanisław I Leszczyński tvingades ta sin tillflykt till Danzig som snart var belägrat. Osmanska riket distanserade sig från ett ingripande och Storbritannien gjorde klart att man inte ville se ett svenskt ingripande. En fransk flotteskader i Östersjön kallades hem och planerna på ett svenskt anfall mot Sankt Petersburg eller en svensk hjälpkär i Polen fick tills vidare anstå. Det enda bestående resultatet av de svensk–franska förhandlingarna så långt var att Frankrike hade fått tillåtelse att köpa vapen och ammunition från kronans förråd samt värva svenska officerare till Danzigs försvar. Flera hundra svenskar anslöt sig småningom också till Stanisław I Leszczyński trupper. Motgångarna medförde dock att Frankrike nu ökade sitt utlovade stöd för en svensk intervention. För att avgöra frågan lät rådet inkalla ständerna, vilka samlades i maj 1734.

³⁶¹ Nedanstående händelsereferat bygger, när inget annat anges, på Carl Gustaf Malmström och Olof Jägerskiölds både översiktsverk, vilka fortfarande är de som mest ingående har studerat periodens diplomatiska historia, se Malmström bd 2 (1893–1901), s. 145–167, 180–215, 230–243, 247f, 250f, 255–57; Jägerskiöld (1957), s. 92–131.

Ständerna förnyade sitt tidigare mandat: ett svenskt anfall på Ryssland skulle förberedas och möjliggöras men sätts i verket först om Danmarks neutralitet kunde garanteras, om Frankrike var berett att erbjuda omfattande subsidier och om Ryssland redan befann sig i krig. Dessa kriterier var dock inte uppfyllda, särskilt inte sedan Danzig hade fallit och Stanislaus tvingats fly. Rådet försökte ändå utverka subsidier från Frankrike. Detta fick samtidigt inte leda till en definitiv brytning med de andra stormakterna, framför allt inte med Storbritannien och Ryssland. Misstron mot de ständigt skiftande franska intressena var också stor.

I juni 1735 lyckades rådet också få ett alltmer pressat Frankrike att sluta en överenskommelse som tillerkände Sverige mycket stora franska subsidier utan egentliga motprestationer. Ryktet om storleken på de utlovade subsidierna tycks snabbt ha fått stor spridning, något som inte minst väckte hopp inom den svenska officerskåren som prövats hårt sedan demobiliseringen efter det förra kriget. Samtidigt med att den svensk-franska traktaten slöts gjorde emellertid den ryske ministern greve Michail Petrovitj Bestuzjev-Rjumin en ny framstöt om att förnya en tidigare svensk-rysk försvarstraktat som höll på att löpa ut. En förnyelse låg i linje med Horns förda balanspolitik och skulle demonstrera att Sverige inte ensidigt underordnat sig franska intressen. Den utlovade också oväntat goda villkor, bland annat fortsatt baltisk tullfrihet på spannmål. I augusti förnyades därför traktaten. Frankrike, vars intresse av Sverige på nytt hade minskat sedan polska tronföljdskriget plötsligt hade tagit slut, valde då att inte ratificera traktaten med Sverige. Också Storbritannien drog sig av samma anledning ur alla subsidieförhandlingar med Sverige.

För rådet i allmänhet och Horn i synnerhet, som redan på den föregående riksdagen hade fått se sin utrikespolitiska auktoritet kraftigt försvagad, representerade detta ett stort misslyckande. Riket stod utan såväl subsidier, vilka var helt nödvändiga för att kunna föra en revisionistisk politik mot Ryssland, som västliga säkerhetsgarantier. Händelsen hotade också att diskreditera Horn och den rådsmajoritet som stod bakom traktatsförnyelsen med Ryssland. Det var nu möjligt att göra gällande att man hade gått emot ständernas beslut och slutit förbund med Ryssland och mot Frankrike istället för att göra såsom man hade anbefallits.³⁶²

Det var också på detta sätt som de oppositionella kom att begripliggöra händelsen. Först hade rådsmajoriteten undlåtit att utnyttja de polska konjunkturen, sedan hade den, i öppet trots mot ständernas uttryckliga vilja, anslutit riket till den ryska sfären på

³⁶² Resonemanget går tillbaka på Göran Nilzén som övertygande har argumenterat för att rådsmajoritetens hantering av traktatförnyelsen bör förstås som resultatet av en misslyckad balanspolitik och en politisk felbedömning, och inte såsom äldre forskning, däribland Malmström och Jägerskiöld, har velat hävda, ett försök att avsiktligt omintetgöra ett svenskt närmande till Frankrike. Nilzén (1971), t.ex. 133f, 160–164.

ett för Frankrike fientligt sätt. Vad som föreföll vara regimens³⁶³ ovilja att utnyttja de goda konjunkturerna gentemot Ryssland underströks också av den fortsatta händelseutvecklingen. När krig utbröt mellan Ryssland och Osmanska riket 1736 kunde rådet, utan vare sig säkerhetsgarantier eller subsidier, inte göra något. Motsättningarna i rådet förvärrades därtill ytterligare sedan Frankrike, genom sin ambassadör greve Charles Louis de Biaudoa de Casteja, drog tillbaka sitt stöd till Horn och istället inledde ett mer etablerat samarbete med hattarna och rådsminoriteten, ledd av greven och riksrådet Carl Gyllenborg.³⁶⁴

Det var således en svårt trängd och påtagligt oroad rådsregim som mötte ständerna när dessa samlades i Stockholm i maj 1738. Att traktatsförnyelsen hade politisk sprängkraft och att regimen skulle ansättas av en starkare opposition än tidigare hade om inte annat framgått av den politiska litteratur som nu cirkulerade.³⁶⁵

Vi ska undersöka hur hattberättelsen begripliggjorde dessa händelser genom att se närmare på en särskild trop, vilken kom i cirkulation vid riksdagens inledning 1738.

Vid ett av sina första framföranden på den just öppnade riksdagen 1738 kom den nyvalde lantmarskalken Carl Gustaf Tessin att tala om tillståndet i riket. Vissa räknade Tessin till hattoppositionen. Ändå tycks han ha åtnjutit stor respekt i flera läger, vilket bland annat hade sin förklaring i att drottningen hade försökt förhindra hans val till lantmarskalk. Tessin framstod här som en förkämpe för ståndet och ständernas rätt att välja sina egna företrädare. Efter en förbindlig inledning, i vilken han bland annat fastslog hur "angelägit lugnet är för dem, som nyligen stormen undkommit", kom emellertid Tessin till vad som tycks ha varit hans egentliga ärende, nämligen att påpeka att rikets adel borde agera med "ett hederligt deltagande, när så påtränger, uti vår werlds allmänna rörelse" och inte med "ett nesligt stillasittande och en blygsam ro".³⁶⁶

³⁶³ Jag kommer i det följande att använda "regim" som ett analytiskt begrepp för den partipolitiska rådmajoriteten. I samtiden omtalades riksrådet som "regering", "senat", "ministär" eller kort och gott "rådet". Dessa benämningar kunde då avse såväl kanslipresidenten och dennes närmast förtrogna riksråd som rådet i sin helhet. Det är denna senare mening jag avser när dessa begrepp används. Se Linnarsson (1943), s. 67; Lindberg (2006), s. 113, 155.

³⁶⁴ Nilzén (1971), s. 133f, 136.

³⁶⁵ Ibid., s. 153–164. Detta diskuteras mer ingående i första delen av kap. 6.

³⁶⁶ Tessin, Carl Gustaf, *Landt-Marskalkens Högwälborne Grefve CARL GUSTAV TESSINS TAL Hållit uppå Riks-Sahlen wid Riksdagens början den 20. May 1738. Uppå Ridderskapets och Adelen's åstundan Tryckt* (Stockholm: Uti thet Kongl. Tryckeriet uplagt, u.å. [1738a]), opag.

Därmed presenterade Tessin en trop som på ett effektivt sätt refererade och sammanfattade hattberättelsen vid denna tid.

Tropen hade figurerat också tidigare. Huruvida riket borde utnyttja de uppkomna konjunkturerna eller vara "stillasittande" hade diskuterats i rådet redan 1672.³⁶⁷ I rådsöverläggningarna 1734 hade mössan Gustaf Bonde argumenterat för att man "eij med wårdslost stilla sittande" borde åse Rysslands makttillväxt i Polen.³⁶⁸ Formuleringen förekom i detta sammanhang och vid denna tid även i den politiska litteraturen. I en uppmärksammas hattskrift samma år hävdade författaren att "det syntes wara oanständigt at wi skulle aldeles sittia med händerna i kors".³⁶⁹ Av en efterföljande svarsskift framgår att formuleringen började cirkulera i samtiden och författaren återkom flera gånger till det oanständiga i att rådet "sittiga med händerne i kors likasom såfwande".³⁷⁰ Olof Dalin snappade samma år upp formuleringen om att "sittia stilla" istället för att gå i krig och refererade den i *Then Swänska Argus*.³⁷¹

Att den nyvalde lantmarskalken, som själv nyss lovsjungit och som prisades för sin "owäldughet", använde en så polemisk formulering väckte stor uppmärksamhet.³⁷² På Riddarhuset, där oppositionen just hade demonstrerat sin styrka i de inledande utskotts- och talmansvalen, möttes talet av "tacksäjelse och handklappande" och man beslöt att trycka det.³⁷³

Meningarna gick dock isär, påpekade Axel Reuterholm. Medan vissa hyllade lantmarskalken var andra kritiska till att han "med några ord gifwit en och annan af de stora, et hemligt hugg".³⁷⁴ I takt med att tropen letade sig in i den politiska litteraturen ökade kritiken mot Tessin. Erik Matthias von Nolcken var till exempel mycket kritisk mot de "brukade ordsätten om ett *nesligt stillasittande* [Nolckens kursiv]". Redan före Tessins tal hade "illviljare" förtalat regimen. Men "att privat folk och ungdomen på

³⁶⁷ Roberts (2003 [1986]), s. 307 not 40.

³⁶⁸ Nilzén (1971), s. 32.

³⁶⁹ *Bref från R.R. grefve Carl Gyllenborg till brodern landshöfd. Olof Gyllenborg*, KB D 901 [117], opag.

³⁷⁰ *Mon Chere frere!*, KB D 901 [117:6], opag.

³⁷¹ Dyberg, Nils-Olof, *Olof Dalin och tidsidéerna. En komparativ undersökning av hans diktning till omkring 1750* (Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri, 1946), diss., s. 36. Se även Dalins anklagan gentemot samtidens sprätthökar, som älskade sitt odygdiga "frustugusittande", efter citat i Liliequist, Jonas, "Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal", Berggren, Anne Marie (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*. Rapport Forskningsrådsnämnden, 99:4 (Stockholm: FRN, 1999), s. 86.

³⁷² Se t.ex. Tessin, Carl Gustaf, *Landt-Marskalkens Högwälborne Grefwe CARL GUSTAV TESSINS Tal, Hållit til Ridderskapet och Adeln Wid Landt-Marskalks Stafwens emottagande Den 17. Maii 1738* (Stockholm: Uti thet Kongl. Tryckeriet, u.å. [1738b]); [Dalin, Olof] *Tankar Öfwer Oweldigheten: Til Landt-Marskalkten, Högwälborne HERR Grefwe CARL GUSTAV TESSIN* (U.o. [Stockholm]: Schneiderska Tryckeriet, 1738).

³⁷³ *RAP*, 11:1, 1738–1739, s. 26.

³⁷⁴ [Reuterholm] Nilzén (2006), 20/5 1738, s. 26f.

värdshus och andra samqväm yttrade sitt tänkesätt” var en sak. Att lantmarskalken gjorde likadant avslöjade endast att hans ord var ”af så ringa värde, som annat privat folks utlåtelse”. Det ”hat” som sedan drabbade ”alla så inom som utom rådet, som styrkt till ryska förbundets förnyande” hade enligt von Nolcken grundlagts i Tessins tal.³⁷⁵

Tropen plockades, som Ingemar Carlsson har visat, snabbt upp i ett flertal hattskrifter.³⁷⁶ Detta tycks först ha skett i hattallegorin *Saga om Foglarnas Möte* från och om inledningen av riksdagen 1738. Här hänvisade författaren ordagrant till att ”ett hederligt deltagande i en allmän rörelse är bättre än ett nesligt stillasittande och en blygsam ro”.³⁷⁷ Tropen dök därefter upp i ett flertal hattskrifter, om än inte alltid lika bokstavstroget.³⁷⁸

Den hattberättelse som tropen refererade tog genomgående sin början med det svenska nederlaget i stora nordiska kriget och Rysslands makttillväxt under seklet. Berättelsen rymde sedan två tolkningsvarianter av den efterföljande händelseutvecklingen. Medan vissa författare framhöll hur Sverige hade börjat återhämta sina krafter var andra mer pessimistiska och menade att riket endast blev alltmer försvagat. Berättelsens sensmoral var likväl densamma, rikets makt kunde endast återupprättas genom en revisionistisk politik riktad mot i första hand Ryssland. Mot denna bakgrund framstod det som djupt illegitimt att rådsregimen inte hade använt sig av konjunkturerna när dessa äntligen hade visat sig 1733–35. Med förnyandet av försvarstraktaten hade rikets tillstånd förvärrats ytterligare.³⁷⁹

³⁷⁵ Nolcken (1889), s. 116, 109.

³⁷⁶ Se Carlsson (1966), s. 258–260, och där anförd politisk litteratur.

³⁷⁷ *Saga om Foglarnas Möte och Sammankomst*, KB D 351:6 [180], s. 327.

³⁷⁸ För åren 1738–40 se: *Promemoria angående Förnyelsen af den Ryska Alliansen år 1735*, KB D 351:6, s. 261–320 [173], s. 297f; *En Swänsks Bref till sin vän, skrifwit åhr 1739 och nu först öfversatt ifrån franska Språket*, UUB F 258, nr 42 [200], s. 5; *Närwarande tidens förwirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.; [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 36, opag.; *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 359; *Samtal emellan en Svensk Plit, Rysk Sabel och Tartarisk Båge*, KB D 351:8, s. 161–197 [293], s. 196; *Til Torsten Eftertänksam*, RA PA V:4, nr 29 [306], opag.; ”Skall af en skadlig stilla ro!”, Carlsson (1966) [307], s. 259f. För mösstexter som behandlade tropen, se nedan s. 224, 329.

³⁷⁹ Se t.ex. följande hattskrifter från 1736–40: *Erlig och beskedlig Svensk, Kungl. Majts och Swea Rijkets Tro-Mann*, KB D 351:6, s. 209–240 [172]; *Promemoria angående Förnyelsen af den Ryska Alliansen år 1735*, KB D 351:6, s. 261–320 [173]; *Om Ryska Alliansen*, KB D 351:8, s. 253–259 [315], felaktigt betecknad som mösstext i Carlsson (1981), s. 58; *Tankar af en Ärlig, Svensk, öfver det närwarande fäderneslandets tilstånd, i anseende til den extraordinäre Riksdagens sammankallande, år 1740*, UUB F 258 [319]; *Min Herre. Jag förundrar mig ingalunda*, KB D 901, nr 24 [132]; *Min Herre. Det är swårt för mig*, KB D 901,

Berättelsekonflikten framgår på ett typiskt sätt i hattskriften *Promemoria angående Förnyelsen af den Ryska Alliansen*. Författaren framhöll att ”Nystadska freden hade satt Sverige i en skamlig och altför kännbar underbalans”.³⁸⁰ Riket var så svagt att ”vi ej kunna så särdeles mycket förmå af oss sjelfva till vår upprättelse”; endast Frankrike och Osmanska riket kunde ”hjelpa oss till våra föriga krafter” och öppna ”vägen till vår förlorade styrkas återvinnande”.³⁸¹ Om Ryssland fick ”sitta i fred i några år bortåt” skulle denna makt snart helt bli ”ägare af dominio maris baltici”.³⁸² Var det då inte ”oförsvarligt emot sin konung och fädernesland”, frågade författaren retoriskt, om en regering, väl medveten om ”att riket aldrig kan uphjelpas och komma ur sin iråkade underbalans” utan hjälp, ”när någon tjenlig konjunktur uppkommer sitter med händerna i kors”?³⁸³

Andreas Hellerstedt och Kristiina Savin har visat med vilken emfas som man under tidigmodern tid betonade just vikten av att möta svårigheter med förnuftig handlingskraft. När ”occasio”, på svenska ”lägenhet”, det vill säga det lägliga tillfället, visade sig så gällde det att fånga det innan det försvann. Att försumma ett gynnsamt tillfälle kunde rendera allvarlig kritik, i militära sammanhang till och med straffansvar. För det första ville Gud att människan skulle förvalta sitt pund efter bästa förstånd. Att inte ta emot de möjligheter som Gud tillsände och anvisade var således inte endast världsfrånvänt utan också ogudaktigt. Gudsförtröstan innebar inte att passivt invänta Guds bistånd utan att tacksamt ta emot och med hårt arbete tillvarata hans nåd. För det andra visade de republikanska erfarenheterna att ett manligt dygdigt handlande var det enda som kunde förhindra ett fortsatt moralpolitiskt förfall och i förlängningen statens undergång. Såväl Gud som lyckan stod den djärve bi.³⁸⁴

Dessa föreställningar hade en särskild tyngd inom statskonsten. Världen var en farlig och i grunden laglös plats, i vilken krigen hade sin givna plats. Riket var på alla håll omgivet av fiender och det tycks ha funnits en utbredd oro för vad nya ryska aggressioner skulle kunna innebära. I detta läge fick de styrande inte försitta något tillfälle att rädda riket ur faran, utan måste visa handlingskraft om konjunkturerna infann sig. Hattberättelsen anknyter också till den i sammanhanget och perioden viktiga maktbalansteorin. Det enda som kunde erbjuda Sverige säkerhet i den westfaliska anarkin – i detta mellanstatliga naturtillstånd – och förhindra en total rysk

nr 23 [132:1]; *Samtal emellan en Svensk Plit, Rysk Sabel och Tartarisk Båge*, KB D 351:8, s. 161–197 [293]; *Närvarande tidens förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202]; *Til Torsten Eftertänksam*, RA PA V:4, nr 29 [306].

³⁸⁰ *Promemoria angående Förnyelsen af den Ryska Alliansen år 1735*, KB D 351:6, s. 261–320 [173], s. 262.

³⁸¹ *Ibid.*, s. 273f.

³⁸² *Ibid.*, s. 276.

³⁸³ *Ibid.*, s. 297f.

³⁸⁴ Hellerstedt (2009), kap. 4, särskilt s. 116f, 146–153; Savin (2011), s. 47–49. Se Matt. 25:14–30.

dominans i Nordeuropa var upprättandet av en ny jämvikt mellan staterna. Sverige måste liera sig med andra, mot den stat som höll på att bli övermäktig. Så hade riket gjort tidigare, gentemot Kejsaren. Nu var det Ryssland som måste balanseras och för detta behövde Sverige i första hand närma sig Frankrike, den stormakt som man nu förklarades ha alienerat.³⁸⁵

Tillsammans med vad som föreföll vara en brytning med Frankrike – i juli 1737 hade också Castejas ackreditering återkallats sedan hans stöd till oppositionen hade blivit alltför stort³⁸⁶ – tycks traktatsförnyelsen med Ryssland omgående ha lett till en massiv kritik. Riksrådet och mössan Thure Gabriel Bielke rapporterade i oktober 1735 i ett brev till sin bror om den kritik som nu riktades mot regimen på Riddarhustorget och kaffehusen däromkring. Det danska sändebudet i Stockholm, Rochus Friedrich zu Lynar, kunde rapportera om hur en regimkritisk officer, på ett av dessa ”offentliga” kaffehus, hade sagt sig vara emot traktatsförnyelsen, varefter han hade slängt traktaten i öppna spisen.³⁸⁷ Med den nya riksdagen 1738–39 tog också kritiken ny fart. Innan ständermötet ens hade hunnit öppnas lät någon spika upp den omstridda traktaten på kåken, det vill säga skampålen, på Stortorget. Traktaten, som hade tryckts 1735, var uppbränd i hörnen, som en påminnelse om hur bödeln brukade hantera liknande skamliga skrifter. Några dagar senare, den 5 maj, upprepades anklagelsen då någon anslog en ny skrift på tre eller fyra av stadens kyrkportar. Den undertecknade, som satiriskt påstods vara den ryske beskickningschefen Bestuzjev-Rjumin, erbjöd 10 000 rubel till den som kunde skänka upplysningar om vem som hade eldat upp traktaten.³⁸⁸ På dessa sätt cirkulerade kunskapen om den partipolitiska konflikten om traktatsförnyelsen i staden.

Det fanns dock andra röster, som kom till regimens försvar. Dessa texters defensiva argumentation visar samtidigt hur svårt det var att erbjuda en övertygande tolkning av det skedda och framgångsrikt möta hattberättelsen. En av dessa möstexter, kallad

³⁸⁵ Anderson, M.S., ”Eighteenth-Century Theories of the Balance of Power”, Hatton, Ragnhild & Anderson, M.S. (ed.), *Studies in Diplomatic History. Essays in memory of David Bayne Horn* (London: Longman, 1970); Luard, Evan, *War in International Society. A Study in International Sociology* (London: I.B. Tauris & Co Ltd, 1986), s. 346–354; Ceadel, Martin, *The Origins of War Prevention. The British Peace Movement and International Relations, 1730–1854* (Oxford: Clarendon Press, 1996), s. 4, 71–77; Lindberg (2006), s. 84f. Föreställningen om att maktordningen vilade på en ömtålig jämvikt kan jämföras med tidens tanke om en motsvarande nödvändig balans i naturen. Se Frängsmyr, Tore, *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition* (Stockholm: Liber, 1981), s. 80–83.

³⁸⁶ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 254.

³⁸⁷ Nilzén (1971), s. 152. *DEFENSIV-ALLIANCE-TRACTAT Slutet emellan Kronorne Sverige och Ryssland Den 22. Febr. 1724. Och nu mehra Emellan Samme Höge Kronor Förnyad, Som skiedde i Stockholm den 5. August. 1735* (Stockholm: Tryckt och uplagdt uti det Kongl. Boktryckeriet, 1735).

³⁸⁸ *Dhet warder här med allmänneligen kund gjordt*, KB Rål. fol. 171; [Reuterholm] Nilzén (2006), 12/5 1738, s. 15. Se Fryxell (1864), s. 81; Carlsson (1967a), s. 39; Sennefelt (2007), s. 46; Bodenstein (2014), s. 134.

Samtal emellan Philotas och Arbas, vilken kom i cirkulation i god tid inför riksdagen, kan särskilt nämnas. Pamflettens antagonist, *Arbas*, som efter vännen *Philotas* argumentation dock snart skulle komma att inse sitt misstag, inledde samtalet med anklagelsen om hur regimen hade

försummat den bästa lägenhet i werlden at sättia kong Stanislaus, den ärliga swenskarnas wän, på den pohlska thronen igen, så har man låtit de bästa lägenheter, som man önska kunnat, gå sig uhr händerna, at sättia riket i anseende och at förhielpat til sitt igen, hwilcket han swor upå hade warit ganska lätt, om wi allenast för 3:ne åhr sedan hade vist tänderna åth Ryssen, slutit med Frankrike, tagit emoth penningarna och med första lägenhet sökt at få och underhålla et godt förstånd med Turken [...].³⁸⁹

Men vad hade man gjort? Istället för att använda konjunkturerna till den ryska "öfvermaktens balancerande" hade man genom en "oförswarlig *seenhet* och *indolence*" försökt att "behaga det wienska och ryska håfwet".³⁹⁰

Det kanske mest intressanta med texten är att mössförfattaren uppenbarligen bedömde hattberättelsen som så vedertagen och spridd att det var mindre allvarligt om denna ökades ytterligare. När hattberättelsen inte längre kunde förtigas och när riksdagen närmade sig var det viktigare att försöka bemöta den med en annan verklighetsbeskrivning.

I takt med att kritiken ökade tvingades också de ansvariga riksråden själva försöka bemöta den nu väletablerade hattberättelsen. Gustaf Bonde förklarade exempelvis att deras fattade beslut "ej må uttydas oss till nogon frucktan för Ryssland eller afskräckelse at nyttia de tilfällen" som uppkommit. "Försicktighet" och ett "noga öfwerwägende" borde inte förtalas "genom namn af frucktan eller räddhåga, som med Guds hielp hos oss aldrig skal finna rum uti wärkställandet af hwad, som riksens högl. ständer för riket bäst och nyttigast pröfwä". Rikets styrande fick alltså aldrig dikteras av fruktan. Så hade inte heller skett, försäkrade Bonde, som samtidigt distanserade sig från anklagelsen om ett egenmäktigt riksråd; rådet verkställde endast ständernas beslut. Det är också noterbart, om än inte överraskande, att Bonde instämde i flera av hattberättelsens utgångspunkter. Också Bonde ville se "våra förlorade länders återtagande" och "våra förlorade krafter återwinnande". Sådana konjunkturer skulle också en dag komma

³⁸⁹ "Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tidders ryckten", Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 253.

³⁹⁰ Ibid., s. 255.

försäkrade riksrådet, ”när Gud behager uphöja den ena nationen och förnedra den andra”.³⁹¹

Frågan var då om dessa konjunkturer verkligen hade visat sig, och här var Bondes svar nekande. Riket var ännu lika svagt och Ryssland ännu lika mäktigt som vid tiden för krigsslutet en knapp generation tidigare. Den förväntningshorisont Bonde frammanade var istället betydligt längre när han påminde om rikets svaghet under halvseket efter Gustav Vasas död, som genom Guds tillsända konjunkturer hade vänts i en sådan styrka att

Sverige fant sig i stånd ei allenast at biuda hufwudet, utan ock at bryta de twänne mächtigaste förenade magter i Europa och för hwilka alla de öfriga bäfwade och flydde, nemligen för det österrikiske och spanska huset [...].³⁹²

Fram tills dess att konjunkturerna visade sig var det emellertid bättre ”at *sittia stilla*, och nyttia den så dyrt förwärfwade fredens ädla förmoner, så länge den aldra högsta oss den förunna”.³⁹³

Bonde förefaller dock ha tvivlat på att hans argumentation skulle tillfredsställa hans kritiker och han bad därför avslutningsvis sekreta utskottet att ”förqwäfa och utrota alla de widrige impressioner, som wrångwisa illwiljare skulle söka någon at bibringa och ibland dem utspida”.³⁹⁴

Så här långt förefaller det som att hattberättelsens förklaring till rikets nuvarande tillstånd ytterst kunde ledas tillbaka till fruktan eller en illegitim omsorg om den egna snarare än om den allmänna säkerheten, vilken tog sig uttryck i feghet och passivitet. En sådan egennytta fick inte behärska medborgarna, och alldeles särskilt inte de som ständerna hade utsett till sina fullmäktige. De republikanska erfarenheterna var på denna punkt entydiga; när medborgarna inte längre besjälades av dygd och uppvisade handlingskraft och mod fick det ofrånkomligen politiska konsekvenser. Det var i själva verket just på detta sätt som stater försvagades och gick under.³⁹⁵

Som framhölls tidigare var den medborgerliga dygd som det här är fråga om mycket intimt förbunden med den manliga handlingskraften. I längden kunde ingen stat vare sig blomstra eller undkomma faror genom ”stillasittande”, ”försiktighet”,

³⁹¹ *Tankar öfwer de frågor, som den 18 Augusti 1738 blefwo af Riksens Ständers då förordnade Secrete Utskott Riksens Råd förestälte at yttra sig öfwer. 1738, KB D 901, opag.*

³⁹² Ibid.

³⁹³ Ibid.

³⁹⁴ Ibid.

³⁹⁵ Vi ska i nästa kapitel se närmare på de andra egennyttiga begär som hattberättelsen såg bakom regimens agerande.

”blygsamhet”, ”senhet” och ”indolens”. Berättelsens karaktärisering av regimen underminerade således just den dygd som dess politiska habilitet och maktinnehav ytterst vilade på. Sedan hattberättelsen från och med 1739 hade ett namn på sina antagonister – ”nattmössor” eller ”mössor” – kunde denna karaktärisering också cementeras än mer.³⁹⁶ Hattberättelsen och tropen om det nesliga stillasittandet återkom sedan med förnyad kraft i samband med debatten om krigsnederlaget 1742–43.

Mössberättelsen hade också märkbart svårt att erbjuda en meningsfull alternativ förklaring. Tydligast blir kanske detta om vi ställer den förra berättelsens sensmoral mot den senare. Hattberättelsen anvisade en tydlig väg framåt. Regimens passivitet hade avslöjat dess sanna odygdiga natur. De ansvariga riksråden måste således ersättas av nya och dygdiga medborgare. Därefter måste man sätta sin tillit till den kraft som varje dygdigt rike kunde utverka. Hela den republikanska erfarenheten fyllde denna förväntan med mening och trovärdighet. Mössberättelsen angav ingen motsvarande positiv framtid, utan kunde endast hänvisa till en tacksam frånvaro av krigets faror. Den förlade inte heller som hattberättelsen avgörandet till medborgarna själva.

Utländskt och inhemskt herravälde

Vi ska i det följande se närmare på vad som enligt hattberättelsen var den yttersta politiska konsekvensen av regimen bristande handlingskraft och mod, nämligen en förlorad frihet. Denna anklagelse gällde dels att regimen hade underkastat sig en annan stats vilja och därmed uppgivit rikets oberoende, dels att man maktfullkomligt hade inskränkt ständernas frihet då dessa uttryckligen hade krävt en annan politik.

Hattberättelsen fastslog först som sist, i ett flertal texter inför och under riksdagen 1738–39, att den av rådsregimen förda politiken hade dikterats av en fruktan att provocera Ryssland. Men detta var, som betonades i pamfletten *Castejas testamente*, ”ej annat än uppenbarligen tilstå, sig vara af detta hofvet dependent och under des lydno stående: hvilket intet anstår en nation som äger sin egen fulla frihet”.³⁹⁷ Hattberättelsen

³⁹⁶ För hattskrifter från detta år se t.ex. *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1]; ”Præmium virtutis”, *DelaGardiska Archivet eller Handlingar ur Grefl. DelaGardiska Bibliotheket på Löberöd. SEXTONDE DELEN, innehållande Handlingar och Upplysningar rörande K. Fredrik I:s regerings-tid*, Wieselgren, Peter (utg.) (Lund: från Lundbergiska Boktryckeriet, 1842) [235], s. 103f; *Lykönskan til det florerande Partiet, som kallade sig Patrioter eller Hattar*, LUB Cod. coll. I:7 [235:1]; ”Uti frihet är jag kiär”, Carlsson (1966) [235:2], s. 223; *Nattmyssan måste af, när hatten sättes på*, KB Vs 135 [237]; *Klage Qwäden öfwer Major Malcom Sinclairs Mord*, KB Vs 48:1, s. 208–217 [277]; [Odel] (U.o.u.å.) [278]; ”Betänkande öfwer Major Sinklairs oförmodeliga död, som timat på hemresan till Stockholm från Constantinople, af några för honom i försåt satte Ryska mördare”, *Handskrift-prof 1500–1800. Till tjenst vid öfningar i handskriffläsning*. Utgifna ur Lunds universitetsbiblioteks handskriftsamling. Med förord af professor Martin Weibull (Stockholm, 1891) [279], s. 18f.

³⁹⁷ *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128], s. 261.

vände sig här, med utgångspunkt i det republikanska frihetsbegreppet, som underkände varje form av dominans, mot beskrivningen att Sverige sedan freden i Nystad 1721 hade åtnjutit fred och frihet i förhållande till sina grannar. Istället beskrev hattberättelsen hur riket dominerades, i första hand av Ryssland, men också av Storbritannien och andra makter.

Hattskrifterna berörde dock sällan med någon större konkretion vad i det ryska förtrycket bestod.³⁹⁸ Några texter hänvisade likt *Castejas testamente* i allmänna ordalag till freden i Nystad, vilken "authoriserar Ryssland at göra uti Sverige det samma som det gjordt uti Pohlen, nemligen att blanda sig uti Sveriges invärtes författningar".³⁹⁹ Detta stod i direkt strid med den fredsuppgörelse som slutits, vars sjunde paragraf stipulerade att Ryssland "hwarken directe eller indirecte" skulle blanda sig i Sveriges "domestique ärender".⁴⁰⁰ I *Samtal emellan en Svensk Plit, Rysk Sabel och Tartarisk Båge* från 1739, tryckt två år senare, gjordes denna anklagelse också tydlig:

huru ofta har det [Ryssland] inte snörrätt emot sin förbindelse i 7 punkten i den Nystadska freds-traktaten både direkte och indirekte uppå ett ej mindre förmåtet än pockande sätt, blandat och inmängt sig i Sveriges domestique saker och enskilda författningar?⁴⁰¹

Detta var också den officiella motivering som gavs i krigsförklaringen 1741, i vilken även tillades att Ryssland "blandat sig uti Sveriges rikes invärtes författningar ständernes rätt och frihet, ja sielfwa successions rättigheten" samt "wid åtskillige tilfällen emot Sveriges rike [brukat] hotefulle [...] utlåtelse". Intressant att notera är också att tropen om stillasittandet förekommer i denna officiella text: "Sveriges rikes säkerhet,

³⁹⁸ Detta påtalades av en förbittrad Gustaf Bonde: "När man frågade, hwaruti dess lidande bestode, emådan hwar och en åtnjöt den nåden af Gud, at i fred och roo så sitta under sitt fikonaträd, och ingen nöd ell. dyrhet förhanden påswed, som til kropps- och lifsuppehälle erfordrades, ej heller någon besynnerlig dyrhet, misswäxt, rättlösa, öfwerwäld, owahnlig skatt och tunga etc. förspordes, swarades: sådant tör wäl snart existera, om det länge får gå til, som det nu går, och de som oss wäl wilja, för hufwudet stötes, men våra owänner och missunnare firas och dyrkas." [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 67f. Också sekreta utskottet och mindre sekreta deputationen var påfallande vaga i sina formuleringar: rådet hade försatt riket i en "odrägelig dependence" och "tämmligen hårdt bundit våre händer", citat efter Danielson (1956), s. 225f.

³⁹⁹ *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128], s. 256.

⁴⁰⁰ *Freds-Fördrag, Emellan Hans Kongl. Maj:t vår Allernådigste Konung FRIEDRICH den 1ste Och Sveriges Rike, Å den ena; Samt Hans Tzariske Maj:t, PETER den 1ste Och Ryska Riket Å den andra Sijdan Afhandlat och slutit uti Nystad i Stor-Fürstendömet Finland den 30. Aug. Samt ratificerat den 9. Sept. Åhr efter Christi Börd 1721. Med Hans Kongl. Maj:t:z Allernådigste Privilegio* (Stockholm: Tryckt hos J.L. Horrn; Kongl. Ant. Arch. Boktr., [1721]), s. 15.

⁴⁰¹ *Samtal emellan en Svensk Plit, Rysk Sabel och Tartarisk Båge*, KB D 351:8, s. 161–197 [293], s. 182f.

heder och independence, tillika med jemnwigtens återställande i Norden” hade hindrat Kungl. Maj:t från att ”längre med *stillasittande*” åse Rysslands förbrytelser.⁴⁰²

Enligt hattberättelsen hade Ryssland lagt sig i Sveriges inre angelägenheter och genom ett hotfullt uppträdande försökt få riket att underkasta sig dess vilja. Istället för att dygdigt motstå detta försök till dominans hade regimen av fruktan uppgivit rikets oberoende. Flertalet hattskrifter ansåg att regimen av fruktan var grundlös och att regimen hade försuttit konjunkturerna och uppgivit friheten helt i onödan.⁴⁰³ Rådet hade, enligt en text, uppvisat en ”bondachtige frucktan” inför ”chimeres och inbillnings spökelser”.⁴⁰⁴ En annan liknade rådet vid en rädd hare som ”updiktar sig sielf farligheter”, liksom vid den försagde som ofta tog ”en låg kulle för et högt berg”. Men även en kort tvekan och ”en liten försummelse [kunde] spela thet bästa tilfälle utur händerna”. Tvärtom var det så, fortsatte texten, att

lyckan står wid then frimodigas sida och ödet håller honom ryggen fri. Och the som mot sit fädernesland äro ärligt sinnade, hålla altid före, at wara bättre, til at häldre gå til grund med äran, än at med skam och blygd göra sin lycka och slägt ewiga.⁴⁰⁵

Mot bakgrund av republikanska erfarenheter utdömde hattberättelsen det nesliga stillasittandet som ohållbart. Den springande punkten var inte en snarstucken ära, utan den att medborgarna antingen måste försvara eller förlora sin frihet, antingen restaurera eller se dygden försvinna. Den framtid som i annat fall väntade kunde endast vara slaveri och korruption. Gjordes inget måste alla ”patrioter [...] med tiden att sluta under främmande herrskap”,⁴⁰⁶ och riket tvingas ”oundvikligen göra alt hvad Ryssland och dess allierade behaga”.⁴⁰⁷ Medborgarna måste då, fastslog en text från 1742, ”bereda sig till ett christeligt tålmod, att utan rörelse kunna fördraga den ena oförrätten efter den

⁴⁰² *Orsaker, Som föranlåta Kongl. Maj:t at förklara Krig emot Czaren af Ryssland* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet; Pet. Momma, 1741), opag.

⁴⁰³ Se härom [Reuterholm] Nilzén (2006), 22/8 1738, s. 99.

⁴⁰⁴ *Min Herre. Jag förundrar mig ingalunda*, KB D 901, nr 24 [132], opag.

⁴⁰⁵ [Leenberg, Axel Daniel] *Saga Om Pliten, Sabeln och Bågan* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1741a) [293], opag. Noterbart är också att Horn och rådsregimen även ådrog sig kritik från sina sympatisörer, från riksdagen 1738–39 och fortsatt under hela 1740-talet, för att de inte uppvisade större mod och stridbarhet gentemot sina politiska motståndare. Se Nilzén (1971), s. 190–195; Carlsson (1981), s. 79, 125.

⁴⁰⁶ *Johan Ärligs bref till sin besynnerliga vän Sven Plogbill*, KB D 351:6, s. 365–371 [165], s. 367.

⁴⁰⁷ *Erlig och beskedlig Svensk, Kungl. Majts och Swea Rijkes Tro-Mann*, KB D 351:6, s. 209–240 [172], s. 237.

andra och att för framtiden tillönska sig en god rygg”.⁴⁰⁸ För ett sådant ”hederligt stillasittande, under hvilket en fri och independent nation all uptänklig nesa och vanheder, våldsamheter och inbrott emot tractater af en öfvermodig granne”⁴⁰⁹ behövdes givetvis inte heller någon armé eller flotta, fortsatte författaren ironiskt, varför denna kunde avskaffas och besparingen användas till ”en årlig tribut eller afgift till Ryssland och Danmark; ty hvad vill en slik summa betyda, när den betalar sig med stillasittande i ro ock fred?”⁴¹⁰ Tydligare kunde knappast hattberättelsens republikanska förväntningshorisont uttryckas.

De begrepp som användes för detta utländska herravälde var ”dependens”⁴¹¹ eller ”träl” och ”träldom”⁴¹². ”Slaveri” tycks däremot ha reserverats för ett inhemskt

⁴⁰⁸ *Frågor Om Sverige i det tillstånd det sig vid begynnelsen af detta kriget befant kunnat, eller om det i samma tillstånd en gång kommer kan, med hopp af god utgång börja mot Ryssland ett offensivt krig med rättmätig orsak, det både haft och hädanefter få kan*, KB D 351:9, s. 163–174 [344:1], s. 169f.

⁴⁰⁹ *Ibid.*, s. 165f.

⁴¹⁰ *Ibid.*, s. 170f.

⁴¹¹ Se t.ex. *En Holländares Bref til en Preussisk Wän angående det tilstundande Konunga Walet uti Polen A:o 1733*, RA PA V:4 [107], opag.; [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 82, 134; *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128], s. 261; *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 270f, 316; *Min Herre. Jag förundrar mig ingalunda*, KB D 901, nr 24 [132], opag.; ”Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tjdens ryckten”, Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 261; [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 85; *Närwarande tidens förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Wän*, KB D 351:8 [291]; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 229; *Om Ryska Alliancen*, KB D 351:8, s. 253–259 [315], s. 253; *Pro memoria*, RA PA V:11, nr 12 [316], opag.; *Frågor Om Sverige i det tillstånd det sig vid begynnelsen af detta kriget befant [...]*, KB D 351:9, s. 163–174 [344:1], s. 166; ”Anmärkningar öfwer swänska ministérens förhållande och ursprunget til det år 1741 med Ryssland begynte krig”, Fryxell, Anders, *Berättelser ur svenska historien. Trettiosjätte delen. Fredriks regering. Efterräkning med hattarne, dalkarlsupproret, tronföljarvalet och dyningarne efter stormen, Till ungdomens tjänst utgiven af And. Fryxell* (Stockholm: L. J. Hiertas förlag, 1866) [350], s. 9f, 19; *Sedan efter et uti en olycklig stund påbegynt och så illa utfört krig*, KB D 156:3, fol. 294–297 [417], fol. 296; *Ett bref till en Fröken från en annan gammal wän, angående hennes Tre friare*, KB D 351:9, s. 321–335 [444], passim, t.ex. s. 327; Nolcken (1889), s. 109; *PRP*, 9, 1738–39, s. 852.

⁴¹² Se t.ex. *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 222, 233; *Samtal emellan en adelsman och en bonde*, KB D 901 [314b], opag.; ”Anmärkningar öfwer swänska ministérens förhållande och ursprunget til det år 1741 med Ryssland begynte krig”, Fryxell (1866) [350], s. 10; *Om Thronföljare valet 1743*, KB D 351:9, s. 349–365 [438], s. 357; *För Hertig Adolf Fredricks wahl. Englands Konster at förderfwa Sverige*, KB D 901 [441], opag.; *Ett bref till en Fröken från en annan gammal wän, angående hennes Tre friare*, KB D 351:9, s. 321–335 [444], passim, t.ex. s. 334; *En academisk praettection angående Calmare union, huru wida then må synas Sverige anständig och nyttig at åter ingå med Danmark*, KB D 920, s. 1–36 [451], s. 30; *En uprichtig Swensk mans upricktiga tankar, om de egenskaper, hwilka then Herre ega bör, som wärdig skattas kan, at Swenska Konunga Kronan bära*, KB D 901 [456], opag.; *Hwar Redlig Swensks Tankar, Öfwer Krigs Kungiörelsen emot Czaren af Ryssland* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Pet. Momma, 1741), opag.; [Hesselius, Andreas Americanus] *HIALMARS Dröm och Resa Til Wallhall, Eller: Des Samtal Med Den, i det Trettio Åhra Tyska Kriget Namnkunnige Swenska Generalen BANER, och den af Ryssarne Mördade Majoren SINCLAIR, med flera Märkwärdigheter* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, 1741a), opag.; [Hesselius, Andreas Americanus] *Den Gamla STARKOTTERS Utlåtelse, Öfwer ACTIONEN med Ryssen Wid Willmanstrand, Den 23. Augusti Åhr 1741* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741b]), opag.; [Dalin, Olof] *Ode öfwer freden emellan Sverige och Ryskland 1743. Af p. O.D*

oberoende, till vilket vi ska återkomma. Dependensen och trälldomen kunde också begripliggöras med hjälp av en trop om hur riket på olika sätt hade *flätrats* och nu var ”bundet”, ”tyglad”, i ”tömmar” eller under ett utländskt ”ok”.⁴¹³ Ryssland sades exempelvis genom traktatsförnyelsen ”velat hafva Sverige medelst en allians bundet”⁴¹⁴, och det såg nu ut som om Sverige ”gaf ryska hofwet willigt lof / at betsla sig med trälldoms tömmar”⁴¹⁵.

Hattberättelsen kom till uttryck på ett ovanligt pregnant sätt i pamfletten *Närwarande tiders förvirrade tillstånd*, som föreligger i en stor mängd avskrifter, och som började cirkulera inför licentieringsdebatten vårvintern 1739, vilken kom att avsluta riksdagen och stadfästa regimskiftet. Sverige förklarades ”icke kunna undgå en fatal och oundvikelig undergång” om inte de odygdiga riksråden avsattes.

Angräntzande håf hafwa all influence i vår regering och ministère; men vår ministère utan all omsorg, ömhet och efftertanka för rikets uprättande, angräntzande mackter anställa sluga planer och systemer, at sätta oss i *fruchtan* i *dependence*, och at änteligen underkufwa oss; men vår egen mackt är utan all plane, utan all systeme, och utan all *activité*. [...] Sådant är vårt jämmerfulla tilstånd, sådan är vår uselhet. Hwad godt må Sverige kunna förhoppas af des fördärfwade situation, och hwad utslag, samt påfölgder, skal man giöra, antingen för oss, som nu lefwa, eller dem, som effter oss komma: Jo en *långsam fred*, och *nesligit stilla sittande*, kastar oss, såsom wanmäcktige, oförseendes under främmande mackters *ok*; vårt wärnlösa öppna rike inviterar en fremmande mackt at kasta vår ädla *frihet* öfwerända, och vår *dependence* i närwarande

(Stockholm: tryckt hos Peter Jöransson Nyström, 1743); Leijonhufwud, Carl Leonhard, *Öfwerste LIEUTENANTENS BARON Carl Leonhard Leijonhufwuds Betänckiande, Upläst På Riddar-Huset Den 20. Martii 1739* (Stockholm: Benjamin Gottlieb Schneiders Änckia, u.å. [1739]), opag.

⁴¹³ Se t.ex. *En Holländares Bref til en Preussisk Wän angående det tilstundande Konunga Walet uti Polen A:o 1733*, RA PA V:4 [107], opag.; *En Partikuliers Bref om underhandlingarne med Franska och Ryska Hofwen*, UUB F 283 [182], opag.; *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1], s. 247; *Närwarande tiders förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Wän*, KB D 351:8 [291]; *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295]; *Om Ryska Alliancen*, KB D 351:8, s. 253–259 [315], s. 255; *För Hertig Adolf Fredricks wahl. Engelandts Konster at förderfwa Sverige*, KB D 901 [441], opag.; *Swar på en Wäns bref*, KB D 351:9, s. 405–420 [445], s. 415; *Vad skäl och grund var en svenske Patriot har, at icke samtycka, at den Danska CronPrintsen blir successor til Sverjes Krona*, UUB N 933, fol. 69–70 [447], fol. 69; *En academisk praetecction angående Calmare union [...]*, KB D 920, s. 1–36 [451], s. 30; PRP, 9, 1738–39, s. 852; [Scheibe Eckardsberga, Johann Bernhard von] *Grund-Ritning Til Första-Konsten Hwar efter En Regent Kan göra Sig Sielf stor och mäktig, Och Sina Undersätare Lyckelige. Öfwersatt och med behöriga Anmärckningar Förklarad af OLOF HAMRËN* (Stockholm: sal. Henr. Christoph. Merckells enkia, 1738), opag.; Danielson (1956), s. 226.

⁴¹⁴ *Om Ryska Alliancen*, KB D 351:8, s. 253–259 [315], s. 255.

⁴¹⁵ *Hwar Redlig Swensks Tankar [...]* (1741), opag.

tid, förebådar oss en tillkommande lydna, at emottaga en konung, uti hwilkens wahl, swenska män äga ingen del.⁴¹⁶

Förutom anklagelsen om fruktan bör noteras hur regimen framställdes som passiv, utan "all activité". Frånvaron av dygdig och viril handlingskraft hos rådsherrarna påtalades gång efter annan i texten som bland annat "stillasittande", "oförseende", "nachlässighet", "negliance", "bestört"- och "rådlös[h]et".⁴¹⁷ Detta var, som vi sett, en mycket allvarlig anklagelse, riktad mot det fundament varpå rådsherrarnas politiska habilitet vilade. Värt att notera är också den republikanska förväntningshorisont som författaren såg, där ett utländskt herravälde småningom måste leda till även ett inhemskt, under en kung som man inte själva hade valt. Den yttre friheten hängde, som Bo Lindberg i detta sammanhang har påpekat, ofrånkomligen samman med den inre konstitutionella.⁴¹⁸

Den romerska historien utgjorde den största och viktigaste exempelsamlingen för denna förgångna framtid. Men det fanns sedelärande exempel också på närmare håll, som i fallet med den samtida polska republiken.⁴¹⁹ Där fanns "ett folk, som ägde samma förmån som" svenskarna, vilka "lida intrång i sitt fria konungaval genom en gemensam grannes vapen". Svenskarna hade "i detta bedröfliga exempel", påpekade en pamflett från 1740, en "spegel, hvarpå de behöfde allenast kasta ögonen till att se hvad man ock hade för dem en gång i beredskap".⁴²⁰ Samma varning riktades i en annan samtida text:

Thet sidsta polska owäsendet bör wara Sverige en spegel, hwari thet kan se Rysslands goda sinnelag emot sine grannar, och huru långt thet ryska högmodet sträcker sig. Och så framt the swenske intet upsåteligen wilja underkasta sig lika fara och äfwentyr at i

⁴¹⁶ *Närvarande tiders förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.

⁴¹⁷ Ibid.; *SAOB*, sökord "oförseende", "nachlässighet".

⁴¹⁸ Lindberg (2006), s. 175f.

⁴¹⁹ Se t.ex. *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128], s. 256; *Utdrag af et Bref från Finland, ang. de förnyandet af Alliancen med Ryssland*, UUB F 275, nr 12 [129], opag.; *Tranquilli bref till sin Wän Curius*, KB D 924:3 [198], opag.; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 110; *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 358; [Leenberg] (1741a) [293], opag.; *Om Ryska Alliancen*, KB D 351:8, s. 253–259 [315], s. 257–259; *Een Swänsk uthomlands wistande Adelsmans Breef till sina bägge Syster Söhner I Swärje* (U.o.u.å. [1742]) [439], s. 8; [Reuterholm] Landahl (1957), s. 20. Se även Lagerroth (1915), s. 551; Carlsson (1981), s. 64f; Nilsén (2001a), s. 113; Lindberg (2006), s. 61; Nilzén (2007), s. 148; Ihalainen (2010), kap. 3. För det omvända förhållandet, där Sverige i en republikansk polsk kontext användes som ett avskräckande exempel, se Grześkowiak-Krwawicz (2002), s. 49f.

⁴²⁰ *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 358.

framtiden på thetta polska sättet blifwa bemötte och handterade, böra the wissierligen i tid wara omtänkte at klippa wingarne på then ryska örnen.⁴²¹

Hattberättelsen hade emellertid på denna punkt en direkt motsvarighet i mössberättelsen. Denna tillbakavisade att traktaten inskränkte Sveriges oberoende och hävdade istället att det var Frankrike som sökte och som under lång tid hade sökt dominera Sverige och sätta riket i "dependens". Detta möjliggjordes av rådsoppositionen – hattarna – som gick Frankrikes ärenden när de endast borde ha värnat Sveriges intressen.⁴²²

Sverige sades nätt och jämnt ha undkommit fransk "dependens" 1735, då denna makt sökt "binda oss" med en traktat enligt vilken Sverige skulle ha försvurit sig att under tre år inte ingå någon överenskommelse med någon annan stat utan att först konsultera med Frankrike.⁴²³ Om rådet hade underkastat sig Frankrikes vilja hade Frankrike blivit "vår förmyndare, jag vill ej säga husbonde". "Hvad odrägligare trældom kan ges för ett fritt folk", frågade pamflettisten indignerat.⁴²⁴ Enligt ett memorial av mössan Jacob Serenius, uppläst och inlämnat under licentieringsdebatten 1739, borde rådsherrarna ha prisats snarare än klandrats för att de hade avvärjt den franska ambassadörens "farlige försök till at binda oss händerne", vilket skulle ha ställt riket "uti en odrägelig dependence af Frankrike och icke bruka wänskap med någon annan mackt i Europa, än den Frankrike behagade".⁴²⁵

Genom den försvars- och subsidietraktat mellan Sverige och Frankrike som ständerna slutligen genomdrev 1738, och som kan sägas ha beseplat de Hornska riksrådens öde, lyckades dock Frankrike till sist att "lägga aldeles grimman på oss".⁴²⁶ Förutom att de franska subsidierna denna gång var mindre än de som tidigare utlovats band den "händerna" och satte Sverige i "dependens" och under franskt

⁴²¹ [Leenberg] (1741a) [293], opag.

⁴²² Se t.ex. [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 134; *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 316, passim; *En Partikuliers Bref om underhandlingarne med Franska och Ryska Hofwen*, UUB F 283 [182], opag.; *Samling utaf wissa omdömen som franska hofwets minister, så wäl som andra den nationens scribenter byst och fält om svenska hofwet och nationen*, RA Riksdagen 1738–39 I 8, fol. 895–901 [183]; "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192]; *Et Äfventyr*, KB D 901, nr 28 [197], opag.; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 85f; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8 [291]; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 222–227; *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295]; *Pro memoria*, RA PA V:11, nr 12 [316], opag.; *Sedan efter et uti en olycklig stund påbegynt och så illa utfört krig*, KB D 156:3, fol. 294–297 [417].

⁴²³ *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 229, 225.

⁴²⁴ *Ibid.*, s. 222.

⁴²⁵ *PRP*, 9, 1738–39, s. 852.

⁴²⁶ *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 225.

”förmyndarskap” i tio istället för tre år.⁴²⁷ I sin dagbok anmärkte Axel Reuterholm lakoniskt att den enda skillnaden var att ”wi nu äro Frankrikes *betiente* på 10 åhr istället för det då skulle wara på 3 åhr”.⁴²⁸ I en samtida brevpamflett förklarade antagonisten *Gallipilei* – det vill säga den franska hatten⁴²⁹ – att man nu, ”med korslagde händer”, skulle leva ”under Frankrikes lydno” och av ”wördnad niga hwar gång wi höra cardinalen”, det vill säga den franske försteministern de Fleurys namn, nämnas.⁴³⁰

Det kan även noteras att den kausalitet som fastslog att en utländsk ofrihet ofrånkomligen måste fortplanta sig också i en inhemsk förekom även i dessa mösstexter. Här kan nämnas en polemisk svarsskrift till *Castejas testamente*, som tog den Hornska regimen i försvar inför riksdagen 1738–39. Författaren framhöll att den förra skriften knappast kunde vara författad av en ”emot sit fädernesland välsint svensk”, utan snarare av en med det ”franska hofvet förbunden persohn”, eftersom den så uppenbart syftade till att störta rådet.⁴³¹ Men, fortsatte författaren, ”i hvad dependence skulle då icke ett rike råka, när det efter en annan mackts sinne och behag skall ombyta de persohner som det med nytta brukadt”?⁴³² Ytterst ville fransmännen – vilka själva levde under ”eenvaldetz ook” och därför inte hade något till övers för den svenska friheten – inte endast avsätta de nuvarande rådsherrarna utan omstörta själva regeringsformen.⁴³³ Det var således inget mindre än det svenska inhemska självstyret som stod på spel under den stundande riksdagen.

Det utländska herraväldet hade som synes mening också för mössberättelsen under dessa år; den ofrihet som ofrånkomligen måste bli följd av ett utländskt beroende utgjorde på ett självklart sätt förväntan för båda partiberättelserna. Det som skilde dem åt var framför allt hur stor betydelse de gav denna dimension. För hattberättelsens del markerade det ryska herraväldet och rådsregimens fruktan, passivitet och beroende intrigens själva kärna, vilket inte i samma utsträckning var fallet för mössberättelsen. Mössberättelsen lånade förvisso förklaringskraft från det angränsande och mer allmänt hållna narrativet om hur utländska, särskilt franska, laster korrumperade svenska dygder, något som vi ska få anledning att återkomma till. För flertalet torde dock det inflytande som Ryssland alltsedan stora nordiska kriget utövade i Östersjöområdet haft en mer omedelbar innebörd.

⁴²⁷ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8 [291].

⁴²⁸ [Reuterholm] Nilzén (2006), 2/11 1738, s. 158.

⁴²⁹ Carlsson (1967a), s. 56.

⁴³⁰ *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295].

⁴³¹ *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 266f.

⁴³² *Ibid.*, s. 270f.

⁴³³ *Ibid.*, s. 329f.

Under riksdagshösten 1738 intensifierades kritiken mot den av Horn ledda rådsregimen. I december övertalades Arvid Horn att på hedervärda villkor och med bibehållen pension självant begära avsked som kanslipresident. Han åtföljdes dock inte av de övriga sex kritiserade riksråden. I början av påföljande år stod det klart att hattarna istället skulle försöka avsätta dem genom licentiering. I februari och mars debatterade ständerna om riksråden skulle licentieras eller endast tillrättavisas. Särskilt debatterna på riddarhuset i mars blev mycket hätska. Till sist beslöt ständerna, samma månad, att bifalla det hattdominerade sekreta utskottets rekommendation och licentiera rådsherrarna, varefter 11 nya riksråd valdes. Carl Gyllenborg blev ny kanslipresident. Regimskiftet var därmed ett faktum.⁴³⁴

Den formella grunden för licentieringen gällde emellertid inte riksrådens fruktan, passivitet och beroende inför Ryssland, utan att de hade agerat grundlagsvidrigt då de trotsade de maktägande ständerna och förlängde den svensk-ryska traktaten. Rådsoppositionen argumenterade med eftertryck i plena och utskott för att licentieringen var straffrättslig, inte politisk. Den springande punkten sades inte vara huruvida ständerna ännu hade förtroende för riksråden personligen, utan huruvida de senare hade förbrutit sig mot de förra. Vore så fallet, vilket oppositionen alltså hävdade, var herrarna skyldiga till att ha berövat ständerna deras frihet, varför de måste straffas hårt.⁴³⁵

Riksråden hade, menade en oppositionell talare, brutit mot Lagen, med vilken avsågs rikets fundamentallagar, och när denna ”misswårdas och nedtrampas, så undergår snart vår frihet samma öde; äro wi laglöse, så äro wi snart wärnlöse, och i vårt rike faller snart hus på hus”. Riksrådens straff fick därför ”intet wärckställas med flathet”.⁴³⁶ I detta instämde ett par dagar senare hatten Carl Otto Lagercrantz i ett memorial. ”Lagen är giord för stora och små” och ständerna skulle som lagstiftare ”lämna ett allt för farligit och svårt prejudicat” om de gav upp ”rikets frihet” endast för att rädda dessa höga herrar.⁴³⁷ Lagercrantz tillbakavisade bestämt riksrådens ”svår[a] och

⁴³⁴ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 283, 288–314.

⁴³⁵ Enligt § 14 i regeringsformen var straffet härför förlust av liv, ära och gods, *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar* (1916), s. 27.

⁴³⁶ Lilliehöök, Nils, *MAJORENS wid Östgiöthe Infanterie HERR Nils Lilliehöks TAHL, Hållit På Ridderhuset Den 3. MARTII Åhr 1739. Om en Owäldig Swänsk Mans Beskaffenhet, då han endast Har GUD och Lagen Til Ögnemärcke* (Stockholm; Tryckt hos BENJ. GOTTL. SCHNEIDERS Änckia, 1739b), opag. Se även *RAP*, 11:3, 1738–1739, s. 80–82. Jfr tolkningen i Carlsson (1966), s. 241f, vilken felaktigt identifierar talaren, Nils Lilliehöök, som mössa.

⁴³⁷ *RAP*, 11:3, 1738–1739, s. 121, 119.

obevisl[ig] beskyl[ling]” om att sekreta utskottet försökte få ständerna att döma några oskyldiga.⁴³⁸ Som Gud var hans vittne hade

man deras personer icke hatadt utan älskat, och att man med största bedröfvelse, ja med tårar gådt in i en sak, från den man hierteligen önskad vara befriad; hade saken varit vår enskylte, emellan dem och oss, de hade sannerligen skolat finna oss till all försoning redebogne, men saken är emellan dem och riket. Vår dyra ed och våra samveten hafver förbundit oss till giöra det vi bordt [...].⁴³⁹

Istället för att framhärda borde riksråden såsom syndare bekänna och ångra sina skulder och ”kasta sig uti riksens ständers armar och anhålla om förskoning och grace”.⁴⁴⁰

Särskilt intressant är den pessimistiska erfarenhet om människan som politisk varelse som framskymtar hos Lagercrantz:

Straff och belöning äro de 2 faste pelare, hvaruppå en säll regering sig grundar, och som *vi alle af naturen äro onda och till det onda inclinerade* mehr och mindre, så håller jag det vara ett långt mindre statsfel att glömma det goda och det icke belöna, än att lämna det onda ostraffadt, ty igenom det förre felet blifver den goda allenast trögare, men igenom det senare blifver den onde ännu värre. Den nu i 4 års tid i rådet befintelige pluralité [majoritet] har liksom sammansatt sig att igenom et förnuftigt anlagd, väl tillredd och combinerad systeme arbeta emot rikets bästa [...].⁴⁴¹

Givet vad man visste om den mänskliga naturen måste ständerna fälla hellre än fria.

De anklagelser som framfördes var, som vi sett, inte nya utan hade tidigare framförts i den handskrivna politiska litteraturen. Redan *Castejas testamente*, i cirkulation ett eller annat år före riksdagen, hade fastslagit att traktatsförnyelsen tydligt visade att rådsregimen hade vanvördat och visat ”ett uppenbart förakt af ständernes fattade beslut”, något de skulle få göra räkenskap för på nästa riksdag.⁴⁴² Det var också på detta sätt som hattberättelsen under kommande år fortsatte att rättfärdiga regimenskiftet.⁴⁴³

⁴³⁸ Ibid., s. 117.

⁴³⁹ Ibid., s. 116.

⁴⁴⁰ Ibid., s. 121, 117.

⁴⁴¹ Ibid., s. 118.

⁴⁴² *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128], s. 141f, 253.

⁴⁴³ Se t.ex. *En Swänsks Bref till sin wän* [...], UUB F 258, nr 42 [200]; *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1]; *Tankar af en Ärlig, Svensk, öfwer det närwarande fäderneslandets tilstånd* [...], UUB F 258 [319].

Meningssammanhanget framgår också av pamfletten *Närwarande tiders förvirrade tillstånd*, som var samtidig med licentieringsdebatten. Texten förespråkade på samma sätt som de oppositionella på riddarhuset fällande domar och licentiering. I det skydd som anonymiteten gav kunde emellertid författaren – sannolikt densamma som till memorialet ovan, översten Carl Otto Lagercrantz⁴⁴⁴ – vara betydligt mer frispråkig. Här fastslogs rakt av att ”om nation vill giva makten ifrån sig, och præferera *slafveri* för sin ädla frihet, så är dertill den genaste ofehlbara vägen, att de brottsliga pardonneras”. I ett sådant fall ”måste det nödvändigt ske på det sättet, att de [riksrådets familjer] göra ett med ett hof, som står i opposition med dess undersåtare”. Att inte ingripa mot de maktfullkomliga rådsherrarna måste således ofrånkomligen leda till en ”revolution” och till ”nationens *slafveri*”. ”Men om nation vill behålla sitt anseende, sin makt och sin frihet, och derhos försäkra sig och efterkommanderne för inbrott deremot, är nödvändigt, att de statuera exempel och med all rigeur nu straffa dem, som dristat stämpla emot friheten”. Vad, frågade författaren retoriskt, ”skola våra effterkommande dömma om oss, vår klokhed och frägd, när de finna, at wi uptäckt det farliga förderfwade tilståndet, och ändock lägga *händerne om kors*, som *fega* qwinnor, som *förstummade* menniskior, och som *försagde rådlösa* och *bestörte* män”? Efter att ha underkänt en sådan odydlig passivitet vände han sig till dem som ifrågasatte huruvida det alls var förenligt med fundamentallagarna att avsätta de oavsättliga riksråden. En ”fri nation” var inte bunden vid någon lag och de

maktägande äro icke responsable för någon, huru de straffa: men om de icke straffa det onda och hindra fahrliga påföljder för friheten och rikets säkerhet, göra de sig skyldige hos sin nation och efterkommande hvilka med lif och ägendom måste umgälla hvad nu efterlåtes.⁴⁴⁵

Omoralen representerade som synes ett allvarligt hot mot rikets nya och välsignade fundamentallagar och förebådade en plötslig politisk förändring – en sådan återgång som i kapitel 2 betecknades som en ”revolution”.

Denna intrig genomsyrade emellertid inte enbart hattberättelsen, vilket i sin tur föranleder en mer generell moralpolitisk diskussion.

⁴⁴⁴ Carlsson (1981), s. 77–79.

⁴⁴⁵ *Närwarande tiders förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.

Statsvälkningen efter Karl XII:s död 1718 hade syftat till att återställa den statsrättsliga principen om maktfördelning och återbörda det lagbundna styre som hade existerat före det karolinska enväldet. Redan 1715 hade landshövdingen Per Ribbing – som några år senare skulle bli en central aktör i statsvälkningen – uttryckt förhoppningar om en sådan kommande återgång: ”Om her skulle ske någon ändring, wet jag intet bättre at hielpa up Swerie med, än att följa Macchiavelli råd, som seger at ner en förfallen stat skal hielpas på fötter igien, skal man reducera honom til thet tilstånd, the lagar, som war ner staaten förr som mest florerade.”⁴⁴⁶ Ribbing menade således, med referens till Machiavellis välkända maxim, att den förfallna staten måste återföras till det ursprungliga tillstånd, innan den kommit att korrumpas.⁴⁴⁷ Och enligt Ribbing och de andra så kallade frihetsmännen kunde det knappast råda någon tvekan om att denna tid för svensk del hade utmärkts av en blandad monarki, om än med ett starkt aristokratiskt inslag.⁴⁴⁸

Under efterföljande decennier möter vi denna genomförda och hyllade moralpolitiska restauration i det politiskt centrala frihetsbegreppet. De nya fundamentallagarna avsåg först och främst att skydda ständerna och garantera dem frihet från det oinskränkta kungliga enväldets godtyckliga maktutövning som annars hotade förslava dem. Det var emellertid samtidigt vanligt med politiska anklagelser och varningar om att den dygdiga friheten till följd av människans natur höll på att slå över i sin odygdiga motsats, betecknad som ”självsvåld”, ”tygellöshet” eller ”licentia”. I sin förlängning var detta en process som ansågs oundviklig.⁴⁴⁹ Självsvåldet betecknade en

⁴⁴⁶ [Benzelius d.y.] Lundgren (1914), s. 51.

⁴⁴⁷ Machiavellis resonemang återfinns mest explicit i bok 3, kap. 1, Machiavelli (2008), s. 305–310, se härom Kramnick, Isaac, *Bolingbroke and his Circle. The Politics of Nostalgia in the Age of Walpole* (Cambridge: Harvard University Press, 1968), s. 164–166; Pocock (1975), s. 204f, 394.

⁴⁴⁸ Hjärne, Erland, ”Eric Benzelius d.y. och hans sagesmän. Några annotationer till Anecdota Benzeliana”, *Symbola Litteraria. Hyllningsskrift till Uppsala universitet vid jubelfesten 1927 från universitetsbibliotekets tjänstemän och universitetets boktryckare*. Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, 2 (Uppsala: Almqvist & Wiksells boktryckeri, 1927), s. 168–172; Hjärne, Erland, *Från Vasatiden till Frihetstiden. Några drag ur den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm: Geber, 1929), s. 18f; Thanner, Lennart, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död. Den inrikespolitiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.y:s regering* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1953), diss., s. 48; Nordbäck (2004), s. 333.

⁴⁴⁹ Att problematiken bottnade i den mänskliga naturen och därför var olösbar tydliggörs i en text av Gustaf Bonde. Förutsatt att den mänskliga naturen inte var såsom den nu en gång var, så vore regeringssättet verkligen mycket passande: ”Kunde den ädla friheten så nyttias, at des sötma ej af födde de siukdomar, som de mächtigaste och stridbaraste nationer med sin skada och undergång fått widkännas, måste man tilstå, at intet regeringsätt varit sällare och med öfverhetens och undersåtarnes fri- och rättighet mera öfverensstämmande, än det Thessalien då [Sverige 1719] hoos sig inrättade.” [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 9f.

oregerlig, farlig och inverterad form av frihet, orsakad av otyglade begär, som fick människorna att sätta sig upp mot den normativa ordningen.⁴⁵⁰

Tillsammans med dessa begrepp blev den positivt konnoterade "lagen" en av mössberättelsens allra viktigaste troper. Gemensamt påminde de om mössintrigen, enligt vilken medborgarna under falska premisser hade förletts tro att frihet var detsamma som självsväld, allt med det lagvidriga syftet att störta rådet. Denna falska frihet ledde endast till laglöshet och förebådade därigenom också ett återvändande till just den ofrihet och beroende som man undsluppit endast en knapp generation tidigare.⁴⁵¹ Olof Dalin sammanfattade sin oro i en politisk förbön vid inledningen av riksdagen 1738–39: "Gud låt ey frihet bli en het regerings klåda, / och en fördömder lust, at laglöst willia råda: / då står et rikets lif på brädden af sin graf: / der hwar och en är kung, är hwar och en sin slaf."⁴⁵²

Mössberättelsen framträder i detta avseende särskilt tydligt i Axel Reuterholms dagboksanteckningar, varför jag anser det motiverat med några längre citat. Redan vid riksdagens inledning gav Reuterholm sin syn på friheten.

Frihet är det ädlaste en människia äger, en förmon som många af de oskiähliga kreatur skatta så högt at de ock willja mista lifwet när den är borta; men en frihet som finner nöije i at stadga och kullkasta sina lagar tusende gånger, som will trampa på ordning, afundas på regering och förbittras på alla dem som i republiken vinna något anseende; den håller jag rätt så skadelig som det rasandaste tyranni och swåraste trældom [...].⁴⁵³

Att Reuterholm tog ställning för de hårt ansatta riksråden är tydligt. Några månader senare fortsatte resonemanget, och nu framträder den republikanska erfarenheten och förväntan än tydligare:

Huru skadeligit enwælde är, tror jag hwar svensk nu wet tahla om, och hwart det åter bär, när en menighet betsellöst råder, thet har man i fordomdagar sedt i Athen, i Rom och andra republiquer, och kanskie hafwa en försmak därpå hos oss. Däremot hafwa wi ock rönt af historien huru det stod til i Rom och Athen så länge rådet behölt sin skiähliga myndighet, då republiken war i sitt bästa flor wid den tiden då Scipioner, Fabier och Emilier med en ärbar myndighet styrke och styrde friheten. Wi hafwa sedt

⁴⁵⁰ Nordbäck (2004), s. 166; Wolff, Charlotta, "Pro Patria et Libertate. Frihetsbegreppet i 1700-talets svenska politiska språk", *Historisk Tidskrift för Finland*, 92:1 (2007b), s. 39–41; Wolff (2008), kap 2; SAOB, sökord "tygellös", "självsväld".

⁴⁵¹ Carlsson (1966), s. 222–227, 241–244 och där anförd empiri. Jfr den samtida brittiska regimens liknande argumentation, t.ex. Browning (1982), s. 177f, 201–204.

⁴⁵² [Dalin] (1738), opag.

⁴⁵³ [Reuterholm] Nilzén (2006), 24/8 1738, s. 109.

det i gamla tider i vår regering, och Europa ser det än med förundran på den venetianska republiken.⁴⁵⁴

I mars påföljande år, kort före licentieringarna och riksdagens slut, möter vi slutligen författaren djupt oroad av den föresvävande förgångna framtiden:

nu säs thet förgift ut, som antingen blir vårt rikets förderf och undergång, eller åtminstone, så snart wi få en konung then ther hafwer mod och willja thetill, kastar oss under thet ook som wi så drygt kiänt, och så mödosamt bortkastat, och then sedan erhållna friheten så illa brukat [...].⁴⁵⁵

En ostyrig menighet – som här inte avser en folkelig pöbel, utan närmast ett laglöst medborgarstyre – utgjorde ett omedelbart hot om en självförvållad ofrihet.

Hattberättelsen knöt i sin tur, som vi sett, framför allt an till tropen ”frihet”, samtidigt som även den varnade för tygellöshet och självsvåld. Enligt hattintrigen hade den Hornska regimen agerat med alltmer självsvåld och våldfört sig på ständernas grundlagsskyddade frihet. Så menade en hattpamflett, kort efter regimskiftet, att en ”dehl af sielfwa rådet” och ”wissa af deras medborgare”, drivna av en falsk egennytta, ”trachtade efter att upresa sig till enwålds herrar”, det vill säga ersätta ständernas frihet med ett oligarkiskt envælde.⁴⁵⁶ Det mest bestickande uttrycket för detta självsvåld var givetvis förnyandet av 1735 års svensk–ryska traktat, vilket kunde hävdas stå i strid med ständernas uttryckliga direktiv och därför var att betrakta som högmålsbrott.⁴⁵⁷

En intressant detalj i sammanhanget, som Ingemar Carlsson har noterat, är att friheten ofta, särskilt i hattskrifterna, gavs en feminin karaktäristik. Friheten blev något som medborgarna chevalereskt måste beskydda och vaka över och som annars kunde skändas, bortrövas och till och med våldtas.⁴⁵⁸ I samband med regimskiftet 1739 tycks emellertid en mössförfattare ha tröttnat på denna intrig och tog istället den bekönade friheten som utgångspunkt för ett angrepp på hattarnas lagvidriga tygellöshet:

⁴⁵⁴ Ibid., 2/10 1738, s. 155.

⁴⁵⁵ Ibid., 7/3 1739, s. 252.

⁴⁵⁶ *En Swänsks Bref till sin wän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 3–5.

⁴⁵⁷ Carlsson (1966), s. 222–227, 241–244 och där anförd empiri. Såsom Nilzén (1971), s. 179f har framhållit, och som framgick också ovan, var emellertid inte troperna ”lag” och ”frihet” fullt så partispecifika som Carlsson anser.

⁴⁵⁸ Carlsson (1966), s. 242–244.

Tänck! om vår hjelte [Karl XII] nu stod opp / och såg i hwad för willsammt lopp / nu mer än tjugo åhr framflutit / hur' frihet från sin maka flytt / hur' hon sin ägta tro har brutit / så tror jag at han dog på nytt; / men tyst, det tör ännu gå an / at hon förlikas med sin man / han tar wäl henne än til nåder / men kära lag! om du det bör / så laga at du styr och råder / och hon dig ej til hanreij gör.⁴⁵⁹

Den frihet vi här möter var inte dygdig utan falsk och otrogen. Än var dock inte äktenskapet förlorat: om Friheten ville underordna sig sin make och förmyndare, den manliga Lagen, och han i fortsättningen ville styra med större bestämdhet, kunde ordningen restaureras.

Hotet om en statsvälvning eller revolution hämtade, som framgått ovan, sin mening från en republikansk erfarenhet. Förväntningshorisonten drogs dock inte med någon större systematik utifrån Polybius eller Cicero. Det kungliga enväldet framstod fortsatt som det allvarligaste och yttersta hotet. Men även oligarkin – med tidens språkbruk betecknad som aristokrati – och oklokratin – pöbelväldet eller demokratin – ansågs hotande också i sin egen rätt och inte enbart som ett steg på väg mot det autokratiska tyranniet. Att det var möjligt att samtidigt frukta olika korrumpierade styren berodde givetvis också på att det inte rädde konsensus kring om hur det nuvarande styret skulle karaktäriseras eller om ”revolutionen” på riksdagen 1738–39 representerade en positiv eller negativ återgång.⁴⁶⁰ Hade det Hornska rådsväldet egenmäktigt usurperat makten så att styret bäst kunde betecknas som aristokratiskt, det vill säga oligarkiskt? Eller hade hattarna i sin egenskap av folkförförare och med den falska förevändningen att friheten var hotad störtat den blandade konstitutionen till förmån för oklokratin, i detta sammanhang ett laglöst tyranni under de många, begärsstyrda och lättmanipulerade?

Även om hotet om en stärkt kungamakt alltid hade en stark resonansbotten i det frihetstida Sverige är det rimligt att anta att partimotsättningarna och partiberättelserna, vilka båda presenterade oligarkin och oklokratin som allvarliga och omedelbara hot, från och med det sena 1730-talet bidrog till att relativisera hotet om

⁴⁵⁹ ”Tänck! om Wår Hjelte nu stod opp”, citat efter Carlsson (1966), s. 243f [325:1].

⁴⁶⁰ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 340; *Reflectioner wid några Politiska omständigheter uti Sverige, delade i frågor och swar*, RA Skkl fol. 100:20, fol. 170–174 [297], fol. 174; *Närwarande tidens förwirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag. Se även [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/3 1739, s. 253.

ett kungligt envælde.⁴⁶¹ Så kunde exempelvis pseudonymen *En Redlig Swänsk Patriot* i en pamflett 1743 fråga sig om man inte småningom skulle ”nödgas *fly tillbaka igen* til souvereniteten [det kungliga enväldet], til afskuddande af en intolerable och landet i gemen *förtryckande aristocratie*”.⁴⁶² Samma tanke möter oss i ett brev från Carl Gustaf Tessin, ställt till kronprinsessan Lovisa Ulrika inför riksdagen 1746: ”jag skulle nog inte ha någonting emot en universell omskakning, att allt gick *runt* och att i den virveln allt gick som det kunde, tills eders kungliga höghet sade: halt, nu är det nog!”⁴⁶³

Få har dock summerat detta meningssammanhang lika väl som Gustav III, vilken den 21 augusti 1772 vände sig till ständerna på rikssalen för att redovisa sina motiv till den nyligen genomförda revolutionen. Enligt kungen hade den ädla Friheten – sedan partiandan fått grepp om medborgarna – urartat i ett tygellöst och fritt rasande ”inhemskt hat och sjelfsväld”. Partisplittringen hade ”födt af sig agg, agget hämd, hämden förföljelser, förföljelserne nya revolutioner, hvilket ändteligen blifvit en periodisk sjukdom, som sargat och förnedrat hela samhället. Dessa välfningar hafva skakat riket, för några personers ärelystnads skull”. ”I blefven förledde” fortsatte kungen sitt tal till de församlade riksdagsmännen, som alltmer kom att utveckla sig till en anklagelseakt, ”dels af edra anförare, dels af eder egen hämd”. Alla varningar och sedelärande exempel hade gått dem förbi, med följden att riket nu istället led under å ena sidan en ”aristokratisk despotism”, å andra sidan ”en af hat och hämd upprörd menighet”, för vilken godtycket stod över lagen.⁴⁶⁴ Kungen menade således att hans statsvälvning redan hade föregåtts av ett flertal revolutioner. Denna uppfattning var, som visats ovan, inte orimlig mot bakgrund av hur de politiska motsättningarna tidigare hade begripliggjorts.

⁴⁶¹ Detta kan jämföras med epokens sista år, då det mot bakgrund av ständsstriden också fanns en utbredd oro för en demokratisk utveckling, se Ihala (2010), kap. 3, 481–484.

⁴⁶² *En Redlig Swänsk Patriots Politiska Tros Bekännelse* ([1743]) ([448]), opag.

⁴⁶³ Citat efter Skuncke, Marie-Christine, *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm: Atlantis: 1993), 17/6 1746, s. 48.

⁴⁶⁴ [Gustaf III] *Konung Gustaf III:s skrifter i politiska och vittra ämnen tillika med dess brefväxling, Del 1* (Stockholm, 1806), s. 88–90. Den cykliska historiesynen i kungens tal har tidigare uppmärksamats, se t.ex. Lönnroth, Erik, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv*. Minnesbiblioteket. Levnadsteckningar, lovtal och historiska texter utgivna av Svenska Akademien i samverkan med Bokförlaget Atlantis (Stockholm: Atlantis, 2008 [1986]), s. 33f; Alm (2002a), s. 92–94; Hallberg (2003), kap. 7; Wolff (2007b), 43f; Tandefelt, Henrika, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 706 (Helsingfors/Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland; Atlantis, 2008), diss., s. 38. Se även Valentin (1942), s. 6–8.

I slutet av juni 1739, endast ett par månader efter att ständerna hade skiljts åt, nåddes Stockholm av ryktet om mordet på den svenske majoren Malcolm Sinclair. Denne hade i egenskap av hemligt svenskt sändebud mellan rådet i Stockholm och den svenska beskickningen i Konstantinopel befunnit sig på hemresa då han upphanns av ett ryskt detachement, mördades och plundrades på sina depescher. Dådet väckte stor ilska och uppmärksamhet och kom att genljuda i offentligheten under flera år.⁴⁶⁵

För hattberättelsen kom händelsen än tydligare att understryka Rysslands avsikt att dominera Sverige och visa just hur fåfängt det hade varit att som den förra regimen försöka blidka Ryssland. Karaktäriseringen av mössorna som passiva, fega och beroende fortsatte enligt ovan, men blev samtidigt mer hätsk. Hattberättelsen riktade också mer än tidigare dessa korruptionsanklagelser mot övriga medborgare. Enligt berättelsen tvingade mordet samtliga att ta slutgiltig ställning till vilket förhållande Sverige skulle ha till Ryssland, vilket ytterst gällde frågan om krig eller fred. I alla händelser torde mordet ha fått hattberättelsen att framstå som mer rimlig än tidigare. Den nytillträdde hattregimen befann sig likväl i ett mycket utsatt politiskt läge, till vilket vi ska få anledning att återkomma i nästa kapitel.

Vad som emellertid var nytt för hattberättelsen var att den i Sinclairs gestalt för första gången kunde hålla fram ett verkligt slagkraftigt exempel på en dygdig medborgare, som därtill kunde identifieras med hattarna. Denna karaktärisering kan tjäna som utgångspunkt för en analys av den förfallna dygd som hattberättelsen menade kännetecknade flertalet svenska medborgare, men också den moraliska restauration som

⁴⁶⁵ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 275, 363–365; Carlsson (1966), s. 55, 57, 249–251; Carlsson (1967b), s. 49f, 61; Carlsson, Ingemar, ”Malcolm Sinclair”, *SBL*, 32 (2003–2006). Redan i augusti förelåg ett till svenska översatt utdrag ur den i Haag utkomna tidningen *Le Mercure historique & politique* – enligt Sylwan, Otto, *Svenska pressens historia. Till statshövningen 1772* (Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln, 1896), s. 72, mycket läst i Sverige – benämnt *RELATION Taken af den Poltiske Mercurius för Augusti Månad 1739. Angående Det på Majoren i Hans Maj:tz wår Allernädigste Konungs tjenst, Herr MALCOM SINCLAIR, begångne Mord under dess återresa från Constantinopel til Sverige genom Schlesien* (Stockholm: tryckt uti thet kongl. boktryckeriet, 1739). Att mordet inte gick obemärkt förbi visas bland annat av den kungliga förordningen *PUBLICATION, Til Hämmande af Öfwerwålds föröfwande uppå de af Främmande Nationer, som här i Staden wistas. Gifwen Stockholm Råd-Hus, den 9. Julii A:o 1739* (Stockholm: Tryckt hos Joh. Laur. Horrn, Kongl. Antiqv. Archiv. Boktr., 1739), enligt vilken flera personer från ”främmande nationer”, på flera olika platser i staden hade blivit ”med slag och skiälsord öfwerfallne och ofredade”. Redan dagen innan hade Stockholms ståthållare låtit prästerna uppläsa en liknande förordning från 1735 i kyrkorna. Och så sent som i december finns tecken på liknande oroligheter, se *Såsom å Hög wederbörlig Ort är tillkiänna gifwit, det, af någon wahnartig och öfwerdådig menniskia, förleden natt föröfwade öfwerwåld med stenars kastande ... som af Ryske Keiserlige Envoyén Herr Bestucheff nu bebos ...* (U.o.u.å [Stockholm, 1739]). Den ryske ministern Bestuzjev-Rjumin rapporterade hem om hur paskiller hade kastats in i hans hus och hur några svenska officerare hade hotat att döda honom. Ännu i början av påföljande år väckte dådet uppmärksamhet i Paris, se [Tessin, Carl Gustaf & Härleman, Carl] *Carl Gustaf Tessin i Paris. Konst och politik. Brevväxling med Carl Härleman*. Inledning, tolkning och kommentar, Proschwitz, Gunnar von (utg.) (Stockholm: Norstedt, 2002), 4/1 1740, s. 52.

inte enbart förklarades vara nödvändig utan också fullt genomförbar, om endast svenskarna ville följa Sinclairs exempel.⁴⁶⁶

De texter som beskrev hur Sinclair mötte döden tog genomgående fasta på att han trots övermakten inte hade resignerat utan istället hade visat handlingskraft och försvarat sig tappert. Men det var sedan han övermannats och avväpnats som det blev verkligt tydligt hur stor dygd och hur rent hjärta som han hade haft. Ryssarna försökte nämligen få honom att avslöja sitt hemliga uppdrag – hur nära Sverige var en allians med Osmanska riket – med löfte om att skona hans liv, men Sinclair tog dygdigt sina hemligheter med sig i döden.⁴⁶⁷ Sinclairs medborgerliga dygd var så stark att han beredvilligt uppgav sitt eget liv och alla enskilda behov för detta större gemensamma bästa.

Tänck när sitt eget lif, han ej har welat spara; / begråta då dess lik, skull det förmycket wara? / han har alt timmligt wäl för Swerje satt i stick; / wor då förmycket, om hans död til sinnes gick? // För riket mer än sig har han ömt hierta burit: / han har och hållit alt hwad hälst han cronan swurit [...].⁴⁶⁸

Det dygdiga agerandet manifesterades också genom en fullständig kroppslig självkontroll. Ställd inför ”desse skiälmar nu vår Sinclair icke skiälfde / och i hans ädla kropp ej någon rädzla hwälfde”.⁴⁶⁹ Inte vid något tillfälle förrådde några egennyttiga affekter hans sanna inre dygd. Det var just när man i strid konfronterade döden, framhöll en text, som det verkliga inre visade sig: ”då röns om hiertat är ock rennt”.⁴⁷⁰ Detta prov hade Sinclair bestått, för

⁴⁶⁶ Analysen utgår från följande texter, från åren 1739–41, som explicit behandlade mordet: *Ärestod, öfwer den Redel. och omistel. Swenske Majoren M: SINCLAIR I hast uprest*, UUB N 1139, fol. 55–56 [276]; *Klage Qwåden öfwer Major Malcom Sinclairs Mord*, KB Vs 48:1, s. 208–217 [277]; [Odel] (U.o.u.å.) [278]; ”Betänkande öfwer Major Sinklairs oförmodeliga död [...]”, *Handskrift-prof 1500–1800* (1891) [279], s. 18f; [Ehrenström, Olof] *Tanckar; yttrade wid tilfälle af det på major Sinclair, begångne mord. Af Amicus Militaris* (Stockholm: tryckt hos Lorentz Ludew. Grefing, 1739) [280]; *Öfwer den Mördade Majoren Malcom Sinclair på Resan från Constantinopel den 17 Juni 1739. O. Ehrenström*, UUB N 102, s. 66–70 [280]; *En ährlig Swensks Minne öfwer Sabl. Major Carl Sinclair*, UUB N 1139, fol. 61–62 [281]; ”Tu äst Fallen Säsom Man Faller för arga Skalckar”, [Hesselius] (1739–40), nr 10 [283]; *Wälförtiente Minnes Runor, På Kongl. Majj:ts fordom Trotienares och Majors wid Uplands Regemente til Fot; then Wälborne: Nu mera Salige Herrens, Herr Malcom Zinclairs Grafsten; ristade af Axel Daniel Leenberg*, UUB N 1139, fol. 58–63 [284]; *RELATION Tegen af den Poltiske Mercurius* [...] (1739).

⁴⁶⁷ [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 89, opag.

⁴⁶⁸ ”Tu äst Fallen Säsom Man Faller för arga Skalckar”, [Hesselius] (1739–40), nr 10 [283], opag.

⁴⁶⁹ Ibid. För Sinclairs kroppsliga uttryck för dygd se även Sennefelt (2011a), s. 266f.

⁴⁷⁰ *Öfwer den Mördade Majoren Malcom Sinclair* [...], UUB N 102, s. 66–70 [280], s. 68.

en hielte som allena bygger, / sitt lof på ähra, wett ock dygd, / har alltid utaf himlen skygd, / och hwart han går, så går han trygger, / hans sinne är, så wäl befäst, / så att när werlden börjar rasa, / så seer man honom doch ej fasa, / han står, som berg, i storm ock blåst.⁴⁷¹

Sinclairs dygdiga exempel var en hoppfull påminnelse om att riket ännu ägde dygdiga medborgare. Men skildringarna av mordet hade också en tydlig polemisk sida.

Uppenbar var givetvis den negativa karaktäriseringen av de ryska mördarna, för vars falska, fega och ärelösa dåd endast tidens mest smädande invektiv – ”skälmar”, ”skalkar” och ”pultroner” – kunde komma i fråga.⁴⁷² Anklagelserna föranledde också Bestuzjev-Rjumin att klaga inför kanslikollegium, över de visor ”som här på gatorne siunges til ryska nationens förklening”.⁴⁷³ Några texter riktade också hårda anklagelser mot mössorna, som sades ha förrått Sinclair till ryssarna och därmed var direkt ansvariga för hans död.⁴⁷⁴

Ett dygdigt agerande hade nu givetvis varit att hämnas Sinclairs död och inleda en moralpolitisk restauration. Detta var också berättelsens sensmoral. Ändå uttryckte flera texter tvivel över att så skulle ske. Det moralpolitiska förfallet syntes dem alltför långt gånget. Vi ska i det följande se närmare på hur hattberättelsen under dessa år begripliggjorde den korruption som fick svenskarna, sin stolta krigiska historia till trots, att föredra ett nesligt stillasittande och en blygsam ro.

Berättelsen tog sin utgångspunkt i erfarenheten att detta förfall egentligen inte alls var att förvånas över, utan följde ett genom historien välbekant mönster. Inför den kungliga vetenskapsakademien ställde hatten Augustin Ehrensvärd 1743 frågan om ”huru ett krig-kiärt folk skall lära slåss”. Frågan kunde tyckas djärv medgav Ehrensvärd, men var knappast orimlig, ty ”vi veta att de stridbaraste folk med tiden blifvit spakfärdige som

⁴⁷¹ Ibid., s. 69.

⁴⁷² *Klage Qwäden öfwer Major Malcom Sinclairs Mord*, KB Vs 48:1, s. 208–217 [277], s. 216; [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 45, opag.; ”Tu äst Fallen Såsom Man Faller för arga Skalckar”, [Hesselius] (1739–40), nr 10 [283], opag.; [Ehrenström] (1739) [280], opag. *SAOB*, sökord ”skälm”, ”skalk”, ”pultron”. Se Bodensten (2014), s. 134f och där anförda litteratur.

⁴⁷³ Carlsson (1967b), s. 58.

⁴⁷⁴ *Klage Qwäden öfwer Major Malcom Sinclairs Mord*, KB Vs 48:1, s. 208–217 [277], s. 209f; [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 49, 51, opag.; ”Betänkande öfwer Major Sinklairs oförmodeliga död [...]”, *Handskrift-prof 1500–1800* (1891) [279], s. 18f.

lindebarn. Må Grekland icke kan visas oss för exempel? Skola icke fotspåren förskräcka oss?”⁴⁷⁵ Hattskribenten Axel Daniel Leenberg hade ett par år tidigare givit uttryck för samma erfarenhet: ”Igenom ständig ro blifwer thet bästa och stridbaraste folk, lika som thet stilla stående watnet, förskämt.”⁴⁷⁶ Historien förskräckte onekligen. Enligt den moraliska veckoskriften *Samtal emellan Argi skugga och en obekant fruentimbers skugga* kunde den ”diupaste fred”, hävdades det riksdagshösten 1738, vara lika ”skadelig som de blodigaste krig” därför att den tillät en nation att förfalla till ”lättia och högfärd”; ”så gick det i Alexandri tid, och det som händer än i dag bekräfftar detsamma”.⁴⁷⁷

Vad som hade skett i Sverige var, enligt hattberättelsen, att välståndet och freden hade underminerat förutsättningarna för dygd. Det hade blivit allt svårare att motstå de begär som väcktes av det ökade välståndet. Som en följd hade egennyttnan vunnit företräde framför allmännyttan och den medborgerliga dygden förfallit.

Hattberättelsen utgick här från två viktiga moralpolitiska erfarenheter. Den första var att de tilltagande luxuösa och utländska sederna, det så kallat yppiga levernet, exempelvis en ökad konsumtion av te, kaffe, porslin, siden och andra luxuösa importvaror dels gjorde riket fattigare och beroende av utlänningar, dels raserade medborgarnas dygd. Lättjan och den omedelbara behovstillfredsställelsen erbjöd här hattberättelsen ett svar på frågan om varför så många förnöjt kunde leva under ett ryskt herravälde. Den andra erfarenheten var att detta förfall representerade ett brott med det förflutna, med vad historikern Andreas Marklund har kallat ”fädernas tid”, det vill säga en inte närmare historiskt specificerad guldålder under vilken fattigdom och krig hade vidmakthållit förfädernas dygd och frihet.⁴⁷⁸

Båda dessa erfarenheter har behandlats tidigare och ska inte diskuteras närmare. Ett par exempel på hur de förenades och kom att underbygga hattberättelsen kan dock nämnas. En text framhöll, i kontrast till samtiden, att man aldrig hade stött på förfäderna ”på lättjans bäddar såfwa”, helt enkelt därför att ”ingen wiste af et wällust älskand lif”.⁴⁷⁹ ”Ach! våre gamle fäder”, raljerade i sin tur Anders Odel på ett för tiden typiskt sätt,

⁴⁷⁵ Ehrensvärd (1743), s. 26f.

⁴⁷⁶ [Leenberg] (1741a) [293], opag.

⁴⁷⁷ [Momma] (1738–39), nr 3, s. 19f. Alexander den store och kampen mellan perser och makedonier var ett i sammanhanget vanligt historiskt exempel. Medan de förra på grund av sitt välstånd hade korrumpierats och förslavats hade de senare, fostrade i ”fattigdomens skola”, vidmakthållit sin dygd och sin frihet. Hellerstedt (2009), s. 123. Se även Gustafsson (1956), s. 202, 208–217.

⁴⁷⁸ Gustafsson (1956), s. 202; Nordin (2000), s. 262–266; Wallestte, Anna, *Sagens svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år* (Malmö: Sekel, 2004), diss., s. 208–210; Runefelt (2005), s. 117–120, passim; Marklund (2006), s. 256; Sennefelt (2011a), s. 47–49, 158, 170f; Runefelt (2015), s. 90–96, passim.

⁴⁷⁹ [Hesselius] (1741a), opag.

hwad tokar wore de / som bygde slott och städer, / och intet köpte the! / der gick båd
swänsk och giöthe / uti en walmans räck, / den hade han på möte, / ja juhle-bröllop
ock. // Men Gud ske lof de tider / de äro nu förbi, / och man ei annat lider / än stolt
gallanterie [...].⁴⁸⁰

Inte sällan konvergerade dessa båda korruptionsskildringar i kaffehusen liksom i gestalten av den så kallade sprätthöken.⁴⁸¹ På denna plats och i detta sällskap kunde medborgaren enkelt bli snärjd ”i egennyttans fuhla flärd”.⁴⁸² De moraliska veckoskrifterna oroade sig särskilt över ungdomen, vars vilja och förnuft svårligen kunde motstå de begär som här väcktes. ”Bese vår ungdom nu hur han här födes opp”, uppmanade *Thet Swenske NITET* sina läsare under riksdagen 1738–39.

Bese hos [kaffehuset] *Althenek* de ganska skiöna ämnen; / dem I föräldrar åt ert foster-
rike lämnen; / der går wårt Swerges hopp: der får du se min wän, / den som med tiden
sku bli riksens skydde-män. // Den som nu födes upp han bord i tid få lära; / hur han
med tiden skal om riket omsorg bära; / den läran drickes ej med win och caffè in / ej
heller trifs hon wäl uti en sprätthöks sin.⁴⁸³

Att dygden hade förfallit hindrade dock inte svenskarna från att ändå göra anspråk på politisk habilitet. Den under dessa år mycket produktive hattskribenten Andreas Hesselius Americanus återkom exempelvis gång efter annan till denna falska självframställning.⁴⁸⁴ De gamla göterna hade aldrig skrutit över ”förfädrens hjelt-bedrifter” och aldrig prytt sig med lagerkransar som de inte också själva hade förtjänat,

⁴⁸⁰ [Odel, Anders] *Det Lystra Och Belefwada Stockholm, Beskrefwet Af Herden CELADON* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, 1739), opag.

⁴⁸¹ Se t.ex. Liliequist (1999); Karlsson, Rickard, *Svensk-franska förhandlingar. Bland sprätthökar och franska flugor i svenskt 1700-tal*. Linköping Studies in Arts and Science, 398 (Linköping: Institutionen för kultur och kommunikation; Linköping universitet, 2007), diss.; Runefelt (2010); Sennfelt (2011a), s. 168–176; Runefelt (2015), särskilt s. 128–137, 143–146.

⁴⁸² *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1], s. 246f.

⁴⁸³ [Hesselius & Celsius d.y.] (1738), nr 15, opag.

⁴⁸⁴ [Hesselius & Celsius d.y.] (1738), nr 23, opag.; [Hesselius] (1739–40), nr 6, 10, opag.; [Hesselius] (1741a), opag.; [Hesselius, Andreas Americanus] *Då Kriget mot Czaren Af Ryssland, Under Puke- och Trumpete-Klang I STOCKHOLM allmänneligen förkunnades, den 28. Julii 1741. Blef denna Skalda-Bragd Eller Kämpa-Dickt Qwädin Af Arngrim Hergrimson, Winlands-Fararen* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741c]), opag.; Hesselius, Andreas Americanus, *Nyåhrs Tankar, Hällne, då Handelsmannen i Stockholm, Högaktad Herr FRANCIS BEDOIRE I HERRanom Saligen afsomnade, och til sin Graf i St. Marie Kyrkja beledsagades den sidste Dec. 1742. Til Nyåhret i Pennan fattade Af ANDREAS HESSELIUS AMERICANUS, Kongl. Acad. Engl. Språkmästare* (Stockholm, u.å. [1742a]), opag.

utan endast "af fädren lånt".⁴⁸⁵ Samtidens svenskar däremot, drog sig inte för att "skamlöst brösta" och "mellan hwarje sup af de bedrifter skryta" som "far och farfar giordt".⁴⁸⁶ Nu målade man "biörna-bild på den som hare war", medan "den som sin wärja blott för flickor hafwer blottat" liknades vid ett lejon. Men, fortsatte han, "när en Sinclair dör, då tiga alla stilla".⁴⁸⁷ Vad dessa "kak[e]lungs-hielt[ar]", som satt stilla i stugvärmnen, inte förstod var att äran inte stod att finna "uti dants" eller "i sminck och prål".⁴⁸⁸ Ära förlänades endast den som *handlade* dygdigt, vilket för Hesselius ytterst inbegrep att gå krig mot Ryssland.

Särskilt åren närmast efter riksdagen och regimskiftet 1738–39, då det höjda tonläget mot Ryssland likväl inte syntes åtföljas av handling, var det vanligt att den politiska litteraturen beskrev det stora flertalet medborgares krigiska dygd som raserad eller i stadd i förfall samt ifrågasatte när, om någonsin, som den skulle kunna restaureras. Dessa tvivel ventilerades också på riksdagen. I ett uppmärksammat tal på riddarhuset 1740 välkomnade exempelvis Carl Urban Hjärne ridderskapet, som var moder Sveas "ächta söner", som inte hade glömt bort och som gärna ville följa dygden och sina "tappre fäder" och i vars "mannamod man götha blodet röner". Men, fortsatte Hjärne kritiskt, "hafwen alle I som ädla namnet fören, i wärket det förtiänt?" På denna fråga ville förvisso alla gärna svara ja, men här räckte det inte med att hänvisa till stolta anor. Huruvida riket hade "de barn dess tilstånd syns behöfwä" var ännu en öppen fråga och Hjärne kunde endast uppmana de församlade att "mot morgon solen wände", det vill säga i öster, bevisa sitt mod "nu som förr" och mot "owäns macht i fält förutan fruktan träda, upoffra lif och blod för landets säkerhet".⁴⁸⁹

⁴⁸⁵ [Hesselius] (1741a), opag.

⁴⁸⁶ [Hesselius & Celsius d.y.] (1738), nr 23, opag.

⁴⁸⁷ "Tu äst Fallen Såsom Man Faller för arga Skalckar", [Hesselius] (1739–40), nr 10 [283], opag.

⁴⁸⁸ [Hesselius] (1739–40), nr 6, opag.; [Hesselius] ([1741c]), opag.; Hesselius, Andreas Americanus, *Krig och Frid, Samt DE i dem Namnkunnige Swea Konungar; Beskrefne, Då Hans Kongl. May:t Wår Allernådigste KONUNG och Herre, FRIEDRICH Den Förste, Sweriges, Göthes och Wendes KONUNG, &c. &c. &c. Landt-Grefwe til Hessen, &c. &c. Firade SIN Högst-wälsignade Sextionde Femte Födelse-Dag Den 17 Aprilis 1740. Och aldra-underdånigast i en ORATION uti Kongl. Riddar-Hus Salen offentliggen omtalte, Af ANDREAS HESSELIUS, Americanus. Kongl. Acad. Ups. Engelsk Språkmästare* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1740]), s. 6.

⁴⁸⁹ [Hjärne] [1740] [326], opag.

En uppenbar och allvarlig fara med det pågående förfallet var därtill att det förminskade rikets och medborgarnas ära.⁴⁹⁰ Carl Gustaf Tessin hade, på sitt tidigare omnämnda riksdagstal 1738, understrukit vikten av att adelns riksdagsmän nu ”*bibehåller* det hedersryckte, hwilket swenska männ, igenom blod och i giärning, ifrån urminnes tider, sig *förwärfwat*”.⁴⁹¹ Att som Tessin på detta sätt betrakta äran som ett kapital, vilket ursprungligen hade förvärvats och som sedan måste vidmakthållas eller helst förmeras, inte förslösas, var typiskt för tiden. Då äran utgjorde en bärande del i varje socialt och politiskt mellanhavande innebar en förlorad ära stora svårigheter.⁴⁹² Förfäderna hade, påpekade Ehrensvärd på ett belysande sätt,

varit högt aktade för deras mandom och tapperhet. Vi hafva hit in til njutit frukten af deras svett och möda; dem hafva vi at tacka för det vi ännu äga namn af svänske. Åtanken af våre efterkommande bör ju upmuntra oss til at lämna dem det samma som vi fådt af våre fäder: vi vilja ju icke vansläcktas!⁴⁹³

När hattberättelsen därför menade att den ära som man hade fått att förvalta, från tidigare till kommande släktled, nu stod i begrepp att gå förlorad, var sensmoralen om att genast inleda en moralpolitisk restauration tydlig. Hur länge ”skall af en skadlig stilla ro! / de swänskas wap’n rästig blifwa, / skall wällust, heder vår fördrifwa”, frågade en hattskribent typiskt uppfodrande efter riksdagen 1739; ”skall under lustans lätta ook, / de forna swears namn förglömmas”?⁴⁹⁴ Förfäderna hade alltid visat tapperhet, instämde Anders Odel, ”derföre wor’ det skam och blygd, / om wi nu skull’ förfäras / från våra fäders tappra dygd, / och intet fäckta töras”.⁴⁹⁵ ”At älska neslig fred, / förskämmer hwarje led”, menade Hesselius.⁴⁹⁶

⁴⁹⁰ Se t.ex. *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128], s. 141f; *Erlig och beskedlig Svensk, Kungl. Majts och Swea Rijkets Tro-Mann*, KB D 351:6, s. 209–240 [172], s. 237; *Närwarande tidens förwirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.

⁴⁹¹ Tessin ([1738a]), opag.

⁴⁹² Om detta har jag tidigare skrivit i Bodensten (2014), se även där anförd litteratur.

⁴⁹³ Ehrensvärd (1743), s. 4.

⁴⁹⁴ ”Skall af en skadlig stilla ro!”, Carlsson (1966) [307], s 259.

⁴⁹⁵ [Odel, Anders] *De Makalöse Högstsalige Konungarnas, KONUNG GUSTAV ADOLPHS Och KONUNG CARL Den Tolftes ROP, Ifrån de Dödas Rike Til Hielttinnan Swea, Wid slutet af dess Riksdag 1741, Då Kriget förkunnades mot Czaren af Ryssland. Hördt af en Herde, Som då han med några af sina Likar, warit begrepen uti Tal om Krig och Fried, blifwit oförmodeligen dit och dän förd, och sedan wid sin återkomst önskar sitt Fädernesland Lycka til förestående och nu påbegynta Krig* (Stockholm: Carl Joh. Röpke, u.å. [1741]), opag.

⁴⁹⁶ [Hesselius] ([1741c]), opag.

Särskilt allvarligt var det pågående förfallet därför att det skedde inför öppen ridå, på världens stora scen, "teatrum mundi".⁴⁹⁷ Hattprotagonisten *Daniel Sysselsatt* oroade sig exempelvis 1738 över att "mång andre magter tro, de svenske hiertat mist".⁴⁹⁸ En annan hattskrift beskrev ett par år senare den undran som "Europa" måste känna inför Sveriges stillasittande och det tålmod med vilket man accepterade Rysslands övergrepp.⁴⁹⁹ Den offentlighet som hattberättelsen på detta sätt tillskrev skeendet underströk att riket närmade sig ett definitivt avgörande och att en moralpolitisk restaurering – det vill säga en aktivistisk krigspolitik – måste inledas innan omvärlden fränkande riket all heder och ära.

Den granskande omvärlden uppgavs också enligt denna logik ha influerat ständerna i deras beslut. Såväl de som tillstyrkte som avstyrkte licentieringen hänvisade exempelvis till hur omvärlden skulle se på en sådan. En pamflettist menade efter riksdagen 1739 att ständerna inte alls hade behövt visa en sådan "mildhet" mot de licentierade riksråden såsom nu hade skett. Förbrytelser hade förvisso inte saknats. Men ständerna hade inte "welat utgrunda the fördolda orsaker som förmått dem at handla på ett sådant sätt [...] af fruchtan at finna hos infödde svenske män några afsichter, som kunde sätta en skamfläck på nationens heder".⁵⁰⁰ På motsvarande sätt hade mössan Jacob Serenius, i ett riksdagsmemorial i oktober 1738, argumenterat emot licentiering: "när allmänna rycktet utblåser thet hos utländska med tilökning, så faller ju et sådant rike i förakt bode hos fienden och wänner, effter the sluta inwärtens söndring och att hus faller på hus".⁵⁰¹

Att riket riskerade göra sig till "åtlöje för hela Europa" och förlora "anseende hos alla mackter" var farligt också därför att ingen då skulle "hålla oss wärdig at blifwa antingen sökte eller fruktad". Istället måste man "som tillförnes" göra sig "ansenliga hos andra mackter" och därigenom förhindra dessa att "tala oss til med en hotande ton".⁵⁰² En aktivistisk politik var alltså nödvändig dels för att bryta rikets isolering och få andra europeiska makter, i synnerhet Frankrike, att komma till Sveriges undsättning och återupprätta jämvikten i regionen,⁵⁰³ dels för att ingjuta fruktan och respekt i rikets

⁴⁹⁷ Denna europeiska politiska offentlighet har tidigare uppmärksamats i bl.a. Ringmar (2007 [1996]), passim; Lindberg, Bo, "Statsräson och moral", Lindstedt Cronberg, Marie & Stenqvist, Catharina (red.), *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen* (Lund: Nordic Academic Press, 2008), s. 153–155; Hellerstedt (2009), s. 187f; Bodensten (2014), s. 138–141.

⁴⁹⁸ *Til Torsten Eftertänksam*, RA PA V:4, nr 29 [306], opag.

⁴⁹⁹ *Hwar Redlig Swensks Tankar* [...] (1741), opag.

⁵⁰⁰ *En Swänsks Bref till sin wän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 7.

⁵⁰¹ *PRP*, 9, 1738–1739, s. 815. Se även [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/10 1738, s. 141–143.

⁵⁰² *Tankar af en Ärlig, Swensk, öfwer det närwarande fäderneslandets tilstånd* [...], UUB F 258 [319], opag.

⁵⁰³ Se härom ett brev från Tessin till Gyllenberg, från slutet av juli 1740, [Tessin & Hårleman] Proschwitz (2002), s. 97f.

fiender.⁵⁰⁴ Inte minst måste man börja motverka det ”övermod” som den hitintills förda politiken hade uppväckt i Ryssland.⁵⁰⁵ Enligt en pamflettist hade Frankrike dragit sig ur alliansen 1735 därför att man inte ville ha att göra med ”ett folck, som, med omenskligt tolamod, lider samma skymf af hwem som will”.⁵⁰⁶ I detta instämde en annan samtida författare. Om svenskarna tidigare hade beslutat

att med egna krafter sätta sig i säkerhet för alla oförmodliga försök och anfall, så hade visserligen ett slikt uppförande tillskyndat dem anseende hos deras grannar, så väl som andra makter; jo, äfvenledes uppmuntrat dem att med mera sorgfällighet söka deras vänskap [...].

Men nu hade man vänt sig bort från och glömt svenskarna, som ”sjelfva gräfva sig undan i en vinkel på jorden”.⁵⁰⁷

Det fanns förvisso skillnader i hur de olika hattskrifterna, under de aktuella åren, förklarade de svårigheter som hade drabbat riket. Vare sig de förlade avgörandet till i första hand den förra rådsregimen eller till medborgarna i stort rådde det emellertid enighet kring att den uppkomna politiska situationen måste förstås enligt en moralpolitisk logik samt att situationen reflekterade ett pågående moraliskt förfall.

⁵⁰⁴ Av denna anledning ansågs generellt offensiva krig som mer lämpliga än defensiva, se Lindberg (2008), s. 153.

⁵⁰⁵ Se t.ex. *Ärestod, öfwer den Redel. och omistel. Swenske Majoren M: SINCLAIRI hast uprest*, UUB N 1139, fol. 55–56 [276], fol. 56; [Leenberg] (1741a) [293], opag.; *Frågor Om Sverige i det tillstånd det sig vid begynnelsen af detta kriget befant [...]*, KB D 351:9, s. 163–174 [344:1], s. 166; [Benzelius d.y., Eric] *BÖN wid påstående Krigstider* (U.o.u.å. [1741]), opag.; Gyllenberg, Carl, *På Kongl. Maj:ts Wägnar, Herr Riks-Rådets och Præsidentens i Kongl. Maj:ts och Riksens Cancellie Collegio, Högwälborne GREFWE CARL GYLLENBORGS Hållne Tal, Til Riksens Ständer på Riks-Salen tå Riksdagen Slöts then 22. Augusti 1741. Tryckt uppå Hans Kongl. Maj:ts Befallning, och samtelige Riksens Ständers begäran* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Pet. Momma, 1741), opag.; [Hesselius] (1741a), opag.; [Holmberg] ([1741]), opag.; *Kongl. Maj:ts Nådige BREF, Til Landzhöfdingarne uti Stor-Furstendömet Finland. Gifwit Stockholm i Råd-Cammaren then 10 Augusti 1741* (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; hos Directeuren Pet. Momma, u.å. [1741]), opag.; *Kongl. Maj:ts Nådige Förestälning, Til Samtelige thes trogne Undersåtare, så wäl i gemen, som besynnerligen i Stor-Furstendömet Finland, beträffande thet under Ryska Czarinnans Namn genom Trycket utfärdade Manifest daterat Moscou then 18. Martii 1742. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 27. Aprilis 1742* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet; Pet. Momma, u.å. [1742]), opag.; [Odel] ([1741]), opag.

⁵⁰⁶ *Min Herre. Jag förundrar mig ingalunda*, KB D 901, nr 24 [132], opag.

⁵⁰⁷ *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 360.

Vissa texter såg förfallet som mycket omfattande och långtgånget, andra var mindre alarmistiska. Alla kunde dock enas kring att förfallet var skadligt och måste förhindras, innan dygden och friheten helt hade ersatts av egennytta, begär, passivitet, feghet och beroende. Allvaret till trots uttryckte hattberättelsen typiskt nog ingen förvåning över det pågående förfallet, vilket låg i linje med erfarenheten av människan som en moraliskt bristfällig samhällsvarelse, oförmögen till moralisk beständighet och alltid under inflytande av sin likaledes lastbara omgivning.

Även om den moraliska korruptionen stod i förgrunden för denna cykliska, lagbundna, slutna och ahistoriska förväntan hade den samtidigt, som tidigare påtalats, också en annan förtröstansfull sida.⁵⁰⁸ Enligt den moralpolitiska logiken var rikets tillstånd åtminstone huvudsakligen självförvållat, något som också inbegrep en stor tilltro till möjligheten att på moralisk väg lösa de uppkomna svårigheterna. En positiv politisk omvandling var fullt inom räckhåll. Också i det dystra samhällstillstånd som riket och medborgarna befann sig fanns det anledning att känna förtröstan. Medborgarna kunde själva välja att initiera en moralpolitisk restaurering, i vilken de åter tog kontrollen över sina egennyttiga begär och på nytt började agera handlingskraftigt, tappert och dygdigt. Det var enligt denna logik vare sig den nya stormakten Ryssland eller någon annan extern politisk faktor som var ansvarig för det tillstånd som medborgarna hade försatt riket och sig själva uti. Det var denna logik som skänkte hattberättelsen dess politiska attraktionskraft. Medborgarna ägde själv avgörandet och hade nu att göra ett i grunden enkelt val. Medan den ena vägen obönhörligen ledde till undergång, ledde den andra, dygdiga vägen, istället bort från dessa hot och i riktning mot en ny och lockande förgången framtid.

På väg mot en moralpolitisk restaurering

Krigsförklaringen

Regimskiftet 1739 hade enligt hattberättelsen inte förmått vända förfallet. Anledningen var att korruptionsprocessen var långt gånget också utanför den förra rådsregimen, i den vidare kretsen av medborgare, något som inte minst blev tydligt under de följande åren då en ny opposition gjorde sin röst hörd och motsatte sig ett krig med Ryssland. Hattberättelsen förblev därför under åren 1739–41 i allt väsentligt en oppositionell

⁵⁰⁸ Runefelt (2011), s. 237–239.

förfallsberättelse. I de hyllningar som likväl följde på regimskiftet kan vi dock skönja hur hattberättelsen småningom, under 1741, skulle förändras.⁵⁰⁹

En förändrad hattberättelse, med en optimistisk förväntningshorisont, framskymtade exempelvis i samband med utnämningarna av nya riksråd i april 1739, då också Gyllenborg valdes till ny kanslipresident. Därigenom var ”frihet vår med ähra återwunnen”, liksom ”vårt manhem räddat från des *nära* undergång”, förklarade en hattskribent.⁵¹⁰ I en hyllning till de nyvalda riksråden fastslog en annan att ”Swerges swaga hopp” och styrka nu ”*än en gång*, uhr dwalan stiga opp”.⁵¹¹ Dessa periodiseringar var typiska. I ett avgörande skede, när undergången var helt nära, förklarades utvecklingen ha vänt. Istället för att fjärma sig från ett dygdigt förflutet hade riket nu istället återvänt dit. Sådana moralpolitiska restaureringar hade inträffat även tidigare i det förflutna; också förfäderna hade genomgått cykler av förfall och restaurering.

De nya riksråden karaktäriserades som män ”lik forna hielte söner”, vilka ”gaf intryck utaf swiars” och ”förfädrens rena dygd”. I likhet med förfäderna älskade de förvisso trygghet och frid, men ”rädes intet wapna-brak, när mandom, låf och heder” krävdes.⁵¹² Därmed tydliggjordes varför de gamla riksråden hade ersatts av nya. En av få politiska teckningar från de aktuella åren sammanfattade regimskiftet kort och slagkraftigt med orden ”*præmium virtutis*”, dygden belönad, och en bild i vilken en gudomlig hand krönt frihetshatten med en lagerkrans.⁵¹³

Om denna dygdiga restaurering hade Carl Gyllenborg för övrigt själv skrivit i komedin *Swenska Sprätthöken*, uruppförd 1737. I en avslutande nyckelscen bringades antagonisten greve *Hurtig*, sprätthöken, genom förmaningar och dygdiga föredömen slutligen till självinsikt om sin egen raserade dygd. Efter att ha tagit avstånd från alla sina tidigare laster lovade han att i fortsättningen endast tänka på ”fäderneslands frihet, upkomst och förswar”. Detta var väl, fastslog protagonisten amiral *Enterfelt*, ”nu

⁵⁰⁹ Se t.ex. *En Swänsks Bref till sin vän* [...], UUB F 258, nr 42 [200]; *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1]; *Tankar af en Ärlig, Svensk, öfwer det närwarande fäderneslandets tilstånd* [...], UUB F 258 [319].

⁵¹⁰ *Då H:E: Gr. Gylendborg blef Præsident i Cantzliet d: 14. Aprili 1739*, RA Skkl fol. 100:18, fol. 484 [234].

⁵¹¹ *Gångbart Tal, Sedan The Hög-och Wälborne Herrar. Præsidenten, Herr Baron, Samuel Åkerhielm. Generalen och Directeuren, Herr Baron, Axel Löwen. Justitiæ-Cantzlären, Herr Olof Nordensträhle. General Majoren, Herr Baron, Pehr Adlerfeldt. General Majoren, Herr Baron Gustav Fredrich. von Rosen. Landshöfdingen, Herr Baron Eric Wrangel. Statz-Secreteraren, Herr Baron Olof Cederström. General Majoren och Landshöfdingen, Herr Baron, Carl Sparre. General Majoren, Herr Grafwe, Arved Posse. Häf-Rätts Rådet, Herr Carl Ehrenpreus. Och Vice-Ammiralen, Herr Anders Siöstierna. Til Kongl. May:ts och Riksens Råd, Blifwit Förordnade, Efter ett Ordenteligt Wahl, Wid Ricks-Dagen. Åhr 1739* (Stockholm, u.å. [1739]), opag.

⁵¹² *Gångbart Tal* [...] ([1739]), opag.

⁵¹³ ”*Præmium virtutis*”, Wieselgren (1842) [235], s. 103f.

kiänner jag er igen, grefwe Hurtig, nu framlyser den gamla swenska manligheten uti er, med ett ord, nu kiänner jag igen i er person era mycket berömda för-fäder”.⁵¹⁴

Hattberättelsens tendens till förändring vid tiden för regimskiftet framgår också tydligt i Hedvig Charlotta Nordenflychts anonyma replik på en gravdikt av Olof Dalin. Dalin hade tyckt sig se verklig dygd i den nyss framlidne adelsynglingen Carl Sture och han gjorde nu dennes död till en kritisk bild över det pågående regimskiftet.⁵¹⁵

Mot denna berättelse gick Nordenflycht till storms. Hon fastslog att Dalin sjöng ”högt”, men på ”förstälta” instrument. Hans ”sinnen” förklarades vara i ”dwala” och han talade i ”nattmössan”. Förutom anklagelserna om förställning och begärsstyrd passivitet återkommer också karaktäriseringen av honom och hans anhängare som ängsliga:

Han räds at i en yngling mull / skal hela Swerje ramla kull, / här snart kan man en
flikka skrämman. // Men swaga sinnen war ej rädd / än är här dygd i mandom klädd /
som stöder Sweriges glisa [öppna, rämnade] murar [...].⁵¹⁶

Nordenflycht övergick därefter till att teckna förutsättningarna för en moralpolitisk restaurering. Den avgörande anledningen till hennes hoppfullhet var att det *ännu* fanns dygd i riket, att det moralpolitiska förfallet inte hade gått *för* långt. Den ”gambla onskan” spjärnade förvisso ännu emot och hängde ”wid sin sega root” – en i tiden vanlig luthersk syndtrop. Men ”förnuftet” höll likväl på att ”wakna”, för att därigenom kunna lägga ”band på lustan”. Fru Svea, som varit snärjd ”i egennyttans fuhla flärd”, stod i begrepp att pånyttfödas, varefter hon kunde le ”åt okets tömmar”. Nordenflycht hänvisade härvid även till en cyklisk förväntan: ”men wet at onskan plägar först, / gå up sin grad och bli som störst, / för än hon faller ned i grunden”, det måste bli värre innan det kunde bli bättre. Därför fanns det anledning att känna tillförsikt:

Så må wi *än* ha härligt hopp, / vårt Swerje tör *än* wäl hielpas opp, / fast döden wil så
häftigt hota, / *än* ha wi folk af drift och mod, / i unga lif är ärligt blod, / som söka

⁵¹⁴ [Gyllenborg, Carl] *Swenska Sprätthöken, COMEDIE, Uti 5 ACTER. Är den Första som blifwit sammansatt på Swenska, och förestäld på Kongl. THEATREN i Stockholm. in Oct. 1737* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet; Peter Momma, 1740b), s. 105f.

⁵¹⁵ *Öfwer Högwålborne Herr Baron CARL STURES död den 20 Februarij 1739*, KB Vf 68:1, s. 241–244 [190]; *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1]. Se även Olof Dalins slutreplik [Dalin] ”Grafskrift öfwer en lefwande Person”, Dalin, Olof, *Framledne Hof-Cancellerens och Riddarens af Kongl. Maj:ts Nordstjerne-Orden HERR OLOF von DALINS Witterhets-Arbeten, I bunden och obunden Skrift-Art, 1–6* (Stockholm: Carl Stolpe, 1767), bd 4 [190:2], s. 107. Texterna har i ett annat sammanhang studerats i Carlsson (1966), s. 323–327. För en analys av Dalins dikt, se s. 326f nedan.

⁵¹⁶ *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1], s. 245.

egennyttan möta. // Jag ser at Swerje förestår, / lycksalighet i många åhr, / och at wi aldrig skola sakna, / det folk som *ännu* här är til, / och sielf ohindrat skåda wil, / om Swerjes män ej äro wakna.⁵¹⁷

Hattberättelsens förändring, från moralpolitiskt förfall till restaurering, som hade tyckts förestående redan i samband med regimskiftet, blev emellertid verklig först under våren och sommaren 1741.

I april 1741 hyllade exempelvis en författare adelns ledamöter av sekreta utskottet, vilka hade varit pådrivande i krigspolitiken, på ett sätt som i mycket liknade hur de nya riksråden hade hyllats två år tidigare. Författaren beskrev hur ledamöterna bland annat hade börjat lyfta upp sina huvuden, kvickna till, vakna upp och åter grönska. Om hattarna Carl Johan Stiernstedt och Anders Johan von Höpken konstaterades exempelvis att ”wår gamle mandom tycks i Stiernstedt wakna opp, / wår gamla ärlighet i Höpken har nytt hopp”. Det var genomgående en tidigare flydd medborgerlig dygd som återvände.⁵¹⁸

Allra tydligast framträder emellertid den förändrade hattberättelsen i de texter som utkom i samband med krigsutbrottet sommaren 1741.⁵¹⁹ Den tryckta pamfletten *Hwar Redlig Swensks Tankar* tog exempelvis, på ett typiskt sätt, sin utgångspunkt i det nyss avbrutna förfallet:

⁵¹⁷ Ibid., s. 245–247.

⁵¹⁸ *Ridderskapet i Secrete Utskättet 1741*, RA Skkl fol. 100:20, fol. 320–321 [329].

⁵¹⁹ Nedanstående analys bygger på ett dussintal sådana texter: [Colling, Lars Johan] *Nögda Glädje-Tanckar, yttrade til Swea Stridsmän, som uti Sept. månad 1741 marscherade til Finland med friskt Mod och Blod. Sjunges som: Ädlaste gåfwan som Skaparen gifwit* (U.o.u.å. [1741]) [353]; Gyllenborg (1741); [Hesselius, Andreas Americanus] *Då Kongl. Lif-Guardiet den 27 Augusti 1741. For öfwer til Finland Blef Öfwer DET och alla ditfarande REGIMENTEN, Denna Lyck-Önskan Hällen Af Angantyr Hejdricchsson. Winlandsfarare* (Stockholm; Tryckt uti Kongl. Antiq. Archiv. Boktryckeriet; hos Sal. JOH. L. HORRNS Enkia, u.å. [1741d]); [Hesselius] ([1741c]); [Hesselius] (1741a), opag.; *Hwar Redlig Swensks Tankar* [...] (1741); *Johan AxelsSons Böneskrift til Riksens Högloflige Ständer. Upläst i Secrete Utskottet then 5. Augusti 1741. Upläst hos Ridderskapet och Adelen then 13. Augusti 1741. Upläst hos Präste-Ståndet then 17. Augusti 1741. Upläst hos Borgare-Ståndet then 18. Augusti 1741. Upläst hos Bonde-Ståndet then 19. Augusti 1741. Aldra underdån-ödmjukaste Böneskrift til Riksens Höglofl. Ständers Secrete Utskott* (U.o.u.å. [1741]); [Odel] ([1741]); *Orsaker, Som föranlåta Kongl. Maj:t at förklara Krig* [...] (1741); [Leenberg] (1741a) [293]; Stenbock, Carl, *Grefve CARL M. STENBOCKS Tal, Hållit uppå Riddare-Huset; Tå LANDTMARSKALKEN, GENERALEN en Chef Högwålborne Grefve CARL EMIL LEWENHAUPT, Efter sluten Riksdag Landt-Marskalks-Stafwen ifrån sig gaf then 22. Aug. 1741* (Stockholm, Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; hos Directeuren PET. MOMMA., u.å. [1741]); *Swenske Soldaters Marsch-Wijsa, Under bekant Melodie, Eller såsom: Ingen falsk får wara med i detta Lag; Ingen Sorgen: Ty nu gryr wår Fröjde-Dag. Tryckt i Åhr* (U.o.u.å. [1741]).

Thet såg så ut, som Sverige war / förbytt och icke mer thet samma, / som thet tilförne warit [...] thet såg så ut, at Sverige glömt / sin forna mandom, mod och styrka; / som hade thet i Nystad dömt / och sakfält sig at ewigt dyrka / en fred, men rättast sagt, et twång [...] thet såg så ut, som Sverige fick / tillika med kung Carl sin bana; / som hade thet fådt annat skick, / et annat bruk och annan wana, / sen thenne store hielten föll / som all sin tid för nesligt höll / at låta Ryssland föreskrifwa / then swenskom lag [...] thet såg så ut, som Sverige sof, / och nögd med skuggwäxt och med drömmar, / gaf ryska hofwet willigt lof / at betsla sig med träldoms tömmar [...] thet såg så ut som Sverige just, / lät sig, som barn, i ledband föras, / och, som förblindadt och förkiust, / ej låta något annat göras, / än hwad som Ryssland fant för godt. // Thet alt blef Sweriges förebrådt; / men til at ändrad't, tycktes fela / förstånd och wilja, lust och håg; / som Sverige wäl sin siukdom såg; / Men obekymradt then at hela.⁵²⁰

Förfallet periodiserades således som en anomali, ett moraliskt avsteg från ett dygdigt förflutet. Författaren frambesvärjde ett suggestivt själs- eller sinnestillstånd i vilket Sverige i sömn, glömska och sjukdom var ”nögd”, ”förblindadt” och ”obekymradt” att leva i ofrihet. Andra förebrådde riket, men detta saknade sedan en tid den själsliga förmågan att åstadkomma en förändring. Det ryska herraväldet och den svenska ofriheten förstods som självförvållat; Sverige lät sig självmant föras ”i ledband”. Och den fred som hade välsignat riket i snart en generation var ingenting annat än ett ryskt ”twång”.⁵²¹

En annan aspekt av förfallet var dess ovan berörda offentliga dimension, i texten skildrat med hjälp av den återkommande formuleringen ”thet såg så ut”. Att Sverige hade fått ett ”annat bruk och annan wana” hade inte gått omvärlden obemärkt förbi:

Thet tyckte, / at Sverige förr, wid mindre makt / krigs-wärjan ur freds-baljan ryckte. / Thet hade hört, thet hade sedt / förlängst hur` Ryssland sig betedt / mot Sverige, som dock stilla sutit, / fast Ryssland med odrägligt hot / sökt trampa Sverige under fot.⁵²²

Författaren berörde inte närmare hur förfallet hade kunnat hejdas och klargjorde inte huruvida krigsförklaringen var orsak eller verkan till den moralpolitiska restaureringen

⁵²⁰ *Hwar Redlig Swensks Tankar* [...] (1741), opag.

⁵²¹ Ibid.

⁵²² *Hwar Redlig Swensks Tankar* [...] (1741), opag.

utan konstaterade endast att med denna blev ”sig Sverige likt” – ”nu ses, at thet wid lif befinnes. / Nu waknar thet. Nu slet thet af / töm, ledband”.⁵²³

Ett belysande exempel på hur hattberättelsen gestaltade den moralpolitiska vändningen, från förfall till restaurering, är Anders Odels *De Makalöse Högstsalige Konungarnas ROP*, utgiven i samband med krigsförklaringen 1741. Berättelsen tog sin början i ett pastoralt lugn där herdarna *Celadon*, *Florindo* och *Churis* satt och diskuterade den pågående riksdagen. Skulle nu det krig om vilket man talat så länge till sist bryta ut, undrade *Florindo*, eller skulle allt än en gång stanna vid tomt prat?

Hå, brast en sömnögd Churis ut, jag wet ei hwad de täncka, som wilja friden skal ta slut och folck i blodet dräncka; är man så ledsen nu wid ro, at man ei kan bli stilla? Bewar oss wäl! jag wil ei tro, nån wil vårt land så illa. Jag menar Swerje wäl har lärdt, af sista fägde-tider, at ei dra strå för ryssens swärd, och retat ur sin skida. Wi mins wäl sist hur` som han då, upbrände land och städer.⁵²⁴

Karaktäriseringen av Churis och de politiska aktörer som han representerade berörde flera av de anklagelser som hitintills har hänförs till hattberättelsen. Den sömn Druckne antagonisten hade inte endast dragit fel slutsatser av det förra kriget utan gav också på ett typiskt sätt uttryck för sin egennytta då han framhöll hur dyrt ett krig skulle bli för den enskilde: ”nei mycket bättre hemma bli, wäl ackta det man äger”. ”Hwad nöje” är inte freden, fortsatte han, ”då wi gå här och lulla, och lefwa i en gylde tid, hwar en nu med sin kulla? Wi gå til sängs när som wi wil, stå opp, när som wi tycka, wi dricka gladt hwar annan til”.⁵²⁵ Mot denna egennyttiga ro, i vilken svenskarna satt stilla, ”föfnögd af fogle-qwitter” och drickande ”fridsens söta win”, hade Odel polemiserat också tidigare.⁵²⁶ Genom att låta Churis hylla en lycka som var uppenbart falsk undergrävdes hans politiska habilitet. Kännetecknande för den begärsstyrde var, som vi tidigare sett, att han inte förmådde avgöra vad som var verkligt betydelsefullt i livet, vad det innebar att leva ett verkligt lyckligt liv, att leva dygdigt. Istället kretsade hela tillvaron kring omedelbar behovstillfredsställelse. Detta medförde inte endast obeständighet, där den lastbare kastades från än det ena till än det andra begäret. Att låta de kortsiktiga begären segra över förnuft och vilja var därtill farligt, särskilt om den lastbare hade ansvar och inflytande över gemensamma angelägenheter. Churis obetänksamma och lättsinniga tal och uppträdande, vad som kallades ”flättja”, visade att han inte var förmögen att bära

⁵²³ Ibid.

⁵²⁴ [Odel] ([1741]), opag.

⁵²⁵ Ibid.

⁵²⁶ [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 36, opag.

detta ansvar; som begärstörd och egennyttig kunde han inte tillerkännas ett politiskt subjektsskap, utan måste i politiskt hänseende bli ett föremål för andras paternala ansvar.

Karaktäriseringen av Churis blev än mer explicit polemisk sedan en förbipasserande man, med ”hatt på sne”, kom att överhöra hans tal och lade sig i diskussionen.

Du språkar efter din natur, du wet ei sötar` wara, än uti warm och liuflig bur, dig med din kulla para, än plåcka smultron och gå wall, än sofwa, siunga, tralla [...]. Du skyr at wärfwas, släppa til, nån ting åt rikets bästa, i goda dar du lefwa wil, och dig får ingen gästa. Ach! rätt en kiäcker patriot, fy dig och flere slike.

Den patriotiske hatten, som var av en annan natur, förväxlade inte fred med ofrihet, han kände igen en bur när han såg den. Och trots att han var fattig var han beredd att sätta fäderneslandets väl framför sitt eget. För Churis och hans likar kände han enbart förakt.⁵²⁷

Innan vi fortsätter till hur den moralpolitiska vändningen gestaltades i denna och andra texter ska vi dröja något vid den sömntrop som redan har visat sig vid flera tillfällen och som hade viss betydelse för hattberättelsen. Det är knappast förvånande att flera hattskrifter på olika sätt använde sig av denna när de skulle sätta ord på den passivitet och egennytta som de såg.⁵²⁸ Tropen var nämligen djupt förankrad i det moralpolitiska meningssammanhanget och ett givet sätt att förstå såväl den lutherska syndasömmen som de egennyttiga begären.⁵²⁹

Den syndiga lutherska människan liknades ofta vid en sovande. Hennes sovande samvete oroade sig inte över sin egen syndfullhet, utan sov gott. Varje sovande syndare måste förvisso själv försöka vakna, men ytterst var det den andliga överheten som måste

⁵²⁷ [Odel] ([1741]), opag.

⁵²⁸ Se t.ex. *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128], s. 142; *Min Herre. Det är svårt för mig*, KB D 901, nr 23 [132:1], opag.; *Riksdags Psalm. Att Siungas i storkyrkan* [...], RA Skkl fol. 100:20 [154], opag.; *Saga. Björn, Tigern och Wargen*, LUB Cod. coll. I:10, nr 2 [176], opag.; *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1]; ”Kämpe-Wisa”, Fryxell (1866) [243], s. 162; ”Skall af en skadlig stilla rol”, Carlsson (1966) [307], s 260; *Ridderskapet i Secreta Utskättet 1741*, RA Skkl fol. 100:20, fol. 320–321 [329]; *Gångbart Tal* [...] ([1739]), opag.; [Hesselius] (1741a), opag.; *Hwar Redlig Swensks Tankar* [...] (1741), opag. Sömntropen förekommer givetvis också i mössberättelsen, om än inte lika ofta. Det bästa exemplet är kanske *Den missnögda Herden Alcidons dröm*, RA Skkl 201, fol. 256–258 [302].

⁵²⁹ För ett bra exempel, se Evensson ([1742]).

åstadkomma denna väckelse.⁵³⁰ På ett likartat sätt kunde den begärsstyrde liknas vid en sovande eller vällustigt slumrande person. En kritisk Axel Reuterholm menade exempelvis att den gamle kung Fredrik var ”så insöfd i vällust och lättja, at jag knapt tror han skulle wakna om han hörde wapnagny öfwer hufwudet på sig”.⁵³¹ Den sovande lättingen framstod kanske också som det tydligaste exemplet på varthän starka begär och en svag vilja ledde. Medan den dygdige arbetade i sitt anletes svett, förslösade och sov den lastbare onyttigt bort hela dagen. Den förre förkovrade sig genom sin flit, samtidigt som han därigenom även bidrog till det allmänna bästa. Den senares lättja raserade emellertid inte endast det egna bästa, utan ansågs även utmana samhällsordningen och samhällsetiken som föreskrev att samhällsmedlemmarna måste vara varandra nyttiga.⁵³² Under en tid då solljuset i mycket styrde tillvaron representerade en person som sov bort dagen i alla händelser en kraftfull bild av onyttiga begär. Och liksom i fallet med syndasömnen var det överhetens uppgift att förmana undersåtarna till flit.

Frånsett det faktum att hattberättelse från och med riksdagen 1738–39 betecknade sina politiska antagonister som just nattmössor karaktäriserades dessa dock inte som sovande. De som sov och som måste vakna, sluta drömma eller endast öppna upp ögonen var istället rikets ständer, svenskarna, medborgarna etcetera. ”O! I insöfde swänske män! / lät landetz wäl-färd er up wäkia”, uppmanade en författare.⁵³³ ”Låt freden ej insöfwa / wår krigsmachts”, utbad sig en annan.⁵³⁴ Några texter ansåg att svenskarna behövde hjälp att vakna; ”de behöfwa stackare, at någon trogen öpnar dem ögonen”,⁵³⁵ att någon ”väckte dem ur sömnen den söta”.⁵³⁶ Ändå sammanfattade sömntropen på ett kärnfullt och välbekant sätt den moralpolitiska logiken i det att medborgarna själva ägde avgörandet att åstadkomma en positiv och plötslig förändring. Ett exempel härpå är fabeln *HIALMARS Dröm och Resa Til Wallhall*. Här gavs ingen förklaring till varför det starka svenska lejonet självmant hade lagt sig för att sova, trots att det ansattes av en övermodig rysk örn. Men genom sitt uppvaknande kunde det enkelt återställa ordningen. Fabeln är intressant också därför att den underströk offentlighetens betydelse – det var först när det yrvakna lejonet hörde ”alla dess grannar

⁵³⁰ För exempel på dessa samtida uppmaning till uppvaknande se Nordbäck (2004), s. 60, 62, 284, 381, 390.

⁵³¹ [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/3 1739, s. 251.

⁵³² Runefelt (2012), s. 99f.

⁵³³ ”Skall af en skadlig stilla ro!”, Carlsson (1966) [307], s. 260.

⁵³⁴ *Riksdags Psalm. Att Siungas i storkyrkan [...]*, RA Skkl fol. 100:20 [154], opag.

⁵³⁵ *Saga. Biörn, Tigern och Wargen*, LUB Cod. coll. I:10, nr 2 [176], opag.

⁵³⁶ ”Kämpe-Wisa”, Fryxell (1866) [243], s. 162.

högeligen undra” varför det inte hämnades de ryska övergreppen som det till sist gick i strid.⁵³⁷

Även i *De Makalöse Högstsalige Konungarnas ROP*, för att återvända till denna text, framhölls att en självinitierad restaurering var möjlig, om också med hjälp av en pådrivande sanningssägare. I ett senare avsnitt fick herden *Celadon* bevittna hur Karl XII från dödsriket förebrädde fru Svea:

I fordna dar du tålde knapt, en mine, som syrlig smaka [...] din ögon woro såsom eld, när någon sig moqvera [gjorde sig lustig, retade], och sad' nån' ord, så strök du til, så ingen knysta mera [...] ty hade du ock då honneur [...] Men nu fast än man refwet af, dig din brocherta slöja, och hotadt göra dig til *slaf* [...] ja, fast än man uppå alt sätt, dig gör förtret, så *sitter*, du ändock *still* och modigt rätt, ett ord ei tala *gitter*.⁵³⁸

Då Svea någon enstaka gång hade låtit höra något ”litet småord” ifrån sig, såsom efter mordet på Sinclair, och hotat att ”dra swärd ur skidan”, så hade också detta stannat vid tomt prat, ”föracht och harm”, fortsatte kungen. Fru Svea försäkrade att hon förvisso ”stundom också tänckt” strida; ”ja hwar en gång ryskt öfwermod, knytt näfwen för min näsa, så har det tämlig i min blod, begynnadt til at giäsa”. Denna självrannsakan blev emellertid mer än vad hon kunde tåla. Hennes läppar, ”som förr sig höllo tysta”, utbrast plötsligt i ett ”wapna-brak och dunder”.⁵³⁹

Noterbar är också den ryska reaktionen. Liksom i Axel Daniel Leenbergs politiska allegori om den svenska Pliten – det vill säga värjan – och den ryska Sabeln förskräcktes ryssen av den oväntade svenska sinnesomvandling, vilken fick honom att rodna och svettas.⁵⁴⁰ Den svenska passiviteten och fegheten hade tidigare endast gjort Ryssland än mer övermodigt: ”ja wist”, svarade Sabeln, när ”pliten icke efter gammal wana genast slog til, blef [han] litet dristigare”.⁵⁴¹

Den moralpolitiska vändningen behandlades också i mer auktoritativa texter, till exempel i det tal som kanslipresidenten, å kungens vägnar, avslutade 1741 års riksdag

⁵³⁷ [Hesselius] (1741a), opag.

⁵³⁸ [Odel] ([1741]), opag.

⁵³⁹ Ibid.

⁵⁴⁰ Ibid.; [Leenberg] (1741a) [293], opag.

⁵⁴¹ Ibid.

med. I talet vände sig Carl Gyllenborg till ständerna med ett tack för att de hade "fattat et behiertat beslut til at *ej längre* tola en öfwermodig grannes så länge tilfogade oförrätter". Enligt Gyllenborg hade "alla makter i Europa in til sidsta stunden" tivit över om ständerna verkligen skulle förmå fatta ett sådant. Hans förhoppning var därför att detta beslut åter skulle "sättia Sweriges rike i thes *förre* makt, anseende och myndighet igen".⁵⁴² I den officiösa *Orsaker, Som föränlåta Kongl. Maj:t at förklara Krig emot Czaren af Ryssland* försvarades det svenska fredsbrottet med att "hela then owälduga werlden" var väl införstådd med de fredsbrott och våldsamheter som Ryssland hade gjort sig skyldigt till.⁵⁴³

Slaget vid Villmanstrand

Den 23 augusti drabbade en rysk och en svensk armékår samman invid den finska gränstaden Villmanstrand. Detta var krigets första större drabbning, och som det skulle visa sig även dess sista. Som alltid i dessa fall var utgången oviss och insatserna höga. Men denna gång stod även stora politiska insatser på spel. Hattregimen hade placerat hela sin politiska trovärdighet i utfästelsen om en inledd moralpolitisk restaurering, vilken skulle ge en militär seger.

Dessa utfästelser kunde emellertid inte infrias. Trots vissa inledande framgångar, inte minst föränledda av flera svenska förbands offensiva uppträdande, tvingades de svenska enheter som ännu inte nedkämpats av den minst dubbelt så stora ryska övermakten småningom att dra sig tillbaka mot själva staden. Efter fortsatt hårda strider stormades, plundrades och brändes Villmanstrand. Ett par tusen svenska soldater och officerare stupade eller sårades och ett större antal fördes tillsammans med stadsbefolkningen iväg i rysk fångenskap.⁵⁴⁴

Ändå mottogs slaget med stor tillförsikt i den samtida politiska litteraturen.⁵⁴⁵ Anledningen till detta förefaller ha varit det sätt på vilket de svenska trupperna sades ha uppträtt under slaget.

⁵⁴² Gyllenborg (1741), opag. Jfr Tessins brev från Paris, där han agerade som Sveriges särskilda sändebud, till sin hustru vid nyheten om krigsförklaringen: riket gjorde nu berättigade ansträngningar för att "återvinna sin forna ära, sitt anseende och sitt oberoende". [Tessin & Hårleman] Proschwitz (2002), 14/8 1741, s. 179.

⁵⁴³ *Orsaker, Som föränlåta Kongl. Maj:t at förklara Krig [...]* (1741), opag.

⁵⁴⁴ Malmström bd 3 (1893–1901), s. 11–19; Hårdstedt, Martin, "Villmanstrand den 23 augusti 1741", Forsgård, Nils Erik, *Maktbalans och stormaktskrig 1722–1814. Kringen kring Östersjön*, 5 (Helsingfors: Schildt, 2008), s. 135–137.

⁵⁴⁵ Nedanstående analys bygger på det tiotalet texter från 1741 som explicit berör slaget: [Dalin, Olof] *ODE öfwer Slaktningen wid Wilmanstrand d. 23. Aug. 1741* (Stockholm: Tryckts hos LOR. LUDEW. GREFING, u.å. [1741]); *Extrakt af Öfwerste Sinclairs berättelse Borgo d. 29. Aug 1741*, KB Vs 122, s. 504–506, ej förtecknad i Carlsson (1967a); [Hesseliu] ([1741b]); [Hesseliu, Andreas Americanus] *Emanuel*

Författarna tog bland annat fasta på de ryska förbandens inledande tvekan inför att anfalla svenskarna. Först efter flera timmars väntan, under vilka den ryske befälhavaren generalfältmarskalken greve de Lacy påstods ha försökt dra samman en än större armé, öppnades striden med en, märk väl, svensk kanonad. På detta och andra liknande sätt betonades de aspekter av händelseförloppet där de svenska trupperna, till skillnad från de ryska, hade visat handlingskraft.

Anders Johan von Höpken begripliggjorde exempelvis, i ett par anonyma pamfletter, det inledningsvis passiva ryska agerandet historiskt. Ryssarna påstods ha varit väl medvetna om hur ”these bägge nationer” hade bekrigat varandra genom historien. De ansåg sig därför inte haft möjlighet att möta svenskarna i hederlig strid, utan var hänvisade till en förhalande taktik. von Höpken bestred också med emfas några anonymt utkomna tyskspråkiga pamfletter som försökte ”slå en blå dunst för werlden” genom att istället hävda motsatsen och ”gifwa werlden en hel ny tanka, om swenscars och ryssars sätt at strida”.⁵⁴⁶

Betoningen av den stora ryska numerären, liksom de stora ryska förlusterna, bidrog också till att tydliggöra svenskarnas moraliska överlägsenhet. I likhet med förfäderna, vilka ofta hade nedkämpat numerärt överlägsna fiender, visade nu svenskarna att de hade dygd. För denna karaktärisering användes tropen om ”en mot tio”, en i tiden väl etablerad referens till den tiofaldiga ryska övermakten vid den svenska segern vid Narva år 1700.⁵⁴⁷

med Gideon, Thet är: GUD med Then Swenska Krigsmakten, I anledning Af Slaget wid Wilmanstrand den 23. Aug. 1741. Til Mogit Eftersinnande Förestäld Af A. H. A. (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741e]); [Hesselius] (1741a); [Holmberg, Johan Christopher] Warning Til STARKOTTER Hin Gamle, För thess owarsamme Utlåtelse; Jemte Odödeligit Minne, Af Wilmanstrandske Barda-Leken, Som stod then 23. Augusti 1741 (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741]); [Höpken, Anders Johan von] En Wäns Bref Ifrån Danzig til sin Wän i Königsberg angående action wid Wilmanstrand. Öfwersatt af Fransöskan (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, u.å. [1741a]); [Höpken, Anders Johan von] Swar Af En Wän i Königsberg til sin Wän i Danzig, Angående Action wid Wilmanstrand. Öfwersatt af Fransöskan (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1741b); [Leenberg, Axel Daniel] The hemmawarande Swenskas Fägnasamma Påminnelse Af Theras Bröders i Finland then 23. Augusti 1741. Under Högwälborne Herr Barons och General Majorens Carl Henric Wrangels Hieltemodia anförande wid Wilmanstrand bewista tapperhet. Förestäld af AXEL DANIEL LEENBERG. I Götheborg (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, u.å. [1741b]).

⁵⁴⁶ [Höpken] (1741b), opag.

⁵⁴⁷ Se [Colling] ([1741]) [353]; [Hesselius] ([1741b]), opag.; [Hesselius] ([1741d]), opag.; [Hesselius] ([1741e]), opag.; [Hesselius] (1741a), opag.; [Holmberg] ([1741]), opag.; [Höpken] ([1741a]), opag.; [Leenberg] ([1741b]), opag.; [Odel] ([1741]), opag. Se även *Saga. Björn, Tigern och Wargen*, LUB Cod. coll. I:10, nr 2 [176], opag.; [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 53, opag.; ”Tu äst Fallen Såsom Man Fallr för arga Skalckar”, [Hesselius] (1739–40), nr 10 [283], opag. En mönsterbildande skrift om hur svenskarna segrade över en tio gånger så stark rysk fiendehär var ”Giöta Kiämpa-WISA, Om Kåningen å Herr Pädar”, [Dahlstierna, Gunno Eurelius] *Samlade dikter av Gunno Eurelius Dahlstierna, 1*, Noreen, Erik (utg.) (Stockholm: Bonnier, 1920–27), se även kommentarerna i [Dahlstierna, Gunno Eurelius] *Samlade dikter av Gunno Eurelius Dahlstierna, 2*, Noreen, Erik (utg.) (Stockholm: Bonnier, 1928). Visan hade tryckts kort efter den svenska segern vid Narva men fick ny aktualitet vid slutet av riksdagen 1739 då den trycktes på nytt och både började saluföras och utdelas av hattsympatisörer i Stockholm, se Carlsson (1967b), s. 58.

I *HIALMARS Dröm och Resa Til Wallhall* framhöll den sedan länge hädangångne fältmarskalken Johan Banér, som tillfälligt hade återvänt för att ”efterse, om riket äger så många kiäcka jarlar, härsar och riddars-män som i min tid funnos”, betydelsen av dygd. Sagans berättare, unge *Hialmar*, försäkrade den gamle mannen att adeln måste vara tredubbelt större än när han hade levt. Men, tillrättavisade Banér ynglingen, ”myckenheten gör slätt intet til saken, där icke ädelmodigheten hos dem finnes”.⁵⁴⁸ I andra texter begripliggjordes svenskarnas lilla oförfärade hop med ett bibliskt språk, exempelvis då de liknades vid Davids kamp mot filistén Goliat.⁵⁴⁹

Det militära nederlaget till trots kunde hattskribenterna på ett meningsfullt och mobiliserande sätt infoga slaget i den nya hattberättelsen. Detta kan endast förstås med utgångspunkt i den moralpolitiska logiken. Vid Villmanstrand hade den moralpolitiska restaurering som berättelsen hade utställt manifesterat sig. Svenskarna hade här under flera timmar, dödsföraktande och enade, stått emot den ryska övermakten och inför hela världen trotsat fienden. Tydligare än så kunde dygdens återkomst knappast förevisas. För hattberättelsen var krigets kanske viktigaste målsättning därmed också uppnådd. Villmanstrand må ha varit ett militärt nederlag, men utifrån den moralpolitiska logik som strukturerade hattberättelsen syntes framtiden för första gången på flera decennier vara ljus.

Vad spelade det exempelvis för roll, frågade Axel Daniel Leenberg trotsigt, att ryssarna hade vunnit fältet ”när hwar swensk, som ther är fallen, tog nio ryssar” med sig i döden.⁵⁵⁰ ”Döm sjelf”, uppmanade en annan pamflettist sina läsare, det ”sågs på platsen ther hwem tappat eller wunnit”.⁵⁵¹ Författarna tycks mest av allt lättade över att man hade bestått provet, att den efterlängtrade restaureringen verkligen hade inletts. Genom att strida från ”klockan tolf til siu” hade man, enligt Leenberg, ”wist *nya* prof

Den återfinns också i avskrifter från tiden, t.ex. i en avskrift från 1742, KB Vs 142:1. Det var till denna trop som exempelvis *Then Swenska Sanningen* refererade i sin beskrivning av Sinclairs många mördare: ”Tänck nio skalkar här en enda swensker mörda! / Thet synes såsom de skull äfwen swänska wörda / och minnas liksom til, hur hwar en swänsker karl, / har ofta slagit wäl mer än som fyra par”, se ”Tu äst Fallen Såsom Man Faller för arga Skalckar”, [Hesselius] (1739–40), nr 10 [283], opag.

⁵⁴⁸ [Hesselius] (1741a), opag.

⁵⁴⁹ Ibid.; [Hesselius] ([1741e]), opag. Detta israelitiska meningssammanhang skulle bli mer framträdande alltefter att krigets motgångar tilltog, se t.ex. Wallin ([1743]), s. 28.

⁵⁵⁰ [Leenberg] ([1741b]), opag.

⁵⁵¹ [Holmberg] ([1741]), opag.

af *gammal* mandom” och ”bekräftat” sitt mod.⁵⁵² Andreas Hesselius Americanus glädde sig åt att slaget hade visat att dygden ”än i våra ådror bor” och att man ännu hade ”gamla Swears wana”.⁵⁵³

Den manifesterade dygden erbjöd också författarna en möjlighet att svara alla dem som tidigare hade förtalat riket och medborgarna. En anonym författare tillbakavisade exempelvis ”mången falsk”, som hade hävdats att ”tiugu åra fred lagt all vår krigskonst neder”. Villmanstrand hade nu visat att svenskarna ”ännu ei glömt, sin fordna tapperhet och gamla hielte seder”. Allt förtal, som författaren fram tills nu ”med harm i sinnet giömt”, och som hade varit ett ”spott” på hedern kunde därmed tvättas bort.⁵⁵⁴ Det är också noterbart att kraven på erkännande inte ställdes till ryssarna. Istället var det Europa, de egna förfäderna samt de efterkommande som skulle göras medvetna om den moraliska rehabiliteringen.

Sammanfattande analys

Detta kapitel har undersökt hur ett större antal hattskrifter under åren 1735–41 kritiskt begripliggjorde rikets politiska tillstånd och orsakerna därtill. I skottfältet för kritiken stod den av Arvid Horn ledda rådsregimen och hur denna, förment i strid med ständernas direktiv, dels hade försuttit goda konjunkturer gentemot Ryssland under polska tronföljdskriget, dels hade förnyat en kontroversiell försvarstraktat med Ryssland och därmed alienerat Frankrike och berövat Sverige omfattande subsidier. Analysen av texterna har visat på förekomsten av en förvånansvärt kongruent partiberättelse, där en konflikt mellan Frihet och Herravälde stod i centrum.

Berättelsen tog sin början i det svenska nederlaget i stora nordiska kriget och Rysslands stora makttillväxt. Utgångspunkten var emellertid inte att Sverige alltsedan dess hade lyckats bevara freden och sitt oberoende. Tvärtom beskrevs en under samma tid tilltagande svensk underkastelse. Särskilt Ryssland hade lagt sig i Sveriges inre angelägenheter och genom ett hotfullt uppträdande fått riket att underkasta sig dess vilja. Berättelsen tillskrev emellertid Ryssland, dess makt och agerande, en i sammanhanget sekundär betydelse. Orsaksförklaringen var istället primärt moralisk och beroendetillståndet en följd av ett pågående moralpolitiskt förfall i Sverige, både

⁵⁵² [Leenberg] ([1741b]), opag.

⁵⁵³ [Hesselius] ([1741e]), opag.

⁵⁵⁴ *ECLOGA, Angående Actionen wid Wilmanstrand, Nyligen ankommen ifrån Lands-Bygden* (Stockholm; Lor. Ludew. Grefing, 1741), opag.

hos regimen och bland medborgarna allmänt. Regimen karaktäriserades som feg, passiv och beroende, vilket som vi sett var synnerligen allvarliga politiska anklagelser, åtminstone om de som här gjordes troliga i relation till ett bestämt skeende och inte utslungades som lösryckta invektiv. Korruptionen begränsade sig dock inte, enligt berättelsen, till enbart rådsregimen. Frånvaron av medborgerlig dygd var något som utmärkte en stor del av rikets medborgare. I konflikt med dessa passiva politiska objekt stod berättelsens protagonister, karaktäriserade som en liten skara dygdiga och oppositionella medborgare, vilka klarsynt skärskådade sina motståndare och som aktiva subjekt stod redo att bekämpa förtrycket.

Kapitlet inleddes med en analys av tropen ”ett hederligt deltagande och ett nesligt stillasittande”, med vilken lantmarskalken och hatten Carl Gustaf Tessin redan vid riksdagens inledning 1738 på ett slagfärdigt sätt kom att sammanfatta berättelsen. Tropen påminde effektivt om att regimen inte utmärktes av manligt mod och handlingskraft – en grund för patriotisk dygd och politisk habilitet – och den fick av allt att döma stort genomslag och kom att cirkulera i en mängd texter, vilket väl illustrerar hur denna intermediala och intertextuella politiska opinion eller offentlighet fungerade.

Om denna del av berättelsen underminerade rådsregimens habilitet var det dock en annan som beredde marken för regimskiftet vårvintern 1739. I blickfånget stod anklagelsen om att rådet under en längre tid hade agerat grundlagsvidrigt och egenmäktigt, vilket hade blivit uppenbart då det trotsade de maktägande ständerna och genom traktatsförnyelsen inordnade riket i den ryska maktsfären. Enligt berättelseintrigen hotades således Friheten – ständernas oinskränkta självstyre – både av ett yttre ryskt och av ett inre aristokratiskt/oligarkiskt tyranni. Som analysen har visat var intrigen otvetydigt hemmahörande i ett republikanskt meningssammanhang. Nämnas bör framför allt den republikanska erfarenheten av att utländsk ofrihet ofrånkomligen måste fortplanta sig i en inhemsk ofrihet och vice versa, liksom att det republikanska frihetsbegreppet underkände varje form av dominans. Med en annan utgångspunkt kan begreppen ”dependens”, ”träldom”, ”slaveri”, ”självsvåld” och ”tygellöshet” framstå som överspända; likväl var det med dessa som hattberättelsen – liksom mössberättelsen – beskrev dominansförhållandet. Berättelsen utgick också från premissen vilken central för det republikanska meningssammanhanget, att medborgarnas dygd eller brist på dygd avgjorde rikets och frihetens tillstånd. Berättelseintrigen upprättade här ett starkt moralpolitiskt kausalt samband mellan medborgarnas själsliga underkastelse under de egna begären och deras politiska underkastelse. Istället för att besjålas av omsorg om friheten, den allmänna nyttan och säkerheten – manifesterade som mod och handlingskraft – hade medborgarna förfallit till egennyttig lättja, passivitet och feghet, vilket fick de högljudda anspråken på patriotisk dygd att framstå som falsk självframställning och som förklarade varför så

många föredrog att leva i förtryck. Förfallet väckte emellertid ingen förvåning. Att välståndet och freden underminerade förutsättningarna för dygd och att medborgarna snart började ta friheten för given och delegera sina medborgerliga plikter till andra följde ett välbekant mönster. Erfarenheten av att människan var en moraliskt bristfällig samhällsvarelse och att den politiska utvecklingen ansågs följa ett depravistiskt, cykliskt, lagbundet och slutet mönster framgår tydligt av berättelsen.

Av berättelsen följde också en sensmoral med tydliga handlingsanvisningar, riktad till alla som gjorde anspråk på att vara dygdiga medborgare. För det första måste det omedelbara hot som rådet riktade mot friheten undanröjas. Genom att rådsherrarna bestraffades hårt på riksdagen 1738–39 kunde en förestående aristokratisk revolution undvikas, samtidigt som ett viktigt prejudikat sattes inför framtiden. Också i retrospektiv kvarstod hattberättelsen vid denna periodisering; regimskiftet 1739 markerade en avgörande vändpunkt, varefter en annan och mer optimistisk förväntanshorisont hade öppnat sig.

För det andra måste medborgarna inleda en frigörelse från i första hand rysk dominans och återge riket dess forna frihet, säkerhet och ära. Även om en sådan frigörelse i princip kunde åstadkommas utan krig gjorde dessa andra mål ett krig i det närmaste oundvikligt. Sveriges underkastelse hade skett inför öppen ridå, på världens stora scen. Det ärans kapital som där hade förspillts måste också återerövas där och detta kunde endast ske genom krig. Berättelsen underströk här den republikanska grundsatsen att friheten, säkerheten och äran var obestridligt förbundna med varandra. Stillasittandet var således inte endast nesligt utan också farligt. Den republikanska erfarenheten var att det var på detta sätt som stater försvagades, förlorade sitt oberoende och slutligen gick under. Även i detta avseende var hattberättelsens periodisering således alarmistisk. Riket närmade sig snabbt ett avgörande, bortom vilket Sveriges ära var förlorad och Rysslands övermod fullständigt – om inte den tidigare balanspolitiken övergavs till förmån för en aktivistisk krigspolitik.

Att åstadkomma ett regimskifte var helt avgörande för att undslippa såväl inhemskt som utländskt tyranni. Det var emellertid inte en tillräcklig förutsättning, vilket leder oss till sensmoralens tredje aspekt, som särskilt hamnade i förgrunden från och med 1739. Denna underströk att hotet ytterst inte emanerade från regimen eller Ryssland utan från de korrumperade medborgarna själva. Allting gjordes här avhängigt huruvida medborgarna kunde hejda förfallet, som oupphörligen förvärrades, och istället inleda en moralpolitisk restauration, vilken dock blev allt mindre trolig. Det passiva och egennyttiga tillståndet liknades, i analogi med den lutherska syndasömnen, vid en vällustig och viljesvag slummer och drömtillvaro. Denna sömntrop tilldelade hattprotagonisterna den avgörande uppgiften att som subjekt initiera väckelsen, men framhöll också den moralpolitiska logikens förtröstansfulla och därmed också politiskt lockande sida, nämligen att medborgarna själva ägde avgörandet att åstadkomma en

plötslig och positiv politisk förändring. Innebörden av det val som medborgarna hade att göra underströks särskilt tydligt i samband med mordet på Malcolm Sinclair några månader efter regimskiftet 1739. Mordet underbyggde inte endast hattberättelsen om det ryska förtrycket. Det sätt på vilket hatten Sinclair hade mött döden visade också att det ännu fanns dygdiga medborgare i riket. Att detta dygdiga exempel inte följdes bidrog dock till att hattberättelsen, regimskiftet till trots, i allt väsentligt förblev en oppositionell förfallsberättelse och att utsikterna till en moralpolitisk restauration framstod som allt mindre troliga. Medan Sinclairs patriotism hade prövats och visat sig äkta, hade flertalet medborgare istället avslöjats som falska och moraliskt korrumperade.

Hattberättelsens vändning, från moralpolitiskt förfall till restauration, ägde istället rum först 1741, i anslutning till det svenska angreppet på Ryssland. I synnerhet de svenska truppernas patriotiska uppträdande vid slaget vid Villmanstrand markerade dygdens återkomst och ett slut på förfallsberättelsen. Därmed fick också konflikten mellan frihet och herravälde, dygd och korruption, sin lösning. Sedan svenskarna vaknat och i hela världens åsyn frigjort sig från först det inre och sedan det yttre förtrycket kunde en ny restaurerande berättelse, med en optimistisk förväntningshorisont, ta sin början. Det är anmärkningsvärt och belysande för detta moralpolitiska meningssammanhang att drabbningen vid Villmanstrand, som var ett svenskt militärt nederlag, med sådan lätthet kunde infogas i den nya optimistiska hattberättelsen, snarare än att undergräva den.

Till den större frågan om vilken framgång partiberättelserna kan sägas ha haft i kampen med varandra ska vi återkomma i en mer samlad diskussion i kapitel 7. Så här långt måste dock hattberättelsen – i ljuset av tidens moralpolitiska erfarenheter och förväntningar, och då särskilt de republikanska, som i detta kapitel har stått i särskilt fokus – betecknas som rimlig och meningsfull. Det sätt på vilket den knöt samman olika händelser och sakförhållanden representerade ett grundskott mot rådsregimen och mössornas politiska habilitet, samtidigt som mösstexterna hade påtagliga svårigheter att bemöta anklagelserna och presentera en offensiv och politiskt attraktiv alternativ tolkning.

Sammanfattningsvis har analysen visat att hattarnas politiska projekt, som det uttrycktes i hattberättelsen, var av typiskt förmodern och moralpolitisk karaktär. Målsättningen var att förvalta, vilket i detta fall innebar att restaurera, en normativ samhällsordning som hade korrumperats. Det krävde att de moraliskt helt förtappade berövades sin politiska habilitet och framtogs sin makt, medan övriga genomgick en inre väckelse för att återkomma som dygdiga politiska subjekt, redo att inleda en moralpolitisk restauration.

Kapitel 5.

Hattberättelsen om splittring och enighet

Inledning

Efter att i slutet av föregående kapitel ha gått händelserna något i förväg ska vi i detta kapitel återvända till hattberättelsen under perioden mellan regimskiftet 1739 och krigsutbrottet 1741. Kapitlet handlar om hur hattberättelsen begripliggjorde den opposition som visade sig under dessa år. I blickpunkten står en konflikt mellan Splittring och Enighet. Den senare sågs som ett allvarligt hot mot rikets frihet och som följd av ett moralpolitiskt förfall, förvärrat av att falska medborgare, medvetet såväl som omedvetet, hade börjat utså split. Mot dessa falska medborgare och förrädare ställde hattberättelsen en liten skara medborgare som både före och under riksdagen 1740–41 dygdigt hade tagit strid för Enighetens restaurering. Berättelsekonflikten ställdes på sin spets när de senare, i början av 1741, lyckades demaskera och fördriva ett antal av de falska medborgarna. Först när politiken på detta sätt befriades från falska stämplingar och förförelse blev den moralpolitiska restaurering som berördes i det föregående kapitlet möjlig.

Kapitlet är uppdelat i två delar. Den första placerar inledningsvis motsatsparet enighet–splittring i förhållande till det moralpolitiska erfarenhetsrummet och förväntningshorisonten mer allmänt. Detta avsnitt rör således inte endast hattberättelsen utan även mössberättelsen. Därefter behandlas hattberättelsen inför och under riksdagens inledning 1740–41. Särskilt fokus riktas mot den enligt berättelsen splittrande politiska litteratur som spreds av oppositionella vid denna tid. Avsnittet knyter på så sätt an till de avsnitt i kapitel 3 och kapitel 6 som också behandlar framväxten av en partipolitisk skriftlig offentlighet. Den andra delen handlar om Förrädaren och förräderitropen, som fick central betydelse för hattberättelsen under riksdagens fortsättning 1741. Liksom föregående kapitel slutar också detta sommaren 1741 med en hattberättelse som övergick i optimism och tilltro inför den restaurerade Enigheten.

Mellan splittring och enighet 1740

Motsatsparet Splittring och Enighet

Uppmaningar till "enighet", "endräkt" eller "concordia", liksom varningarna för och anklagelser om motsatsen "splittring", "tvedräkt" eller "discordia", utgjorde en bärande del av tidens politiska språk och var vanligt förekommande i materialet. I en äldre forskningstradition gavs motsatsparet vanligen en förgivettagen nationell innebörd.⁵⁵⁵ Senare forskning har emellertid problematiserat begreppen och framhållit dess förankring i tidens korporativistiska, hierarkiska och funktionalistiska samhällssyn. Enigheten har framför allt studerats i förhållande till den vertikala relationen mellan överhet och undersåtar och den har uppfattats som central för samhällsordningens legitimitet, liksom för förmågan att integrera den föreställda gemenskapen.⁵⁵⁶ Forskningen har bland annat framhållit allegorin om samhällskroppen, som betonade att alla kroppens lemmar delade varandras intressen och att kroppen gick under i händelse av oenighet.⁵⁵⁷ Några forskare har särskilt lyft fram enighetsdiskursens lutherska förankring och understrykit att den politiska enigheten begripliggjordes utifrån samma rationalitet som förutsatte enighet i tron.⁵⁵⁸

Jag stöder mig i argumentation nedan delvis på denna forskning. Här vill jag emellertid framhålla det moralpolitiska meningssammanhanget och att enigheten var intimt förbunden med allmännyttans primat, på samma sätt som splittringen förstods reflektera egennytan.

Den politiska splittringen och ovänskapen var en följd av att samhällets medlemmar hade låtit sig korrumpas och vänt sig bort från allmännytta och broderlig kärlek för att istället tillfredsställa den egna nytan. Nils Lilliehöök gör sambandet tydligt:

Så snart en oordentel. egen-kärlek får leda wiljan ifrån den oföränderliga lagens föreskrift i samwetet, til begärlighet och utöfwande af högmod, egennytta, wällust, hat och afwund, och således wil betiena sig af makt, frihet, lag, privilegier och författningar, såsom af medel, at befrämia sina lustar och enskyldta afsigter, änskönt

⁵⁵⁵ Se för dessa år t.ex. Breitholtz (1956), s. 13f, 40f; Carlsson (1966), s. 234–236.

⁵⁵⁶ Se t.ex. Melkersson (1997); Sennefelt (2001); Alm (2002a); Östlund (2007); Wolff (2008); Nordin (2009).

⁵⁵⁷ För allegorin om samhällskroppen, se t.ex. Peterson (1985a), s. 314; Runefelt (2001), s. 121f; Ihalainen, Pasi, "New Visions for the Future. Bodily and Mechanical Conceptions of the Political Community in Eighteenth-Century Sweden", Karonen, Petri (ed.), *Hopes and Fears For the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. Studia Historica, 79 (Helsingfors: Finnish Literature Society, 2009).

⁵⁵⁸ Lindberg (1992a), s. 228–230; Nordbäck (2004), s. 72–76, passim; Ihalainen (2005), s. 224f, 234–236; Winton (2006/2007), passim.

med andras förakt och förtryck; så snart upplöses och enighets-banden mellan [regeringskroppens] medlemmar.⁵⁵⁹

När detta moraliska förfall inletts var rikets undergång nära, ”ehuru godt sielfwa regerings-sättet, om det rätteligen handhafdes och brukades, i sig sielf wara mände”.⁵⁶⁰

Den enighet som skulle råda mellan medborgarna, liksom mellan stånden och andra korporationer, avsåg inte åsiktskonsensus i en modern mening. Den efterlängtnade enigheten infann sig istället naturligen då korruptionen och ondskan kunde pressas tillbaka. I samma stund som detta idealtillstånd inträdde upphörde också alla konflikter; ”mente alla wäl”, fastslog Olof Dalin tidstypiskt, ”så woro alla wänner”.⁵⁶¹

Ett tydligt tecken på, liksom viktig orsak till, att människan korrumperades stod att finna i uppkomsten av partier. ”Partier” – eller ”faktioner”, den kanske vanligaste av tidens synonymer – avsåg ett politiskt patronage som stod i motsättning till det gemensamma bästa. Partigångaren företrädde inte allmännyttan utan styrdes istället av sina egna ”privata” intressen. Så kunde hans politiska handlande exempelvis ha sin upprinnelse i hämnd- eller maktlystnad. Istället för att se till helheten, representerade partiet alltid endast delen, ”pars”, vilket ofrånkomligen ledde till splittring.⁵⁶²

Även de som initialt stod fria från partiernas inflytande kom snart att påverkas moraliskt av det hat och den avund, den girighet och maktlystnad, som partimotsättningarna väckte. Överföringen liksom den splittring som den gav upphov till begripliggjordes talande nog som ett gift, en smitta eller en sjukdom, det vill säga utifrån allegorin om samhällskroppen.⁵⁶³ Partiandan, partityran och partisjukan var någonting främmande, som inte borde finnas i samhällskroppen, under vars inverkan medborgarna förändrades och till sist blev helt oigenkännliga. Osynligt och invärtes inträngde, uppfyllde och anfrätte detta medborgarnas inre.⁵⁶⁴ Så kunde exempelvis

⁵⁵⁹ Lilliehöök, Nils, *MAJORENS af Östgötha Regemente til fot HERR NILS LILLIEHÖKS Tal, Hållit På Riddarhuset uti Riksmötet den 17 Junii År 1741* (Stockholm: uti det Kongl. Tryckeriet; Hos directuren Pet. Momma, u.å. [1741]), opag.

⁵⁶⁰ Ibid.

⁵⁶¹ [Dalin] (1738), opag.

⁵⁶² Carlsson (1981), kap 2; Euben (1989). Jfr Ihalainen (1999), passim, t.ex. s. 325, som visar att partierna inte heller i det tidiga 1700-talets Storbritannien var några legitima aktörer. Det är belysande att ortodoxin vid samma tid betecknade pietisterna – vilka ansågs rasera ”enigheten i tron” – ömsom som ”sekt”, ömsom som ”parti”. Nordbäck (2004), s. 87. Att det likväl kunde förekomma åtminstone mindre entydigt negativa uppfattningar om samtidens partier redan vid periodens början framgår av Hammarlund (1983), s. 102; Carlsson (1981), s. 66f, 87f; Metcalf (1985), s. 139f. Åtminstone inte senare än under perioden 1755–72 kan dock en betydligt mer positiv syn på den samtida partipolitiken anas, se Metcalf (2003), s. 50–54.

⁵⁶³ Carlsson (1981), s. 52f; Euben (1989); Sennefelt (2001), s. 278f.

⁵⁶⁴ Se t.ex. [Hjärne] [1740] [326], opag. (tvedräkten hade ”förgiftat” både svenskarnas hjärta och blod); Lilliehöök ([1741]), opag. (oenigheten som ett gift som ”i vår regerings kropp insmygne”); *En academisk*

Gustaf Bonde på 1730-talet karaktärisera partiandan, vilken smög sig på människorna i skydd av det ”ädla frihetsnambnet” och som berövade dem deras förnuftskontroll, som en ”skadelig och kring sig frätande siukdomb, som sedan uthan starka åderlätningar och en farlig crisis för hela regementskroppen ej står at botas”.⁵⁶⁵ Samma trop användes som Carola Nordbäck har visat även av antipietisterna. Hon påpekar att den effektivt begripliggjorde sambandet mellan individ och kollektiv. Efter det att individen hade smittats och insjuknat kom denne att föra sjukdomen vidare till hela samhällsorganismen.⁵⁶⁶

Med förlusten av enighet anträdde en samhällelig upplösning och ett politiskt förfall som med nödvändighet måste sluta med ”rikets oundvikliga undergång”.⁵⁶⁷ En hattpamflettist uttryckte förhållandet hösten 1740: ”The mäcktigaste monarchiers undergång hafwa aldrig haft något wisare förebod, än det som inbördes oenigheten skickat för ut.”⁵⁶⁸ Något som en mösspamflettist vid samma tid enkelt kunde instämma i: oenighet hade ”gifwit anledning til de största republikuers och staters undergång, eller åt minstone til et lyckeligare regeringssätts förbytande uti et wärre”.⁵⁶⁹ Värnandet av Enigheten och bekämpandet av Splittringen kom att konstituera ett allt annat överskuggande politiskt mål, viktigare än exempelvis utrikes fred och i alla avseenden viktigare än ett i modern mening fritt politiskt meningsutbyte.⁵⁷⁰ Utan enighet var allt annat på förhand dömt att misslyckas.

Ett bra exempel på hur denna politiska splittring begripliggjordes i ett lutherskt meningssammanhang, såsom ondska och djävulens verk, är Andreas Rhyzelius riksdagspredikan 1741, som vi ska få anledning att återkomma till längre fram. Enligt Rhyzelius visade sig splittringen först i hushållsståndet, varifrån den spred sig till kyrkoståndet, för att slutligen och högst olyckligt fullbordas i regementsståndet. ”Misshelligheten” kunde där uppstå mellan överheten och undersåtarna, men också mellan ständerna, såsom

praetection angående Calmare union [...], KB D 920, s. 1–36 [451], s. 18 (oenigheten utgjorde ”det slårta tilstånd, som inom oss är”, med ”skadeliga påföljder”, som ”ibland oss sjelfwe ingen läkare, ehuruw wälmenande och förfaren, än mindre utländska mästare, ingen til godo, utan Gud allena kan bota och förekomma”); *Närwarande tiders förwirrade tilstånd*, KB D 901 [202], opag. (”det inritade giffet, som nu fördärfwar och förqwäwer riksstyrelsen”); [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 82 (”det gift, som gref Fersen utspydde”); *Tranquilli bref till sin Wän Curius*, KB D 924:3 [198], opag. (”wår giftiga oenigheetz och uprors smitta” som innan ”kårt lærer upfräta och förtära”); *Tankar om Oenigheten i Nationen*, UUB F 258, nr 46 [323], opag. (”den skadeliga partisiukan”).

⁵⁶⁵ Efter citat i Carlsson (1981), s. 56.

⁵⁶⁶ Nordbäck (2004), s. 87f.

⁵⁶⁷ *Närwarande tiders förwirrade tilstånd*, KB D 901 [202], opag.

⁵⁶⁸ *Tankar af en Ärlig, Svensk, öfwer det närwarande fäderneslandets tilstånd [...]*, UUB F 258 [319], opag.

⁵⁶⁹ *Tankar om Oenigheten i Nationen*, UUB F 258, nr 46 [323], opag.

⁵⁷⁰ Carlsson (1981), s. 54–58, 62–65.

stridiga afsichter, anläggningar, partier och factioner, hwarigenom icke kan annat ske, än at ett rike aftager, förswagas och mer eller mindre förödes, hwilket med monga exempel beskrifas kan af både bibliska och werldsliga historier.⁵⁷¹

Enligt Rhyzelius var det genom att se på ondskan och splittringen enkelt att avgöra ett rikets framtid:

At intet rike är så stort, mäktigt och wälbewaradt, at thet icke genom dhes inbyggares söndring och misshellighet kan förswagas, förderfwas och förödas. Hwilket är en oryggelig och oemotsäglig sanning af Jesu munn [...]. At intet rike, ehuru litet och swagt dhet kunde tyckas wara, kan förödas, utan dhet söndrar sig genom synder ifrån Gud, och genom misshellighet emot sig sielft.⁵⁷²

Den romerska historien intog en särställning när det gällde att utröna denna förgångna framtid. I sin argumentation mot licentieringarna hänvisade exempelvis Henrik Hammarberg, på riddarhuset 3 mars 1739, till Sallustius sentens om hur endräkt fick små stater att växa, medan tvedräkt fick också de största att falla samman.⁵⁷³ Axel Reuterholm, som bevittnade händelsen, fann det värt att nedteckna denna ”allmänt bekandta gamla reglan” i sin dagbok.⁵⁷⁴

Sedan riksråden licentierats blev det istället framför allt hattberättelsen som övertog uppmaningarna till enighet och politisk försoning, liksom hänvisningarna till de stordåd som väntade om endast splittringen kunde hejdas. Redan 20 mars samma år påminde Carl Leonard Leijonhufwudh om den förgångna framtid som annars väntade:

Den judaiske republiken som skröt sig wara ett fritt folck, och aldrig warit någon mans trälar, gick först platt öfwer ända, igenom oenighet, inbördes hat och afwund. Åtskillige andre frie nationer och mackter, hafwa äfwen igenom samma felactigheter blifwit sedermera underkufwade. Men igenom samdräcktighet hafwa alle, wiseligen inrättade och förståndigt handhafne riken, land och republiquer, altid blifwit

⁵⁷¹ *Then Länder och Riken förödande Misshälligheten [...] af And; Ol; Rhyzeliô*, LSB T 211:3, Biskop Andreas Rhyzelius Predikningar, s. 13.

⁵⁷² Ibid., s. 14.

⁵⁷³ ”Concordia res purvæ crescunt, discordia maximæ dilabuntur”, *RAP*, 11:3, 1738–1739, s. 79. Nils Palmstierna, som förespråkade licentiering, gav emellertid snabbt svar på tal: ”Til det som eljest nyligen anfördt är: concordia res parvæ crescunt, svarar jag: salus populi suprema lex.” Ibid., s. 83. Ciceros sentens om att folkets väl var den högsta lagen var väl känd under frihetstiden. Nordin (2009), s. 15.

⁵⁷⁴ [Reuterholm] Nilzén (2006), 3/3 1739, s. 234.

uppehåldne. Tydelige och klare efterdömen deraf, hafwe wi ännu för ögonen uti de fläste wid denne tiden florerande europæiske mackter.⁵⁷⁵

Även den svenska historien manade emellertid till eftertanke. En något senare pamflettist påminde om hur ”twädrägs andan” och ”wederwilja mot hwarannan” under senmedeltiden hade upptänt ständerna, särskilt de ”mäktige och förmögnare”, till den grad att de hellre än att ”giöra sina wederlikar det goda och foga sig intil dem” hade låtit riket hamna under danskt tyranni.⁵⁷⁶ Mot bakgrund av den tvedräkt som nu åter rådde i riket, driven av ”jalousie, [...] räddhåga, egennytta och slem winning”,⁵⁷⁷ undrade författaren om riket ”icke genast, doch likwel framdeles” skulle ”råka ut för samma äfwentyr, som förr” och

bli til sina länder förminskat, sin styrcka förswagat, ständernas frihet och rätt åter undertryckt, och alt igen stadna under et främmande herrskap [...] [för vi] weta oss inga bättre fruchter i framtiden, än förr, til at förwänta och uphämta [...].⁵⁷⁸

Exemplen tydliggör det republikanska sambandet mellan å ena sidan egennytta och splittring och å andra sidan inhemsk och utländsk ofrihet. Sveriges grannar iakttog uppmärksamt hur splittringen försvagade riket. Johan Fredrik Didron påminde i ett memorial den 3 mars 1739, i samma ärende som Hammarberg, om faran med ”att våra grannar försporde det någon misshällighet oss emellan voro”.⁵⁷⁹ Detta meningssammanhang skulle sedermera bli centralt i försöken att förklara nederlagen och omvälvningarna 1742–43. En pamflett från dessa år begripliggjorde hattarnas förföljelser 1739–41 som en parallell till den romerska historien och framhöll att motsvarande splittring då hade förorsakat ”ej allenast de romare låta falla modet, utan och deras fiender begynte att förakta dem. [...] Föraktet tillskyndade dem hvarjehanda oförrättande af folk, som förut bäfwat allenast för de romares namn”.⁵⁸⁰ På motsvarande

⁵⁷⁵ Leijonhufwud ([1739]), opag. Se även *En academisk praettection angående Calmare union* [...], KB D 920, s. 1–36 [451], s. 30, i vilken den svenska splittringen liknades vid det judiska folkets öde, ”om hwilka wi wete, at de [judarna] genom sin olydnad och twädrägt drogo sig fängelse och trældom sjelfwe uppå under et främmande herrskap. Then gode Guden stälte dem en gång på fri fot igen. Men tå the åter föll in i sin landförderfweliga hemsynd, låt Gud them med allone falla ifrån nåden i deras regimente, tillika med det anseende de förra stådt uti”.

⁵⁷⁶ *En academisk praettection angående Calmare union* [...], KB D 920, s. 1–36 [451], s. 10.

⁵⁷⁷ *Ibid.*, s. 18.

⁵⁷⁸ *Ibid.*, s. 35.

⁵⁷⁹ *RAP*, 11:3, 1738–1739, s. 72.

⁵⁸⁰ *Emot grefwefu Carl Gyllenborg*, KB D 351:9, s. 41–54 [413], s. 46.

sätt hänförde Anders Törngren år 1743 rikets missöden till tvedräkten: ”Du tvedräckt; throners fall: och riksens död och bahna, / du hielpte til vårt fall: du hiertan satt i brand.”⁵⁸¹

Som vi har sett tidigare går det emellertid inte entydigt att karaktärisera den moralpolitiska förväntningshorisonten som pessimistisk, utan den bar också på löftet om att medborgarna hade rikets öde i sina egna händer; en moralisk restaurering kunde omgående avhjälpa de politiska svårigheterna. Utifrån denna horisont hade Sverige också goda utsikter till framgång i ett kommande krig med Ryssland. ”Thet sker”, framhöll Johan Christopher Holmberg efter slaget vid Villmanstrand, ”om enighet och tro är hos [svenskarna] [...] om falskhet flydde bort”.⁵⁸²

Återigen ser vi konturerna av en moralpolitisk metaberättelse, vars intrig och sensmoral kretsade kring vad David Larsson Heidenblad träffande har betecknat som en ”moralisk kausalitet”⁵⁸³, i detta fall hur moralisk korruption i sin förlängning också ledde till ett politiskt och samhälleligt förfall, varför medborgarna uppmanades rannsaka och ändra sitt moraliska inre. Vi ser också att metaberättelsens temporalitet otvetydigt var cyklisk eller cirkulär.

Förutom de tämligen artikulerade texter som hitintills har diskuterats möter vi metaberättelsen också på ett mer vagt och implicit sätt. Härom skvallrar bland annat referenserna till statskroppens åldrande, liksom till den antika guldåldertropen, som då Andreas Hesselius Americanus kontrasterade den förflutna ”gyllne-tiden” med samtidens ”jerne-tid”⁵⁸⁴ eller till solens bana, en metafor som fick utgöra fond till Gustaf Bondes försök att i augusti 1738 misstänkliggöra Frankrikes avsikter och trohet. Bonde menade att Frankrike stod i begrepp att överge ”den nedgående” solen, det vill säga Sverige, till förmån för ”den upgående”, Ryssland.⁵⁸⁵

⁵⁸¹ [Törngren, Anders] *Afgrunds Wrede, Blixt och Dunder, Himlens Mildhet, Råd och Under; Eftersinnat, Hans Kongl. Höghets, Hertig ADOLPH FREDRICHS Ankomst til Swerige, På Stora Riddarhus-Salen den 19 Octobris 1743* (Stockholm: Peter Jöransson Nyström; u.å. [1743]), opag.

⁵⁸² [Holmberg] ([1741]), opag.

⁵⁸³ Larsson Heidenblad (2012).

⁵⁸⁴ Hesselius ([1742a]), opag. Se även Hesselius, Andreas Americanus, *Tanckar, Öfwer Den Förflutne, Närwarande och Tilkommande Tiden, Ytrade, Wid Kongl. Maj:ts och Riksens Högstbetrodde Mans och Råds Högwälbörne Herr Grefwes, Grefwe AXEL BANERS Graf; Den 29 Julii 1742. Wördsammast af ANDREAS HESSELIUS AMERICANUS, Kongl. Acad. Upf. Engelsk Språkmästare* (Stockholm, u.å. [1742b]), opag.

⁵⁸⁵ *Tanckar öfwer de frågor, som den 18 Augusti 1738 blefwo af Riksens Ständers då förordnade Secrete Utskott Riksens Råd förestälte at yttra sig öfwer. 1738*, KB D 901, opag. Jfr [Dalin] ”Öfwer Den 20 Augusti 1743”, Dalin (1767), bd 4 [475], s. 258, i vilken Dalin med anledning av freden 1743 kunde glädja sig åt att ”ej

Det vanligaste sätt på vilket vi möter metaberrättelsen och i synnerhet dess temporalitet är emellertid i formuleringar om hur Sverige hade begynt "luta", åt ett säkert "fall" och en annalkande "undergång": hur riket riskerade "ramla" och "störta ned", liksom hur man åter hoppades kunna "uphielpa" riket.⁵⁸⁶ Här har den abstrakta tiden fått en rumslik skepnad, med en tydligt cyklisk dimension, och med en mer allmän hänvisning till fall.⁵⁸⁷ Så valde exempelvis en okänd författare att travestera den tidigare hyllningen av Gyllenborg, som i april 1739 hade förklarats ha räddat "vårt manhem" från "des nära undergång", med att den samme nu fick "vårt manhem" att luta till "dess nära undergång".⁵⁸⁸ Nils Lilliehöök förebådade i juni 1741 helt sonika att "hela regerings-kroppen" stod "på yttersta trappsteget, at falla öfwerända".⁵⁸⁹ Och Anders Nordencrantz fastslog i en lång historisk exposé hur rike efter rike hade "tumlat up och neder" när prästerskapet fått del av den världsliga makten.⁵⁹⁰

På individnivå framskyntar metaberrättelsens temporalitet ibland i anslutning till tropen om Fortunas klot eller Lyckans hjul.⁵⁹¹ Fru Fortuna var emellertid en farlig

vår sol har än gådt ned", eller *Bref från Hyperboreus om Riksdagen år 1742*, KB D 351:9, s. 57–66 [415], s. 58, där författaren tydde sig till "den kungl. svenska solen såsom ett hopp och gryning till rikets uprättelse utur en dy och mörker, hvori dess heder genom ondska och oförsigtighet blifvit försänt". Se även t.ex. *Res-Pass, För de Trenne COMPAGNIERNE af Kongl. Lif-Regementet, som den 22. September 1741. Embarkerades wid Blockhusudds Tullen, Samt Med Dem afsänd Lyck-Önskan Til hela Swenska ARMEEN Och Öfver den samma Commenderande GENERAL EN CHEF. Af en Redelig Svensk UtGifWit samma Dag* (Stockholm: Tryckt hos Carl Joh. Röpkke, u.å. [1741]), opag.

⁵⁸⁶ Se t.ex. *Då H:E: Gr. Gylendborg blef Præsident i Cantzliet d: 14. Aprili 1739*, RA Skkl fol. 100:18, fol. 484 [234]; *En academisk praetaction angående Calmare union [...]*, KB D 920, s. 1–36 [451], s. 11; *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 343f; *HERTIG Adolph Friedrichs Intog Til Sweriget Och Hufvud Staden STOCKHOLM Beskrifwen på gammalt sätt I en Wisa Helt Ny* (U.o. 1743), opag.; [Hjärne] [1740] [326], opag.; *Lagmannen Grefve Gyllenborgs divide wid Högst bemelte Hans Kongl. Höghets Inträde i Stockholm*, UUB N 102, opag.; *Mon Chere frere!*, KB D 901 [117:6], opag.; *O Swea Land och Giöta män*, RA Skkl 201, fol. 676–677 [357], fol. 676; *Riksdags Glam mellan Fyra Patrioter Gamle Herr Thure Bryntesson, Hr Togatius, Hr Målspann och Jöns Pålsson i Säflinge 1740*, KB D 351:9, s. 295–315 [321], s. 303; "Swar uppå Föregående utkommit d May 1739", Carlsson (1966) [234:1], s. 225; [Törngren] ([1743]), opag.

⁵⁸⁷ Det antika begreppet för stat, "status", rymde också denna mening om att stå och förbli upprätt, se Lindberg (2006), s. 79f.

⁵⁸⁸ *Då H:E: Gr. Gylendborg blef Præsident i Cantzliet d: 14. Aprili 1739*, RA Skkl fol. 100:18, fol. 484 [234]; "Swar uppå Föregående utkommit d May 1739", Carlsson (1966) [234:1], s. 225.

⁵⁸⁹ Lilliehöök ([1741]), opag.

⁵⁹⁰ Sällan framstår historien som lika cykliskt lagbunden och förutsägbart som här: "som thet gåt med götherne i Swerige, i then catholske tiden, så har thet gåt med araberne i Spanien; och som thet gåt med araberne i Spanien, så gick thet förut med götherne therstädes; och som thet gick med götherne therstädes, så gick thet för them med the romare; och som thet gick med the romare, så gick thet förut med gallerne, igenom theras druides; och som thet gick med gallerne, så har thet gåt med thet gamla mäktiga egyptiska regementet". [Nordencrantz, Anders] *En kort HISTORISK Beskrifning, Om The rätta Orsakerne Til Göthiska Rikets undergång i Spanien, och thet närwarandes tilstånd. Skrifwit År 1733* (Stockholm: tryckt uti kongl. tryckeriet; hos directuren Pet. Momma, 1743), s. 206f.

⁵⁹¹ Se härom Hellerstedt (2009); Savin (2011); Nilsson [Hammar] (2012).

följeslagare också för politiska entiteter. När ett rike eller en härskare stod på höjden av makt, välstånd och lycka stod det ofta också på randen till sitt fall, sin nedgång eller undergång.⁵⁹² Eller som Axel Daniel Leenberg uttryckte saken: "Et rikets högmod plägar merendels wara et wist förebud til thes påföljande fall och undergång. Solen synes altid störst och fågrast i nedergången: Et snart utslocknande lius lyser gierna tå som aldraklarast."⁵⁹³ Också riket borde lita till det beständiga och avhålla sig från att försöka balansera på fru Fortunas förrådiska klot.

Detta cykliska meningssammanhang torde även ha bidragit till den optimism som vidhäftade de svenska tankarna på ett revanschkrig med Ryssland. Peter den stores död 1725 väckte förhoppningar om att Rysslands makt med denne lyckosamme imperiebyggare hade nått sin höjdpunkt och nu måste börja dala och åldras. Den dynastiska generationsväxlingen innebar i sig själv ett cykliskt återkommande svaghetstillstånd, som inte minst gav upphov till många tronföljdskrig. Till detta ska läggas föreställningen om att vissa regenter och dynastier ansågs som mer framgångsrika än andra. Så framhöll exempelvis flera av författarna till den uppsjö sorgeskväden som följde på Ulrika Eleonoras död 1741 att ett särskilt viktigt motiv för att sörja den barnlösa drottningen var att hennes död också representerade slutet för denna för Sverige så lyckliga ätt.⁵⁹⁴ Slutligen kan vi se föreställningen om hur det tyranniska petrinska enväldet, stött på tyska utländska rådgivare, genom en plötslig revolution måste återgå i en inhemsk aristokrati. Den ryska tronföljdskrisen 1740 torde ha framhävt denna förväntningshorisont ytterligare: i en depesch i november 1740, kort efter att ryktet om kejsarinnan Anna Ivanovnas död hade nått Stockholm, kunde Bestuzjev-Rjumin rapportera till Sankt Petersburg om svenskarnas förhoppningar på

⁵⁹² För en ingående och klagörande analys av tidens kanske viktigaste exempel gällande förhållandet mellan dygd och politisk framgång – Alexander den store – liksom hur hans exempel begripliggjordes i Sverige i början av 1700-talet, se Hellerstedt (2009), s. 121–138.

⁵⁹³ [Leenberg] (1741a) [293], opag. För en liknande innebörd se [Hjärne, Carl Urban] *En Lycklig Regering Betraktad Tå Hans Kongl. Maj:ts Then Stormäktigste och Allernådigste Konung FRIEDRICH Then Förstes Sweriges, Göthes, och Wendes Konungs &c. &c. &c. Landt Grefwes til Hessen &c. &c. &c. Namns-Dag Med alla Undersåtarenas fägnad begicks Then 18. Julii 1741. I et almänt Tal framfört på then Stora Ridderhus-Salen* (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; u.å. [1741]) opag., i vilken svenskarnas egennytta, laster, övermod och syndiga tidsfördriv förklarades ha fått det svenska statsskeppet att gå i kval. Jfr liknande resonemang i Magnusson, Lars, *Äran, korruptionen och den borgerliga ordningen* (Stockholm: Atlantis, 2001), s. 71–73; Runefelt (2005), s. 119; Hellerstedt (2009), s. 109, 168f. Så noterar t.ex. Hellerstedt (2009), s. 90, sådana tankegångar i den besegrade svenska armén efter slaget vid Poltava 1709.

⁵⁹⁴ Det är samma cykliska tankegång som Carl Gustaf Cederhielm ger uttryck för i sitt välkända epigram riktat mot den nykrönte Fredrik I, cirka 1720: "Alt hwad sin period til högsta punkten sedt, / måst åter strax igen sitt sidsta inte röna. / Kung Carl man nyss begrof, kung Fredrich wi nu kröna. / Så har vårt svenska ur gått rätt från tolf til ett.", citat efter Carlsson, Ingemar, "Karl XII och Fredrik I. Kring vårt mest kända politiska epigram", Arvidsson, Rolf m.fl. (red.), *Diktaren och hans formvärld. Lundastudier i litteraturvetenskap tillägnade Staffan Björck och Carl Fehrman* (Malmö: Allhem, 1975) [60], s. 273.

”en revolution i Ryssland”, något som de enligt honom ”redan i 15 år”, det vill säga sedan Peter I:s död, ”förgäfvets väntat” på.⁵⁹⁵

Gemensamt för dessa troper är att de refererade ett meningssammanhang som var inte endast cykliskt utan också slutet. I det ena fallet knöt troperna an till en djupt liggande erfarenhet om det mänskliga livets cirkelgång och den tid som Koselleck betecknar som ”biologisk”. Kroppen kunde inte utvecklas till någonting nytt, den kunde endast växa, insjukna och skadas, liksom födas, åldras och dö. Dessa förändringar var eviga, oundvikliga och lagenliga; de följde på varandra i en viss ordning vilka i princip kunde förutspås. I det andra fallet stödde sig troperna på en annan levd erfarenhet om solens upp- och nedgång, planeternas himlavandring, liksom årstidernas återkomst och det årsbundna brukandet av jorden. Enligt denna ”kosmiska” tidsuppfattning syntes världen vara i ständig förändring, samtidigt som allt, i en djupare och cyklisk mening, ändå förblev detsamma.⁵⁹⁶

Mellan två riksdagar

Den 4 december 1740 inleddes den urtima riksdagen.⁵⁹⁷ Denna hade då föregåtts av en ett och ett halvt år lång period som visade att även den nya regimen hade uppenbara svårigheter att manövrera i den snåriga och hastigt skiftande europeiska kabinettspolitik.

Mordet på Sinclair hade tillhandahållit rådet en möjlighet att utnyttja de konjunkturer som hade uppstått i och med kriget mellan Ryssland, Österrike och Osmanska riket. I augusti 1739 fattade rådet beslut om att låta överföra en större truppkontingent till Finland. Syftet var dels att skapa förutsättningar för en så kallad väpnad underhandling med Ryssland, dels att understödja de förhandlingar som hade

⁵⁹⁵ Citat efter Carlsson (1966), s. 191.

⁵⁹⁶ Koselleck (2002a), s. 224f. Se även Pocock (1975), s. 5f; Frängsmyr (1981), s. 22, 22, 29, 116f; Högnäs (1988), s. 49–53; Lindberg (2001), s. 59f; Hellerstedt (2009), s. 80–83. David Dunér har särskilt framhållit cykelns aristoteliska och teleologiska mening: ”För Aristoteles var den cirkulära rörelsen den mest perfekta av rörelser då den genom sin kontinuitet förblir densamma, och innefattar konträra egenskaper, som rörelse och vila, konkavitet och konvexitet, början och slut. [...] Cirkelmetaforen ingår i en mikro-makrokosmisk världsbild, en sorts analogitänkande som förbinder det stora med det lilla med det stora, vilket skapar samhörighet och enhet”, Dunér (2012), s. 229, 233f; Dunér (2004), s. 33–36, 218–221, 344–347. Som Henrik Ågren har påpekat innebär emellertid inte förekomsten av denna viktiga cykliska tidsuppfattning en avsaknad av också en linjär tidsuppfattning. Inte minst den kristna eskatologin bidrog till en mer heterogen tidigmodern tidsuppfattning. Ågren, Henrik, *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730*. Studia historica Upsaliensia, 185 (Uppsala: Uppsala universitet; Historiska institutionen, 1998), diss., s. 14f.

⁵⁹⁷ Nedanstående händelsereferat bygger på Malmström bd 2 (1893–1901), s. 362–385; Jägerskiöld (1957), s. 130–137.

inletts i Paris, Köpenhamn, Berlin och Konstantinopel. Härtill utnyttjades det synnerligen öppna mandat som ständerna redan i december föregående år hade givit rådet att om möjligt utnyttja gynnsamma konjunkturen gentemot Ryssland och som huvudsakligen liknade riklinjerna från de närmast föregående riksdagarna. Delvis som en följd av detta lyckades emellertid det allt hårdare pressade Osmanska riket förstå först Österrike och sedan även Ryssland att sluta fred.

Att rådets beslut om en trupptransport till rikets östra del hade bidragit till att lösgöra Ryssland från just det krig som utgjorde grunden för det egna politiska projektet representerade givetvis en stor politisk prestigeförlust för hattregimen. Inte blev det bättre när det framkom att frederna hade förmedlats med franskt bistånd, just den stat som rådet hade satt sitt hopp till. Regimkritiska författare försatt inte heller möjligheten till att åter påminna om faran av att på detta sätt göra sig beroende av Frankrikes skiftande nycker.

Resultatet av hattregimens förda politik blev således att riket kom att stå ensamt och utan att som tidigare kunna åberopa en svensk–rysk försvarstraktat inför de frigjorda och segerrika ryska arméerna. Övriga diplomatiska förhandlingar lyckades inte heller åstadkomma särskilt mycket. Den traktat som i december slöts mellan Sverige och Osmanska riket var endast av defensiv karaktär och något egentligt stöd eller ens utlovad neutralitet inför den väntade konflikten med Ryssland gick vare sig att avlocka Danmark eller Preussen. Frankrike erbjöd förvisso subsidier, men dessa var inte så stora som man hoppats på och som tidigare utlovats. Det blev också tydligt att Frankrike inte var berett att distansera sig från Ryssland.

Rådets handlingsutrymme krympte därför snabbt. Ett direkt anfall mot Sankt Petersburg var uteslutet; Ryssland var förvarnat, hade inlett egna rustningar och skulle i händelse av krig kunna rikta hela sin uppmärksamhet mot Sverige. De förutsättningar för ett fredsbrott som ständerna hade uppställt i det så kallade sekreta bihanget var dessutom långt ifrån uppfyllda. Att genom förhandlingar förstå Ryssland till någon gränsrevidering föreföll också omöjligt.

Samtidigt gick det inte att återkalla de till Finland överförda trupperna med mindre än att man fullständigt underkände sin egen förda politik, såväl inför opposition som utrikes fiender och tilltänka allierade. Hattregimens utsatta politiska läge konstaterades, inte utan skadeglädje, i den samtida mösspamfletten *Samtal emellan Bonus och Cordatus*: ”draga de sig tillbakars så ogilla de sjelfva sina klagomål emot den gamla ministèren, samt stöta den yngre delen af pluraliteten för hufvudet och göra sig till åtlöje för hela verden”.⁵⁹⁸ I rådande isolerat läge var ett tillbakadragande av de finska trupperna därtill militärt uteslutet.

⁵⁹⁸ *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 240f.

Om det vare sig gick att röra sig framåt eller bakåt kunde man emellertid inte heller avvakta. Riket plågades från och med 1739 av en svår missväxt och åtföljande inflation, ytterligare förvärrad av att den tidigare tullfriheten på baltiskt spannmål hade dragits in i samband med att den svensk-ryska försvarstraktaten ensidigt bröts av Sverige. Sammantaget bidrog detta till allt större svårigheter med att underhålla de överförda indelta trupperna i Finland, som saknade medel för att på detta sätt vara mobiliserade någon längre tid. Skulle trupperna kunna göra någon verkan behövde de dessutom snarast förstärkas ytterligare.

Avslutningsvis kunde det politiska priset för vad som kunde framstå och framställas som passivitet förväntas öka. Regimen hade blivit sin egen berättelses fånge. "Folket säger att vår ministère är uti embarras och kan hvarken fram eller tillbaka komma", noterade en anonym mösspamflettist med illa dold förtjusning i början av 1740; den förra regimen hade "par principe hållit sig stilla: denna måste det göra par necessité".⁵⁹⁹ Hattberättelsens trop om det nesliga stillasittande kom nu också att vändas emot hattregimen, som i pamfletten *Herr Gallipilei Bref till sin vän Severus*, där hattarna satt på *Wessels* kaffehus och "förarga sig högl[ige]n deröfwer at man förewiter dem deras läromästares tappra symbolum som hette: – ett nesligit stillatigande och en blygsam ro".⁶⁰⁰ Under de följande åren refererades tropen på detta polemiska sätt bland annat av mössan och den nyvalde lantmarskalken Matthias Alexander von Ungern Sternberg i dennes öppningsanförande på krigsriksdagen 1742–43: "wi erkänna med all undergifwenhet vår beklageliga förlust af et hederligt stilla sittande, och en nyttig ro, såsom en den store gudens aga öfwer et syndigt och förkjüst land".⁶⁰¹

Som en följd av motgångarna och för att försöka bryta dödläget fann sig regimen i juli 1740 tvingad att låta sammankalla ständerna, vilket offentliggjordes 14 augusti. Endast ständerna kunde besluta om nya medel till trupperna, fördela de politiska kostnaderna och ge ett tydligare mandat för ett framtida fredsbrott.

⁵⁹⁹ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 340.

⁶⁰⁰ *Herr Gallipilei Bref till sin vän Severus*, KB D 901 [295], opag. Se även *Then förlorade Hatt-Crediten*, KB D 924:3 [298], opag.: "O! nesliga stilla sittande och blygsam ro, skall du ändå bli en hufwud principe hos våre storsträfwuga hatt-ministrer?" Se även Carlsson (1966), s. 260f och där anförda texter.

⁶⁰¹ Ungern Sternberg, Matthias Alexander von, *Landt-Marskalkens Högwälborne Baron MATTHIAS ALEXANDER VON UNGERN STERNBERGS TAL, Hållit uppå Riks-Salen I Stockholm, Wid Riksdagens början d. 25. Augusti 1742. Uppå Ridderskapets och Adelens ästundan trykt* (Stockholm; uti Kongl. Tryckeriet hos Directeuren Pet. Momma, u.å. [1742]), opag. Se även *Reflexioner öfver Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 226; Evensson ([1742]), s. 22f.

Riksdagskallelsen innebar att det organisationsarbete som hade inletts i mösspartiet redan under hösten 1739 kom att intensifieras. Det är också först från och med denna tid som det blir rättvisande att karaktärisera det tidigare rådspartiet – formerat kring kanslipresidenten Horn, vilken vid denna tid helt tycks ha dragit sig tillbaka från politiken och som avled 1742 – som ett parti liknande hattpartiet, det vill säga med en mer fast och hierarkisk organisation, en mer systematisk planläggning och med betydande ekonomiska resurser till sitt förfogande. Av partiets mer ledande män⁶⁰² tycks många vid denna tid ha arbetat både målmedvetet och systematiskt för att formera ett parti som liknade och som på allvar skulle kunna utmana det framgångsrika hattpartiet.⁶⁰³

Kontrasten till de förberedelser som hade vidtagits inför riksdagen 1738–39 är slående. Som exempel kan nämnas en handlingsplan från hösten 1740 i vilken partiets sammansvurna instruerades hur de skulle agera på den stundande riksdagen. Så uppmanades exempelvis ”cheferne i hwart stånd och deputation stadigt memorialisera”, det vill säga regelbundet inkomma med olika riksdagsmemorial, som bland annat gärna fick gälla frågorna om ”hwart subsidierne tagit vägen” eller vem som ”befalt [den finska trupp-]transporten och hwad den kåstar”. Det blir här tydligt att mössorna hade tagit intryck av hattarnas framgångsrika kamp om dagordningen på föregående riksdag och att denna kamp ställde krav på samordning och planering.⁶⁰⁴

Till dessa framgångar kan även läggas att mössorna sedan våren 1739 hade vunnit över ett flertal inflytelserika personer, bland vilka kan nämnas de tidigare framträdande hornkritikerna Axel Spens, Johan Christoffer von Düring och Rutger Fuchs. Än mer betydelsefullt i sammanhanget var emellertid att mössorna genom riksrådet Samuel Åkerhielm, som tämligen omgående tycks ha hamnat i konflikt och brutit med hattregimen, åter hade fått representation i rådet. Stundom understödd av andra – så röstade exempelvis de andra riksråden Jacob Cronstedt, Sven Lagerberg och Olof Nordenstråle, tillsammans med Åkerhielm emot riksdagskallelsen – kunde denne formera en om än svag oppositionell rådsminoritet, inte helt olik den som Gyllenborg

⁶⁰² Bland vilka märks de tidigare riksråden grevarna Thure Gabriel Bielke, Ernst Johan Creutz, och Gustaf Bonde, liksom friherren och förre hovkanslern Johan Henrik von Kochen, friherren, landshövdingen och generalmajoren Georg Bogislaus Staël von Holstein, prosten Jacob Serenius, friherren och riksrådet Samuel Åkerhielm, majoren Valdemar Christoffer Ridderschantz, lagmannen Carl Lilliestierna, förre kanslirådet Joakim von Nerè, friherren och överstelöjtnanten Matthias Alexander von Ungern-Sternberg, friherren och översten Johan Fredrik Didron, lagmannen Carl Watrang, greven och översten Axel Spens, friherren och generalöjtnanten Johan Christoffer von Düring, friherren och överståthållaren i Stockholm Rutger Fuchs, Johan Arckenholtz med flera; understödda av de ryska och brittiska beskickningscheferna Bestuzjev-Rjumin och Burnaby. Carlsson (1981), passim, t.ex. s. 182.

⁶⁰³ Nilzén (1971), s. 196–200; Carlsson (1981), s. 105–108, 123f, 181–184, passim; Nilzén (2007), s. 145–147.

⁶⁰⁴ Nilzén (1971), s. 235–237, citat s. 236. Texten i fråga var ”Promemoria 1740”, Carlsson (1967a) [322].

fram till dess själv hade lett. Problemet med att finna ett samlande ledarskap för mösspartiet kvarstod dock.⁶⁰⁵

Hattregimens många bakslag, för att återvända till dessa, tycktes bekräfta mössberättelsen om den lyckliga freden och rehabilitera de licentierade riksråden. I takt med att pessimismen vid tiden för riksdagskallelsen bredde ut sig bland regimens sympatisörer fick dess motståndare allt större anledning till att känna tillförsikt. Tönen i en av Bestuzjev-Rjumins depescher, från 1 augusti 1740, är talande: sakernas tillstånd hade enligt den ryske ministern tvingat rådet att låta sammankalla ständerna för att på så sätt slippa undan ”den förlägenhet, hvaruti den råkat, och beslutet är redan bekant i hela staden, ehuru det tillsvidare skulle hållas hemligt”.⁶⁰⁶

Att de två partiberättelsernas styrkeförhållanden höll på att förändras framgår av den, förvisso inte särskilt omfattande, politiska litteraturen från perioden mellan riksdagarna. Av hattberättelsen syns nu inte mycket. Istället uppvisar perioden likheter med tiden närmast före liksom under riksdagen 1738–39, så till vida att det också denna gång tycks ha varit framför allt de oppositionella som gjorde sina röster hörda. Av de förändringstendenser som kunnat skönjas i hattberättelsen under 1739 syntes 1740 inte heller mycket. I takt med motgångarna tycks den kortvariga optimismen ha kommit på skam. Istället återknöt hattberättelsen till det tidigare förfallet. Mössberättelsens hårda anklagelser om hur regimskiftet borde förstås, i kombination med den uppkomna sprickan i rådet, gjorde också varje anspråk på att Enigheten skulle ha återvänt till riket orimligt.

De snabba skiftningarna i den europeiska kabinettspolitiken medförde dock att de politiska förutsättningarna än en gång kom att kastas om, denna gång till regimens fördel. I oktober, medan riksdagsförberedelserna pågick som bäst, dog plötsligt först kejsaren Karl VI av Österrike och sedan kort därefter även den ryska kejsarinnan Anna Ivanovna, båda utan givna tronföljare. Detta innebar, i det förra fallet, att Frankrike, som reste anspråk på delar av det habsburgska arvet, fick förnyat intresse av att binda upp Österrikes ryska allierade inför det europeiska storkrig, småningom uppkallat efter den österrikiska tronföljdskrisen, som därmed var under uppsegling. Frankrike kunde nu väntas öka sitt stöd till hattregimen och dess aktivistiska krigspolitik, som man

⁶⁰⁵ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 367–69, 385, 387; Nilzén (1971), s. 199; Carlsson (1981), s. 123f, passim.

⁶⁰⁶ Citat efter Carlsson (1966), s. 184f, se även s. 185–187.

tidigare hade hållit tillbaka. Av särskild vikt var att det franska ekonomiska stödet till regimen inför riksdagen kunde antas öka avsevärt.⁶⁰⁷

Den ryska tronföljdskrisen innebar vidare att förhoppningen på att kunna utnyttja den splittring som kunde antas utbryta i Ryssland tilltog. Ungefär samtidigt som riksdagen inleddes lyckades det svenska sändebudet i Sankt Petersburg, Erik Matthias von Nolcken, upprätta vad som verkade vara en lovande förhandling med prinsessan Elisabet Petrovna, som pretenderade på tronen och som förberedde en statskupp för vilken hon kunde förväntas behöva svenskt stöd.⁶⁰⁸

De förändrade konjunkturerna, vars rykte nådde Stockholm i slutet av oktober, tycks ha inneburit en fullständig omkastning av det politiska läget. Carl Gyllenborg beskrev triumfatoriskt, i ett brev till Carl Gustaf Tessin, det inträffade som ett utslag av Guds försyn, syftande till ”jämnviktens återställande i Norden” och ett tillfälle ”så fördelacktigt, at man menar sig ej kunna försvara hvarken för Gud eller människor, om man låter den gå fruktlös förbi”.⁶⁰⁹ Värt att notera är hur den förra riksdagens viktiga trop – skyldigheten att inte låta konjunkturerna gå fruktlöst förbi och att förtrösta på Guds hjälp – på nytt blev meningsfull och möjlig att använda politiskt.

På motsvarande sätt tycks förändringarna ha lett till uppgivenhet bland de tidigare så segervissa mössorna, vilka i början av hösten hade avisat flera initiativ om försoning från regimens sida. Bestuzjev-Rjumin fann nu de ledande mössorna ”mycket bedröfvade” och den sachsiske ministern Walther, också han med uppgift att stödja mössorna, beskrev dem som ett parti ”sans union, sans chef, sans coeur et sans courage”.⁶¹⁰ Den brittiske legationssekreteraren John Burnaby menade att hattarna hade vunnit många nya anhängare, framför allt inom officerskåren, och han tvivlade på om det över huvud taget var meningsfullt med fortsatt finansiellt stöd till mössorna.⁶¹¹

Sådant var alltså det politiska läget när riksdagen inleddes i början av december 1740. Regimens ställning hade stärkts och uppgiften att få ständernas definitiva stöd för ett krig föreföll inte på något sätt som omöjlig.

⁶⁰⁷ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 386–391; Jägerskiöld (1957), s. 137–140.

⁶⁰⁸ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 397f; Jägerskiöld (1957), s. 140f.

⁶⁰⁹ Citat efter Carlsson (1966), 7/11 1740, s. 190. Tessin var av samma åsikt, vilket framgår av ett följande brev till vännen Carl Härleman, [Tessin & Härleman] Proschwitz (2002), 7/11 1740, s. 126.

⁶¹⁰ Citat efter Carlsson (1966), s. 190.

⁶¹¹ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 391f; Carlsson (1966), s. 188–191, 236.

Den följande analysen av hur hattberättelsen begripliggjorde politiken vid denna tid utgår först från några centrala texter från riksdagens inledning, sedan från ett antal pamfletter från perioden mellan de båda riksdagarna. Analysen gäller primärt hattberättelsen under 1740, men kastar också fortsatt mer allmänt ljus över begreppsparet enighet–splittring.

Splittring och enighet vid riksdagens inledning

Många hade under hösten förväntat sig och fruktat att riksdagen skulle inledas med stor splittring och svåra motsättningar. Det är betecknande att en person som Metta Magdalena Lillie, på ett fjärran gods i Västergötland, i sin dagbok bad Gud att bistå riksdagsmännen med ”råd ok dåd i synerhet för dän stora förwiring som är inbyrdes dom emelan somliga mot, dät ena partit har di kalat hattar ok di dät andra natmysor ok di är dän minsta hopen”.⁶¹²

Det kom därför som en överraskning när adeln, med överväldigande majoritet, valde hatten, greven och generalen Charles Emile Lewenhaupt, lantmarskalk redan 1734, till ståndets talman.⁶¹³ Ett antal tidiga strider visade dock att motsättningarna fortsatt var hårda och endast väntade på att bryta ut i öppen konfrontation.

Eftersom den mössympatiserande ärkebiskopen Johannes Steuchius på grund av sjukdom var förhindrad att närvara på riksdagen behövde också prästeståndet genomföra ett talmansval. I vanliga fall skulle detta endast ha varit en formsak, då biskopen i Linköping, rikets näst främsta stift, av hävd var självskriven. Men nu var det hatten Eric Benzeliuss d.y. som innehade detta ämbete, varför även mössan och biskopen i Kalmar, Herman Schröder, nominerades. Det mössvänliga ståndet valde småningom Benzeliuss till ståndets talman, men marginalen var mycket knapp och den oväntade striden tycktes ge en fingervisning om vad som var att vänta.⁶¹⁴

Motsättningarna syntes också omedelbart i sekreta utskottet, där hattarna, efter framgångsrika utskottsval bland både adeln och borgarna, hade blivit i klar majoritet. Dessa gick nu till omedelbar attack mot utskottsledamoten Jacob Serenius. Denne hade redan tidigare med all önskvärd tydlighet visat var han stod i partipolitiken och det var säkert mer än en som misstänkte honom för att vara författaren bakom ett flertal anonyma och synnerligen hätska mösstexter som hade cirkulerat inför riksdagen. Med hänvisning till ett tidigare ständerbeslut förvägrades den stridbare prostens nu inträde i

⁶¹² [Lillie] Eriksson (2008), 4/12 1740, s. 70.

⁶¹³ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 392.

⁶¹⁴ Ibid., s. 392f; Ryman (1978), s. 96f.

utskottet. Under våren 1741 skulle han småningom också uteslutas från sina andra riksdagsuppdrag för att till sist helt tvingas lämna riksdagen.⁶¹⁵

Det första av de tre riksdagstal, alla snart också i tryck, som ska analyseras hölls av Carl Urban Hjärne på riddarhuset under de inledande valförrättningarna.⁶¹⁶ Inför sina ståndsbröder redogjorde Hjärne för hur Enighet och Splittring ömsom hade lyft upp, ömsom kastat ned, såväl folk som riken. Historien rymde otaliga, i sammanhanget förtröstansfulla, exempel på hur Enigheten hade gjort också ett litet rike mäktigt nog att ”millioner väpnat folk och härar nederslå”. Detta var exempelvis anledningen till att grekerna hade kunnat motstå perserna. Och vid Tiberns strand hade en gång svaga herdar allvarsamt räckt varandra handen och låtit uppföra en stad som genom endräkt småningom utbredd sig till ett världsrike.

Men historien lärde också, och här introducerade Hjärne konflikten, hur ett fåtals egennytta hade skapat splittring som snabbt hade fördärvat också de mäktigaste av riken:

Får en Marius, Pompejus, Caesar, Sylla / med egen äras dyrt för twedrächt öpnä bör,
/ sin högmod's syftemåhl med skenbart smink förgylla, / som efter egen winst ei rikets
wälgång spör, / så måste stora Rom bland twedrächts spöken famla / dess frihet
aldräförst dess wälde sedan ramla.

Spår av ”hur split och sämja täflat” fanns emellertid också i den svenska historien. Hjärne tog sin utgångspunkt i ett dygdigt idealtillstånd, ”då endrächt först de swenskas hiertan ägde”. Så länge tvedräkten låg ”i boijor bunden” kunde ”swealand af ingen macht betwingas” eller ”under uthlänsk lag och andras wälde bringas”. Men egennyttan hade i skepnad av hat, hämnd, avund, högmod, falskhet, ränker, vrede, list och harm förrädiskt brutit sig in i och förgiftat de swenskas hjärtan – denna scen för inre moralisk kamp – och fått dem att vända sig bort från allmännyttan och enigheten. Följden hade blivit inbördesstrider och småningom en månghundraårig ofrihet under utländsk överhöghet. Stockholms blodbad markerade här en avgörande vändning. ”Sweriges forna pracht” och ”troгна män” gick under, men plötsligt visade sig åter Enigheten.

⁶¹⁵ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 394; Cederbom (1904), s. 43–47, 50. För ett liknande samtida fall, se Ryman (1978), s. 168.

⁶¹⁶ [Hjärne] [1740] [326], opag.

Den kom ”när man förmodar minst”, men inte som av en slump, utan för att medborgarna själva hade valt den.

Häri låg också textens sensmoral. Rikets adel och ridderskap behövde inför de stundande rådslagen än en gång *välja* Enigheten. Och i den händelse vänliga uppmaningar inte förslog rädde Hjärne ståndet att omedelbart utesluta de ståndsmedlemmar som ”list och flärd med flit i hiertat bär, / som wet hwad redligt är men will det icke weta / enär det mot hans winst och egen fördel är”. Den falske medborgare som grundade ”sin winst och förmåhn” på ”andras död” borde få veta vilket ”hisligt fall” som väntade honom. De församlade måste, fortsatte Hjärne, förstå vad som väntade deras gemensamma ”wälgång, frihet, macht” om de ”mot slika troll ei hafwom *ögon wakna*”. Det var förvisso svårt att genomskåda och identifiera vem som var en ”afgrunds *trähl*”, men alla måste sluta sina ”öron til för dem som twedräckt stifta” och sina ”ögon til för smikrans gyckelspel”. Om här fanns någon ståndsbroder ”som den afgrunds vägen gillar / at offra landsens wäl, för wänskap, heder, gull, / samt den med smädeskrift och lögner folk förwillar, / will med slik kitzlighet wår endrächt bryta kull” bad Hjärne dem en sista gång att besinna sig och återupprätta sin dygd och sitt inre oberoende.

Slutligen vände sig Hjärne till Gud. Han bad ”endräctighetens fader” att ”hwar som tror på dig” också skulle ge uttryck för denna sin tro i ”anslag, råd och wärck” på riksdagen, så att endräkten till sist kunde återvända ”til wårt beträngda land”.

Efter inledande valförrättningar hade riksdagen, tre dagar senare, sitt högtidliga öppnande på rikssalen inne i Kungshuset.

Riksdagsöppnandet inleddes med att riksdagsdebutanten och den nyutnämnde biskopen i Lunds stift Henric Benzelius, bror till prästernas nyvalde talman, inför ständer och kungligheter höll en predikan över vikten av kristlig enighet i riket.⁶¹⁷ Enligt Benzelius var Splittringen ”såsom en stark swämmande flod, som förfarenheten wisar kunna ödelägga land och riken, folck och städer”, och den sprang ur fyra källor, nämligen ”egenkärlek, äregirighet, sielfrådande och egennyta”.⁶¹⁸

⁶¹⁷ Benzelius (1740). Se även *PRP*, 10, 1740–41, s. 32. Av hävd hölls alltid den inledande riksdagspredikan, som öppnande ständermötet, av den senast utnämnda biskopen. Predikan har tidigare analyserats av Winton (2007), s. 197, 200–205, som är ambivalent till huruvida den ska uppfattas som partipolitisk till sin karaktär.

⁶¹⁸ Benzelius (1740), s. 13.

Genom att hänföra de farliga politiska motsättningarna till människans egen nytta förpassade Benzelius också all riksdagsopposition till politikens illegitima omoraliska periferi. Biskopen avvisade att de oppositionellas avvikande hållning kunde ha sin upprinnelse i en dygdig kärlek till allmännyttan. Behärskad av en uppblåst förmäthenhet och uppfylld av eget inbillat anseende och vishet, "andra fram för sig förachtade", skapade dessa falska medborgare istället endast hat och splittring.⁶¹⁹ Mot detta övermod ställde Benzelius den härliga ödmjukheten som istället räknade "then andra yppare än sig".⁶²⁰

Liksom i Hjärnes fall misstänkte emellertid biskopen att egenkärleken och äregirigheten inte var någon allmän företeelse. Tvärtom kunde den spåras tillbaks till ett "obehageligt ord": "man hörer omtalas parti och parti".⁶²¹ Bibelns varningar till trots fanns det alltså personer som försökte stilla sin privata regeringssjuka genom partier. Biskopen utbad sig därför, särskilt mot bakgrund av det svåra läge som riket befann sig uti, om enighet: "at i våra rådslag ei skiljacktighet i meningar må göra sinnen åtskilde".⁶²²

Efter avslutad gudstjänst fortsatte riksdagsöppnandet med att kanslipresident Gyllenborg vände sig till de församlade ständerna.⁶²³ Efter att först ha hälsat dessa "högwälborne, wälborne, ährewyrdigste, höglärde, ähreborne, förståndige, wälachtade, hederwärde och redelige gode herrar och swenske män" välkomna – en titulering som för övrigt ringar in grunden för den politiska habiliteten tämligen väl – förklarade kanslipresidenten att Kungl. Maj:t hade hoppats slippa besvära ständerna med ännu ett kostsamt och besvärligt riksmöte, så nära inpå det förra. Men så hade "sakernes närwarande beskaffenhet, samt en och annan, sedan sidsta riksdagen skedd oförwäntad förändring" inträffat och man hade med hänsyn till "rikets säkerhet och heder" utan vidare uppskov tvingats vidta nödvändiga mått och steg. Också riksdagskallelsen hade antytt att den urtima riksdagen syftade till att förbereda ständerna på de "omskiften" som både hade skett och som inom kort kunde förväntas ske i Europa. Ständerna skulle betänka med vilka "medel" som riket kunde försättas i en "beständig trygghet och

⁶¹⁹ Ibid., s. 4.

⁶²⁰ Ibid., s. 14.

⁶²¹ Ibid., s. 13.

⁶²² Ibid., s. 20.

⁶²³ Gyllenborg ([1740a]).

tilbörligit anseende”. Redan initialt hade regimen alltså önskat fastslå att ständernas ”samråd och biträde” endast gällde medlen för deras redan fastslagna politiska mål.⁶²⁴

Kanslipresidenten framhöll också särskilt vikten av att ständermötet blev kortvarigt. Riket befann sig i en prekär situation och saknade helt förutsättningar till ett utdraget rådslående. Kungen sades istället ha hopp om enighet bland ständerna, så att riksdagsärendena kunde avgöras med ”lätthet och skyndsamhet”.⁶²⁵ Även i detta avseende upprepade Gyllenborg den tidigare riksdagskallelsen.⁶²⁶

Efter denna inledning fortsatte kanslipresidenten med att fastslå vad som egentligen stod på spel, nämligen att

ej allenast alla våra grannars, utan äfwen widt aflägsne mächters ögon stå öpne och achtsamme på denna riksdagen, och at om de finna riksens ständer, under den samma, så enige, at de, med samnad hand och kraftiga rådslag, söka at tiena deras fädernesland; om de finna, at ingen enskyld osämja och private afsikter få blanda sig uti de allmänne deliberationerne, de då lära deraf sluta, at Sweriges rike will och kan bibehålla sig uti des urgamla myndighet och högachtning, och de fölgakteligen, med säkerhet, wid ett eller annat tilfälle, kunna med oss taga gemensamma mått, til gemensam säkerhet, nytta och fördel; särdeles där de jämwäl spörja at sakerna här i stillhet och med tilbörlig högachtning för främmande mächter, blifwa handterade.⁶²⁷

Gyllenborg placerade här riksdagen på Europas stora scen och gjorde medborgarna till föremål för en kritisk granskning. Också här var sensmoralen en återupprättad enighet. Om de stundande rådslagen fördes med enighet och om de privata drivkrafterna kunde tyglas skulle Frankrike och Osmanska riket – de makter som kanslipresidenten först och främst åsyftade och som i nuläget sades tvivla på om Sverige kunde eller ens ville behålla sin gamla myndighet och högaktning – övertygas om att bistå riket. Sällan blir det stipulerade sambandet mellan uppträdande i en europeisk offentlighet och rikets säkerhet lika explicit som här. Möjligheten till att utnyttja de uppkomna konjunkturerna förklarades bero på om nämnda makter fått ”spörja” att riksdagen avslöpt i ”stillhet”, det vill säga utan opposition och utan kritik mot dessa makter såsom skett under föregående riksdag. Varje oppositionell åsiktsyttring representerade enligt kanslipresidenten ett säkerhetshot.

⁶²⁴ *Kongl. Maj:ts Öpne Bref och Påbud Til Samtelige Riksens Ständer, Angående En Allmän Riks-Dag Til then 4. December uti innewarande Åhr. Gifwit Stockholm i Råds-Cammaren then 14. Augusti 1740* (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; Hos Directeuren PET. MOMMA., u.å. [1740]), opag.

⁶²⁵ Gyllenborg ([1740a]), opag.

⁶²⁶ *Kongl. Maj:ts Öpne Bref* [...] *Angående En Allmän Riks-Dag* [...] ([1740]).

⁶²⁷ Gyllenborg ([1740a]), opag.

Därefter fortsatte kanslipresidenten, å kungens vägnar, att likställa riksdagsopposition i den ryska frågan med bristande kärlek för såväl fäderneslandets som kungens bästa. Den undersåte som gjorde sig skyldig till att ständerna måste åtskiljas med oförrättat ärende – som alla redan förväntades vara införstådda med – var ytterst också ansvarig för att besanna ”den spådom, som våra owänner torde hafwa gjort och utspridt, om denna riksdagens fruktlösa aflöpande”.⁶²⁸

Hattberättelsen uppvisar här klara likheter med den tidigare mössberättelsen. Borta var nu den tidigare intrigen om hur riksrådets självsvåld hade hotat ständernas frihet och förhindrat ett fritt meningsbyte mellan medborgarna. Ropen på frihet hade istället fått ge plats för krav på en enig tystnad. Tvärtemot mössberättelsen, som vid denna tid istället började hävda att Enigheten hade gått förlorad till följd av regimskiftet och den splittring som hattarna dessförinnan hade skapat, framhöll hattberättelsen att Enigheten höll på att återvända. I spåren av regimskiftet höll de två partiberättelserna 1739–40 alltså på att byta plats med varandra.⁶²⁹ Därmed förändrades också deras respektive position i konflikten råd–ständer.

Syftet med att hänvisa avgörandena till rådet och sekreta utskottet, där hattregimen hade starkare stöd, liksom att förhindra all kritisk debatt i plena, kan i efterhand synas uppenbart nog. Men det är inte säkert att alla församlade riksdagsmän uppfattade saken på detta taktiska sätt. Som påtalades i kapitel 3 var partidimensionen troligtvis långt ifrån uppenbar för alla riksdagsmän, i synnerhet inte vid ständermötets början. En mycket stor andel var ju också riksdagsdebutanter. För alla som ännu inte hade tagit ställning till regimens politik och som ännu inte hade konfronterats med de oppositionellas kritik torde dessa inledande och samstämmiga försök att slå fast ramverket för de stundande riksdagsdebatterna, liksom mer allmänt definiera den politiska verkligheten, haft en väsentlig betydelse. I synnerhet Benzeliuss och Gyllenborgs bägge tal var mycket auktoritativa.⁶³⁰ Som uttolkare av Guds respektive kungens vilja uppmanade dessa herrar inte endast till enighet, tystnad och laglydnad, utan karaktäriserade också alla efterföljande kritiker som egennyttiga förförare, som

⁶²⁸ Ibid.

⁶²⁹ Att någon form av omsvängning ägde rum vid denna tid, mellan hattarnas och mössornas båda verklighetsbeskrivningar, har tidigare påtalats av Carlsson (1966), s. 235f; Carlsson (1981), s. 76.

⁶³⁰ Det är också värt att notera att båda talen, vilket framgick redan i titlarna, hade gått till trycket efter ”Hans Kongl. Maj:ts befallning och samtelige riksens ständers begäran”; författarna var noga med att manifesteras att det här inte var fråga om några partsinlagor.

ömsom skulle ignoreras, ömsom genomskådas och avslöjas. Utan möjlighet att slutgiltigt avgöra talens politiska betydelse syns det rimligt att dessa samstämmiga och auktoritativa utsagor bidrog till att försvåra mössornas mobilisering av en större riksdagsopposition vid denna tid.

Hattberättelsens uppmaningar om enighet, tystnad och laglydnad var inte heller helt nya. Dessa var istället svar på det växande antalet hattkritiska texter som hade börjat visa sig efter regimskiftet 1739, särskilt efter riksdagskallelsen sommaren 1740. Vi ska i det följande se närmare på hur hattberättelsen under dessa år förändrades; hur tropen om Frihet fick lämna plats för Lagen och hur tystnaden nu blev hattberättelsens kanske främsta imperativ.

Tystnadens imperativ – och en tilltagande splittring

Med regimskiftet förklarades enigheten och tystnaden, inte minst inom rådet, ha återvänt. En hattpamflettist fastslog hösten 1740 att han inte hade hört talas om den

ringaste skilnad af tankar warit på 1 års tid i rådet, hwarken wid öfwerläggningarna af denna, eller andra angelägna och af wigt förelupna deliberationer. Det är et teckn at enighet och tysthet har regerat i rådet, hwilket intet altid funnits der, och der utaf sluter jag, at wi intet hafwa bedragit oss i det wahl wi för 18 månader sedan gjorde af des ledamöter.⁶³¹

Mot bakgrund av hur splittrat rådet tidigare hade varit borde detta ”wara stor orsak til tröst för hwar och en ärlig swensk”. Medborgarna borde också följa rådets dygdiga exempel och iakttä en enig tystnad. Så blev dock inte fallet och rådet sades vara väl medvetet om försöken ”at göra des upförande misstänkt”.⁶³²

Kritiken mot de oppositionellas högljudda kritik sammanföll huvudsakligen i två delar. Dels kritiserades de som ansågs vända sig till utlandet för att, på företrädesvis främmande språk, medvetet försöka skada riket och regeringen. Dels kritiserades de som med sina skrifter förklarades vilja sprida oenighetens smitta inom riket.⁶³³

Pamfletten *En Swensks Swar på Philaleti bref* – vilken började cirkulera i Sverige under våren eller sommaren 1740 och som kort dessförinnan hade tryckts på franska i

⁶³¹ *Tankar af en Ärlig, Swensk, öfwer det närwarande fäderneslandets tilstånd [...]*, UUB F 258 [319], opag.

⁶³² Ibid.

⁶³³ Tystnadens imperativ diskuteras närmare, i förhållande till mössberättelsen, i första delen av kap. 6.

utlandet – gjorde en intressant distinktion mellan dessa båda grunder för kritik.⁶³⁴ Pamfletten var ett svar på en annan i utlandet tryckt pamflett, vilken också den snart kom att cirkulera i svensk avskrift.⁶³⁵ Den anonyme svarsförfattaren fastslog inledningsvis sin antagonists syfte, som endast kunde vara att ”åstadkomma buller” och ”förstöra *invärtes* ro”. Eftersom detta var så uppenbart hyste han ingen fruktan för att någon ”*renhjärtad* svensk man [skulle] låta snärja sig i så grofva nät”. Om denne därför endast hade nöjt sig med att framkasta dessa försmädelser ”här i Sverige” hade han själv inte heller behövt svara. Men, fortsatte författaren, eftersom texten nu ställdes både till rikets utrikes vänner och till dess fiender så var han själv tvungen till detta. Mösspamflettisten förklarades alltså ha tvingat ut den legitimt motvillige protagonisten i offentligheten. Att på detta sätt torgföra rikets ”hemligheter”, bland annat om varför riksråden hade licentierats, var inget annat än ”förräderi af gröfsta slaget”. Sekretärsutskottet hade inte ens kunnat informera ständerna fullt ut om dessa hemligheter, något som ständerna med fullt förtroende för utskottet sades ha accepterat. Vem var då denne man att särskilt ”vid sakernas nuvarande belägenhet” sprida dessa hemligheter hos utlänningarna?⁶³⁶

Författaren till pamfletten *Tänkar af en Ärlig, Svensk* fortsatte på hösten samma år denna argumentation. Med respekt för lagen ville han dygdigt ta avstånd från en offentlig diskussion om de stundande riksdagsärendena, men fann i realiteten detta svårt.

Jag nöger mig med, at fälla mit omdömme om det som hwar och en wet, och väntar til des Hans Maj:tt behagar, efter vår regeringsform, ge oss tilkiänna det, som han funnit nyttigt och tjenligt för vårt rikes bästa. Då wil jag nyttja de rätt jag äger, at fritt säga min tanka, efter det begrep jag har, och det tilfället jag i anseende til min skicklighet kan få, at mer eller mindre blifwa brukad i hemliga deliberationer. [...] Jag fäller intet mit omdömme om annat än det, som hela werlden wet. De som äga en närmare kundskap uti de hemliga afairerne, skulle säkert hafwa starkare skiäl at

⁶³⁴ *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1]. Tryckt på franska som *Réponse à la Lettre de Philalète à un ami à la Campagne, traduite de l'Allemand* (U.o.u.å. [Haag, 1740]).

⁶³⁵ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291]; *PHILALETHEI Schreiben An seinen guten Freund auf dem Lande. Betreffend die Stats-Verfassung und die Angelegenheiten des Königreichs Schweden* (Danzig, 1740) [291]; *LETTRE DE PHILALETHÉE, À un de ses Amis, demeurant à la Campagne* (U.o.u.å. [1740]) [291]. Båda pamfletterna återtrycktes också i olika utländska tidningar, Carlsson (1967a), s. 55f. Se härom Carlsson (1966), s. 63.

⁶³⁶ *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 344–346.

framföra än desse, om deras skyldighet intet pålade dem tysthet. Wi få intet dem göra sådane hemligheter almenna, som endast höra til et Secrete utskott [...].⁶³⁷

Lösningen blev alltså slutligen ändå offentlig opinionsbildning, om än på ett sådant sätt att endast det som förklarades allmänt känt berördes. Om läsaren därför inte fann honom tillräckligt övertygande berodde detta på att han såväl som andra, som hade kunskap om hemligheterna, medborgerligt höll sina tysthetslöften. Det är i sammanhanget också intressant att notera den kausalitet med vilken författaren antydningssvis förklarade den uppkomna debattlustan: ”jag bör wackta mig för et *sinne*”, sade han sig själv, ”som söker at underwisa andra i almenna saker”. Den dygdlige medborgaren motstod denna inre impuls, även om det förvisso kunde synas svårt när så många lögner nu utropades.⁶³⁸

Själv förklarade sig författaren resa till riksdagen med ett medborgerligt ”sinnelag”, fast förvissad om att även ”mina medborgare skola blifwa förde af samma håg och sinne”. Riktigt så övertygad tycks han emellertid inte ha varit, utan började istället strax att övertala sina läsare om ”det som jag tror lända til mit fäderneslands bästa”. Han utmanade den som kunde ”öfwertyga” honom om ett ”nyttigare och bättre systéme” än det nuvarande, som kunde namnge andra makter än Frankrike och Osmanska riket ”hwars intèresse mera stämmer öfwerens med vårt” och som kunde uppvisa ett riksråd med ”ärligare och skickligare medborgare” än det som nu hade ständernas förtroende. Fram tills dess hade det nuvarande rådet och dess så kallade system hans fulla förtroende och han uttryckte sin önskan om att hans ”medborgare intet må låta intaga sina sinnen af berättelser, som strida emot det wi wid sista riksdag beslutit”.⁶³⁹

På motsvarande sätt lämnade författaren till *En Swensks Swar på Philaleti bref*, som först likställt denna typ av samtal med förräderi, ”hvar och en frihet att jämföra” hans tankar med hans antagonists och vara en ”domare deröfver”. Sedan kunde läsarna själva avgöra ”hvilken af oss de funnit mindre partisk och bättre svensk”. På punkt efter punkt tillbakavisade författaren sin motståndares argument, varefter han fastslog att de innehöll ”så grofva försmädelser och utmärka en så stor partialité, att man inte aktar mödan värdt, att mera de samma besvara”. Själv hade han endast upprepat dem för ”att derigenom öfvertyga publicum, huruledes I, af brist på rena och väl grundade skäl, hafven funnit eder föranlåten, att uppfylla er skrift med slika missfirmande utlåtelse

⁶³⁷ *Tankar af en Ärlig, Svensk, öfwer det närwarande fäderneslandets tilstånd [...]*, UUB F 258 [319], opag. I samtida franskt tryck som *Reflexions d'un Suedois sur la presente situation relativement à la convocation extraordinaire de la diete* (U.o.u.å. [1740]) [319].

⁶³⁸ *Tankar af en Ärlig, Svensk, öfwer det närwarande fäderneslandets tilstånd [...]*, UUB F 258 [319], opag.

⁶³⁹ Ibid.

Pliktskyldigt avslutade författaren som han inlett, med att understryka att han inte uppmanade någon att sprida hans tankar.⁶⁴⁰

Ovanstående exempel visar på förekomsten av en skriftlig partipolitisk offentlighet 1740 i vilken deltagarna, också mellan riksdagarna, utmanade varandras politiska sanningsanspråk. Bilden är samtidigt komplex och inte utan motsägelser. Deltagandet var omgärdat av stora risker. Författarna ägnade stort utrymme till att kritisera sina antagonister för att dessa alls hade fattat pennan. Att beslås med offentlig deliberation representerade ett hot mot den politiska habiliteten och samtliga författare tog vid denna tid åtminstone i någon mån avstånd från just ett sådant agerande. Samtidigt ser vi en påtaglig oro för vad som skulle hända om antagonistiska utsagor tilläts stå oemotsagda. Författarna sade sig lita till andra medborgares förmåga att genomskåda dessa skrifter, men denna tilltro övertygar inte. Snarare får man intrycket av att offentligheten ansågs vara en viktig politisk arena, som det inte var lämpligt att överge. Liksom inför den föregående riksdagen var det vidare de oppositionella som var mest aktiva på denna arena och som tvingade ut regimens försvarare i offentligheten. Även denna gång tenderade de som kom till regimens försvar att vara färre till antalet och mer reaktiva. Det samlade intryck man får är att aktörerna hade noterat faran av att låta oppositionens verklighetsbeskrivning stå oemotsagd när riksdagen närmade sig. Slutligen framskymtar i flera fall en inte obetydlig debattlusta, liksom tilltro till det förnuftiga deliberativa samtalet och de egna argumentens kraft.

Tystnadens imperativ har emellertid också sin förklaring i föreställningen om att det fria politiska meningsutbytet lossade de sköra band som höll medborgarnas egennytta fjärrad. Den tilltagande polemiken gjorde att hatet, avunden, lögnen och ondskan väcktes, spreds och ökade. Den offentliga åsiktsbrytningen ansågs inte så mycket reflektera redan föreliggande motsättningar som skapa splittring som i annat fall aldrig hade behövt uppstå. Det var vanligt att i den politiska litteraturen förklara splittringen med den egennytta som det växande antalet pamfletter uppväckte.

Berättelsens sensmoral var att egennytan måste hållas tillbaka och stängas ute från den politiska sfären. Endast på detta sätt kunde medborgarna skyddas från dess politiskt omstörtande inverkan. Om möjligt skulle också de som med sina skrifter spred egennytan avslöjas och avlägsnas från politiken. Denna repression var nödvändig för

⁶⁴⁰ *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 382–384.

att förhindra och i förlängingen stoppa egennytan, hatet och splittringen från att sprida sig i allt vidare cirklar.

Så här sammanfattade en hattpamflett, sannolikt också den från hösten 1740, kausaliteten:

Det är beklagligt att af de förändringar som på sista riksdagen blifvit gjorda i ministèren, samt af de författningar som då blifwit tagna till att ställa riket i säkerhet, hafva några tagit anledning medelst utgifva smädeskrifter sådant att tadla. Ehvad det nu må härröra af illvilja eller oförstånd, så har det dock med sig en farlig efterföljd, där det ej vederbörligen blifver dämpadt; ty att af sinnens söndring härflyter en skadlig oenighet, som är det yttersta medlet att befordra rikets undergång.⁶⁴¹

En annan hattförfattare från dessa år tyckte sig se en längre kontinuitet i hur mössorna hade försökt förvilla medborgarna med just smädeskrifter. Inför riksdagen 1738–39 sades de Hornska riksråden ha varit skrämda av den rättfärdiga vrede som deras självsvåldiga agerande hade gett upphov till. De hade därför ständigt försökt ”lägga den regerande machten [stånderna] uti öronen. De höllo sanningen fördold, de talte illa om åtskillige undersåtares frägd, och gjorde theras redeliga förhållande misstänckt”.⁶⁴² Dessa falska stämplingar hade den gången misslyckats och riket hade återvunnit sin frihet. Men nu, efter riksdagen, hade nya ”papper” åter kommit i omlopp. Återigen var det fråga om samma grupp avsändare, ”hos oss nogsamt bekante”, som ”lätit löpa händer emellan och således fattat orätta begrep om vår sista riksdag”. Liksom i fallet med den föregående författaren fastslogs ”att desse smädeskrifter, måtte wara författade af folk, som antingen äro illa underrättade, eller utaf hiertat förbittrade”. Om dessa falska ”berättelser, hwilka man härom behagat utsprida” ville nu författaren vittna inför ”hela werldens ögon”.⁶⁴³

Om vissa författare således inte ville ge svar på vad som drev deras antagonister till att utsprida sina farliga lögner, fanns det emellertid andra som inte tvekade. En av dessa sade sig vara övertygad om att den som med hjälp av ”osanningar, försmädelse och skälmstycken” valde att ”försmäda och illa uttyda rikets ständers fattade beslut” måste ha någon ”enskild”, det vill säga privat, avsikt. Hur kunde någon ens tvivla, frågade sig författaren, över att det var ”en förväntad enskild fördel och båtнад” som hade ”förblindat och upphetsat” dem till ”en så grof och farlig gerning”.⁶⁴⁴

⁶⁴¹ *Om Ryska Alliancen*, KB D 351:8, s. 253–259 [315], s. 253.

⁶⁴² *En Swänsks Bref till sin vän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 3. I samtida franskt tryck som *Lettre d'un Suedois a son ami*. Även tryckt i utdrag i *Utrechtska Gazetten* i oktober 1740, se Carlsson (1967a), s. 43.

⁶⁴³ *En Swänsks Bref till sin vän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 1.

⁶⁴⁴ *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 347f.

Regimen hade inlett riksdagen med förhoppningar och uppmaningar om tystnad och en återvändande enighet.

Med hänvisning till tystnadens imperativ kom också de viktigaste politiska ärendena att förläggas till sekreta utskottet, bortom ständplenas direkta insyn och påverkan. Redan den 30 december respektive 8 januari fattade sedan utskottet beslut om att med mycket långtgående befogenheter delegera alla fortsatta förhandlingar med främmande makt till fyra av sina ledamöter, biträdda av kanslipresidenten och ytterligare två riksråd. Denna nya extraordinära beredning fick det talande namnet sekretissimum.⁶⁴⁵

Senast i mitten av februari 1741 torde det dock ha stått klart att enigheten inte alls höll på att återvända, som hattberättelsen sökte göra gällande. Istället hade oppositionen på riksdagen nått en sådan styrka att varje överenskommelse föreföll utesluten. Den utlösande händelsen tycks ha varit frågan om huruvida man skulle utnyttja slädföret till att dra samman trupperna och i synnerhet artilleriet i Finland. Efter oenighet i rådet, defensionsdeputationen, sekretissimum och mindre sekreta deputationen föreslogs sekreta utskottet den 10 februari att, utan att först höra ständerna i plena, bifalla truppsammandragningen. Förslaget väckte motstånd också i utskottet, men slutade till sist i kompromissen att låta befälhavaren i Finland, general Henrik Magnus von Buddenbrock, avgöra saken på plats. När ständerna först en vecka senare, med hänvisning till behovet av sekretess, informerades om truppsammandragningen blev reaktionen häftig. Bondeståndet ville att ordern skulle tillbakakallas och i adelsståndet följde flera dagars hårda debatter.⁶⁴⁶

Den 22 februari höll Andreas Rhyzelius, domprost i Linköping och ledamot av sekreta utskottet, en mycket kontroversiell hattfientlig predikan. Inför råd, ständer och kungligheter angrep han alla som förespråkade ett krig och som därigenom splittrade riket och styrde det mot en nära förestående undergång. Dessa splittrare utförde djävulens verk och de kunde betecknas som ”mordbrännare” då de upptände ”oenighetseld” inom och mellan riken. Det var denna predikan som, enligt egen uppgift, ådrog honom dödshot från hattarna.⁶⁴⁷

Dagen efter samlades på nytt adeln på riddarhuset. Efter flera timmars allt hårdare debatt antydde Nils Palmstierna, hatt och Sveriges sändebud i Köpenhamn, att de reservationer mot truppsammandragningen som hade skickats till de andra stånden var

⁶⁴⁵ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 396f.

⁶⁴⁶ Ibid., s. 399–405.

⁶⁴⁷ [Rhyzelius] Helander (1901), 22/9 1741, s. 135; *Then Länder och Riken förödande Misshälligheten [...]* af And; Ol; Rhyzeliö, LSB T 211:3, Biskop Andreas Rhyzelius Predikningar. Analyserad i Winton (2007), s. 205–211. Se även Carlsson (1966), s. 40, 366; Burius (1984), s. 72f.

del av en större hemlig och fientlig plan och att de skapade oenighet. Lagmannen Carl Wattrang och ryttmästaren Gustaf Adolf Meijerhielm, två av dem som upplevde sig utpekade av Palmstierna, krävde nu att han skulle bevisa sina anklagelser. Då ”upväxte på riddarhuset en besynnerlig häftighet, så at en del af R. o. A. [ridderskapet och adeln] i hast begofvo sig ifrån sine ställen och samlade sig på stora gången och tvärgångarne, dit hr landtmarskalken sig strax skyndade”, som det står i det lakoniska protokollet.⁶⁴⁸

Ett annat bevarat vittnesmål, gjort av en anonym dagboksförfattare, var emellertid mer ingående. Wattrang hade sagt att

om det kommer an uppå at bravera, och ärligit folck utan raison at förolämpa, så måste man wisa, at man fructar sig för ingen. Han stötte Palmstierna för bröstet, och wille hafwa honom neder för riddar huset. Meyerhielm talte om pluraliteten i mycket tydeliga termer. Palmstierna söckte at göra sig ledig ifrån honom, och såg sig nödsakad, at retirera sig ifrån den ena bänken til den andra. Man sprang hwarom annan ifrån bänkarna up. Man trängde och stötte under detta Wattrang, i synnerhet hanterade honom en underofficier wid guarde wid namn Gyllen Spetz, som spottade honom i ansigtet mycket illa [...].⁶⁴⁹

Bestuzjev-Rjumin menade i en av sina depescher att det ”kommit till en allmän massaker, om blott någon dragit värjan”.⁶⁵⁰

Hattberättelsens anspråk på en återvändande enighet föreföll ha förlorat all rimlighet och regimens försök att utverka ett snabbt och enhälligt mandat för en krigsförklaring, som kunde utnyttja de tillfälliga konjunkturerna, tycktes misslyckat. Tvärtom ifrågasatte ständerna nu öppet den förda politiken. Bestuzjev-Rjumin kunde inte utan tillfredsställelse rapportera att ”sakerne närma sig nu en afgörande kris och en obeskriflig animositet råder begge partierne emellan, hvartill de af mig sednast utgifne penningar icke ringa bidragit”.⁶⁵¹

Natten till den 26 februari inträffade emellertid en händelse som än en gång fullständigt skulle kasta om de politiska förutsättningarna.

⁶⁴⁸ *RAP*, 12, 1740–1741, s. 175f; Malmström bd 2 (1893–1901), s. 405f.

⁶⁴⁹ Citat efter Carlsson (1966), s. 313.

⁶⁵⁰ Ibid.

⁶⁵¹ Ibid.

Förräderi, falskhet och förföljelse 1741

Gyllenstiernas arrestering

Den 17 och 18 februari hölls inga debatter i plena, men diskussionerna fortsatte i sekreta utskottet, där flera talare än en gång tog upp frågan om den stora splittringen och hur denna ledde till en farlig frispråkighet. Inte ens rikets viktigaste hemligheter tycktes längre möjliga att undanhålla främmande makt och den ryske ministern Bestuzjev-Rjumin föreföll särskilt välunderrättad, vilket inte ansågs bero på något annat än falskhet och förräderi. Om detta kunde flera utskottsledamöter också vittna. En ledamot sade sig till och med ha blivit approcherad om att mot månatlig betalning rapportera om vad som avhandlades i utskottet. Diskussionen utmynnade i ett beslut om att låta lantmarskalken och sekretissimum "efterspana dem, som förehade farliga stämplingar".⁶⁵²

Redan sedan tidigare tycks emellertid en mindre grupp hattar, under ledning av översten Carl Otto Lagercrantz, haft sina bestämda misstankar riktade mot riksdagsmannen, presidentsekreteraren i kansliexpeditionen, tillika sekreteraren av sekreta utskottet friherren Gustaf Johan Axelsson Gyllenstierna, mot vilken de också hade inlett spaningar. Efter ett par veckors nattlig bevakning kunde Lagercrantz och ytterligare några officerare, natten till den 26 februari, gripa Gyllenstierna då han, i sällskap av den mecklenburgske beskickningssekreteraren Köppen, lämnade Bestuzjev-Rjumins bostad.⁶⁵³

Gyllenstierna sattes i fängsligt förvar, anklagad för förräderi, med den formella anklagelsepunkten att i egenskap av underordnad tjänsteman i kansliet ha brutit mot förbudet att umgås med främmande beskickningar. Sekreta utskottet gav lantmarskalken och sekretissimum i uppgift att inleda förhör med Gyllenstierna, samtidigt som man beordrade gardesvakten att stå i beredskap och satte ut bevakning vid Bestuzjev-Rjumins hus. Efter några dagar, då det stod klart att undersökningen skulle växa, tillsatte sekreta utskottet, utan att närmare höra ständerna, en regelrätt kommission av tolv av sina egna ledamöter.⁶⁵⁴

Händelsen fick omedelbart stor uppmärksamhet. Den 6 mars mottog Metta Magdalena Lillie ett brev om nyheten av sin bror i Stockholm. Hon tycks ha tagit stort intryck av händelsen och nedtecknade utförligt hur gripandet hade gått till. Vad gällde brottet hade Gyllenstierna

⁶⁵² Citat efter Malmström bd 2 (1893–1901), s. 404.

⁶⁵³ Ibid., s. 407.

⁶⁵⁴ Ibid., s. 407f.

mäd falskheth gåt 8ta ok flere näter till en främande ministern ok berätat alt för honom som om dagearna war i tysthet i deputationerna ok sekreta utskåte öfwerlagt han hade alt mäd falskheth skafat sig till utdrag af ok wisat till dän främene ryska minesteren [...].⁶⁵⁵

Det inträffade torde ha inneburit att hattberättelsen åter blev mer meningsfull och rimlig. Nu förelåg det ovedersägliga bevis för, småningom också erkännanden av, att det dolde sig förrädare bland medborgarna och att det gjort så under en tid. Gyllenstierna var inte endast känd som regimkritiker utan ansågs även stå andra mer framstående oppositionella nära. Så ingick han exempelvis i den Hornska släktkretsen och hade varit upptagen i den förre kanslipresidentens hushåll.⁶⁵⁶ Falskheten syntes ha försänkningar hela vägen upp i den förra råds-kretsen, vilket var precis vad en liten tapper skara medborgare misstänkt och försökt övertyga ständerna om i många år.

Därmed framstod det inte heller som svårförklarligt varför den enande tystnaden aldrig ville infinna sig, varför rikets hemligheter ständigt kom på avvägar, liksom varför rikets goda konjunkturen gång efter annan föspilldes. Hattberättelsens karaktärisering, enligt vilken falska medborgare, samhällsomstörtande splittrare och egennyttiga landsförrädare flockades till allmänintressets arena, kunde istället inskräpas. Frågan om vilka som var sanna medborgare och vilka som var falska, liksom hur de senare skulle fördrivas, hade med Gyllenstiernas arrestering fått både en ny konkretion och relevans. Detsamma gällde tystnadens imperativ, som nu kunde anbefallas snarare än som tidigare uppmuntras.

Tidigare forskning har tillskrivit Gyllenstiernas arrestering en avgörande betydelse för varför krigsmotståndet och regimkritiken bröt samman under riksdagen 1741; det politiska motståndet tillintetgjordes på grund av rädslan att bli angiven och kallad inför förräderikommissionen.⁶⁵⁷ Följande avsnitt undersöker varför Förrädaren kom att bli en så central och meningsfull karaktär i hattberättelsen. Detta kräver att vi tar ett steg tillbaka från den omedelbara händelseutvecklingen 1741 och åter riktar blicken mot

⁶⁵⁵ [Lillie] Eriksson (2008), 6/3 1741, s. 77–79.

⁶⁵⁶ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 407–409; Carlsson (1966), s. 29, 349–351.

⁶⁵⁷ Se t.ex. Malmström bd 2 (1893–1901), s. 405, 409; Jägerskiöld (1957), s. 141f; Carlsson (1966), s. 351, 366f; Ström (1967), s. 109; Ryman (1978), s. 99f, 168; Carlsson (1981), s. 110; Roberts (2003 [1986]), s. 164; Winton (2007), s. 212.

såväl den äldre hattberättelsen som det moralpolitiska erfarenhetsrummet, och då särskilt de lutherska erfarenheterna av människan.

Den moralpolitiska logiken stipulerade att det bland alla trogna undersåtar, sanna kristna, hederliga män, ärliga svenskar och äkta medborgare dölde sig även falska sådana motsvarigheter. Av detta följde en metaintrig om hur dessa grupper kom att skiljas åt – hur den falska människan demaskerades och avskildes från den äkta. Det viktigaste exemplet på en sådan urskiljning fanns givetvis i Bibeln och i löftet om att den gudomlige domaren en dag skulle skilja agnarna från vetet.

Denna intrig kom att genomsyra politiken. Först genom att separera de falska medborgarna från de äkta kunde politiken befrias från sina konflikter. Intrigen artikulades genom vad som skulle kunna betecknas som en demaskeringstrop, som när pamflettisten *En Svensk* utbrast i ett triumfatoriskt: ”jag rycker *af er masken* och visar huruledes *under de lånte* färgar af upprigtighet och ett rent väsende, förskräcker sig idel list och arghet”.⁶⁵⁸ Att på detta sätt demaskera den falske var en viktig medborgerlig uppgift och den framskymtar ofta i den politiska litteraturen. Eftersom den falske medborgaren var en mycket förslagen typ var uppgiften samtidigt svår, möjlig endast för några få.

Den falske medborgaren var en politisk smittospridare, en frestare som lockade andra i fördärvet genom att understödja politiska begär och som lämnade ett spår av konflikter och splittring efter sig. Det är till exempel belysande att de värvare som inför riksdagarna reste runt i riket med avsikt att köpa upp fullmakter från olika adelsätter kunde liknas vid ”sirene sång” som hoppades ”fånga den enfaldige”; eller att deras pengar påminde om det ”äple [som] frästade Eva”.⁶⁵⁹

I *Saga Om Pliten, Sabeln och Bågan* påminde den ryske antagonisten försmädligt den svenske protagonisten om att alla hans landsmän inte instämde i hans sturska utfästelser om ett revanschkrig. Det var sant fick svensken, textens protagonist, erkänna: ”Sällan finnes någon åker utan ogräs.”⁶⁶⁰ Denna lutherska trop, med sensmoralen att ogräset måste ryckas bort innan det hann sprida sig, har tidigare berörts och skulle sommaren 1741 återkomma i kanslipresidenten Gyllenborgs avskedstal till ständerna.⁶⁶¹ Svensken fortsatte emellertid:

Fast än at ogräset bortrensas och stridt i sädeskorn istället utsås, kan dock understundom så illa bära til, at 4:de delen theraf förbyter then naturen och

⁶⁵⁸ *En Svensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 345f.

⁶⁵⁹ Citat efter Carlsson (1966), s. 296f.

⁶⁶⁰ [Leenberg] (1741a) [293], opag.

⁶⁶¹ Matt. 15:13. Gyllenborg (1741), opag. Se även *Then Svenska Patriot*, UUB W 222 [191], s. 254.

egenskapen thet hade när thet utsåddes, så at thet blifwer slödt innan man wet et ord utaf eller sådant nånsin kunnat tänka och förmoda.⁶⁶²

Möjligen avses här de avfällingar, med Samuel Åkerhielm i spetsen, som hade inträtt i riksrådet som hornkritiker efter licentieringarna 1739 för att endast omedelbart motsätta sig den finska trupptransporten.

Meningssammanhanget framgår också om vi jämför det politiska kätteriet med det religiösa. Här kan exempelvis nämnas en predikan av Henric Benzelius, i vilken biskopen varnade sina medkristna för pietismen, den irlära ”hwarmed *under et falskt skien af* gudaktighets öfning, the enfaldige gräseligen förwillas”. Detta heresi ”har ock hos oss genom en bekant *förförare* ei länge sedan sig olyckeligen *insmygt*. Gofwe Gud! at af thenna *surdeg* ei ännu nogot qwar wore”.⁶⁶³ Eftersom den politiska och den religiösa falskheten gick tillbaka på lutherska erfarenheter av människan och ledde till samma samhällseliga upplösning fanns det ingen anledning att skilja dem åt. I Sven Bælters böndagspredikan från april 1740, tryckt efterföljande år, har exempelvis gränsen nästan helt suddats ut. Bælter ger en mörk bild av hur rikets enighet hade slitits sönder, hur ingen längre tog ansvar för landets lidande och hur varje rådgivare egenlyttigt själv ville styra allt:

Öfwer afwund, förtal, falskhet, list och stämplingar hörer man allestädes qwidass. Then ene missunnar then andra en beta bröd. Then ene wil dräpa then andra med tungan, och såge gärna om hans ärliga namn blefwe en styggelse för hwarjom man. Thene gamla swänska ärligheten synes mer och mer aftyna. Eho som bäst i hemlighet med räncker och ochristeliga påfund kan befordra sin sak, han måste hälsas af allom. Si, Herren klagar: man finner ibland mit folk ogudacktiga, the ther ställa snaror och gildre för menniskior, at the måga fånga them, lika som foglafångare göra med klofwar: och theras hus äro full med bedrägeri, lika som en foglabur är full med lockfoglar [...].⁶⁶⁴

⁶⁶² [Leenberg] (1741a) [293], opag.

⁶⁶³ Benzelius, Henric, *En enfaldig Predikan Öfwer Evangelium På Fastlags Söndagen Om Korset och thess angelägenhet, Hollen För Theras Kongl. Majestäter I Stockholm under warande Riksdag, den 1. Februarii år 1741* (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; Hos Directeuren PET. MOMMA, u.å. [1741]), s. 17.

⁶⁶⁴ Bælter, Sven, *I JESU Namn! Et Lyckligt och Olyckligt Land och Rike, Enfalleliga förestäldt uti Högmässopredikan, Uppå Then första Store, Solenne, Faste-Bet- och Böne-Dagen, år 1740 den 18 Apr. Hållen uti UPSALA Dom-Kyrko; Och uppå någras åstundan til Trycket lemnad* (Stockholm: Hos GOTTFRIED KIESEWETTER, 1741), s. 30–32.

Gränsdragningen mellan den falske medborgaren och den fullfjädrade landsförrädaren var flytande, en fråga om grad- snarare än artskillnad. I båda fallen rörde det sig om en falskhets som var svår att genomskåda, åtminstone för flertalet människor, och som snabbt spreds om inte överheten ingrep. Misstänksamheten var följaktligen alltid påkallad. Överallt hotade "snaror", överallt gjorde sig "foglafångare" redo för "bedrägeri".

Vi ska nedan fortsätta analysen av Förrädaren genom att se närmare på de två primära begär som föreställdes förorsaka medborgarnas förfall.

Materiell egennytta – girighet

Det första begär som ska tas upp gällde det egennyttiga begäret efter pengar, tjänster eller andra materiella värden. Många medborgare uppehöll sig vid riksdagarna av dessa helt illegitima anledningar.

När författaren till *Samtal emellan hr Lieutnanten N. N. och Borgmästaren N. N.* inledningsvis skulle markera vem som utgjorde pamflettens protagonist och antagonist gjordes exempelvis detta genom en effektiv och genretypisk hänvisning till en materiell drivkraft. Medan den protagonistiske löjtnanten lämnade riksdagen 1734 som en fattig man kunde den antagonistiske borgmästaren istället belåtet återvända hem med "ducater" – dessa misstänkt värdefulla guldmynt, som hade funktionen av gåvomynt snarare än betalningsmedel – på fickan. Borgmästaren var förvisso väl medveten om den "ed wi där måst giöra, och huru litet wi få tahla om hwad där passerat, men de goda måhliderna, där wankades, lär jag ej så snart förglömma". Löjtnantens erfarenheter av riksdagen var emellertid annorlunda: "Jag har där också gjordt en lika ed, men den samma har just warit den som kommit mig att gå mistom så goda tractamenter." Så snart dessa förförare på riksdagen "märkte mig wara något granlaga om ed och det allmännas wälfärd, förlorade jag de mästas förtroende och umgiänge".⁶⁶⁵

På samma sätt kunde friherren, landshövdingen och mössympatisören Nils Reuterholm slå fast att vanan att på riksdagar "smickrat sig till heder och penningar" och "narra sig till en stickepenning" hade blivit mycket utbredd. "Wi swenske tyckas efter handen lära the polska kånsterna", menade Reuterholm, vilka "på slutet thärmed" kunde befaras "störte riket i tråldom igen".⁶⁶⁶

⁶⁶⁵ "Samtal emellan hr Lieutnanten N. N. och Borgmästaren N. N., när de par weckor efter riksdagens slut råkades uti Wreta uppå återresan från Stockholm. Åhr 1734", Trolle-Bonde (1897–99) [123], s. 210f.

⁶⁶⁶ [Reuterholm] Landahl (1957), s. 20. Den materiella egennyttan inom politiken var på motsvarande sätt ett stående inslag i tidens moraliska veckoskrifter, se t.ex. [Hesselius] (1739–40), nr 1–2, 4–7, 9, opag.; [Hesselius & Celsius d.y.] (1738), nr 4, 7, 15, 17, 26, opag.

Detta begär var mycket framträdande också i de båda partiberättelserna, exempelvis som anklagelser om att tjänstebefordringar på ett illegitimit sätt hade använts som partibelöningar. Enligt författaren till *En Swänsks Bref* hade exempelvis den Hornska regimen förberett sig inför riksdagen 1738–39 genom att låta en stor mängd tjänster förbli obesatta, redo att användas som politiska mutor: ”Tjänsterne blefwo antingen egennyttigt förgifne, eller lemnade åt dem, som ägde någon fördehlachtig slächtskap.”⁶⁶⁷

En än vanligare anklagelse gällde den om, vanligtvis utländska, mutor, som var verkligt central i den politiska föreställningsvärlden under dessa år.⁶⁶⁸ Anklagelser om att framträdande medborgare både tog och själva erbjöd olika former av mutor, vilket raserade allmänintresset, riktades omväxlande mot såväl hattarna⁶⁶⁹ som mössorna⁶⁷⁰.

⁶⁶⁷ *En Swänsks Bref till sin vän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 3. Se även t.ex. *Närwarande tidens förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202]; *Johan Ärlligs bref till sin besynnerliga vän Sven Plogbill*, KB D 351:6, s. 365–371 [165], s. 366. Se även Carlsson (1981), s. 80f, 172. Bland annat för att förekomma sådana anklagelser om egennyttiga materiella begär ansåg sig personer som erbjudits ett högre ämbete eller en större ersättning ibland nödgade att ödmjuka sig, tveka eller självmant föreslå en sänkt ersättning. Som exempel kan nämnas Tessin, som gjorde stor sak av att han hade avböjt riksrådsvärdigheten, liksom utverkat en nedsättning av ständernas gratifikation för hans tjänster som lantmarskalk 1739. I det senare beslutet valde han således att följa den förre lantmarskalken Lewenhaupts exempel från föregående riksdag. Malmström bd 2 (1893–1901), s. 228, 311, 353.

⁶⁶⁸ Carlsson (1966), s. 292–298; Carlsson (1981), s. 116f. Flera olika allusioner användes för mutorna i den politiska litteraturen. Många är förvisso osäkra, men att lök och vitlök under dessa år åsyftade de ryska mutor som ansågs finansiera mössparitet tycks i vilket fall klar.

⁶⁶⁹ Se t.ex. [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122]; *Then Swenska Patriot*, UUB W 222 [191], s. 248, 251; [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199]; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194]; *En lustig WISA. O Lejonhufvud rara, Du sköna General, &c. Sjunges under sin egen wakra Melodie. Trykt i år* (U.o.u.å. [1741]); *Et Äfventyr*, KB D 901, nr 28 [197]; *Herr Gallipilei Bref till sin vän Severus*, KB D 901 [295], opag.; ”Fru Ramfrid å Kjådeskjär og Kjämpanäs”, Holmén (1768) [193]; *Then förlorade Hatt-Crediten*, KB D 924:3 [298], opag.; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291]; *Reflexioner öfwer Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 226f; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 234f; ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192].

⁶⁷⁰ Se t.ex. ”Betänkande öfwer Major Sinklairst oförmodeliga död [...]”, *Handskrift-prof 1500–1800* (1891) [279], s. 19; *Defensions skrift för Gref Arvid Horn emot alla thess belackare; men i synnerhet swar på en Pasquillants frågor, som rimuis utkommit, under titul af Underdån-ödmuikt memorial, tå Gref. A. H. d. 10 Juli 1738 ute Secreta utskottet inkallades och förhördes, med et ifrigt sinne, skyndsam penna och ärlig swänsk hand upsatt af en bemelte Arfwids trogne förebediare, samt then högberömlige Ryske Alliansens tilgifne medhållare och edsworne broder Muscovito Petrowitz*, KB D 901 [187:1]; *Det stålta Hornet är nu nederbögd* förvist, KB Vs 135, fol. 18 [216]; *En Swänsks Bref till sin vän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 4; *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], passim; *Klage Qwåden öfwer Major Malcom Sinclairs Mord*, KB Vs 48:1, s. 208–217 [277], s. 209f; *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*,

Tidigare forskning har på olika sätt närmast sig och försökt besvara frågan om hur stor inverkan de framför allt utländska understöden hade på politikens utformning under perioden.⁶⁷¹ Redan Carl Gustaf Malmström kunde slå fast att de utländska beskickningarnas partiunderstöd, exempelvis under riksdagen 1740–41, var omfattande.⁶⁷²

Under lång tid har forskningen emellertid tonat ned den politiska betydelsen av understöden. Så har bland annat påpekats att de utländska medlen huvudsakligen tycks ha gått till partiernas omedelbara omkostnader, framför allt utgifterna för de politiska trakteringarna. I detta avseende skulle understöden till stor del alltså ha tagit ut varandra, även om hattarna genom den franske ministerns större resurser som regel kunde visa större generositet mot sina anhängare.⁶⁷³ En annan tendens har varit att understryka vikten av att historisera tidens syn på understödet och mutorna och problematisera parallellen till modern korruption.⁶⁷⁴ All form av bestickning betraktades inte med samma misstro.

I detta spektrums ena ände återfinner vi de ”trakteringar” som vände sig till adelsmän eller borgare. Trakteringarna var, liksom tjänster och gentjänster helt allmänt, en naturlig del av den sociala och politiska umgängeskulturen. Men när det kom till sådan traktering som antydde ett ensidigt beroende, när generositeten inte tydligt återgäldades, blev relationen hierarkisk och paternal, varför också det politiska oberoendet hos den underordnade kunde ifrågasättas. I avsaknad av statliga riksdagstraktamenten, liksom mot bakgrund av prisstegringen i Stockholm allteftersom riksdagarna fortgick långt utöver de stipulerade tre månaderna, utvecklades emellertid en viss acceptans också för den ensidiga traktering. Dessa innebar förvisso att medborgaren kom att häfta i skuld, men summorna var samtidigt så förhållandevis små att dessa relativt förnuftiga och begärskontrollerade personer ändå ansågs kunna

KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1]; [Hesselius] (1741a), opag.; ”Ingredientier och consortier eller hiertstyrckande medel”, Carlsson (1966) [185], s. 292; *Johan Ärligs bref till sin besynnerliga vän Sven Plogbill*, KB D 351:6, s. 365–371 [165], s. 366, 371; *Min Herre. Det är svårt för mig*, KB D 901, nr 23 [132:1]; *Min Herre. Jag förundrar mig ingalunda*, KB D 901, nr 24 [132]; *Närvarande tidens förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202]; *Saga. Biörn, Tigern och Wargen*, LUB Cod. coll. I:10, nr 2 [176]; ”Skall af en skadlig stilla ro!”, Carlsson (1966) [307], s. 259f. För mössreferat av dessa hattanklagelser, se även *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 233; [Reuterholm] Nilzén (2006), 1/2 1739, s. 227f.

⁶⁷¹ Se t.ex. Malmström (1893–1901), passim; Danielson (1956), s. 220f, 230; Olsson (1963), s. 218–222, 228–232; Behre (1965), passim; Ström (1967), passim, t.ex. s. 135; Metcalf (1977a), passim, s. 5, 9; Hammarlund (1985), s. 187–198; Roberts (2003 [1986]), s. 144–146; Lindström & Norrhem (2013), passim.

⁶⁷² Malmström bd 2 (1893–1901), s. 386f, 403.

⁶⁷³ Se t.ex. Lagerroth (1915), t.ex. s. 316f; Metcalf (1977a), s. 262f, kap. 5, 9; Hammarlund (1985), s. 196–198; Sennefelt (2011a), s. 219.

⁶⁷⁴ Se t.ex. Hammarlund (1985), s. 188–190, 217; Sennefelt (2011a), s. 149, 218f; Lindström & Norrhem (2013), passim.

upprätthålla sitt politiska oberoende. Samtidigt bjuder den politiska litteraturen på gott om bevis för att även dessa trakteringar inte var utan sina politiska risker. All form av frosseri och fylleri avslöjade medborgaren som slav under sina begär varför även det politiska oberoendet kunde förväntas vara till salu för ännu en sup eller ytterligare någon läckerbit.⁶⁷⁵

I denna ände av spektrumet återfinner vi även de vanligtvis periodiska understöden, vilka tycks ha varit mindre vanliga under den äldre frihetstiden. Dessa förhindrade att riksdagsmännen, särskilt under långvariga ständermöten, i perioder tvingades återvända till sina hemorter för att alls klara uppehållet. Inför avgörande voteringar kunde tillgången till sådana understöd visa sig avgörande. I likhet med trakteringarna innebar dessa emellertid endast att riksdagsmännens omkostnader minskades, inte att de berikade sig.⁶⁷⁶

Betydligt mer allvarliga var istället de hemliga uppköpen av riksdagsfullmakter. Småningom skulle detta förfaringssätt bli en mer etablerad del av den frihetstida politiska kulturen, utifrån vilken partierna fick möjlighet att bygga upp mer stabila riksdagsmajoriteter, men under den äldre frihetstiden betraktades dessa misstänkt egennyttiga överlåtelser med stor misstro.⁶⁷⁷

Även ”pensionerna”, utländska ersättningar för tidigare utförda eller pågående tjänster, kunde undergräva medborgarens politiska habilitet. Dessa kunde vara omfattande eller mer modesta, unika eller periodiska, hemliga eller välkända. Det avgörande var inte huruvida medborgaren hade gjort främmande riken och potentater stora tjänster utan om dessa hade skadat allmänintresset. Även i detta fall måste således understöden bedömas i sitt sammanhang.⁶⁷⁸

Till de avgjort illegitima typerna av understöd hörde två avarter av de ovarsagda.

Vad gällde trakteringarna fick dessa aldrig vända sig till relativt lättpåverkade personer och grupper, vars politiska subjektskap var starkt ifrågasatt. När Johan Arckenholtz exempelvis påstod att Gyllenborg hade låtit traktera bönder implicerade detta en allvarlig politisk anklagelse om att riksrådet hade agerat i egenskap av folkförförare.⁶⁷⁹ Detta ska med utgångspunkt i mössberättelsen diskuteras mer ingående i nästa kapitel. Som Karin Sennefelt har påpekat bedömdes på motsvarande sätt böndernas patronage som misstänkt, just eftersom de inte uppfattades som politiskt

⁶⁷⁵ Sennefelt (2011a), s. 142–155, 208, 218f.

⁶⁷⁶ Olsson (1963), s. 216f, 224–227; Hammarlund (1985), s. 189, 196f, 217.

⁶⁷⁷ Roberts (2003 [1986]), s. 146.

⁶⁷⁸ Hammarlund (1985), s. 193–195, 217f.

⁶⁷⁹ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 109, 127.

myndiga. Bakom bönderna måste ofelbart en annan dold och därför också suspekt aktör gömma sig.⁶⁸⁰

Den andra avarten rörde sådant understöd som utverkades på bekostnad av allmännyttan.⁶⁸¹ Att likt den Hornska regimen "låta köpa sig", för att samtidigt "sälja riket", kunde aldrig rättfärdigas.⁶⁸² Dessa egennyttiga antagonister kom att kontrasteras med de allmännyttiga hattarna, vilka medborgerligt förmådde motstå egennyttan när den kom i konflikt med allmänintresset. Medan mössorna exempelvis på riksdagen 1738–39 förklarades ha varit utrustade med stora penningssummor, oklart om "de woro inhemska eller från främmande händer", hade hattarna, "desse oförskräckte frihetens försvarare", istället dygdigt visat att de inte lät "sig förleda[s] af slikande lockande och behageliga förmohnen". Denna medborgerliga dygd, påminde pamflettisten, måste också ses i ljuset av deras stora fattigdom, "sedan de upoffret all sin lilla egendom til att understödja" riket under det förra kriget.⁶⁸³

När intressekonflikten mellan den främmande potentaten och allmänintresset blev aktuell förändrades också konnotationerna av de ovanstående understöden. Betoningen kom nu istället att ligga på understödets "hemliga" karaktär, vilket tycks ha antytt ett ont uppsåt.⁶⁸⁴ Här var tids- och rumsligheten viktig. De landsförrädiska understöden, för tydlighets skull materialiserade såsom utländsk valuta, överräcktes i en medvetet uppsökt avskildhet och i skydd av nattmörkret.⁶⁸⁵

Ett exempel på hur ett sådant hemligt uppsåt kunde suggereras fram återfinns i en pamflett som anklagade mössorna för delaktighet i mordet på Sinclair. Enligt författaren karakteriserade ordet "nattmössa" mössorna mycket väl:

Natt betyder här en tid, som till hwila lämnas, / natten ock den samma är som wi mörker kalla, / natten ock en skugga är, god för skiälmar alla; / natten är beqwämlichkeit at intriguer drifwa, / hwarför ryska pungen ock doucastater gifwa. / Ordet mössa som

⁶⁸⁰ Sennefelt (2011a), s. 208–214, 218f.

⁶⁸¹ Ibid., s. 219.

⁶⁸² *Närvarande tidens förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.

⁶⁸³ *En Swänsks Bref till sin wän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 4f.

⁶⁸⁴ Sennefelt (2011a), s. 215. Att "hemlig" inte per se behövde ha en negativ suspekt konnotation framgår emellertid av exempelvis [Rhyzelius] Helander (1901), 22/9 1741, s. 135, i vilken Rhyzelius "tackade Gud hemligen i mitt hierta".

⁶⁸⁵ Sennefelt (2011a), s. 221.

man wet, wil ock något säga: / myss de äro ett slags djur, som för dagen wäja, / och om natten löpa kring något till sig draga [...].⁶⁸⁶

Karaktäriseringen av Förrädaren bör således ses som en komplex förhandling, innefattande dimensioner om förnufts- och begärskontroll, patronagets karaktär och gåvologik, situationens rumsliga disposition, liksom relationen till allmänintresset. Det var i just en sådan situation, där dessa dimensioner konvergerade, som Gyllenstierna hade ertappats. Hans samröre med den ryske ministern kunde omöjligen betraktas som något annat än förräderi och ett handfast bevis på att hans kärlek till allmännyttan hade givit vika för hans farliga egennytta.

I detta sammanhang blir frågorna om hur omfattande och avgörande bestickningen egentligen var mindre relevanta. Samtiden betvivlade inte att mutorna och de utländska understöden var omfattande och hade stor politisk betydelse. Därigenom fick föreställningen också betydelse för aktörernas handlingsorientering.

Social egennytta – makt- och ärelystnad, avund och hämndlystnad

Det fanns emellertid också andra begär och en annan form av egennytta som ansågs utgöra avgörande drivkrafter för de politiska aktörerna, nämligen de begär som kan betecknas som sociala.

Enligt hattberättelsen var riket sedan början av 1730-talet på väg mot oligarki. Vid statsrodret satt en liten grupp rådsherrar, ledda av kanslipresident Horn, förblindade av makt- och ärelystnad och oförmögna att motstå egennyttnen. Lagvidrigt försökte de knyta all makt och ära till sig själva och rådet, beröva ständerna deras lagstadgade frihet och med hjälp av anonyma skrifter förtala och tysta de fåtal dygdiga medborgare som ännu fanns i rådet och som försökte motsätta sig utvecklingen. Riksrådens begär gjorde dem också påverkningbara, så att ”främmande ministaer kunna cajolera”, det vill säga smickra dem, inte endast med pengar utan även med ”falska principier”.⁶⁸⁷

Länge lyckades de förslagna mössorna dölja sina falska motiv. Beslutet att förnya den svensk-ryska försvarstraktaten 1735, vilket gick emot ständernas uttryckliga vilja och där inte ens hela rådet tillfrågades, öppnade emellertid ögonen på många. Denna händelse markerade en vändning i berättelsen. Väl medvetna om att de hade förbrutit

⁶⁸⁶ ”Betänkande öfwer Major Sinklairs oförmodeliga död [...]”, *Handskrift-prof 1500–1800* (1891) [279], s. 19. Se även *Klage Qwäden öfwer Major Malcom Sinclairs Mord*, KB Vs 48:1, s. 208–217 [277], s. 209f.

⁶⁸⁷ *Närwarande tidens förwirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.

sig mot ständerna och rädd för de straff som väntade började regimen samtidigt att göra allt som stod i dess makt för att hålla sig kvar i riksstyrelsen.

Den egennyttan som enligt hattberättelsen behärskade mössregimen och som vägledde dess agerande tog sig flera olika uttryck. Omsorgen om den egna säkerheten – rädslan – vilken tillvaratogs på bekostnad av det allmännas säkerhet, ära och oberoende, berördes i det föregående kapitlet. Den materiella egennyttan, liksom den sociala makt- och ärelystnaden, har nämnts. Samtliga dessa politiska drivfjädrar berövade mössregimen dess politiska legitimitet och uppmanade medborgarna att komma till det allmännas försvar och störta regimen.

I och med regimskiftet 1739, som hattberättelsen betraktade som en restaurering av det lagliga rådstyret och av ständernas frihet, kom emellertid nya och allt starkare privata begär att läggas till de redan befintliga.

Från och med denna tid reagerades mössorna av ett förblindande avund och en rasande hämndlystnad, vilket framför allt riktades mot de dygdiga medborgare som hade fått ständernas förtroende att styra riket i deras frånvaro fram till nästa riksdag. Begäret att få hämnas lidna oförrätter och en sårad ära blev nu mössornas främsta motiv och det drev dem till nära nog vilka metoder som helst.⁶⁸⁸

Den gamla mössregimen hade redan tidigare låtit utsprida politiska skrifter i riket. Dessa blev enligt hattberättelsen efter regimskiftet både allt fler och alltmer hänsynslösa. Genom skrifterna försökte mössorna upplösa trohetsbandet mellan undersåtarna och överheten. Att under dessa förhållanden skapa enighet i riket, medan mössorna målmedvetet arbetade för att sprida hat och splittring, var omöjligt. Mössorna drog sig inte ens för att inför främmande riken och hov sprida sina falska rykten och förtala råd, ständer och rike. Den skada som de därmed ådrog det allmänna bästa, liksom den fara som de utsatte riket för, var som tidigare berörts förödande. Slutligen hade mössornas privata hat, arghet och ondska, särskilt från och med regimskiftet, drivit dem i famnen på främmande makter.

I samband med regimskiftet förklarade exempelvis en hattpamflettist att "hämbdgirigheten" hade varit "anförare för affairerne, afsichterne icke öfwerensstämmande med rikets wälfärd".⁶⁸⁹ Borde då de maktägande ständerna ha överseende med de anklagade riksrådens ondska och erbjuda dem strafffrihet frågade författaren och besvarade själv sin fråga nekande:

ty de, som äro angrepna, hafva redan lidit till sin reputation, anseende och vählfärd så mycket, att de icke kunna släcka sin harm, på annat sätt, än förfölja dem, som de hålla

⁶⁸⁸ Se Carlsson (1981), s. 82f och där anförda hattskrifter. Avunden och hämndlystnaden diskuteras, med utgångspunkt i mössberättelsen, mer ingående i den andra delen av kap. 6.

⁶⁸⁹ *Närvarande tidens förvirrade tillstånd*, KB D 901 [202], opag.

för sine ovänner, och det blir en oemotsäijelig visshet, att det onda blir oboteligare och värre, om de förolämpade familier lemnas tillfälle, myndighet och pluralitet att kunna med force ansätta demn, som dristat upptäcka och beifra deras fehl och brott.⁶⁹⁰

Författaren menade alltså att riksrådens ondska redan hade hunnit bli så obotlig att det inte längre fanns någon återvändo. Till skillnad från flera andra som vid denna tid vädjade om försoning och mildhet, hade författaren en annan förväntningshorisont som anvisade bestämdhet och hårda straff.⁶⁹¹ En sådan hållning kunde synas vara ”emot all politique, att lägga grund till framdeles inbördes vedervilja, den der icke skulle utsläckas till 10:de led, och som kunde med tiden upblåsa en stor eld af inbördes oro i riket”. Detta gällde givetvis särskilt när man som nu talade om ”familier, som äro af stark och vidlöftig alliance i riket, af anseende, af förmögenhet, af insigt i affairerne, af parti för håfvet samt bekante och i consideration af fremmande makters hof”.⁶⁹² Ändå var författaren av en annan mening. Just riksrådets makt talade för att deras hämnd endast kunde förhindras med ett resolut agerande. Mildhet var i detta läge synonymt med att ”giva makten ifrån sig, och præferera slafveri för sin ädla frihet”. Detta var ett farligt prejudikat, som i en förgången framtid erfarenhetsmässigt ledde raka vägen till en ”revolution”, ett synsätt som för tydlighets skull styrktes med den antika sentensen om hur det förflutna återupprepade sig – ”omnia tunc ut nunc”.⁶⁹³

Hattberättelsens karaktärisering av mössorna och deras egennyttiga drivkrafter utmärktes av en stor kontinuitet.⁶⁹⁴ För att ge konkretion till ovanstående resonemang

⁶⁹⁰ ”Närwarande tidens förvirrade tillstånd”, Wieselgren (1842) [202], s. 72f.

⁶⁹¹ Axel Reuterholm menade exempelvis att de alltmer fientliga partikonflikterna ”är så skadeligit icke allenast nu utan för framtiden genom then förbittring som sättes i sinnen och hänger länge qwar, at hwar wälmenande hierteligen må önska thet thetta hemliga kriget snart måtte blifwa afstympat”. [Reuterholm] Nilzén (2006), 22/10 1738, s. 152.

⁶⁹² ”Närwarande tidens förvirrade tillstånd”, Wieselgren (1842) [202], s. 71.

⁶⁹³ Ibid., s. 73f. Tack till Andreas Hellerstedt och Isak Hammar för hjälp med den latinska uttolkningen.

⁶⁹⁴ I detta avseende kom berättelsen inte heller att förändras under de närmast följande åren. Mot bakgrund av de militära nederlagen och tronföljdskrisen kom karaktäriseringen 1742–43 dock att bli än mer fientlig. Så anklagades t.ex. mössorna för att av girighet, partihat, hämnd- och maktlystnad ha velat se rikets fall eller rent av aktivt bidragit till detsamma för att på så sätt kunna diskreditera regeringen och återta riksstyrelsen. Hattberättelsen kom under dessa år också att begripliggöra en stor del av militärledningen, som hade haft det direkt operativa ansvaret för det misslyckades kriget, och som i flera fall tidigare hade räknats till hattarna, utifrån denna karaktärisering. Hattberättelsen om vad som hade tilldragit sig vid Villmanstrand kom t.ex. att förändras såtillvida att den tidigare moraliska segern fick träda tillbaka till

kan vi se närmare på ett par smädeskrifter som i ovanligt fientliga ordalag rannsakade Arvid Horns egennytta sommaren 1738.⁶⁹⁵

I olika historiska tillbakablickar anklagades kanslipresidenten för att ha förrått konungen, riket och ständerna. Den gemensamma nämnaren var Horns falskhet: Genom att "skrymta", det vill säga hyckla och ställa sig in, hade han försökt dölja sin "skalkhet", sin ärelöshet. Hans "ord och tankar" förklarades vara som "hånungsdagg" och ett "giftigt garn"; hans styre ett exempel på "Machiaveles fosterbarn"; huruvida han var "fast uti sin religion" betvivlades. Han hade "bland ståndern brukat ränker" och "tubbat bönder genom skänker", allt för att vrida "ärligt folck på sne".⁶⁹⁶

Falskheten reflekterade vidare ett illegitimt beroende. Horn hade dels underkastat andra ett olämpligt patronage, dels själv underkastat sig ett utländskt beroende, vilket framgick av den ironiska ryskklingande författarattribueringen "Muscovito Petrowitz", hans "trogne förbediare". Och han anklagades för att hysa "ryska tankar" när det vankades "ryska pengar".⁶⁹⁷

Till de mer implicita anklagelserna hörde Horns maktlystnad, vrede och hat. För att förstå dessa måste vi emellertid beakta anspelningarna på riksdagen 1726–27. Tidigare forskning har menat att hattarnas aversion mot Horn spårade sitt ursprung till dennes förkrossande och hårdhänta seger på denna riksdag. Horn hade då lyckats göra sig av med så gott som samtliga politiska motståndare i rådet. Mest illa råkade riksrådet Mauritz Vellingk, som frändömdes liv, ära och gods. Domen omvandlades till livstids fängelse, men den äldre Vellingk avled redan under sin färd till fängelset. Även riksråden Josias Cederhielm, Carl Gyllenborg och Nicodemus Tessin d.y., far till Carl Gustaf Tessin, drabbades förhållandevis hårt. Ingemar Carlsson har karaktäriserat

förmån för en berättelse om framför allt Buddenbrocks egennyttiga agerande. Åter hade alltså en falsk egennytta omöjliggjort den enighet och återupprättelse som hade varit inom räckhåll. Därmed kom också ansvaret för nederlagen att distanseras från hattregimen. Se t.ex. *Almogen i Ångermanland Underdånige Böneskrift Til Kongl. Maj:t, Ingifwen til Landshöfdingen i Wester-Norland Eric Odelström och af honom insänd, jemte thes underdånige skrifwelse och bewekelige förestälning af then 23. Martii 1743* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet; Hos Directeuren PET. MOMMA., u.å. [1743]); *Bref till En god Vän*, KB D 351:9, s. 89–108 [376]; *En lustig WISA. O Lejonhufiwud rara [...]* ([1741]); *En Wacker Kämpa Wisa, Om Twänne olika sinade Generaler, Wrangel och Lejonhufiwud. Siunges som: Mörka tysta Natten ställer &c Tryckt i år* (U.o.u.å. [1741]); *En wacker wijsa, om twänne olika sinade generaler, Wrangel och Lejonhufiwud. Sjunges som Mörka tysta natten ställer &c. Tryckt i år* (U.o.u.å. [1742]) [393]; *Frågor Om Sverige i det tillstånd det sig vid begynnelsen af detta kriget befant [...]*, KB D 351:9, s. 163–174 [344:1]; *Svensk Öfversättning af en Resande Engelsmans bref till sin Faderbroder i England*, KB D 351:9, s. 123–154 [427]. Se även Bodensten (2014), s. 134f och där anförda handskrifter.

⁶⁹⁵ *Parodie. emot gr. Arwed Horn*, KB D 351:6, s. 373–375 [187]; *Defensions skrift för Gref Arvid Horn [...]*, KB D 901 [187:1], opag. Se även Westerlund, Olov, *Karl XII i svensk litteratur. Från Dahlstierna till Tegnér* (Lund: Gleerups, 1951), diss., s. 112.

⁶⁹⁶ *Parodie. emot gr. Arwed Horn*, KB D 351:6, s. 373–375 [187]; *Defensions skrift för Gref Arvid Horn [...]*, KB D 901 [187:1], opag.

⁶⁹⁷ Ibid.

händelsen som en Pyrrhusseger för Horn och Göran Nilzén har menat att ”minnena av Horns framfart levde kvar” länge bland hattarna: ”säkerligen är hämndmotivet en viktig faktor för förståelsen av omvälvningen 1739”.⁶⁹⁸

Att Horn på denna riksdag verkligen skaffade sig fiender – liksom visade hur granskning av äldre rådsprotokoll i sekreta utskottet, dömande ständerkommissioner samt licentieringsförfarandet kunde användas politiskt⁶⁹⁹ – förefaller mycket troligt. En annan sida av saken är emellertid att Horns motståndare långt senare lät denna uppvisade maktutövning ligga till grund för deras karaktärisering av kanslipresidenten. Horn hade försökt ”förställa sin person”, men 1727 hade han fällt masken och avslöjat sin sanna egennyttiga natur; för att själv få behålla all makt hade han inte sparat några medel. Några år tidigare skulle han rent av ha hyst tankar på att ”til konga thron fått klifwa”. ”War han”, frågade författaren konspiratoriskt, ”i råd med mördarena, / tā svenska konga bloder rena, / utgutit blef wid Fredrichshall”? Med den blodtörstiga segern över den holsteinska rådsoppositionen 1727 tillväxte, enligt de bägge smädeskrifterna, kanslipresidentens högmod, ärelystnad och stolta sinnelag ytterligare.⁷⁰⁰

Inför förräderikommissionen

När Johan Gyllenstierna arresterades i februari 1741 var Förrädaren redan sedan flera år en central karaktär i hattberättelsen och det blev också på detta sätt som händelsen kom att förstås. Enligt hattberättelsen var den Hornska skyddsslingens förräderi endast det senaste uttrycket för mössornas falska natur och som sådan inte någonting nytt. Så gick exempelvis de falska svenskar som enligt hattberättelsen skulle ha förrått den mördade Sinclair, genom att hjälpa ryssarna att uppspåra honom på hans hemliga uppdrag, fortfarande fria.⁷⁰¹

Den i början av mars 1741 tillsatta så kallade förräderikommissionen hade av sekreta utskottet givits fullmakt att ”undersöka och afdöma detta brottmål med allt hvad därutaf flyter”. Detta mandat skulle kommissionen också tänja till sitt yttersta. Efter så kallat ”stränga förhör” med Gyllenstierna kunde det mecklenburgska titulärhovrådet

⁶⁹⁸ Carlsson (1981), s. 82f, 164; Nilzén (1971), s. 138. Se även Malmström bd 2 (1893–1901), s. 6–9, 26–37; Carlsson (1966), s. 231f; Nilzén (1971), s. 51, 136–139.

⁶⁹⁹ Carlsson (1981), s. 135.

⁷⁰⁰ *Parodie. emot gr. Arwed Horn*, KB D 351:6, s. 373–375 [187]; *Defensions skrift för Gref Arvid Horn [...]*, KB D 901 [187:1], opag.

⁷⁰¹ Se t.ex. ”Betänkande öfwer Major Sinklairs oförmodeliga död [...]”, *Handskrift-prof 1500–1800* (1891) [279], s. 18f; *Klage Qwäden öfwer Major Malcom Sinclairs Mord*, KB Vs 48:1, s. 208–217 [277], s. 209f; [Hesselius] (1741a), opag.; [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 49, 51, opag.; Strand ([1741]), s. 26f.

Olof Ranchstedt, sekreteraren Köppen och dennes betjänt, i strid med folkrätten, arresteras. På uppmaning av kanslipresidenten greps också en underofficer Broholm, anklagad för att ha "skrifvit för Bestoucheff".⁷⁰²

Tämligen omgående började kommissionen att parallellt undersöka även vilka författare som kunde tänkas ligga bakom de senaste årens regimkritiska pamfletter. Detta kan förstås som en partipolitisk maktfullkomlighet. Då förbiser man emellertid förräderitropens vidare meningssammanhang enligt vilket medborgarens falskhet och landsförräderi inte vara väsensskilda företeelser, utan endast avseglade gradskillnad vad gällde falskhet. Att exempelvis utsprida smädeskrifter riktade mot rikets råd och fundamentallagar var uttryck för samma egennytta som drev landsförrädaren. I sin förlängning representerade dessa båda karaktärer samma fenomen och samma fara.

Att Gyllenstierna kunde förmås ange Johan Arckenholtz torde inte ha kommit som en överraskning. Den före detta registratören vid kanslikollegium betraktades redan av hattarna, sedan han på den föregående riksdagen avslöjats och dömts för sitt politiska författarskap,⁷⁰³ som en regimfientlig lögnare. Mer överraskande var att Gyllenstierna även angav en översättare vid kanslikollegium, Johan Mathesius. Möjligen misstänkte regimen redan sedan tidigare Mathesius, god vän till Arckenholtz, för att vara författaren till pamfletterna *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän* och *Swenska Sqwallran*. Både Arckenholtz och Mathesius fängslades.⁷⁰⁴

Även om detta kunde Metta Magdalena Lillie berätta:

en som war (president sekreter före Gyllenstierna) heter Arckenholtz blef afsat förra riksdagen 1738 då så många andra störe i tjänsterna blef ok afsata har ok varit mäd i sama förräderi ok är i aräst till lika mäd 3. à 4. andra [...].⁷⁰⁵

Därför vidgades cirkeln. Enligt Bestuzjev-Rjumin hade i april redan ett trettiootal personer arresterats och förhört på grund av sitt påstådda samröre med Arckenholtz och Mathesius. Som exempel kan nämnas ytterligare en person i samma finländska vänkrets, vice amanuensen vid Kungliga biblioteket Daniel Helsingius, vilken anhölls i mitten av april. Andra – såsom kanslirådet Johan Christian von Bahr, förste bibliotekarien vid Kungliga biblioteket Olof Dalin och de licentierade riksråden Gustaf

⁷⁰² Malmström bd 2 (1893–1901), s. 408.

⁷⁰³ Ibid., s. 272–274; [Arckenholtz] Carlsson (2003), s. 10.

⁷⁰⁴ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 408; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291]; "Swenska Sqwallran", Carlsson (1967a) [271], s. 52.

⁷⁰⁵ [Lillie] Eriksson (2008), s. 77–79.

Bonde, Thure Gabriel Bielke och Ernst Johan Creutz – kallades inför kommissionen, men lyckades tillbakavisa anklagelserna så att de åtminstone tills vidare slapp arrest.⁷⁰⁶

I hopp om att kunna åstadkomma ett genombrott i efterspaningarna beslöt en oenig förräderikommission i slutet av maj att låta underkasta Arckenholtz och Mathesius två dagars ”svårare fängelse”, det vill säga tortyr, i rådstugans beryktade fängelse *Hvita hästen*. Oron bland mössorna förefaller ha varit stor att nya bekännelser kunde bli inledningen på en ny arresteringsvåg, men de båda fängslade tycks inte ha gjort några nya medgivanden. Förräderikommissionen fortsatte emellertid oförtrutet sin jakt på nya förrädare ända till slutet av riksdagen. Så gjordes exempelvis nya anklagelser samtidigt med de sista avgörande riksdagsdebatterna om krigsförklaringen i slutet av juli.⁷⁰⁷

Förräderikommissionens oförtrutna arbete torde ha gjort hattberättelsen alltmer meningsfull och rimlig och Förrädaren till en alltmer central karaktär. Detta innebar ett hot mot mössberättelsen och i förlängningen också mot mössornas möjlighet att framgångsrikt mobilisera en riksdagsopposition. Prästen och riksdagsmannen David Evensson, sedan tidigare frispråkig opponent till regimens krigspolitik, vittnade senare om hur han hade tvingats till tystnad i sekreta utskottet, ”ty det war farligit att tahla”.⁷⁰⁸ Dåvarande bergsdirektören Daniel Tilas förklarade flera år senare att man vid tiden såg ”förrädare i hvar vrå, och det spökade så starckt, at man snart kunnat gripa efter sin egen skugga”.⁷⁰⁹ Även i ett så kameralt sammanhang som Manufakturs- och Handelsdeputationen kan vi vid denna tid se hur förräderitropen kom att begripliggöra förekomsten av meningsmotsättningar. I ett betänkande från den 31 mars likställdes kritikerna av den förda manufakturpolitiken med landsförrädare:

Vår lag stadgar med rätta ett så svårt straff för förrädare, som det ock i sig själf är en svår och straffbar gärning att förråda och vilja afhända riket något af dess folk, landskap, skepp eller fästningar; men är det väl en mindre straffbar gärning, då man uppsåtligen och mot bättre vett söker att omstörta och kullkasta de af konung och ständer med möda och kostnad lagda grundfästen för hela rikets välmåga, påarbetar

⁷⁰⁶ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 408; Carlsson (1966), s. 352–359.

⁷⁰⁷ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 449, 452f.

⁷⁰⁸ Citat efter Ryman (1978), s. 168.

⁷⁰⁹ [Tilas] Wichman (1966), s. 136.

att blotta riket på mynt och medel och sträfvat att tillskynda det åt utländer, som utgör det förnämsta till landets välstånd och försvar?⁷¹⁰

Frånvaron av oppositionell politisk litteratur från riksdagen 1741 gör det samtidigt svårt att uttala sig med någon bestämdhet om hur förräderitropen påverkade mössberättelsen.⁷¹¹ En tydlig och talande påverkan ser vi dock i just den uppkomna tystnaden. Repressionen hade sannolikt härvidlag betydelse. Men tystnaden kan också förstås som uttryck för narrativ dissonans; under intryck av händelseutvecklingen höll mössberättelsen på att förlora den narrativa kampen varför färre personer också fann den meningsfull att torgföra. Oppositionellt motstånd förekom, om än tydligt defensivt, nu endast på olika håll i utskott och deputationer. Av den politiska litteraturen att döma hade regimens efterlysta enighet till sist infunnit sig.

Från splittring till enighet

Medan förräderikommissionen fortsatte sitt arbete fortskred krigsförberedelserna. Efter det tidigare beslutet om att dra samman trupperna i Finland fattade sekreta utskottet i mars och april beslut om att flottan skulle utrustas, manskap uppåddas och småningom också att flottan skulle sändas in i Finska viken.⁷¹²

Den 20 mars antog sekretissimum Frankrikes subsidieanbud och i början av maj gjordes den första utbetalningen. Vid ungefär samma tid bröt Sverige dessutom de diplomatiska förbindelserna med Storbritannien, som därmed också drog tillbaka sin beskickning och sitt stöd till oppositionen.⁷¹³

Att krigsförklaringen ändå dröjde tycks ha haft två anledningar. För det första bidrog den svåra missväxten och frånvaron av särskilda beviljningar till att det endast långsamt var möjligt att göra krigsmakten och flottan redo. De finska magasinerna var tomma och kavalleriet, trossen och artilleriet kunde inte förflyttas innan gräset hade hunnit växa tillräckligt, vilket tog lång tid efter den långa vintern. Örlogs- och skärgårdsflottorna var samlade i de finska farvattnen först i början av sommaren.⁷¹⁴

⁷¹⁰ Citat efter Malmström bd 2 (1893–1901), s. 433.

⁷¹¹ Olof Dalins *Wår-Wisa* från början av våren 1741, ingående analyserad i Carlsson (1966), s. 365–392, var ett sådant oppositionellt undantag.

⁷¹² Malmström bd 2 (1893–1901), s. 410f.

⁷¹³ Ibid., s. 414f.

⁷¹⁴ Ibid., s. 417f.

För det andra visade det sig fortsatt svårt att utverka riksdagens stöd för ett krig.⁷¹⁵ När sekretissimum ännu i slutet av juni inte hade lyckats uppnå enighet i frågan lät sekreta utskottet delegera ärendet till ett annat underutskott, mindre sekreta deputationen, vilken endast förklarade sig oförmögen att avgöra saken. Snart var ärendet tillbaka i ett nu utökat sekretissimum. Men inte heller denna gång visade det sig möjligt att nå ett beslut. Nu tycks det inte ha varit det ständiga hemlighetsmakeriet och det därför undermåliga beslutsunderlaget så mycket som svårigheterna att uppnå enighet som omöjliggjorde ett avgörande. Ärendet var snart tillbaka i mindre sekreta deputationen.

Krigsförespråkarna lyckades emellertid denna gång att ta initiativet och det betänkande som deputationen avgav sekreta utskottet och som upplästes där den 15 juli tog i allt väsentligt ställning för en krigsförklaring. Efter utdragna rådsöverläggningar och ett stort antal reservationer tillstyrkte även kungen tillsammans med en knapp rådsmajoritet en krigsförklaring. Sekreta utskottet frågade därefter stånden om de ville låta utskottet – förstärkt med 25 bönder – avgöra frågan, vilket dessa accepterade.

Den 21 juli samlades den 125 man starka så kallade stora sekreta deputationen för att fatta ett avgörande beslut. Alla tidigare betänkanden upplästes, liksom 1739 års sekreta bihang och föregående dags riksrådsprotokoll. Ett stort antal ledamöter pläderade för en krigsförklaring och de riksråd som reserverat sig mot rådsmajoriteten kritiserades hårt. Efter att kungen hade återupprepat sitt stöd för ett krig anslöt sig först bönderna, därefter också de andra stånden. Endast prästeståndet reserverade sig i någon mån mot beslutet. Den 28 juli utropades ständernas krigsförklaring med pukor och trumpeter på gatorna i Stockholm.

Vi ska nedan följa hattberättelsen under riksdagens slutskede, då förräderikommissionens arbete avslutades och ständerna beslöt att förklara Ryssland krig. Förutom att avsluta analysen av de narrativa troperna Enighet, Splittring och Förräderi kan vi nu också mot denna bakgrund återvända till det föregående kapitlets analys av hur hattberättelsen förändrades sommaren 1741.

Uppkomsten av nya lovande konjunkturer under hösten 1740 hade inte medfört några större förändringar av hattberättelsen. Tvärtom syntes berättelsen än mer

⁷¹⁵ Nedanstående händelsereferat bygger, när inget annat anges, på Malmström bd 2 (1893–1901), s. 420–427; Jägerskiöld (1957), s. 142f.

pessimistisk till utsikterna av en återvändande enighet och en moralpolitisk restaurering. En brevväxling mellan Carl Gustaf Tessin, vid tiden rådets särskilda sändebud i Paris, och vännen Carl Hårleman är i detta sammanhang upplysande. Tessin var under hösten påtagligt frustrerad över att oenigheten omöjliggjorde ett snabbt svenskt agerande:

Hur olycklig är inte, min käre Hårleman, vår split! nu i en tid då försynen ser ut att återkalla oss till livet och hopar den ena händelsen på den andra för att av det göra en bro, en övergång till forna tiders ära! Vi måste hoppas att Gud som byggt barken skall hjälpa oss att styra den.⁷¹⁶

Oenigheten framstod som begriplig endast mot bakgrund av förräderitropen: ”man måste vara *förrädare* om man inte på allvar drog fördel av det som den underbara försynen ordnar”.⁷¹⁷ Ännu i början av sommaren 1741 syntes det omöjligt att fördriva oenigheten, trots att riket ”aldrig mer [kommer] att befinna sig i det läge som landet har i dag”.⁷¹⁸ Medan tiden för ett krigsdeltagande höll på att rinna ut var ständer och råd fortsatt splittrade.

Den 17 juni, inför de avgörande voteringarna, höll Nils Lilliehöök ett uppmärksammat tal på riddarhuset som slagkraftigt sammanfattade hattberättelsen.⁷¹⁹ Lilliehöök inledde med att fråga om enighet och broderlig kärlek ännu fanns i ståndet. Om så inte var fallet fanns det förvisso inte mycket gott att vänta av vare sig ständs- eller rådsöverläggningarna: ”ach! huru lättel. kunna icke då Sweriges och des nyttas illwiljare fatta mått och steg, ja formera sig wissa förslag, til hela rikets och regeringens undergång, sig til fördel?” Lilliehöök uppmanade därför alla att i Guds namn

lägga detta i tid på hiertat, innan oenighets kräftan (det Gud förbiude) får så wida fräta omkring sig, at ingen läkedom mer hielpa wil. [...] Undergång af makt, frihet, lag, och regering är oundwiklig, der enighet och kärlek ei sammanknyter medborgarnas hiertan. Derpå äro alle förfallne republiques fotspar i minnes-böckerne sanfärdige bewis nog; gifwe Gud att Sweriges rike aldrig måtte af efterwerlden på denna längden finnas upfördt!⁷²⁰

⁷¹⁶ [Tessin & Hårleman] Proschwitz (2002), 23/10 1740, s. 120.

⁷¹⁷ Ibid., 7/11 1740, s. 126.

⁷¹⁸ Ibid., 17/7 1741, s. 172.

⁷¹⁹ Lilliehöök ([1741]). Se även *RAP*, 12, 1740–1741, s. 396–400.

⁷²⁰ Lilliehöök ([1741]), opag.

Åter möter vi förväntningshorisonten enligt vilken riket snabbt närmade sig ett stadium av splittring och egennytta från vilket det inte fanns någon återvändo. Sensmoralen var emellertid optimistisk; det fanns bland rikets adel ännu många som ”*innerligen* med åtrå och suckan, längta, önska och ilfägnas, at kunna få sina medbröder med sig uti et rätt enighets band, och broderlig kärlek förknippade, til hela rikets välfärd”. Att påstå att alla här församlade, i sitt hjärta och sinne, fortfarande hade en innerlig åtrå om det ”allmänna bästa” vore emellertid mot bakgrund av det som alla sades känna till inget annat än en dröm. Lilliehöök vädjade därför till samtliga ståndsbröder:

Gånge hwar och en til sit egit hierta, pröfwe sig in för den alwetande och altdömande guden, om antingen egen ära, eller Guds ära, antingen egen nytta eller landsens nytta, antingen ömhet om enskyld wältrefnad, eller ömhet om almän wältrefnad tillika, om kärlek eller hat, om misstanka eller förtroende, warit drif-fiädrén af hans politiske urwärk! Hwar och en anställde då först striden mot sig sielf.⁷²¹

Åter förklarades splittringen reflektera den enskildes egennytta. Drivkraften placerades också i ett fördolt inre, om vilken endast den allvetande Guden och den falske själv kunde veta något säkert. Det kan vara värt att notera att Lilliehöök inte avfärdade omsorgen om den egna välfärden så länge denna inte gick ut över det allmänna. Det är också noterbart att Lilliehöök tycks ha varit öppen för tanken på att de falska medborgarna inte nödvändigtvis själva var medvetna om sina egennyttiga drivkrafter, en uppfattning som föregående månad, i just detta sammanhang, hade fått en ingående utredning i en tryckt predikan.⁷²²

⁷²¹ Ibid. Denna politiska allegori fick inleda och har tjänat som ingång i avhandlingen. Något kan därför också sägas om allegorin, som står med ett ben i ett äldre antropomorft tänkande, och med ett annat i ett senare mekaniskt, och som väl illustrerar hur den politiska konceptualiseringen vid denna tid höll på att förändras, liksom att förändringen var utdragen till sin karaktär. Medan hjärtat var en mycket vanlig allegori i det politiska språkbruket var urverket, liksom mer allmänt ett mekaniskt politiskt språkbruk, ännu tämligen ovanligt. Detta ligger i linje med med Pasi Ihalainens forskningsresultat. Ihalainen har själv endast noterat ett exempel vad gäller min undersökningsperiod, nämligen från 1738, se Ihalainen (2009), s. 328. Se även Nordbäck (2004), s. 134f. Förutom Lilliehööks exempel ([1741]) har jag själv endast funnit några stycken: I samband med ett resonemang om hur stor skada som den ekonomiska politiken åsamkade riket skrev t.ex. Gustaf Bonde att man knappast alltid kunde räkna med ”publici” tålmodighet, ty ”när den [deras vrede] engång upwaknar, ser sig i sit hopp bedraget och uptäcker de hemliga spännfiädrar, som hela detta werket så långt drifwit och ännu, så länge det räcker, underhåller, är at befrukta, det des uphofsmän ej lära afkomma med et blott non putabam [jag trodde inte] eller ursächt af god mening”. [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 55f. Se även [Fersen, Fredrik Axel von] *Riksrådet och fältmarskalken m.m. grefve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter. D. 1, Annotationer och anecdoter öfver drottning Ulrika Eleonoras och konung Fredrik den I:s tidehvarf*, Klinckowström, Rudolf Mautitz (utg.) (Stockholm: Norstedts, 1867), s. 172; [Höpken] (1890), s. 11.

⁷²² Lilliehöök ([1741]), opag.

Liksom i Judas fall fanns det, menade prosten och riksdagsmannen Olof Strand, nu många som inte själva kunde se sin del i världens ondska. Så hade exempelvis ”mången ett hemligt mord på sitt samwet”, vilket var en referens till mordet på Sinclair, utan att lasta sitt ”samwete ther öfwer”. På samma sätt kunde ”mången umgå med förräderi, icke allenast emot sin oskyldiga nästa, uthan ock emot hela sitt fädernesland”, utan att alls rannsaka sitt samwete.⁷²³

Men, påminde Strand – som var en av få i prästeståndet som vid denna tid argumenterade för ett krigsdeltagande – ”aldrig sofwer samwetet så länge, at thet ju waknar en gång”. Vare sig man hade ett sovande eller ett fullständigt förhärdat samwete så kunde man förvisso vara ”försäkrad ther om, at Jesu stora dag en gång skal uppenbara, hwilkenthera dödt med bättre samwete, och hwilkenthera kan gladare framträda in för then majestetelige domaren”. Prosten ville därför varna såväl de förhårdade som de enbart förirrade för det ”upwaknande samwetetz qwahl”; båda borde begrunda i vilken fara deras ”salighet swäfwär”.⁷²⁴ Också Lilliehöök påminde om att man nu äventyrade sin frälsning och att varje man måste ”träde fram in för Herranom och ifrån denna dagen ware och blifwe i sanning, siäl och hierta, i ord och gierning, genom Guds nåd, en upriktig christen, en redlig swensk och en kär broder”.⁷²⁵

Med krigsförklaringen började hattberättelsen dock, som vi tidigare sett, att förändras. I ljuset av en inledd moralpolitisk restaurering fanns det anledning att känna tillförsikt inför framtiden.

När kanslipresidenten i sitt avslutande tal den 22 augusti vände sig till de på rikssalen församlade ständerna var det Enighetens seger över de falska stämplingarna som utgjorde intrigen. Rikets på samma gång ”uppenbare och hemlige illwiljare” hade varit fast förvissade om att Enigheten skulle kunna fördärfas. Det ”ogräs” – här ser vi åter denna lutherska trop – som ”med så mycken möda blifwit utsådt, och tykts hafwa fattat så diupa rötter” hade försatt rikets vänner i fruktan och gjort dem tvehågsna. Även konungen hade varit oroad och riksdagen hade också fått se många ”farlige och bedröfwelige händelser”. I denna svåra stund hade emellertid Gud kommit till rikets undsättning och ”så behagat styra thes trogna undersåtares hiertan til enighet”. Denna gudomliga moraliska intervention sades ha möjliggjort ”ej allenast alla stånden i gemen, utan ock hwar och en af theas ledamöter” till att fatta ett helt enigt beslut om att förklara Ryssland krig.⁷²⁶

För regimen framstod det tydligen som viktigt att Enigheten underströks och fastslogs också inför framtiden. I takt med krigsmotgångarna skulle den också få

⁷²³ Strand ([1741]), s. 26–28.

⁷²⁴ Ibid., s. 28–31. Angående Strand, se Ryman (1978), s. 168; Carlsson (1981), s. 241.

⁷²⁵ Lilliehöök ([1741]), opag.

⁷²⁶ Gyllenborg (1741), opag.

anledning att återkomma till detta påstående. Påföljande vår tillbakavisade exempelvis rådet att riket ännu var splittrat och att krigsbeslutet hade fattats i oenighet. Varken "tvedrägt eller oenighet" sades ha visat sig i krigsbeslutet och ständerna hade "alle warit af hiertat redebogne och willige at i thetta krig understödia Kongl. Maj:t med råd och dåd". Anledningen till att fienden 1742 lät utsprida sådana falska rykten bland undersåtarna var endast "at förstöra ibland them enigheten, för hwilken fienden nu har en fruktan".⁷²⁷

Kanslipresidenten tog slutligen, å kungens vägnar, avsked från ständerna med en uppmaning om "enighetens och samdrägtens *bibehållande*", liksom med en varning om straff för dem som antingen "hemligen eller uppenbarligen" skulle välja att "stämpla" mot fattade riksdagsbeslut.⁷²⁸

Vid otaliga tillfällen hade de falska medborgarna uppmanats att rannsaka sina inre drivkrafter och ta avstånd från egennytta och ondska. De som inte hade lyssnat skulle en dag få Guds dom. Dessförinnan skulle de dock ställas inför den världsliga makten.

Förrädarna demaskerade, dömda och straffade

Arresteringen av Johan Gyllenstierna och de därpå följande processerna representerade den slags intervention som överheten fortlöpande behövde göra för att förhindra att den politiska egennyttan spred sig. Häri hade den också haft god moralisk effekt. Det är talande att Eric Benzelius d.y., ett par dagar efter krigsförklaringen, i sekreta utskottet underströk betydelsen av Gyllenstiernas avslöjade förräderi "när man besinnar hwad god effect det haft *inom oss sielfwa*".⁷²⁹

Vi ska i det följande avslutningsvis återvända till förräderitropen som genom kommissionens domar kom att dominera riksdagens avslutning. Efter bitvis mycket hårda förhandlingar fastslog ständerna domarna och deras straffsatser den 21 augusti.

Johan Arckenholtz och Johan Mathesius dömdes till fängelse, den senare därtill att efter avtjänat straff landsförvisas. Båda fälldes på ett flertal av sina anklagelsepunkter. För Mathesius del kan nämnas hans brott att "offenteligen på caffèhus hafwa tadlat, illa uttydt och förkastat" ständerbesluten, till exempel trupptransporten till Finland 1739.

⁷²⁷ Kongl. Maj:ts *Nådige Förestälning, Til Samtelige thes trogne Undersåtare* [...] ([1742]), opag.

⁷²⁸ Gyllenborg (1741), opag. Dagen innan hade det utgått ett cirkulärbrev till stiftet i vilket prästerna, i "fäderneslandets nuwarande belägenhet", uppmanades till försiktighet och påmindes om kyrkolagens föreskrift "at de icke uti predikningarna eller enskylt omgiänge utlåta sig om regerings-, krigs- eller andra saker, som deras ämbete ej allenast icke widröra, utan och snarligen kunna bringa dem i swårt ansvar och olägenhet, om deraf någon oro i det allmänna skulle förorsakas". "Riksdagen 1740–41. N:r 16", Normann, Carl-Edvard, *Cleri Comitialis Cirkulär. 1723–1772*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 29 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1952), s. 309.

⁷²⁹ Citat efter Ryman (1978), s. 105.

Han hade vidare på ett ”högst lastbart och af undersätelig trohets plikt förgätit sätt sökt förorsaka misstroende och oenighet undersåtarne emellan”, bland annat genom att påstå ”at the licentierade herrar riks-råden wore oskyldige”.⁷³⁰

Arckenholtz dömdes för otillbörlig politisk påverkan. Han förklarades ha försökt få sådana bondeledamöter valda ”som woro hans tankar tilgifne”, med följd att ”split och oenighet” hade visat sig på riksdagen. Han sadades vidare ha ”warit så förgäten af sin plikt emot Gud, fädernesland, öfwerhet och ständer, at han både med in- och ut-ländske inlåtit sig i skadelige stämplingar emot riket”, liksom befrämjat ”onda ryktens utspridande”. Allvarligast var ändå att han hade haft kunskap om ”then efter riksdagen anlagde planen, warit på thet sättet inrättad, at the licentierade herrar riks-råden skulle hielpas til sina embeten igen” utan att till ständerna ha angivit att en så ”landsförderfwelig anläggning war på banen”.⁷³¹

Gyllenstierna, med vilken hela processen hade tagit sin början, dömdes för att ”alt ifrån 1738” ha ”plägat et olofligit, hemligt och förtroligit umgänge” med de ryska och mecklenburgska beskickningarna, under vilken tid han förklarades ha vunnit kunskap om deras ”ingrep uti riksens ständers fri- och rättigheter wid riksdagarne, samt hemliga anläggningar, at kullkasta the riksens ständers beslut och författningar”. Domen rörde även stöld och avskrifter av sådana handlingar ”som honom icke warit lof-gifwit at se och äga kunskap om”, vilka han hade lämnat vidare ”åt både inhemske och utländske män”.⁷³²

Gyllenstierna frändömdes för dessa brott liv, ära och gods. Efter hårda förhandlingar lyckades prästerna tillsammans med adeln och ridderskapet, och efter rekommendationer från såväl förräderikommissionen som sekreta utskottet, utverka att dödsstraffet kunde omvandlas till livstids fängelse. Sedan han även hade berövats sitt adliga namn fördes han, som en varning för andra, i halsjärn genom landet på väg till sitt väntande livstidsstraff på Marstrands fästning.⁷³³

Vad gäller övriga domar kan särskilt de licentierade riksråden nämnas.⁷³⁴ Gustaf Bonde frikändes helt, men såväl Ernst Johan Creutz som Thure Gabriel Bielke –

⁷³⁰ *Uti then af Riksens Högloflige Ständers förordnade Commission [...] Johan Mathesius* (1741), opag.

⁷³¹ *Riksens Höglofl. Ständers Förordnade Commissions Dom, öfwer [...] Johan Archenholtz* (1741), opag.

⁷³² *Riksens Höglofl. Ständers förordnande Commissions Dom, öfwer thet påstående, som Auditeuren och Ombudsmannen Wälbetrodde Paul Håkan Ekman, såsom tilförrordnad Actor, giordt emot Président Secreteraren, Högwälborne Baron Johan Gyllenstierna, utur Fängelse swarande, angående åtskillige förbrytelser, som Secreteraren Gyllenstierna, emot Ed och Embetes, samt Undersätelig trohets plikt skal begådt* (Stockholm, 1741), opag.

⁷³³ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 450; *Riksens Höglofl. Ständers förordnande Commissions Dom, öfwer [...] Johan Gyllenstierna [...] (1741)*, opag.

⁷³⁴ Johan Christian von Bahr tvingades begära avsked, medan Köppen och Olof Ranschstedt förvisades ur riket. Riksdagsmannen och justitieborgmästaren i Uppsala Per Herkepaues, anklagad för anstötligt tal mot regimen på allmän rådstuga, frändömdes sin plats i borgarståndet, ålades att göra avbön i samtliga riksdagsstånd, men benådades till sist från sitt därtill tilldömda fängelsestraff. Malmström bd 2 (1893–

misstänkta för att ha sökt åstadkomma en förändring i rådet, liksom för att politiskt ha "förfört" Gyllenstierna – dömdes att mista sina pensioner och förvisades därefter till sina gods.⁷³⁵

Med dessa domar kunde också riksdagen avslutas. Den 22 augusti skildes ständerna åt. Dagen efter stod slaget vid Villmanstrand.

Med förräderidomarna och krigsförklaringen kom den tidigare hattberättelsen att nå en slutpunkt. Händelserna nödvändiggjorde en narrativ anpassning till en ny och optimistisk restaureringstematik. Istället för en återgång till ett tidigare förfall kunde en förgången framtid frammanas, som präglades av dygd och enighet. Denna förändrade hattberättelse, som till följd av tilltagande dissonans snart åter skulle komma att revideras, tog sin utgångspunkt i den falskhet och förräderi som så när hade störtat riket i fördärvet. Två exempel på hur hattberättelsen vid denna tid begripliggjorde det nyligen hotande förräderiet ska ges.

Den första texten, pamfletten *HIALMARS Dröm och Resa Til Wallhall*, tryckt tidig höst 1741, beskrev rikets tidigare tillstånd som ett moraliskt förfall och kontrasterade medborgarna med deras götiska förfäder som dygdigt hade motstått alla de egenlystiga frestelser som politiken medförde: "Af deras munnar blef ej fosterlandet swiken, / der doch man då, som nu, såg Guld från andra riken: / båd' öga, hand och mun en främmand skjänk fördref; / fast än man då, som nu, at tagan buden blef." Till skillnad från samtiden hade dessa förfäder inte endast gjort anspråk på trohet mot fäderneslandet utan också haft denna dygd i sina "hiertan och blifwit wisse icke blott med munnen, utan mera i wärcket".⁷³⁶

1901), s. 449–453; *Rikens Höglofl. Ständers Commissions Utslag öfwer Auditeuren och Ombudsmannen Paul Håkan Ekmans, såsom til förordnad Actor, anställte talan emot Mecklenburgiska Hof-Rådet Olof Ranchstedt, hwilken så wäl för någon misztänkt resa til Köpenhamn, samt correspondence med Mecklenburgiska Secreteraren Köppen om Flottans tilstånd i Carlsrona, såsom ock för thet han på et och annat sätt skal blandat sig i thetta Rikets Almänna Författningar, blifwit angifwen, uti arrest inmant, och til Commissionens undersökning och afdömande lemnad* (Stockholm, 1741), opag.

⁷³⁵ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 451f. Med domen mot Creutz passade kanslipresidenten på att göra upp räkningen med en gammal personlig fiende. Creutz hade nämligen varit drivande i protokollgranskningen av de holsteinska riksråden 1727, en rannsakningsprocess som för Gyllenborgs del hade slutat med en skriftlig tillrättavisning, varning och en förnedrande avbön i rådet. För Creuts del hade riksdagen den gången avslutats med att han kunnat ta plats i riksrådet. Malmström bd 2 (1893–1901), s. 30, 36f; Carlsson (1981), s. 262.

⁷³⁶ [Hesselius] (1741a), opag.

Nu hade emellertid troheten återupprättats och alla "mullwador" fördrivits ur rikets trädgård, försäkrade textens berättare *Hialmar*. "Alt sådant låter sig wäl höra", menade i sin tur den gamle förfadern, berättelsens protagonist, som emellertid ändå ville varna för faran att en gång för alla tro sig ha övervunnit risken att återfalla i falsk trolöshet, ty "lätt kan et äple förskämma de andra" och en "liten surdeg förurnar ofta hela degen".

Som för att verkligen understryka behovet av framtida vaksamhet, liksom inympa avskyn för vilken "grof last" som "falskhet och förräderi" var, lät den gamle mannen föra den unge Hialmar ned i helvetet för att själva bevittna de fruktansvärda och eviga kval som dessa förrädare där led bland sträckbänkar och glödgade järn. Bland dessa sorgliga gestalter mötte de bland annat en man "ur hwilkens ögon förtwiflan lyste och hwars ansichte gaf tilkänna honom hafwa warit en landsförrädare". För "en nattmössa full af rubler" hade han "sökt försälja sitt fädernesland på jorden". Mest skrämnd tycks emellertid Hialmar ha blivit av det stora antalet påträffade förrädare: "man skulle aldrig hafwa inbillat sig, at här funnos många af detta folkslag, men jag fant deras antal långt öfwerstiga min tanka".

Summeringen av förrädarnas olika förbrytelser tydliggör också vilket vitt meningssammanhang som knöts till karaktären. Här inbegreps exempelvis sådana medborgare som olovligen hade bistått andra med "ord, bref, skrift och rådplägnung". Eller än värre, varit delaktiga i "målningars aftagande och öfwersändande til trolösa grannar", vilket var en direkt referens till mordet på Sinclair, vars porträtt den ryska beskickningen i hemlighet hade låtit kopiera, enligt ryktet med bistånd från några mössor.⁷³⁷ Hialmar mötte också sådana "hwars fel blott bestod af hafwa förtegit hwad de wetat emot fäderneslandet blifwit stämplat", vilket åsyftade flera av dem som nyss dömts av förräderikommissionen. "Sist såg man och dem hwilka illa förwaltat sina ämbeten", en trolig hänsyftning på de licentierade riksråden, "tillika med dem, som sina pund och gåfwor til rikets bästa icke brytt sig om at använda". Förfärad och till sin förvåning kunde Hialmar konstatera att alla "dessa blefwo öfwer en kam skurne och bland förrädarena kastade, fast icke alla lika plågade".⁷³⁸

Det andra exemplet utgörs av de båda auktoritativa texter som sades vara Gyllenstiernas egen redogörelse för orsakerna till hans förräderi.

Skildringen av hur den "aldraolyckligaste" och "uslaste i werlden" blev en förrädare tog sin utgångspunkt i hans ungdoms "lätsinnighet". Redan tidigt hade denna gjort honom till "et offer af egen och andras dåraktighet". Gyllenstierna hade varit en "fallen" människa som hade vandrat i "blindhet" och som hade satt sitt hopp till "falska och bedrägeliga löften, hwars fullbordan hängt på någon skadelig omwäxling i thet almäna". Häri låg hans brott, vilket hade ådragit såväl honom själv som hans döda

⁷³⁷ Ibid. Se härom även [Odel] (U.o.u.å.) [278], strof 49, opag.

⁷³⁸ [Hesselius] (1741a), opag.

förfäder ”ewärdelig spott och smälek”. Det hade förvisso varit bättre om han aldrig hade blivit satt till världen eller om Gud redan i unga år hade fråntagit honom hans olyckliga penna. Men Gud hade haft andra syften med Gyllenstierna.

Hans olycka var frukten av ”ungdoms oförstånd, en omswäfwande förderfwelig parti-andas falska retelser, inbillat förtryck, förföriske idéer”. Gyllenstierna var emellertid inte endast en brottsling, utan också ett offer för den ”i hela riket nog kringsspridde förderfwelige partie-andans smickrande och falska inbillningar och undersåtarne emellan löpande förföriske idéer och willosatser och uträkningar”. Hans delaktighet i dessa stämplingar hade också alltid främst varit av passiv karaktär. De verkliga ”förförarna” fanns att söka på annat håll.

Det moralpolitiska meningssammanhanget framgår tydligt. Unge Gyllenstierna hade inte förmått hantera de moraliska faror som hotade i politiken. Hans sinne var för svagt och hans ungdomliga oförstånd för stort. Den avgörande förklaringen stod emellertid inte att söka i Gyllenstierna; det var inte han som spelade huvudrollen i detta drama. Det var förförarna som befrämjade ondskan. Det lutherska meningssammanhanget framgår också av skildringens upplösning. Gyllenstierna var nu en ”ifrån sin willowäg återkommen olyckelig medundersåte”. Detta var inte följden av hans egen fria vilja. Tvärtom hade Gud gjort Gyllenstierna till sitt eget redskap och använt hans ”lönvägar och slipriga gångar” för att ondskan, som utgjorde en ”öfwerhängande fara” för riket, skulle upptäckas. Gyllenstiernas ”grufwelige fall” var Guds verk, som velat dra fram dessa ”fördolda saker i liuset”. Politiken hade tagit en oväntad riktning genom Guds intervention. För detta tackade Gyllenstierna Gud. Han glädde sig för att de falska stämplingarna hade avslöjats innan det var ”alt för sent”.

Avslutningsvis vände sig Gyllenstierna till sina domare med en förhoppning om att de hellre skulle se ett ”uprättande, än förderfwande af then olyckelige och fallne”. Han prisade ständerna för deras outtröttliga arbete med att ”utreda then fördömde härftwa, som afgrunds fostret oenigheten i vårt land fördömmeligen spunnit” och han hoppades att ”enighetens anda hädanefter och framgent måtte styra och befästa” ständerna i deras rådslag.⁷³⁹

⁷³⁹ *Johan AxelsSons Böneskrift* [...] ([1741]), opag.; *Johan AxelSons ingifne Förklaring til Riksens Höglofl. Ständers Commission. Præsenterat och upläst uti Riksens Höglofl. Ständers Commission then 12. Junii 1741* (U.o.u.å. [1741]), opag.

Sammanfattande analys

Detta kapitel har fortsatt analysen av hattberättelsen. Kapitlet visar att berättelsen, förutom konflikten mellan Frihet och Herravälde, också handlade om konflikten mellan Splittring och Enighet. Hattskrifterna förklarade det faktum att regimskiftet inte hade inneburit slutet på vare sig inre politiska konflikter eller utrikes motgångar med en tilltagande splittring och söndring i riket och bland medborgarna. Ansvariga för denna var enligt berättelsen den tidigare regimen, dess tillskyndare och mösspartiet i allmänhet. Sedan de genom regimskiftet hade berövats pengar, makt och ära var det avund, vrede och hämndlystnad som drev dem. Uppfyllda av ondska och egennytta började de i hemlighet låta lögnaktiga politiska skrifter cirkulera, vilka spred deras privata partihat i riket och som ett gift eller en sjukdom anfrätte de enighetsband som höll ihop samhällskroppen. Den uppfattat mycket polemiska regimkritiska opinionsbildningen begripliggjordes således som ett uttryck för mössornas egennytta, inte för reella och nära nog ofrånkomliga politiska meningsmotsättningar. Den förödande splittringen hade kunnat undvikas. Medvetet hade mössorna vänt sig bort från allmännyttan för att istället, kortsiktigt och destruktivt, tillgodose sin egen nytta. Detta gjorde opinionsbildningen till någonting närmast per definition ont; omöjlig kunde något gott komma av att falska förförare tilläts sprida hat, avund, lögn och ondska. Tvärtom hade överheten en plikt att bekämpa denna onda förförelse och förhindra att undersåtar och medborgare uppfylldes av den och spred den vidare till allt fler.

Med förlusten av enighet inleddes en period av samhällelig upplösning och politiskt förfall. Historien rymde otaliga exempel på denna moralpolitiska dynamik, enligt vilken Splittringen och Enigheten ömsom hade lyft upp, ömsom kastat ned, folk och riken. Dessa exempel hade stor bäring också på den frihetstida samtiden. Otvetydigt kunde mäktiga riken gå under om egennyttan tilläts skapa splittring. På motsvarande sätt kunde emellertid små och fattiga riken åstadkomma stordåd – vilket inte minst Sveriges egen historia visade – om endast medborgarna förmådde stå enade. Värnandet av Enigheten och bekämpandet av Splittringen konstituerade därigenom ett allt annat överskuggande politiskt mål: utan enighet var alla andra politiska projekt på förhand dömda att misslyckas. Denna erfarenhet tog hattberättelsen fasta på inför riksdagen 1740–41. Sensmoralen var att medborgarna måste återupprätta Enigheten genom att vända ryggen till partier, egennytta och ondska. Mer konkret var detta en uppmaning till dygdig tystnad och ett avståndstagande från politisk opinionsbildning utanför riksdagens legitima och slutna rum. Medborgarna och undersåtarna måste trotsa sina naturliga begär att lyssna till falska smädanden och angrepp på överheten, en uppmaning som var djupt förankrad inte minst i den lutherska erfarenheten av att falska

nyhetsspridare ständigt hotade de enfaldiga med förförelse och förargelse. Genom att människor iakttog tystnadens imperativ kunde omoralen och ondskan pressas tillbaka, varefter Enigheten naturligt skulle återvända och uppfylla medborgarna. Därmed skulle rikets fiender, som lystet iakttog den tilltagande splittringen, kunna avskräckas, samtidigt som tänkbara allierade skulle lockas ge Sverige skydd och bistånd.

Utsikterna för framgång framstod dock, under nuvarande villkor, som allt annat än goda. Människan var en moralisk bristvarelse som hade mycket svårt att motstå och genomskåda den korruption som dessa falska förförare spred. Hattberättelsen förblev under åren efter regimskiftet en förfallsberättelse som såg med pessimism på utsikterna till en moralpolitisk restaurering och en återvändande enighet. Inledningen av riksdagen 1740–41 tycktes bekräfta denna temporala riktning. De förhoppningar om en kortvarig endrättig riksdag som flera hattskrifter hade givit uttryck för kom snabbt av sig. Om något tycktes splittringen tillta och förvärras, vilket för oss till den andra dimensionen av berättelsens sensmoral.

Huruvida den normativa samhällsordningen skulle kunna förvaltas och restaureras avgjordes inte så mycket av undersåtarnas och medborgarnas förmåga att motstå korruptionen: erfarenhetsmässigt skulle de alla förr eller senare tvingas ge upp inför sin egen natur. Avgörande var istället om medborgarna och överheten dessförinnan förmådde uppspåra, demaskera och avlägsna dem som spred korruptionen. Samhällsordningen uppfattades som tidigare påtalats som artificiell och skör, vilken endast kunde upprätthållas och återskapas av en synnerligen aktivistisk överhet. Med utgångspunkt i detta erfarenhetsrum framstod repression och misstänksamhet – som hattberättelsen uppmanade till – som helt avgörande förutsättningar för samhällsordningens förvaltande och återskapande. Vad beträffade den politiska litteraturen och mössornas politiska opinionsbildning ställde denna uppgift medborgarna och överheten inför ett dilemma: de måste bemöta oppositionens samhällsomstörtande lögner och avslöja hur denna förespeglade patriotism var falsk och endast dolde ett korrumpert inre, samtidigt som de måste vidmakthålla tystnadens imperativ och på alla sätt avbryta förförelsen, förargelsen och politiseringen. Till detta dilemma och den påtagligt ambivalenta hållningen till offentlig politisk debatt utanför riksdagen ska vi återkomma i följande kapitel. Noterbart är även att hattberättelsen under denna period helt kom att förbigå implikationerna av sin tidigare intrig, enligt vilken riksrådets självsvåld sades ha hotat ständernas frihet, bland annat genom riksrådets försök att förhindra medborgarnas fria deliberation. Hattberättelsen kom istället under dessa år att likna mössberättelsen såsom den hade formulerats under perioden före regimskiftet. Till denna dynamik – där det var regimen som uppmanade till tystnad och enighet, som återopade Lagen och som utställde en moralpolitisk restauration om blott splittringen kunde hejdas; medan oppositionen, som behövde

bilda opinion, högljutt anförde Friheten – ska vi återkomma i avhandlingens avslutande diskussion om politiseringsprocessen.

Analysen har vidare visat hur hattberättelsen, i spåren av Johan Gyllenstiernas arrestering och den så kallade förräderikommissionens efterspaningar under våren och sommaren 1741, än mer kom att inskräpa tystnadens och enighetens imperativ, demaskeringstropen samt karaktäriseringen av mössorna som falska förförare och hattarna som dygdiga patrioter. Händelserna syntes bekräfta att det bland medborgarna sedan lång tid dolde sig falska förförare vars ondska, egennytta och partihat var så starkt att de helt hade övergivit allmännyttan och blivit landsförrädare. Den moralpolitiska frågan om vilka som var sanna och vilka som var falska medborgare, liksom hur de senare skulle fördrivas, hade därmed fått en ny konkretion och relevans, vilket torde ha gjort hattberättelsen mer meningsfull och rimlig. Åtminstone delvis bör detta kunna förklara varför mössförfattarna, som nyligen hade dominerat opinionsbildningen, nu tystnade.

Landsförrädaren som karaktär och förräderiet som trop var förvisso inget nytt utan hade haft en plats i hattberättelsen redan tidigare, i begripliggörandet av den förra rådsregimen. Från och med våren 1741 kom dock den falska förförelsen oftare att kopplas till just förräderi. Intressant är att dessa två företeelser inte tycks ha uppfattats som väsensskilda; att sprida lögnen och förförelse i offentligheten och att i hemlighet gå Rysslands ärenden framstod som olika uttryck för samma ondska och egennytta. Som vi sett kom även de som lämnat ett mer passivt stöd till mössorna eller endast undlåtit att ingripa emot dem att delvis infogas i denna karaktärisering. Berättelsen upprättade ett samband mellan offentlig deliberation och landsförräderi som annars inte kan sägas ha varit givet.

Intrigen om hur Förrädaren till följd av ondska och falska lockelser och läror hade "fallit", länge vandrat i "blindhet", småningom avslöjats och slutligen fått sitt straff och sin avlösning var otvetydigt hemmahörande i ett lutherskt meningssammanhang. Ingen förvåning kringgärdade det faktum att enfaldiga människor under dessa förhållanden korruperades, tvärtom rymdes detta inom ramen för en given förväntan på människan som moralisk bristvarelse. Noterbart är att denna karaktärisering ytterst riktade uppmärksamheten mot de verkliga förförarna – de ledande mössor som fortsatt ansågs konspirera i skuggorna.

Den narrativa anpassning som hade inletts under våren fullbordades, som även framgick av föregående kapitel, under riksdagens slutskede sommaren 1741. Med förräderidomarna och krigsförklaringen nådde hattberättelsen en slutpunkt där den upphörde att vara en pessimistisk förfallsberättelse och istället kom att övergå i en, låt vara kortvarig, optimism inför den förgångna framtid som förknippades med en restaurerad dygd och enighet. Vändningen hade gjorts möjlig genom att en liten grupp medborgare, nämligen hattarna, hade agerat såsom medborgerlig dygd och

hattberättelsens sensmoral föreskrev. Som aktiva subjekt hade de gått till handling och vaksamt rannsakat de misstänkt falska, demaskerat dem, förföljt dem och slutligen fördrivit dem. Denna aktiva och repressiva intervention – i vilken även Gud hade haft del – syntes ha haft god effekt. Lögnerna hade tystnat, förförarna jagats på flykten och medborgarna genomgått en inre väckelse och börjat rannsaka och besinna sig. När politiken befriades från sina destruktiva konflikter återvände den kraftbringande Enigheten. Riket syntes gå en ljus förgången framtid till mötes.

Kapitel 6.

Mössberättelsen om förförarna och de förförda

Inledning

Detta kapitel ägnas mössberättelsen. Kapitlet handlar om hur mössberättelsen begripliggjorde den politiska splittring som alltsedan mitten av 1730-talet sades ha präglat rikspolitiken och som på riksdagen 1738–39 ledde till ett regimskifte. Enligt mössberättelsen hade splittringen haft sin upprinnelse i rådet och i ett fåtal ledande hattars onda och egennyttiga begär, i första hand makt- och äregirighet, avund och hämndlystnad. Därifrån hade splittringen medvetet spridits med syftet att åstadkomma en statsvälvning. Liksom i hattberättelsen kom den intensifierade offentliga polemiken att tillmätas en avgörande betydelse och även mössberättelsen tvingades här att förhålla sig till frågan huruvida en dygdig medborgare borde hörsamma tystnadens imperativ eller deliberera med de odygdiga. Också det moralpolitiska förfallet och den cykliska temporaliteten känns igen från hattberättelsen. En skillnad är att mössberättelsen inte tog sin utgångspunkt i en längre tid av förfall utan i ett nyligen förlorat dygd- och lyckotillstånd. Mössberättelsen begripliggjorde också mer entydigt skeendet som förförelse. I kontrast till såväl förförarna som de många förförda – vilka enfaldiga, passionerade och omogna hade raserat den politiska ordningen – ställde mössberättelsen ett fåtal dygdiga medborgare, som på olika sätt sökte demaskera de förra och upplysa de senare. Mössberättelsen hade alltså stora likheter med hattberättelsen. För framställningen medför detta en del oundvikliga upprepningar. Dessa är emellertid, som påpekades inledningsvis, av analytiskt värde. Förutom att tydliggöra vilken stor förklaringskraft som den moralpolitiska metaberättelsen hade i politiken, oaktat de partipolitiska skillnaderna, gör upprepningarna oss uppmärksamma på hur hattberättelsen hämtade mening och innehåll från den tidigare mössberättelsen.

Kapitlet består av tre delar. De två första undersöker mössberättelsens karaktärisering av Förföraren. Först uppmärksammas hur motsättningarna hade uppstått i rådet och hur förförelsen hade gått till. Därefter vänder vi oss till frågan om

förförarnas drivkrafter. Kapitlets tredje del behandlar med utgångspunkt i licentieringsdebatterna på riddarhuset 1739 själva regimskiftet och undersöker hur mössberättelsen karaktäriserade dem som hade låtit sig förföras. Här hamnar också det annalkande angreppskriget på Ryssland mer i fokus.

Från enighet till splittring

Splittringens uppkomst – falska stämplingar i rådet

Mössberättelsen under de aktuella åren tog sin början i en återhämtning efter stora nordiska kriget samt i ett fredligt och enigt lyckotillstånd. Under 1730-talet förklarades emellertid tecken på oenighet ha börjat visa sig. Spåren ledde tillbaka till hattminoriteten i riksrådet. Det var från dem och deras anhängare som splittringen sades ha utgått, för att sedan spridas i allt vidare kretsar. Detta var en splittring som den Hornska rådsmajoriteten på alla sätt försökte förhindra och bekämpa.⁷⁴⁰

Den första politiska skrift som explicit formulerade denna anklagelse mot hattarna var en replik på en samtida regimkritisk skrift.⁷⁴¹ Författaren menade att den förra

⁷⁴⁰ Denna intrig har skisserats i Breitholtz (1956), s. 40–43; Carlsson (1981), s. 76, 82. Nedanstående analys vilar i huvudsak på ett tjugotal mösstexter från åren 1737–40. De äldsta härrör från perioden närmast före riksdagen 1738–39, då kampen om att få definiera det politiska landskapet intensifierades. Det stora flertalet härrör dock från åren 1739–40. Texterna är: *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1]; *Uti Swenska Saker emellan Swenska män svaras på Swenska*, KB D 901 [177]; "Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tijders ryckten", Trolle-Bonde (1897–99) [178]; *En Partikuliers Bref om underhandlingarne med Franska och Ryska Hofwen*, UUB F 283 [182]; *Then Swenska Patriot*, UUB W 222 [191]; "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192]; "Fru Ramfrid å Kjadeskjär og Kjämpanäs", Holmén (1768) [193]; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194]; *Et Äfventyr*, KB D 901, nr 28 [197]; *Tranquilli Bref til sin Wän Curius*, RA Skkl fol. 100:19 [198]; *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1]; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199]; *Grafskrift Öfver Svenska nitet*, KB Vs 135 [264]; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291]; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294]; *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295]; *Hyperborei Swar uppå Sin wän Austrasii bref*, KB D 351:9, s. 469–476 [296]; *Then förlorade Hatt-Crediten*, KB D 924:3 [298]; *Jag feck för 8ta dagar sedan Ert länge förwäntade Bref*, RA Skkl 100:21, fol. 22–24 [300]; *Riksdags Glam mellan Fyra Patrioter [...]*, KB D 351:9, s. 295–315 [321]; *Tankar om Oenigheten i Nationen*, UUB F 258, nr 46 [323].

⁷⁴¹ *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1]. Den föregående texten var *Castejas testamente*, UUB F 213k, s. 139–262 [128]. Se Nilzén (1971), s. 144. Här bör även nämnas Johan Arckenholtz något äldre *Sagu-Brott af 1734 Års Riksdag i Stockholm*. Denna märkliga politiska skrift, där hattminoritetens stämplingar i rådet utgjorde en bärande del av berättelsen, tycks emellertid inte ha vunnit någon spridning. [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122]. Därmed givetvis inte sagt att de uppfattningar som Arckenholtz här förfäktade behöver ha varit okända eller unika vid denna tid.

regimkritiska, tillika franskvänliga, skriftens innehåll visade att dess författare måste ha "haft kundskap om de hemligaste rikzvärdande ährender". Dessa kunskaper kunde han dock endast ha fått "ifrån någon svensk som sielf suttit vid slike sysslor, på rum och ställe där de blifvit afhandlade".⁷⁴² Mitt "ibland oss" fanns således personer "hvars endaste trängtan likväl därhän går att få sielfve deel uti vår ministere" och som för detta syfte inte drog sig för att bryta sin tystnadsed.⁷⁴³ I riksrådet, som skulle rymma rikets mest betrodda medborgare, dolde sig en eller annan som hade inlett stämplingar mot "pluraliteten i rådet", vilket stred mot regeringsformen: också den som var av en "contraire mening" förklarades skyldig att "bidraga til pluralitetens sluths befrämjande".⁷⁴⁴ Mösstexten tog således sin utgångspunkt i den moralpolitiska metaberättelsens intrig, enligt vilken den falska människan, som höll sig dold bland de dygdiga, till följd av sin egen nytta och ondska hotade att fördärva den politiska ordningen.

Intrigen med anklagelserna mot rådsminoriteten återkom i den samtida *Samtal emellan Philotas och Arbas*, vilken tycks ha kommit i cirkulation inför riksdagen 1738–39. Pamflettens protagonist, *Philotas*, menade att det förvisso var naturligt att rådsherrarna förfäktade olika åsikter. Den farliga splittringen var istället resultatet av att de som inte hade vunnit "bifall för sin mehning inom rådet", det vill säga i första hand Gyllenborg, "sökier på alla sätt at vinna pluraliteten uthom rådet hoos andra sina medundersätare". Rådsmajoriteten fick nu se sina

hafda mehningar som effter pluraliteten vunnit H. K. M:s egit nådiga bifall, uthspridas och illa förtydas, samt at en hoop oriktiga och stympade berättelser försättia publicum uthi widriga och förklenliga idéer om både rådslagen och dem, som dem fört hafwa [...].⁷⁴⁵

Hur farlig och politiskt diskrediterande en sådan aktiv utvidgning av den politiska sfären ansågs vara framgår av *Philotas* cykliska hänvisning till den förra gången några

⁷⁴² *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 263–265. Se Danielson (1956), s. 69–71.

⁷⁴³ Riksråden ålades enligt regeringsformen tystnadsplikt, *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar* (1916), § 14, s. 27.

⁷⁴⁴ *Ibid.*, s. 267, 276–279. Argumentet återkom i en annan samtida mösstext, som explicit hänvisade till § 14–15 i regeringsformen. Författaren påpekade att de enskilda rådsherrarna hade svurit att "lämna all contradiction och ytterligare split å sido så snart som Kongl. Majts antagit den meningen som mästedeihen af rikens råd, effter omröstande, funnit bäst och nyttigast wara". Följde alla sin ämbetsed så var enigheten "lätteligen ärhållen". *Uti Svenska Saker emellan Svenska män svaras på Svenska*, KB D 901 [177], opag.

⁷⁴⁵ "Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tidders ryckten", Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 283f.

rådsherrar på detta sätt hade vänt sig utåt för att vinna politiskt stöd. Den gången, för drygt 50 år sedan, hade medborgarna, sedan några oligarkiska släkter hade instiftat partier och berett vägen för det kungliga enväldet, fått se både sin egendom och sin frihet gå förlorad. Denna förväntningshorisont gav hattarnas rådsminoritet det fulla ansvaret för vad som kunde komma av en fortsatt offentlig politisk mobilisering.⁷⁴⁶

I och med regimskiftet 1739 inskräptes denna intrig om hur hattarna genom sina stämplingar i och mot rådet hade skapat splittring och underminerat den hyllade regeringsformen. En politisk skrift tog exempelvis, med uttrycklig referens till meningsutbytet mellan Philotas och Arbas, kort efter regimskiftet upp frågan om huruvida friheten på nytt höll på att gå förlorad. Författaren, vilken av allt att döma var det nyligen licentierade riksrådet Gustaf Bonde, gick emellertid längre och menade att riket nu hade slutit cirkeln i ofrihet. Han fastslog att den svenska nationen alltid, vid sidan av gudsfruktan, hade haft friheten respektive troheten mot den världsliga överheten närmast hjärtat. Några få personers avsteg, om också endast för en kort tid, hade emellertid räckt för att rasera detta lyckliga tillstånd och ersätta det med ett oinskränkt kungligt envælde. Om hur skadligt detta regeringssätt hade varit, både för det allmänna och för de enskilda undersåtarna och hur nära undergången varit, kunde många ännu vittna. Genom Guds ”kraftiga bistånd och hjälp [...] skickade han äfwenwähl så, genom en *oförmodelig händelse*” – med vilken här, på ett häpnadsväckande sätt, åsyftade Karl XII:s död – vilken hade frälst riket från det skadliga enväldet och fört det ut ur stormen.⁷⁴⁷

”Men som intet fullkommeligit här i världen gifwas kan, mindre något beständigt lycksaligt”, fick riket, fortsatte Bonde, inte njuta av friheten någon längre tid. Snart tilltog åter ”de felacktigheter i det allmänna, hwilka nästan omöjelige äro at undwika för dem, som på en gång utur högsta twång falla i en oinskränkt frihet”. Så hade till exempel självaste kanslipresidenten kommit att anklagas för maktfullkomlighet. Anslagen mot överheten och Arvid Horn hade skett i det fördolda, från personer i hans direkta närhet vilka ”*under en christelig utwärtas förstäld blid- och wänlighet*” haft en ”*inwärtas förborgad oförsonlighet och förföljelse*”, som det heter i en belysande passage, vilken tydligt inrymmer den lutherska erfarenheten om det inre och det yttre.⁷⁴⁸

Enligt en skrift från 1740 hade svenskarna repat sig tämligen väl sedan det förra kriget. Människorna hade levt i endräkt, älskat sin överhet och sluppit ”agg” och ”inbördes förföljelse”. Men under det senaste året förklarades en vändning ha inträffat och riket hade ”på en gång ramlat öfver ända”. Friheten stod nu åter under hot och

⁷⁴⁶ Ibid., s. 284.

⁷⁴⁷ [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 7–9.

⁷⁴⁸ Ibid., s. 9–11.

nationen var så upptänd av vrede mot överheten att hela riket stod i brand.⁷⁴⁹ Detta var, enligt författaren, resultatet av att Enigheten hade raserats.

Den som inte har det ändamålet, utan nöje deraf, att låta sitt anhang blåsa under afvoghet mellan öfverhet och undersåtare, samt utså oenighets frö ibland nationen, som vid sidsta riksdag skedde, bör vara ansedd som ett afhugg i det allmänna och till afstraffande upsökas, dessförinnan blir aldrig godt af.⁷⁵⁰

De uppkomna svårigheterna kunde endast lösas genom den ”allmänna enighetens återställande hos nationen, hvilken drager alt det andra til rätta”. Någon sådan restaurering syntes dock inte vara i antågande.⁷⁵¹

Såsom mössberättelsen begripliggjorde regimskiftet under riksdagen 1738–39 hade rådet tvingats ge vika inför en lynnig riksdagsmajoritet, den så kallade ”pluraliteten”. Därmed hade den farliga oinskränkta friheten, Tygellösheten, ersatt Lagen. Riksdagsmajoriteten hade ”missbrukat sin frihet til andras förtryck, under skien af dess försvar” och ”brukat våld för rätt”. De ansvariga hattledarna, som ”uphietsat” och ”inbilla[t]” dem till en sådan ”otidig patriotisk nit och ifwer”, var förvisso inga ”rättsinte patrioter” och kunde aldrig ha haft några goda avsikter för ”vår frihet i framtiden”.⁷⁵²

Från och med regimskiftet möter vi en grupp pamfletter som, om än i allusionsförklädnad, specifikt anklagade Carl Gyllenborg för att ha varit drivande i detta intrigerande mot rådsmajoriteten, Horn, kungen, liksom överheten mer allmänt.

I en av dessa skrifter, från våren 1739, får vi följa den onde dvärgen *Gylfe*. ”Jag skall hitta på råd”, tänkte Gylfe,

hwad som intet kan ske med godo måste ske med ondo; up skall jag om det intet är bansatt; jag skall swärta Jupiter [kung Fredrik] för alla jordens inbyggare, resa krig emot himmelen, och kasta de förnämsta på jorden ur sadelen [den Hornska ministären]; får jag sedan sitta på kuskädet af Phoebi wagn [bli kanslipresident], skall wäl Jupiter sielf dansa efter min pipa.⁷⁵³

Eftersom riksdagsmännen ”war då, som nu, widskeppeligit, de trodde Gylfes ord, efter han war den wärsta trollkarl, och förstod sig på foglarop, togo altså flocketals hans lära

⁷⁴⁹ *Riksdags Glam mellan Fyra Patrioter* [...], KB D 351:9, s. 295–315 [321], s. 302f.

⁷⁵⁰ *Ibid.*, s. 303f.

⁷⁵¹ *Ibid.*, s. 303, 305.

⁷⁵² *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 347f.

⁷⁵³ ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], s. 17.

an”. Nu var spelet halvt vunnet tänkte Gylfe och fortsatte sina intriger med att anklaga kungen för att i maskopi med den Hornska rådsmajoriteten ha försökt avskaffa friheten och återinföra enväldet. Det var inte länge sedan alla hade avsvurit sig enväldet och

istället helgat en lag till högstwäldig öfwer sig, och förklarar den för en niding som deremot handlade. Denna acktade de dock intet mera än wi kjärringskråck; ja, de woro af Gylfe så uphitsade, til lagförgiätenhet, at, istället för wi säija, den fågraste friheten består uti laglydna, hade desse för ordspråk, wår frihets helg är at ackta ingen lag, wi ha sielfwa giordt den. När man frågade, hwad fattas er godt folck? Swarades, wår frihet, wår frihet, fri - - frih - - - frihet.⁷⁵⁴

Hattarna och den nyblivne kanslipresidenten Gyllenborg förklarades alltså ha nått sitt mål genom att förtala den lagliga regeringen och förlett riksdagsmajoriteten till att tro att de var suveräna uttolkare av lagen; att friheten innebar laglöshet och att rätt stavades våld. Denna politisering avslöjade hattarna som demagoger eller folkförförare. I laglöshetens förlängning väntade – i det politiska kretsloppet – pöbelväldet, småningom också det kungliga enväldets återkomst.

Splittringens medel – framväxten av en illegitim politisk offentlighet

Rikets nya fundamentallagar hade givit alla ”friheten til att munt- eller skriftligen yttra sin mening” över det allmänna, framhöll en mössförfattare. Så länge den nyttjades av ”vederbörande persohner” och på ”vederbörlig tid” stödde den såväl överheten som ständernas makt och frihet. Den som emellertid

utom denne ordningen, hemligen och under sit namns förtigande, utsprider skrifter, hvar uti han meddelar publico sin mening uti förberörde mål; han förorsakar en grundad misstänka om ett förborgardt elakt upsåth, ehvad färg han ock må sättia därpå af en god afsickt på det allmänna bästa.⁷⁵⁵

Det fanns alltså goda skäl att misstänka den som missbrukade yttrandefriheten utom den legitima ordningen för att vara driven av falska avsikter, som inte alls främjade det gemensamma bästa. Sedan riksdagen 1734 sades sådana ”skadelige missbruk af

⁷⁵⁴ Ibid., s. 17f.

⁷⁵⁵ *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 263–265.

friheten” ha blivit allt vanligare.⁷⁵⁶ Att missbruka friheten ”under skien af dess försvar” och ”til andras förtryck” hotade, som en annan pamflettist uttryckte saken, i förlängningen hela den politiska ordningen.⁷⁵⁷ Tystnad bortom politikens slutna och legitima arenor var en förutsättning för Enighet, Lag och Frihet.

Enligt mössberättelsen hade hattarna alltsedan mitten av decenniet på detta sätt missbrukat friheten. Den splittring som ursprungligen hade funnits ”allenast emellan rådet” hade med hjälp av politiskt förtal, framhöll en mösspamflettist inför riksdagen 1738–39, spridits till allt fler.⁷⁵⁸ Den nuvarande oenigheten var resultatet av en medveten kampanj att inför riksdagen väcka hela rikets hat mot överheten och rådet. Motsättningarna i rådet växte, menade Erik Matthias von Nolcken,

sedermåra till en stadgad och systematisk söndring, som sig uti hela nationen insmygade, dock med den åtskilnaden, att det franska partiet [hattarna] tog hvarjehanda lönliga mått till deras [mössregimens] störtande, som befrämjat förbundets förnyelse med Ryssland [...].⁷⁵⁹

Vi ska i det följande se närmare på hur mössberättelsen beskrev att hattarna hade spridit oenigheten, från rådsakretsen till riket i stort.

Ett tidigt uttryck för denna intrig återfinns i mösspamfletten om *Arbas* och *Philotas*. Antagonisten Arbas beklagade sig här över hur rådet hade hanterat ”våra utrikes affärer”, med vilka han avsåg förnyandet av den svensk–ryska försvarstraktaten. Protagonisten Philotas frågade emellertid uppfordrande hur det kunde komma sig att han alls kände till sådana hemligheter. ”Här hålles, Gud skie låf, ingen ting hembligit”, svarade Arbas, varefter han berättade hur han ett par dagar tidigare, under en middagsbjudning ”i ett förtroligt sällskap”, hade övertygats av ett par herrar om att det var både synd och skam att ”hela riket” nu var i okunnighet om sanningen vilken angick alla ”theras wåhlfård”. Efter fortsatt övertalning kom så approcheringen. En av herrarna

⁷⁵⁶ Ibid.

⁷⁵⁷ *Curii Swar til sin wån Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 348.

⁷⁵⁸ *Uti Svenska Saker emillan Svenska män svaras på Svenska*, KB D 901 [177], opag.

⁷⁵⁹ Nolcken (1889), s. 103.

bad mig exprés, at jag skulle säija altsammans åth alla mina wänner och de them, at the skulle säija åth sina och så widare, på thet at wi skulle bli nog många, som kunna hålla i hop med nästa riksdagen och ibland annat sättia de publique affairerne i et bättre skick [...].⁷⁶⁰

Först efter att Philotas hade förklarat att dessa satser aldrig kunde härröra från "enfaldigheet, uthan fast mehra drifwas uthi det fördömeliga upsåt at förwilla de okunnoga, och at reta dem emoth de mått, som kunna tagas til rikets bästa" förstod Arbas deras falskhet och hur han hade utnyttjats.⁷⁶¹

I en annan pamflett erkände den förespeglade hattförfattaren att han under tiden före riksdagen hade tvingats att för hattarnas räkning resa både "åt orterne" och "utrikes". Till de "okunniga" hade han fört med sig "budkaflar" och hans väska hade varit full med "pasquiller, osanningar och skällsord" om hederligt folk.⁷⁶² På motsvarande sätt tillstod en annan författare hur han och hans gelikar under den nyss slutna riksdagen hade utspridit falska rykten om folk, "fast de just intet woro sanna". Deras påstående om att riket utan svårigheter skulle kunna vinna tillbaka sina gamla provinser hade varit en lögn, som dock hade "giordt så stort wäsende ibland folket" att en del helt hade förlorat förtroendet för rådet. Författaren och hans vänner förklarades också fortsatt redo att inför framtiden "hämta nya instructioner i fall de skulle få ordres at wandra omkring igen".⁷⁶³

Enligt Gustaf Bondes tidigare nämnda skrift hade mottagarna dagligen bearbetats

med all oförtrutenhet och omsorg och förgiftades med oändeliga tilsatser och osanningar, som nu begynte utan sky både muntel. och skrifftel. genom pasquiller och hwarjehanda satiriska skrifter hos gemene mann at insinueras och som oftast på gathörn och publique orter om nätterna anslås [...].⁷⁶⁴

⁷⁶⁰ "Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tjiders ryckten", Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 248–252.

⁷⁶¹ Ibid., s. 279, 282.

⁷⁶² *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 104.

⁷⁶³ *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295], opag. Handskriften tycks ha börjat cirkulera vid årsskiftet 1739–40, för att i september 1740 även dyka upp i tryck på franska och engelska: *LETTRE DU Seig. Gallipillee, à son Ami SEVERE, Traduite de l' Original Suedois* (A LONDRES: Il'Ensigne de le Globe, Pater-Noster-Row, 1740); *A LETTER FROM Mr. Gallipillee, To his FRIEND SEVERUS, Upon the Present Posture of Affairs in the North. Translated from the French* (London: Printed for T.COOPER, at the Globe in Pater-Noster-Row, 1740).

⁷⁶⁴ [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 66f.

När riksmötet väl öppnades 1738 var den narrativa kampen i princip redan avgjord. Det uppmärksammade samtalet emellan *Philotas* och *Arbas* kom exempelvis ”för sent”:

större dehlen fant sig redan så intagen och upäggiad af så många inblåsta osanningar, försmädelser och kringflygande pasquiller, at alt, hwad som dem så wähl uti förberörde samtahl som eljest emot de redan djupt hoss dem inrotade préventioner sades och öfwerbewistes, föga ingress hoos dem fant. Man hörde fast intet annat än en allmän klagan öfwer regeringen i landet och i hwad händer, som det almänna utråkad⁷⁶⁵.

von Nolcken var av samma åsikt. Regimskiftet hade möjliggjorts av ett uppväckt ”hat ibland folket mot alla så inom som utom rådet, som styrkt till ryska förbundets förnyande” och detta hat var resultatet av ”en myckenhet dagligen utkomne skrifter och genom oförsynte diskurser på källare och kaffehus till den okunniga hopens förvillande mer och mer fortplantade”.⁷⁶⁶

Enligt mössberättelsen hade lögnerna och splittringen spridits till sådana mottagare som förenades av att de var avgjort politiskt olämpliga. Hattarna hade vänt sig till ”hela vår nation”, till ”hopen i orterna” och till ”gemene mann”.⁷⁶⁷ De hade utsått en allmän söndring bland ”undersåtarna”, fått ”de swaga till att troo” på lögner och utspritt falska rykten ”bland folket” och ”omkring hela landet”.⁷⁶⁸ Axel Reuterholm, som i dagboken prövade sin talang som pamflettist, beskrev hur Gyllenborg, Tessin och Lewenhaupt hade försökt störta rådet och gripa makten. Med detta syfte gjorde man riksråden ”förhateliga hos hela menigheten”, ”kring hela riket” och hos ”menige man”. Alla rykten som kunde ”tiena at reta sinnen” lät man utsprida.⁷⁶⁹ Att dessa texter beskrev en illegitim politisering är uppenbart. Mottagarna beskrevs genomgående som den ”enfaldige hopen” eller den ”okunniga publiquen”, medan de av hattarna utspridda

⁷⁶⁵ Ibid., s. 67f.

⁷⁶⁶ Nolcken (1889), s. 109.

⁷⁶⁷ *Ett anonymt Swar på föregående*, KB D 901 [117:1], opag.; *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295], opag.; [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 66f.

⁷⁶⁸ *Hyperborei Swar uppå Sin wän Austrasii bref*, KB D 351:9, s. 469–476 [296], s. 476; *Min Herre, Min hog at ressa till Riksdagen*, KB D 901 [117:5], opag.; *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D 901 [295], opag.; ”Fru Ramfrid å Kjädeskjär og Kjämpanäs”, Holmén (1768) [193], s. 4.

⁷⁶⁹ [Reuterholm] Nilzén (2006), 1/2 1739, s. 225–228.

politiska skrifterna riskerade att "förwillla de okunnoga" och få "de swaga till att troo" på deras falska anklagelser.⁷⁷⁰

Det kan vara värt att påpeka att dessa anklagelser om spridning självfallet inte är några belägg för hur inklusivt och riksomfattande det politiska samtalet var i realiteten. Likväl är det anmärkningsvärt hur entydig mössberättelsen var på denna punkt. I detta avseende skilde den sig inte heller från hattberättelsen. Det var med andra ord fullt möjligt att i 1730-talets Sverige åtminstone föreställa sig hur de riks- och partipolitiska motsättningarna spred sig från politikens centrum – råds-kretsen och riksdagsöverläggningarna i plena, utskott och deputationer – till dess relativa periferi. Och uppfattningen om, liksom fruktan för, att det utanför de politiskt habilas krets fanns en mycket stor politiskt intresserad publik, redo att politiseras, förefaller ha varit självklar.

Mössberättelsens skildring av hur hattarna spred sin falskhet illustrerar även den politiska opinionens inklusiva och intermediala karaktär, vilken diskuterades i anslutning till Robert Darnton i kapitel 3. Gränsen mellan det muntliga och det skriftliga var flytande. Därför kunde mössförfattarna anklaga en antagonist för att vara en "pratare", vilken dock lät cirkulera olika "blad"; en annan för att utsprida "falska ryckten" i olika "awisor", det vill säga tidningar; och en tredje för att ha väskan full av såväl "pasquiller" som "skällsord".⁷⁷¹

Mössberättelsen anklagade emellertid inte hattarna för att ha vänt sig till dessa politiska objekt trots vetskapen om deras moraliska tillkortakommanden. Anklagelsen utgick istället från att hattarna hade riktat sig till dem just på grund av deras värnlöshet. På samma sätt som hattarna hade utövat otillbörlig politisk påverkan genom att erbjuda de fattiga pengar, hade de vänt sig till de enfaldiga med falska ord. Denna form av politisering avslöjade dem utifrån såväl luthersk som republikansk erfarenhet som falska förförare.

Värt att notera är även hänvisningen till uppror. *Gylfe*, det vill säga Gyllenborg, förklarades ha sökt "upreta menigheten emot sin oskyldiga öfwerhet" genom att utsända "budkaflar", symbolen för illegitima uppror mot överheten. Snart stod hela riket i brand.⁷⁷²

⁷⁷⁰ *Min Herre, Hjelp Gud hwad möda*, KB D 901 [117:3], opag.; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 6; "Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tiders ryckten", Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 279; *Min Herre, Min hog at ressa till Riksdagen*, KB D 901 [117:5], opag.

⁷⁷¹ *Ett anonymt Swar på föregående*, KB D 901 [117:1], opag.; *Proclama Till de bedröfweliga Sanningars sammankallande, som det olyckeliga Swerige nu har i händer af Pipare Compagniet*, RA Skkl fol. 110:21, fol. 539–540 [419], fol. 540; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 104.

⁷⁷² "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192], s. 24f, 28. Flera mösstexter begripliggjorde också den av hattarna förorsakade splittringen och politiseringen som upprorsförsök, se t.ex. *Den Svenska Mercurius*,

En annan författare skisserade framtiden med utgångspunkt i det förflutna, där de ”upprorsmän” som velat sätta en ”republik i håret på hvarandra” alltid först hade ”utsändt smäderykten till förelöpare emot dem de velat stöta”. ”Menigheten”, som sades ha en ”naturlig benägenhet att tro ondt” om överheten hade, liksom på den föregående riksdagen, därigenom ”blifvit tagen på sin svaga sida”. De anstiftande upprorsmännen hade följaktligen inte haft några svårigheter att lura menigheten att de av ”kärlek till fäderneslandet” måste försöka bekämpa den förespeglat falska överheten.⁷⁷³

Samma förväntningshorisont framträder i en av Axel Reuterholms dagboksanteckningar, i mars 1739. Reuterholm, vars politiska sympatier under riksdagen hade blivit mer entydiga, fruktade nu att hattarna skulle göra sig skyldiga till ett ”bellum civile”. Bland ”menigheten” förklarades de ha utspritt så många rykten att skulle de vilja inleda en ”revolution” ansåg han att de sannolikt skulle ha dessas stöd, liksom den ”för nyheter nog benägna folkhopen”, åtminstone den i Stockholm. Till dessa stödtrupper räknade Reuterholm också stora delar av armén, däribland Livgardet, vilket talande nog betecknades ”cohortibus prætorianis”. Med denna styrka kunde hattarna inleda ett ”allmänt uplopp” i Stockholm, döda de ledande mössorna och avrätta riksråden som ”förrädare”. Allt som nu behövdes var

at en eller annan ansenlig man, som till äfwentyrs har sina skiähl, får lust at stöta regeringen öfwer ända och sielf sätta sig op i högsta liuset. En sådan finner tå thenna missnögda hopens sinnen, alldehles som en åker beredd att emottaga den förgiftiga säd han theruti så will. Han behöfwer tå eij mera än sprida ut ryckten bland thenna så wäl beredda hopen, at regeringen af räddhoga, för mutor och förrädeliga afsigter, för sin egen och de sinas höghet och anseendes skuld p. p. p. försummat riksens bästa [...].⁷⁷⁴

Förutom de republikanska erfarenheterna av pretoriangardet, det vill säga den fara som varje professionell krigsmakt utgjorde för friheten, och demagogen, som kunde åstadkomma en statsvälvning, bör även det lutherska meningssammanhanget noteras.

Reuterholm liknade, med en tidigare behandlad luthersk trop, ”hopens sinnen” vid en ”åker”, som helt värnlös väntade på att besås av ond säd. Samma lutherska referens till de enfaldigas värnlöshet ryms i formuleringen om den ”för *nyheter* nog benägna folkhopen”. Människans fördärvade och begärsstyrda natur gjorde som vi tidigare sett

KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 136; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 233.

⁷⁷³ *Riksdags Glam mellan Fyra Patrioter* [...], KB D 351:9, s. 295–315 [321], s. 304.

⁷⁷⁴ [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/3 1739, s. 251–253. Se även Nolcken (1889), s. 105.

henne särskilt mottaglig för nya lockelser och för nya förföriska idéer. I händerna på en förslagen förförare var dessa politiska objekt såsom barn; nyfikna och lättimponerade, oförmögna att känna igen förförelsen i en ny skepnad. Denna trop karaktäriserade hattarna som falska förförare, vilket var en synnerligen allvarlig anklagelse för de överhetspersoner som hade en plikt att aktivistiskt ingripa mot och hjälpa de enfaldiga att motstå samma förförelse.

Ytterligare en grund till mössberättelsens karaktärisering av de politiserande hattarna återfinns i hedern och äran.

Hattarna förklarades ha utspritt "förklenliga ryckten i staden", "ogrundade beskyldningar i löndom", "falska ryckten", "oqwädes ord och oanständiga uthäfwor" och "hemliga försmädelser".⁷⁷⁵ Men anklagelserna gällde även en skiftlig ärelös politisering, då begreppet "smädeskrift" var vanligast.⁷⁷⁶ Med hjälp av dessa vedertagna ärebegrepp karaktäriserades hattarna som onda, oärliga och hederslösa smädare, vilka utspridde lögnen om hederliga och ärevördiga män, lögnen som förklarades gå runt i offentligheten just på samma sätt som de annars bars runt i lokalsamhället. I politiken likväl som i den sociala gemenskapen betraktades sådana handlingar som allvarliga förbrytelser mot såväl världslig som naturlig lag. En man av ära talade inte osanning och en god kristen förtalade inte sin nästa.⁷⁷⁷

I sin förlängning förebådade dessa hedersangrepp, påpekade mösstexten *Den Svenska Mercurius*, en moralpolitisk undergång:

I Rom gick det så vida, att man en tid fick saklöst anklaga hvem man ville, men det och annan tygelfrihet blef på slutet bemälda regerings undergång. Och så går det oundvikligen med alla slika olyckliga stater, om de ej i tid visa upprorsmakare i landzflykt.⁷⁷⁸

Ett annat belysande uttryck för detta meningssammanhang återfinns i en politisk allegori från våren 1739. Återigen möter vi här den intrigerande Gyllenborg, i sagan benämnd *Jarl Slemme*, vilken för sina egna syften började "utsprida falska rycken om

⁷⁷⁵ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 100; *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 263–265; "Fru Ramfrid å Kjådeskjär og Kjämpanäs", Holmén (1768) [193], s. 4; *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 348; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 233.

⁷⁷⁶ Se t.ex. *Den Svenske Observator*, KB D 351:9, s. 477–499 [201], s. 498; *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 265; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 319; *Riksdags Glam mellan Fyra Patrioter* [...], KB D 351:9, s. 295–315 [321], passim, t.ex. s. 304; "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192], s. 28.

⁷⁷⁷ Se Bodensten (2014) och där anförd litteratur.

⁷⁷⁸ *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 136.

fru Ramfrid”, Sveriges drottning. Ryktena gick ”omkring hela landet” och de var så grova att de ”gick på hennes ära löst”. På olika sätt förtalade han hennes heder. Men inte ens anklagelsen om att hon var ”lösagtig” kunde störta henne, för hon hölls sedan gammalt för den ”ärbarasta” i hela riket.⁷⁷⁹ Här gjordes Gyllenborg således till en simpel lögnare vilken inte drog sig för att tillgripa tidens vanligaste sätt att beröva en ärbär kvinna hennes dygd, nämligen genom att ifrågasätta hennes sexuella heder. Detta var ett hederskulturellt angreppssätt som varje människa kunde relatera till och förfasa sig.⁷⁸⁰

Splittringens motmedel – tystnad eller deliberation?

Mössberättelsen framhöll att den politisering som hattarna hade inlett var politiskt omstörtande och omedelbart måste avbrytas. Förutom de nyss nämnda anledningarna märks även faran av en iakttagande och tjuvlyssnande omvärld, inför vilken riket riskerade förlora sitt anseende, och som inte borde få vetskap om rikets hemliga affärer.

En dygdig medborgare avstod därför från att delta i en sådan illegitim politisering. Antagonisten *Arbas* ville exempelvis gärna berätta vad han hade hört, medan protagonisten *Philotas* dygdigt vidhöll att ”kanske äro ther några hembligheter under; om så är, så begiär jag intet at wetat.”⁷⁸¹ En annan mösskribent varnade sina läsare för en tidigare pamflett som innehöll så många skamliga lögner, vilka endast syftade till uppror och tvedräkt, att varje ärlig svensk gjorde bäst i att ”mycket heldre bortvända ögonen än see uppå” den.⁷⁸² Uppmaningar till tystnad var i motsats till oansvarigt tal politiskt habiliterande och följaktligen vanligt förekommande.

I likhet med hattberättelsen under åren 1739–41 förfäktade mössberättelsen dessförinnan vad som ovan har kallats tystnadens imperativ. Politiska samtal på de illegitima arenorna var uttryck för politisk oansvarighet eller i värsta fall illvilja. De som bröt denna tystnad måste straffas.

I mars 1736 lät exempelvis Kongl. Maj:t – det vill säga rådet – med anledning av några regimkritiska politiska brevpamfletter som cirkulerade i offentligheten utfärda en förordning där de ”arga och ähreförgätna smädare och pasquillanter” som i hemlighet

⁷⁷⁹ ”Fru Ramfrid å Kjädeshjär og Kjämpanäs”, Holmén (1768) [193], s. 4.

⁷⁸⁰ Se härom Bodensten (2014), s. 135–137.

⁷⁸¹ ”Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tjdens ryckten”, Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 250.

⁷⁸² *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 263–265.

hade låtit ”angripa, belacka och skymfa” rådet hotades med efterspaningar och hårda straff.⁷⁸³

Liknande hotelser förekom också i mindre auktoritativa texter, såsom i den ovan refererade *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*. Författaren ansåg att ”ett straffexempel mera gagnar publico än hundra förordningar”, varför rådet vid ständernas sammankomst 1738 inte endast borde ”betyga ett publiqut missnöje” över den regimkritiska pamflett som författaren vände sig emot, utan ”ock att noga efterspana ophäfvismän och deeltagande därtill”. Först med en sådan ”välförtiänte näpst” kunde riket återfå ”en inbördes enighet och sämia ibland oss”.⁷⁸⁴

De ständigt återkommande kraven på tystnad ändrade inte det faktum att den politiska litteraturen hade kommit att utvecklas till en etablerad del av den politiska offentligheten. Trots att politiska skriftväxlingar var illegitima blev de från och med upptakten till riksdagen 1738–39 allt fler.

Tilltron till det förnuftiga och offentliga samtalet, liksom till de egna argumentens deliberativa kraft, förefaller också ha varit stor. Detta medförde emellertid endast undantagsvis några mer principiella argument för rätten till ett fritt politiskt meningsutbyte också utanför plena, utskott och deputationer.

Ett sådant undantag återfinns i en pamflettstrid under riksdagen 1734. Skriftväxlingen hade inletts med en text som föregick de ärenden som ständerna hade att ta ställning till. Pamfletten, vilken attribuerades riksrådet Gyllenborg, fick av allt att döma stor uppmärksamhet och ett flertal svarsskrifter kritiserade författaren för att öppet ha diskuterat riksdagsärendena.⁷⁸⁵ En svarsskrift intog dock en motsatt ståndpunkt och kritiserade istället den ”wanbördig republicain” som ville ”hafwa munnen aldeles till ståppad på oss och nationen”. Precis som påvarna, vilka försökte vinna ”souverainiteten öfwer samweten”, ville dessa regimsympatisörer införa ”tyranni öfwer de swänskas förnuft, på det man des bättre må kunna inbilla dem hvad man wil”. Att förespråka ett svenskt ingripande i polska tronföljdskriget, som frågan ytterst gällde, innebar vidare, fortsatte författaren, knappast att ”nogon tysthetz regel” överskreds; alla sades redan veta att detta skulle bli riksdagens primära stridsfråga. Att förfäktat en egen åsikt avslöjade för övrigt ”intet regeringens tanckar och rådslag angående desse

⁷⁸³ *Kongl. Maj:ts Förordning, Hur förfaras skall med twänne* [...] (1736), opag. Se s. 132 ovan.

⁷⁸⁴ *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 263–265.

⁷⁸⁵ *Breffrån R.R. grefve Carl Gyllenborg till brodern landshöfd. Olof Gyllenborg*, KB D 901 [117].

ärender”. Hade inte svenskarna frihet att ”discorera om ryssarna äga öfwerwäldet eller ej”, frågade författaren retoriskt. Hans konklusion var:

Gud förlåte den som ond säd utströr, men wälsignelse ware öfwer den som skrifwer och talar i ren afsicht och tyder alt til det bästa, ty som på den enas arbete ej föllier annat än förwirran i riket, partier, misstroende och ändteligen hela nationens undergång, så bär deremot den senares plantering ädla fruckter: wördnad för regeringen, kiärlek och förtroende emillan undersåtarne och således nationens styrckia ja ööfwerwinnelighet.⁷⁸⁶

Liknande explicita försvar för rätten att deliberera utanför de legitima arenorna hörde dock inte till vanligheterna och hattarna skulle efter regimskiftet upphöra med dem. Det deliberativa samtalets starka ställning märks istället i en påtaglig ängslighet, som vi tidigare även har kunnat iaktta i olika hattskrifter från 1740, över vad som kunde tänkas hända om motståndarnas lögner fick stå oemotsagda. Vetskapen om den lätt påverkningbara människan kom paradoxalt nog att tvinga några regimsympatisörer att inför riksdagen 1738–39 delta i just ett sådant vidgat politiskt samtal som de samtidigt betecknade som destruktivt.

Författaren till samtalet mellan *Philotas* och *Arbas* lät exempelvis gång efter annan sitt språkrör ta avstånd från dessa politiska meningsutbyten. *Philotas* fann det ”patriotiskt” att inte svara ”uppå en eller annan insinuation, som af okänd hand lupit ibland folcket”, ty ”sådana skriftwäxlingar in publicis tiäna intet annat til, än at sättia undersåtarne [...] i skadeliga twedrächter”. Han sade sig hysa ett fullt förtroende för de anledningar som rådet hade haft att låta förnya försvarstraktaten med Ryssland. Hade alla andra också visat ett sådant förtroende hade kungen

med pluraliteten i rådet ej hafft den förtreten, och wi icke den skammen, at rådslagen warit uthspridda och blamerade, höga män misswyrdade och många undersåtare förledda til sinistre omdömen om regeringen och upäggade til en landtfördärfwelig oenighet.⁷⁸⁷

Likväl kunde inte heller han, med stridsropet ”tänck sielf effter!”, avhålla sig från att ge sig i kast med frågan om varför rådet hade handlat förnuftigt. ”Döm nu sielf häruthaf”

⁷⁸⁶ *Mon Chere frere!*, KB D 901 [117:6], opag. För en annan samtida pläderyng för yttrandefriheten se [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 25.

⁷⁸⁷ ”Samtal emellan *Philotas* och *Arbas* öfwer närwarande tjdens ryckten”, Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 256.

vädjade han till Arbas och erbjöd argument efter argument. ”Sielfwa förnuftet och erfarenheten lærer fulleligen öfwertyga dig därom” fortsatte han tålmodigt, innan han fick Arbas att ändra uppfattning.⁷⁸⁸

Kort därefter refererade en annan författare till nämnda skrift. Han visade stor uppskattning för den anonyma författaren, som inte enbart besatt stor insikt i de politiska affärerna utan också hade ansträngt sig för att

sökia någorlunda desabusera [ung. upplysa] de förförda härutinnan samt de widrigas illfunder genom sanningens ådagaläggande at uptäckia uti ett skriffitel. författadt samtahl emellan Philotas och Arbas [...].⁷⁸⁹

Ett annat exempel på denna ambivalenta hållning möter oss i samband med den nyss refererade pamflettstriden 1734. En av pamflettisterna uppgav att han helst hade velat förtiga den inledande regimfientliga pamfletten, som han var starkt kritisk till. Men då texten redan hade hunnit få en så stor spridning kunde den ”ej eller med stillatigande aldeles förbigås”.⁷⁹⁰ En annan författare glädde sig senare över den mängd kritiska svarsskrifter som hade följt på den första regimkritiska skriften.⁷⁹¹

Ytterligare ett exempel på det spänningsfyllda förhållandet till å ena sidan tystnaden, å andra sidan deliberationen återfinns i hur författarna kritiserade sina motståndares förhållningssätt till sanningen. *Gensvar uppå föregående Anmärkningar* var till exempel typisk i det att den omväxlande både anklagade sina meningsmotståndare för att i tidigare pamfletter ha låtit utsprida viktiga statshemligheter, liksom för att ha farit med osanning och inte haft den minsta kunskap om vad de uttalat sig.⁷⁹² Samtidigt som sanningen skulle förtigas i offentligheten förnekade den som gjorde så eller som spred osanningar också publiken möjligheten att själv förnuftigt ta ställning. Den politiska offentligheten utanför riksdagens legitima rum ställde i grund och botten deltagarna inför en omöjlig uppgift. Resultatet blev själv motsägelser, där de politiska författarna hudflängde varandra – mångordigt och inte sällan utan viss vällust – för att ha tagit del i samma illegitima politiska samtal som de själva samtidigt var fullt upptagna med.

⁷⁸⁸ Ibid., s. 263f.

⁷⁸⁹ [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 67.

⁷⁹⁰ *Ett anonymt Swar på föregående*, KB D 901 [117:1], opag.

⁷⁹¹ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 54. Se ovan s. 129f, 136f, 284f.

⁷⁹² *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], passim.

Det var emellertid inte enbart de politiska författarna som konfronterades med detta dilemma. Även de utpekade riksråden hade att ta ställning till hur de skulle bemöta sina motståndares angrepp – med tystnad eller med deliberation.

Göran Nilzén har framhållit att regimen inför riksdagen 1738–39 var oroad av och väl medveten om den kritik som förnyandet av försvarstraktaten gav upphov till i den politiska litteraturen. Hur kritiken skulle bemötas, liksom farorna med att inte göra det, var också något som diskuterades i rådet.⁷⁹³

Mest talande är kanske rådsöverläggningarna i mars 1736. Till de tidigare regimkritiska skrifter som vid denna tid cirkulerade kunde då föras också olika aktstycken från förhandlingen om den svensk–franska traktaten, varav vissa var förvanskade. För att bemöta kritiken beslöt rådet, om än efter viss tvekan, att ta till drastiska medel och publicera sådana handlingar som kunde styrka dess syn på hur förhandlingen hade gått till och varför Frankrike hade vägrat att ratificera traktaten. Gyllenborg och ytterligare några riksråd motsatte sig att dessa handlingar skulle tryckas, varför man istället enades om att avskrifter därav, samt ett cirkulärbrev med varningar för de falska texterna, skulle tillsändas bland annat alla landshövdingar, regementschefer och konsistorier runt om i landet, vilket också gjordes.⁷⁹⁴

Detta var ett kontroversiellt sätt att bemöta kritiken på, vilket också understryker hur stort allvar regimen tillmätte kritiken. Den regimsympatiske Erik Matthias von Nolcken var i efterhand mycket kritisk till att rådet hade tillgripit ”ett läkemedel, som funnits skadligare än det onda man ville bota”. Enligt regeringsformen ägde endast rådet myndighet att mellan riksdagarna regera riket, framhöll von Nolcken. Men genom att på detta sätt vända sig till rikets undersåtar uppgav rådet sin myndighet, samtidigt som man tillerkände ständerna, som enligt lagen var maktägande endast under riksdagarna, ”en slik rättighet också mellan riksdagarne”. Rådet var således självt ansvarigt för att ”hvar och en”, ”i sin landsort” och ”efter sitt begrepp” hade börjat blanda sig i regeringsgöromålen. Rådet hade aningslöst underblåst den skadliga politiseringen och bidragit till ”de sinnesrörelser, hvarmed riksens ständer sig till nästa riksdag samlade”.⁷⁹⁵

Källäget för hur regimen själv uppfattade den kritik som riktades emot den under åren kring riksdagen 1738–39 är i det närmaste obefintligt. Ett intressant undantag

⁷⁹³ Nilzén (1971), s. 153–159, 164.

⁷⁹⁴ Danielson (1956), s. 71–75; Nilzén (1971), s. 154–156.

⁷⁹⁵ Nolcken (1889), s. 102f. Också Axel Reuterholm noterade rådets cirkulärbrev, [Reuterholm] Nilzén (2006), 22/8 1738, s. 99.

föreligger emellertid i riksrådet Thure Gabriel Bielkes brevväxling med sin bror, uppmärksammas av Nilzén. I denna framgår hur Bielkes oro och frustration från 1735 och fram till riksdagens inledning gradvis tilltog. Mössberättelsen såsom den här har tecknats tycks i grova drag ha varit levande inför hans inre. Medvetenheten om regimens svårigheter att bemöta sina kritiker i den politiska litteraturen är tydlig. Vid tiden för riksdagens öppnande är breven påfallande pessimistiska inför utsikterna att vända opinionen, som han såg som mycket kritisk.⁷⁹⁶

Som tidigare påtalats tycks detta då ha varit en utbredd uppfattning hos de regimsympatiska. Att huvudsakligen avhålla sig från offentlig deliberation och sätta sin tillit till repression hade inte förmått tysta regimens kritiker. Regimen fick istället möta en mycket kritisk riksdagsmajoritet. Redan när riksdagen inleddes hade ”många af the owälduge och wälmenande”, ansåg Axel Reuterholm, ”blifwit förförde af the utspriddes falska ryckten”. Hattarna hade utspjutt ”alt hwad som kunde tiena at förbittra menigheten” och i detta hade man varit så framgångsrika att ”många [var] upretade til et gräseligit hat”.⁷⁹⁷ Av den stundande riksdagen ”förväntade jag intet godt”, fastslog i sin tur Arvid Horn redan i januari 1738 i ett brev till Ernst Johan Creutz.⁷⁹⁸

Viljan till förnuftig och offentlig deliberation, snarare än till dygdig tystnad, tilltog kanske inte helt överraskande bland de mössympatiserande författarna efter regimskiftet 1739 då maktförhållandena var de omvända. Kanske hade regimskiftet visat att tidens nya politiska landskap krävde att man proaktivt tog del också i den illegitima politiska offentligheten.

Ambivalensen inför ett mer fritt offentligt meningsutbyte kvarstod emellertid. Mösstexten *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän* från 1740 – som rönt stor uppmärksamhet och togs upp till diskussion vid riksdagens inledning⁷⁹⁹ – inleddes exempelvis med ett sedvanligt avståndstagande från ”alla äreröriga smädeskrifter, hvarutinnan hat och afvund fört pennan”. Författarens omsorg om sitt ”fäderneslands bästa”, liksom hans ”medfödda upprigtighet”, tvingade honom emellertid ”att taga bladet från munnen och säga allting rent ut”, ty ”sanningen” var hans ändamål och ”det

⁷⁹⁶ Nilzén (1971), s. 159–164.

⁷⁹⁷ [Reuterholm] Nilzén (2006), 22/8 1738, s. 99–101.

⁷⁹⁸ Citat efter Carlsson (1981), 17/1 1738, s. 135.

⁷⁹⁹ Malmström bd 2 (1893–1901), s. 386.

sunda förnuftet” hans ledstjärna. Författaren bad sin läsare att ”opartiskt undersöka” hans argument och ”lämna mig en bättre undervisning” om det var möjligt.⁸⁰⁰

Ett annat exempel på detta motsägelsefulla förhållningssätt återfinns i mösstexten *Den Svenske Observator*, också den från tiden närmast efter regimskiftet. Författaren la det fulla ansvaret för den uppkomna oenigheten på hattarna, ”hvilka varit de första, som låtit at gå smådeskrifter om oskyldigt folk för att skada dem”. Det var hattarna som avsiktligt hade valt att ”hugga bort sjelfva rodret, som är enigheten, hvarmed vårt arma Sverige bör styras i så farliga statsorkaner som synas upväxa”.⁸⁰¹ Samtidigt ansåg sig även denna ovanligt polemiska författare tvungen att understryka att hans texter aldrig hade varit avsedda att spridas. Hans politiska författarskap var endast något som han hade roat sig med i avskildhet. Endast genom ett olyckligt misstag hade dessa skrifter, ”mot min vilja”, kommit i cirkulation. Då de innehöll ”idel sanningar” hoppades författaren likväl att hans ”adelmodige landsmän” och ”vårt kära publicus” skulle kunna förlåta honom.⁸⁰² Avslutningsvis utbrast författaren, i en motsägelsefull och trotsig deklaration, att han hade för avsikt att fortsätta att ”skrifva ändå hvad jag vill”.⁸⁰³

Förförarnas drivkrafter

Maktbegär och ärelystnad – hattarna som farliga uppkomlingar

Enligt mössberättelsen hade splittringen haft sitt ursprung i rådet, varifrån hattminoriteten hade spridit den i allt vidare cirklar, också till politiska objekt. Men varför hade de utspritt denna farliga politiska smitta? Vi ska i det följande undersöka vilka drivkrafter som mössberättelsen såg bakom hattarnas handlande. Låt oss därför återvända till några av de tidigare refererade mösstexterna.

Den mössympatiska *Philaleti* hade exempelvis vänt sig emot de hattskrifter som inför riksdagen hade börjat cirkulera och där man på goda grunder kunde misstänka att det var ”hat och afvund” som hade fört pennan.⁸⁰⁴ På ett liknande sätt hade *Arbas*, sedan han förmåtts ta sitt förnuft till fånga, börjat frukta vad han hört allt fler säga,

⁸⁰⁰ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 319f.

⁸⁰¹ *Den Svenske Observator*, KB D 351:9, s. 477–499 [201], s. 498.

⁸⁰² *Ibid.*, s. 481f.

⁸⁰³ *Ibid.*, s. 499.

⁸⁰⁴ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 319.

nämligen att det dolde sig något ”privat” bakom orsaken till splittringen i rådet.⁸⁰⁵ En annan mössförfattare ansåg att hans antagonist förde en svag argumentation och förklarade detta med att hans förstånd blivit av ”passionen förmörkadt”.⁸⁰⁶ För en tredje var saken uppenbar; den som försökte dölja ”sanningen” genom att ”utströ så förrädelige maximer” handlade knappast av oförstånd, detta handlande måste bottna i ”et privat agg och et upsåt, som går ut på idel arghet”.⁸⁰⁷ Några år senare förfäktade en annan mösspamflett samma uppfattning: kriget var en följd av hattledarnas ”enskilta afsigter”, nämligen ”högmöd, äre – och penningegirighet med andra flera”.⁸⁰⁸

I likhet med hattberättelsen framhöll mössberättelsen att de politiska antagonisterna drevs av ondska och en otyglad lust att tillfredsställa de egna begären. Som vi såg i fallet med hattberättelsen kunde dessa begär vara såväl materiella som sociala. Och i likhet med hattberättelsen kvarstår intrycket av att det var de senare, främst makt- och äregirigheten, liksom avundet och hämndlystnaden, som tillmättes störst politisk betydelse.⁸⁰⁹ Syftet med följande avsnitt är att undersöka hur mössberättelsen begripliggjorde de ledande hattarnas agerande utifrån dessa sociala begär.

Medan alla människor ansågs ha ett naturligt begär efter makt och ära, ansågs endast ett fåtal dygdiga nog att bemästra dessa begär. Enligt mössberättelsen hörde hattarnas ledarskikt definitivt inte till denna senare grupp.

Det kom sig delvis av deras stora egenkärlek och fåfänga, som rimmade illa med deras inledningsvis ringa politiska inflytande. Förvägrade en maktställning och en ära som de själva uppfattade som rättmätig började hattledarna avundas de verkliga makthavarna, det vill säga rådsretsen kring Horn, som redan innehade ett överflöd av såväl makt som ära. Denna synd, att ha begär till sin nästas tillhörigheter, kallad ”avund”, ”harm” eller ”invidia”, blev en bärande del av mössberättelsens karaktärisering av hattledarna.

Till skillnad från ”den gamla goda tiden”, då riket hade haft ”åtskillige store och dråpelige Swenske män, hwilka jämte deras ömhet om nationens heder och anseende, hade sig rikets allmänna fri- och säkerhet högst om hjertat”, regerades samtiden enligt

⁸⁰⁵ ”Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tidders ryckten”, Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 282.

⁸⁰⁶ *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k, s. 263–340 [128:1], s. 263–265.

⁸⁰⁷ *Min Herre, Min hog at ressa till Riksdagen*, KB D 901 [117:5], opag.

⁸⁰⁸ *Reflexioner öfver Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 226f.

⁸⁰⁹ Carlsson (1981), s. 82f, är av samma uppfattning.

Johan Arckenholtz av en omfattande "äregirighet". I dess spår syntes "afundsjuka, otrohet, hämdgirighet, snålhet, trolöshet, otacksamhet"; kort sagt "alla sådane odygder, hwarigenom nationens sanskyldiga bästa sällan eller aldrig lärer kunna befrämjas".⁸¹⁰ Få var dock förvånade över denna utveckling. Istället betraktades hattarnas "regeringssjuka", det vill säga deras maktlystnad, som "naturlig".⁸¹¹ En mösstext förstod hattarnas maktlystnad mot bakgrund av Arvid Horns stora anseende. Kanslipresidentens "heder", "flit" och "mandomb" hade förvärvat honom "nåd och ynnest hoos sina höga öfwerheter, heder och anseende ibland sina medundersåtare, samt namnkunnighet och högachtning hos utrikes machter". Men, fastslog författaren med en typisk ahistorisk formulering, som "i alla tider wanligt och oundwikeligt warit, at afwund följer dygd och merite som skuggan kroppen" hade Horns fiender börjat förfölja honom och hans vänner.⁸¹²

Enligt mössberättelsen var emellertid inte hattarnas begär efter makt och ära enbart en följd av att de tidigare hade förvägrats sådana värden. Deras begär var också ovanligt starka. Härom skvallrade deras ursprung och nära förflutna.

Med utgångspunkt i att flera framträdande hattledare hörde till nyadeln, vilket självfallet var ett välkänt faktum i den rangmedvetna eliten, kom mössberättelsen att begripliggöra hattpartiet helt allmänt som en sammanslutning för allsköns opportunister och uppkomlingar.⁸¹³ Emblematisks för detta förhållande var Carl Gyllenborg, som härstammade från ofrälse på såväl fädernet som modernet och vars egen far – ämbetsmannen, tillika tillskyndaren av enväldet och reduktionen, Jacob Wolimhaus – hade adlats så sent som 1680.⁸¹⁴

En ovanligt polemisk skildring av Gyllenborgs opportunistik återfinns i mösstexten *Den Nordiske Argus*. I sagan beklagade sig dvärgen *Gylfe* över sin kortvuxenhet och frågade sig hur han någonsin skulle kunna bli stor. Hans förfäder hade varit "mortelstötare", "tänk huru storslägtad han war", inflikade berättaren med en försmädlig referens till Gyllenborgs farfar, apotekaren Simon Wolimhaus. Men det var av sin far som Gylfe hade lärt sina trollkonster. Driven av avund och med hopp om att

⁸¹⁰ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 24.

⁸¹¹ *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 226.

⁸¹² [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 10f.

⁸¹³ Ingemar Carlsson har dock visat att denna sociala karaktärisering av hattarna inte var korrekt. Tvärt emot vad som hävdades i mössberättelsen, och som senare okritiskt har förts vidare i en äldre forskningstradition, var partiernas sociala sammansättning, med undantag för detta fåtal individer i ledarskiktet, närmast identiska. Carlsson (1981), s. 165–173.

⁸¹⁴ Grauers, Sven, "Carl Gyllenborg", *SBL*, 17 (1967–69); Blumfeldt, E V, "Jacob Gyllenborg", *SBL*, 17 (1967–69).

kunna stjäla sina motståndares ära började nu Gylfe och hans gelikar att sätta riket i brand.⁸¹⁵

Ingemar Carlsson har tolkat denna kritik som ett uttryck för en högadlig bördsstolthet. Enligt detta synsätt skulle de aristokratiska mössorna, med Arvid Horn i spetsen, ha föraktat uppkomlingarna och använt denna sociala kritik för sina politiska syften. När Gyllenborg politiserade ofrälse, exempelvis drack te med bondeståndets talman, kunde mössorna ta tillfället i akt och påminna om hans ringa ursprung. De ofrälse samlades kring Gyllenborg och själv tycktes han trivas i deras sällskap. Därmed tog han ett steg ner på den sociala trappan.⁸¹⁶ Genom att underminera Gyllenborgs sociala position blev det möjligt att ifrågasätta också hans politiska ställning. De traditionella aristokratiska mössorna skulle i sin tur ha ställt sig oförstående inför hattarnas politiserande metoder. Mössorna gick därigenom miste om ett politiskt stöd som de förvisso hade behövt.⁸¹⁷

Vid sidan av denna i grunden sociala politiska kritik fanns det emellertid också en moralpolitisk dimension.

Gyllenborgs politiska agerande och hans snabba upphöjelse visade prov på en makt- och ärelystnad som erfarenhetsmässigt måste inge oro. Gyllenborg hade inte åtagit sig riksstyrelsen av hävdvunnen plikt, han hade inte följt i sina faders spår och påtagit sig den tunga bördan av att försvara allmännyttan. Istället hade han, i likhet med sin far, själv eftersträvat denna upphöjda samhällsposition. Därtill kom det sätt på vilket Gyllenborg medvetet hade vänt sig utåt och politiserat människor långt bortom de habilas exklusiva skara.

Enligt republikansk erfarenhet förebådade en sådan politisering alltid en farlig politisk transformation. I romersk historia förknippades den med de senrepublikanska konvulsionerna, för alltid associerad med namn som Gracchus, Marius, Sulla, Crassus, Pompejus och Caesar. Det var inte för inte som flera mösstexter betecknade hattledarna Carl Gyllenborg, Hans von Fersen och Daniel Niklas von Höpken som just ett "triumvirat", det vill säga den privata allians som, driven av äregirighet och maktlystnad, slutligen hade fått den romerska republiken att implodera och friheten att gå förlorad.⁸¹⁸

⁸¹⁵ "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192], s. 15. Samma hänvisning till Wolimhaus finns i *Et Äfventyr*, KB D 901, nr 28 [197], opag., sannolikt skriven av samme författare.

⁸¹⁶ Se t.ex. [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 47f, 108f.

⁸¹⁷ Carlsson (1981), s. 80f, 100, 125f; [Reuterholm] Nilzén (2006), s. 258, not 3; Sennefelt (2011a), s. 90f, 158, 186f.

⁸¹⁸ *Prognosticon öfver Bokstäfverne som giorde Aspecten A:o 1732*, RA Skkl fol. 100:20, fol. 509 [106]; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 23, passim; [Reuterholm] Nilzén (2006), 22/8 1738, s. 96; [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 81.

En av de viktigaste lärdomar som samtiden hade att dra av detta romerska exempel låg i den fara som ankomsten av uppkomlingar, "homines novi", utgjorde. Dessa hade inga förfäder inom och kände inte någon djupare lojalitet till eliten. Den nyligen upphöjde saknade därmed den tidigare elitens motvilja mot politisering.

Vad som enligt mössberättelsen hade inträffat under 1730-talet var följaktligen precis vad man kunde förvänta sig av upphöjelsen av män som Carl Gyllenborg. Enligt berättelsen borde ingen förvånas över att hattarna på riksdagen 1738–39 slutligen fällde masken och mer eller mindre öppet visade sin aptit efter makt och ära. När Gyllenborg våren 1739 frågade vännen Eric Benzelius d.y. avrådde denne honom från att åta sig kanslipresidentskapet. Gyllenborg hade varit alltför drivande i licentieringsprocessen, varför hans upphöjelse enbart skulle tolkas som ärelystnad och bli en politisk belastning för såväl honom själv som för regimen, förutspådde biskopen korrekt.⁸¹⁹

Sett ur detta perspektiv framstår mössberättelsens karaktärisering av de politiserande hattarna som moralpolitisk, snarare än som uttryck för en aristokratisk högfärdighet. Det var socialt degraderande för en greve att dricka te med bönder, men det var försök till politiskt karaktärsdåd att anklaga ett riksråd för att ha gjort detta med avsikten att få nämnda bönder att insupa "sådana principier, som skulle kringdelas kring om hela ståndet".⁸²⁰ Det var denna klassiska anklagelse om otillbörligt politiskt patronage som knöt Gyllenborg till berättelsen om den egennyttige Förföraren. Gyllenborg sades avundas den gamla, rättmätiga och samhällsbärande eliten och inte sky några medel för att fortsätta sin egen självupphöjelse. Här liknade han sin far som hade upphöjt sig i enväldets tjänst, vilket hade varit till så "mångas olycka och bedröfwelse".⁸²¹ Mössberättelsens påminnelse om hattledarnas snabba sociala och politiska upphöjelse inbegrep sammanfattningsvis dels en orsak till deras stora begär – de avundades den anrika elitens större makt och ära – dels ett uttryck för deras stora begär – endast den begärsstyrde uppvisade en sådan opportunist och tog sig upp i samhällshierarkin så snabbt.

Kontrasten kunde knappast ha varit större till hur mössorna karaktäriserades. "Egennyttighet" sades exempelvis alltid ha varit Arvid Horns "hufwudfiende" och i sitt försök att förhindra en licentiering fastslog Henrik Hammarberg att mössriksråden aldrig hade "gifvit det ringaste sken eller misstanka til någon egennytt".⁸²² När licentieringen var ett faktum itrådte sig de senare rollen som självuppoftande martyrer,

⁸¹⁹ Nilzén (1971), s. 138. Detta kan jämföras med Carl Gustaf Tessin som avböjde riksrådsvärdigheten, enligt privat korrespondens av samma anledning, Malmström bd 2 (1893–1901), s. 311; Nilzén (2012), s. 101.

⁸²⁰ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], citat s. 109, se även s. 127.

⁸²¹ [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 12f.

⁸²² Ibid., s. 22; *RAP*, 11:3, 1738–1739, s. 77f.

redo att dygdigt avsäga sig alla ämbeten och värdigheter om detta kunde förhindra tvedräktens fortsatta utbredning.⁸²³

Fiendskap, hat och hämndlystnad – åter till 1727

I pamfletten om *Philotas* och *Arbas* hade den förre sett ett maktbegär, "concupiscentia dominandi", dölja sig bakom hattarnas falska anspråk på en allmän nit om rikets välfärd. Men han hade också anat något annat, ett "hat inter privatos".⁸²⁴ *Philaleti* ansåg i sin tur att hattledarna "blifvit anförde antingen af hat, afvund, fiendskap, hämnd och äregirighet eller ock utaf egennyttan".⁸²⁵

Att människan rent allmänt präglades av ondska, vilken tog sig uttryck i exempelvis vrede och hat mot nästan, var som vi sett en central del av det moralpolitiska erfarenhetsrummet. Erfarenheten av hur detta påverkade människan i hennes egenskap av politisk aktör är också ständigt återkommande i materialet.

En mössvänlig riksdagspredikan, för att ta ett exempel, uttryckte förhållandet enligt följande:

Ska hjertat blifwa rättsinnigt, och så beskaffadt, som Gud thet hafwa will, så måste thet sannerligen undergå en stor förändring. Thet måste genom nåden blifwa thet, som thet af naturen icke är. Af naturen är menniskiones hjerta et argt och illfundigt ting. Och alla hennes hjertas upsåt och tanke är altid benägen til thet onda är.⁸²⁶

I mössberättelsen blev denna naturliga drivkraft, vid sidan av avunden, den enskilt viktigaste förklaringen till varför de ledande hattarna hade vänt sig emot och börjat bekämpa den Hornska rådskretsen. Mer specifikt förklarades hattarnas hat och privata fiendskap till Horn vara utslag för en starkt brinnande hämndlystnad gentemot honom.

Så tidigt som 1734 förde mössberättelsen fram denna förklaring. På riksdagen detta år hade Arvid Horn själv, i samband med ett av sina återkommande hot om att lämna rådet, förklarat ständermötet för "opatriotiskt" därför att hans motståndare endast var ute efter att, i Arckenholtz referat, "utföra en privat hemdgirughet". Det var därför

⁸²³ Se riksrådens avskedssuppliker 12/3 1739, *RAP*, 11:3, 1738–1739, s. 59–65; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 111.

⁸²⁴ "Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tjdens ryckten", Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 256.

⁸²⁵ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 321.

⁸²⁶ *Alstrin, Eric, En kort Predikan, Öfver Zach. VIII. v. 16. 17. Hållen i Slotts-Kyrkan In för Hans Kongl. Maj:t Och Rikens Höglofl. Ständer Wid Början af Riks-Dagen Then 25 Augusti 1742. Af ERIC ALSTRIN, Förordnad Bishop i Wägsjö* (Stockholm: Lars Salvius, u.å. [1742]), s. 9.

bättre, menade Horn, att han själv avlägsnade sig från riksstyrelsen än att ”en hop passionerade personer, utaf hat til honom” genomdrev beslut som hotade att skada riket.⁸²⁷

Denna anklagelse om hämndlystnad hade flera bottnar.

Vad beträffar den kristna etiken ingick ”hämnden”, tillsammans med ”hatet”, ”vreden” och ”argheten”, i ett begreppskluster som reflekterade ondskan och som stod i direkt konflikt med det kristna kärleksbudskapet. Att känna hat och vilja hämnas på sin nästa var inte endast en syndig tanke utan en mordisk gärning. Hämnden bröt emellertid inte enbart mot kärleksbudskapet och det femte budet utan förgrep sig också på den gudomliga skapelsen. Hämnden var Guds upphöjda prerogativ, vilken överläts på den världsliga överheten: ”Hämnens eder icke sielfwe / käre wänner; utan låter (Gudz) wrede hafwa rum: ty thet är skrifwit: Min är hämnden / jagh skal wedergällat / säger Herren.”⁸²⁸ Att ingripa i denna ordning och bryta hans bud var detsamma som att förvägra Gud denna myndighet och sätta sig över Hans vilja.⁸²⁹

Om den kristna etiken inte lämnade något utrymme för den privata hämnden förhöll det sig delvis annorlunda med dygdetiken. Hämnd och vrede betraktades å ena sidan som uttryck för lidelser och passioner. Dessa var förvisso förnuftsvidriga men också tecken på att manlighet, heder och ära var en äkta och stark inre drivkraft. Till skillnad från den hastigt uppblossande vreden och den ögonblickliga vedergällningen kunde emellertid å andra sidan den väl kylda hämnden aldrig vara rättfärdig. Att i hemlighet bära på tankar om och sedan utföra en sådan hämnd var svekfullt, föraktligt och okristligt. En sådan hämnd kunde exempelvis inte återgälda en tidigare kränkning eller återupprätta en tidigare skadad manlighet. Till detta bidrog att föremålet för hämnden då var såväl oförberedd som värnlös, vilket gjorde hämnaren till en niding. I ljuset av detta blev de tidigare nämnda drivkrafterna istället illegitima – hämnden rörde exempelvis inte längre en sårad ära, utan en orättfärdig och fåfång äregirighet. Därför bestraffade rätten också en sådan uppsåtlig ondska med särskild stränghet.⁸³⁰

Den privata hämndlystnaden stred mot idealet om att allmännyttan skulle ges företräde framför egennytta. Regeringsformen förbjöd explicit att riksråden satte sitt eget ”hat” och sin egen ”afvund” framför rikets bästa.⁸³¹

⁸²⁷ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 124, 130.

⁸²⁸ Rom. 12:19.

⁸²⁹ Collstedt (2007), s. 135f, 142, 165.

⁸³⁰ Lindberg (1992a), s. 378–409, 579–593; Collstedt (2007), s. 159, 165, 261–266.

⁸³¹ *Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar* (1916), § 14, s. 27.

Hattarnas hat och hämndlystnad gick, för att återvända till mössberättelsen, att härleda ur en mer allmän fientlighet mot Horn och hans krets.⁸³² Men här fanns också, som Ingemar Carlsson och Göran Nilzén har påtalat, en mer specifik förklaring som ledde tillbaka till de ovan berörda händelserna på riksdagen 1727, då Horn hade låtit krossa det holsteinska partiet. Flertalet ledande hattar hade då i större eller mindre utsträckning råkat illa ut. Förutom Carl Gyllenborg kan nämnas även Hans von Fersen, Daniel Niklas von Höpken, Carl Gustaf Tessin, Samuel Åkerhielm och Erik Benzeliuss d.y.⁸³³

De specifika hämndanklagelser som hörde samman med händelserna 1727 var endast undantagsvis riktade mot enskilda namngivna hattar. Gyllenborg har redan nämnts. Den friskspråkige Arckenholtz pekade därtill specifikt ut von Höpken och Benzeliuss d.y., liksom von Fersen vilken "regerades mer af en priwat animositet och hämdgirighet, än af en ren drift för fäderneslandets bästa".⁸³⁴ Ett par andra menade, i lätt allusion, att Tessin framför allt hade sökt hämnd efter sin far.⁸³⁵ Vanligtvis var hämndanklagelserna dock mer allmänt hållna. En mösspamflettist framhöll exempelvis att historien tydligt visade att när några ville åstadkomma ett regimskifte gjordes detta med fäderneslandets bästa som "täckmantel", medan den rätta orsaken stod att finna i deras "hämd- och äregirighet". "De som haft tillfälle at läsa uti historien" var väl medvetna om att detta var den viktigaste anledningen till "de mäktigaste republikers totale undergång".⁸³⁶

Mest slagkraftigt summerades intrigen i *Tranquilli Bref til sin Wän Curius*, tillkommen kort efter regimskiftet våren 1739:

Nu spökar 1727 åhrs riksdag först rätt efter, och de heml[iga] gnistor af hat, afwund, harm och hämngirighet, som då ibland os här och där blifwit uptände, hafwa nu ändtel[igen] tagit fullkoml[ig] eld, och efter fleras mening aldeles uptäckt at vår totale undergång ej kan wara långt borta [...].⁸³⁷

⁸³² Carlsson (1981), s. 159–162.

⁸³³ Carlsson (1966), s. 231f; Nilzén (1971), s. 51, 136–139, 181; Carlsson (1981), s. 82f, 162–165.

⁸³⁴ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 31, 100.

⁸³⁵ *Et Äfwentyr*, KB D 901, nr 28 [197], opag.; "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192], s. 19.

⁸³⁶ *Tankar om Oenigheten i Nationen*, UUB F 258, nr 46 [323], opag.

⁸³⁷ *Tranquilli Bref til sin Wän Curius*, RA Skkl fol. 100:19 [198], opag.

En senare svarsparflett instämde i *Tranquillis* – det vill säga endräktens – uppfattning: att genom ”illstighets knep och falskhetsräncker” försöka ”fälla och snärja andra sina medbröder”, endast för att ”släcka sin harm och hämdgirighet” över att ha blivit ”förolämpad”, var förvisso ett uttryck för såväl ondska som egennytta. Författaren sade sig inte längre känna igen ”vårt gamla Sverige”, men var samtidigt inte förvånad över detta korrumperade tillstånd. Som politiska subjekt borde man endast ha ”interesse för det allmänna bästa”, men så länge man istället regerades av ”passioner” – såsom ”afwund och hämdgirighet” – skulle partierna och den politiska oenigheten aldrig försvinna.⁸³⁸

Intrigen förekommer också i de samtida utländska beskickningsrapporterna och i dagboks- och memoarlitteraturen.⁸³⁹ Enligt Reuterholm drevs exempelvis de starkaste förespråkarna för en licentiering av ett ”enskyt” – det vill säga ett egennyttigt, privat – och ”blindt hat”. Särskilt utsatt uppgavs riksrådet Evert Didrik Taube ha varit, ”som för wissa orsakers skuld har stor afund och mycket /:kanskie ej ogrundat fast ochristeligt:/ hat på sig”.⁸⁴⁰

Att de licentierade Hornska riksråden i nästan samtliga fall ersattes av personer med kända hämndmotiv föreföll också underbygga mössberättelsen. Intrigen gav här ett svar på frågan om varför riket genomgick politiska konvulsioner, plågades av missämja och snabbt närmare sig ett krig – allt detta var resultatet av att några få personer hade velat stilla sitt eget hat och utkräva en privat hämnd, planer som de i hemlighet hade burit på i många år. Många kunde säkerligen instämma med *Curii*s ord: ”Hwad kan wäl beklageligare och skamfullare tilstånd wara, än at för nogra endas fattade hat och bitterhet samt ähreträngtan att mera ypperste, hela nationen skul willia förtära sig inbördes.”⁸⁴¹

En hattsribent valde, kort efter regimskiftet, att explicit bemöta och tillbakavisa dessa hämndanklagelser. Författaren tillstod att sinnena på riksdagen förvisso hade varit ”förblindade”. Men man hade inte visat vrede eller hämnd, utan ”mitt i största hetan” istället uppvisat dygd genom att straffa riksråden med sådan ”mildhet”.⁸⁴²

⁸³⁸ *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 345–347.

⁸³⁹ Carlsson (1966), s. 232; Nilzén (1971), s. 137–139.

⁸⁴⁰ [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/10 1738, s. 146.

⁸⁴¹ *Ibid.*, s. 347.

⁸⁴² *En Swänsks Bref till sin wän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 6f.

Kritiken växte likväl i styrka. En av dem som drabbades hårdast av anklagelserna om egennyttiga politiska drivkrafter var Tessin. Han som både hade hyllat och själv hyllats för sin "owäldughet"⁸⁴³ var mycket känslig för rykten om att han i egenskap av lantmarskalk skulle ha tagit del av omvälvningen och haft privata skäl för att göra så.⁸⁴⁴

Huruvida stridsskrifterna mot Tessin fick honom att avstå från riksrådsvärdigheten är omöjligt att veta. Gesten gjorde åtminstone starkt intryck på Axel Reuterholm.⁸⁴⁵ I sitt avskedstal på riddarhuset den 19 april 1739 uppmanade Tessin eventuella kritiker att stiga fram. Om ingen framträdde ville han i fortsättningen frias från "alt omildt eftertahl". Han intygade därefter, inför Gud, att hans samvete var rent, varför han kunde återlämna marskalksstaven med "obesmittade händer". Ingen skulle förebrå honom för "hemliga giller, fördolda ränckor, wacklande och ojämn afsickt" eller för att ha understött någons "enskylda" syften. Hans uppsåt hade varit "oförfalskade" och endast värnat överhetens och fäderneslandets bästa.⁸⁴⁶ Påföljande morgon begav han sig till Storkyrkan för att motta nattvarden, "til betygande af sit goda samvete som landtmarskalk".⁸⁴⁷

Dessa anspråk på dygd och transparens fick inte stå oemotsagda. Tvärtom ansågs Tessin till sist ha avslöjat sina egentliga politiska avsikter och sin falska förställning. Han hade noga undvikit, menade exempelvis Gustaf Bonde, att "eij yttra de sentiments, som han *inombords* hyste". Men i slutet av riksdagen "*demasquerade*" han sig när han genomdrev licentieringen.⁸⁴⁸

En annan mössförfattare kunde mot bakgrund av det genomförda regimskiftet konstatera att "afvund och bitande fiendskap" hade varit "drifvande orsaken" och att "patriotisk färg blifvit smetad på det, som i sig sjelf verkligen varit ondt". Tessin var en av dem som "under det täcket", som hade varit broderat med en "hop granna haranguer", hade utövat "den hätskaste hämd". Själv hade emellertid författaren skärskådat vad som dolde sig i Tessin inre. Bakom dennes "heliga tårar", som bestod av

⁸⁴³ Se t.ex. [Dalin] (1738); Tessin ([1738a]), opag. Se även Carlsson (1966), s. 240.

⁸⁴⁴ Se t.ex. "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192]; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194]; *Et Äfventyr*, KB D 901, nr 28 [197]; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199]; *1739 den Martii skall effterskrifna wara anslagit på Landtmarskalkens Grefwe Tessins Port* [...], KB D 901 [226]; *Hör Matz et ord*, UUB F 275, nr 22 [228]; *Bulla Excommunicationis die S. Mathiae, den 24 febr. 1739*, RA PA V:4 [229]; *Til Tings wår Matz mond rida*, UUB F 275 [231].

⁸⁴⁵ [Reuterholm] Nilzén (2006), 17/3 1739, s. 268.

⁸⁴⁶ Tessin, Carl Gustaf, *Landt-Marskalkens Högwälbörne Grefwe CARL GUSTAV TESSINS Tal, Hållit för Ridderskapet och Adeln Wid Landt-Marskalks Stafwens afgifwande Den 19. Aprill 1739* (Stockholm: Uti thet Kongl. Tryckeriet, u.å. [1739]), opag.

⁸⁴⁷ [Gjörwell] (1875), s. 134.

⁸⁴⁸ [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 73, 106.

en ”förställd blödighet”, fanns ett hjärta som egentligen ”brann af agg och lystnad att utöfva sin grymhet, den oskyldiges uppfrätande”.⁸⁴⁹

Denna karaktärisering, med dess fokus på ett sant inre och en yttre förställning, var typiskt för mössberättelsen, och den förekom som vi sett också i hattberättelsen. Anklagelserna skulle också följa Tessin under lång tid och han fortsatte att tillbakavisa dem. Inför riksdagen 1742–43 förklarade han i ett brev till sin hustru, Ulrika Lovisa Tessin, att hans samvete var rent; ett påstående som långt senare också återkom i hans dagbok där han inför Gud, och eftervärlden, bedyrade att han själv aldrig hade tagit del i förföljelsen av de licentierade riksråden.⁸⁵⁰

Mössberättelsen enligt Serenius – en riksdagspredikan

Syftet med följande avsnitt är att utifrån ett mer utvecklat exempel se hur mössberättelsens olika delar, och särskilt dess karaktärisering av hattledarna, kunde vävas samman till en koherent och plausibel berättelse. Exemplet härrör från Axel Reuterholms dagbok, i vilken han återgav den högmässa som Jacob Serenius höll den 5 november 1738.⁸⁵¹ Förutom detta sammanfattande syfte kan exemplet också ses som illustration till mitt tidigare resonemang om en inklusiv politisk opinion, genom vilken partiberättelserna vann spridning också utanför en snävare politisk elit.

Enligt Reuterholm hade Serenius redan en månad tidigare bett att få predika inför hovet, rådet och riksdagsmännen, och kyrkan var fullsatt av folk som ”beredde sig på at få höra något särdeles af honom”. Härvidlag blev man, med Reuterholms torra formulering, ”icke bedragen”. Predikan utvecklade sig nämligen till en veritabel ”straffpredikan” mot hattarna. Den innehöll ”många spetsige meningar” och Reuterholm antog att ”en stor dehl af de närwarande warit så missnöjde som en dehl woro nöjde”. Själv var han dock, sina politiska sympatier till trots, kritisk till tilltaget som han menade var både ogudaktigt och bidrog till att ytterligare öka motsättningarna.

Predikan utgick från den bibliska berättelsen om fariséernas förföljelse av Jesus. Redan textvalet – känt sedan tidigare – skvallrade om vad som väntade. Fariséerna var vid tiden för Jesu liv en politiskt oppositionell judisk gruppering. De ansågs ha sitt starkaste stöd bland det lägre prästerskapet, i opposition till det maktägande

⁸⁴⁹ *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 106, 118f.

⁸⁵⁰ Carlsson (1966), s. 232–234; [Tessin & Hårleman] Proschwitz (2002), 18/6 1742, s. 288. Den ihärdighet med vilken Tessin tillbakavisade anklagelserna skulle bära frukt. I historieskrivningen har han vanligtvis framhållits som ett undantag bland i övrigt partilöjala, en person som till skillnad från flertalet andra verkligen var sanningsenlig när han tog avstånd från partisplittringen.

⁸⁵¹ Analysen utgår när inget annat nämns ifrån [Reuterholm] Nilzén (2006), 5/11 1738, s. 160–162.

saddukeiska partiet, vilket representerade det högre prästerskapet och som betraktades som vänligt inställt till den romerska övermakten. Parallellen till den pågående riksdagens bägge partier och till Ryssland kunde knappast ha varit tydligare.⁸⁵²

Fariséerna/hattarna uppgavs vara förbittrade på Jesus – en remarkabel allusion över kanslipresidenten Horn för att komma från en frihetstida domprost – för hans stora anseende bland folket. De beslöt därför att låta röja honom ur vägen och på så sätt komma över hans ”makt och myndighet”. Deras ”hämd” kunde emellertid av rädsla för folket inte ske öppet, varför den istället måste vara ”hemlig”. På samma sätt som hattberättelsen försökte visa på mössornas falska uppsåt genom att knyta dem till vissa rumsliga konnotationer förklarades fariséerna i hemlighet ha sökt sig till ”dolda wrår” för att i ”tysthet” planera hans undergång.

Då Jesus/Horns gärningar emellertid var helt klanderfria beslöt de att istället ”oberedan öfwerfalla” honom med ”snärjande ord”. Man lät för den sakens skull sina ”smärre” anhängare ”löpa omkring med ryckten i landet, samt med skienfagra berättelser”. Dessa tvingade honom att svara på den försåtliga frågan om huruvida det var rätt eller fel att betala skatt till kejsaren. Liksom i fallet med förnyandet av den svensk-ryska traktaten kunde varje position på detta sätt misstänkliggöras: ”på hwilket dera sättet han swarade, skulle antingen the som ifrade för kejsar rätten eller ock the som wore monna om judiska lagen och friheten bli stötte”. Särskilt bland de senare frihetsvurmande avsåg fariséerna/hattarna att med hjälp av sina utsända anhängare och deras ”utspridde ryckten” göra stort ”buller”.

Förutom hänvisningen till hattarnas egennyttiga drivkrafter återkommer som synes också anklagelsen om otillbörlig politisering. Vi påminns också om troperna Lagen och Friheten, där hattarna anklagades för att ha exploaterat det i sig legitima försvarat av den senare. ”I sitt eget hierta wore thesse onda rådslagare” emellertid föga måna om vare sig Lagen eller Friheten, ”ty the tänkte ändå mäst at regera sielfwa”.

I kristen tradition identifierades fariséerna med en sträng yttre fromhet, som inte korresponderade med en motsvarande inre övertygelse. Jesus hade kritiserat dem för att de med sina ”läppar” gav uttryck för sin tro när denna inte fanns i deras ”hierta” och sannolikt är det denna falskhet som Serenius åsyftar.⁸⁵³ Genom att dra en parallell mellan farisén – enligt traditionen liktydig med den skenheliga eller hycklande människan – och hatten kunde Serenius påminna åhörarna om den återkommande anklagelsen om falskhet och förställning. Bakom hattarnas anspråk på politisk habilitet fanns endast egennyttia, hämndlystnad och maktlystnad: ”theras upsåt är intet at göra land och rike eller någon sin nästa tjenst, utan allenast at få sak med then the willja falla, på thet the sielf allenast må råda”.

⁸⁵² NE, sökord ”fariséer”.

⁸⁵³ Se t.ex. Matt. 15:8.

Avslutningsvis förklarade Serenius hur åhörarna skulle förstå Guds ord:

Lärdomen blir at wi ackta oss före at inlåta oss med the onda rådslagare, efter the hafwa hwarken gudsfruktan, ähra eller samwete. The smickra och tahla liufliga med folk at bringa them på sin sida, the ifra med orden för rättwisan och lagen, the giöra runda löften och försäkringar, men när the nådt sitt ändamåhl, förackta the sielfwa sina redskap, ty theas syftemåhl och hufwud sats är intet annat än at fälla sin nästa och sättia misstroende bland folk på thet the må råda sielfwa.

Många hade, enligt Serenius, helt naturligt svårt att motstå sådana ”giller, snaror och förderf”. Förförarnas ”lysande behagelighet” var härvidlag alltför oemotståndlig. Men alla kunde förvisso sätta sin tillit till Herren och be Honom att bevara riket från sådana förförare. ”Trösten blir then”, avslutade Serenius med löfte om en kommande rättvisa, ”at fast the onda rådslagare sättia Gud utur ögonen, ser dock hans allwished theas illgref”. De falska kunde förstå sig inför sina medmänniskor men det kunde aldrig undfly Guds genomträngande blick. Det var fåfängt av fariséerna/hattarna att gömma sig i ”fördolda wrår”. Istället borde de ”betänkia at Herren ser alla onda och falska rådslag”.⁸⁵⁴

De förförda

Förblindad, tillrättavisad och förlåten – den enfaldiga hatten

Detta avsnitt fortsätter undersökningen av hur mössberättelsen begripliggjorde regimskiftet. Fokus skiftar dock från de få förförarna och till den betydligt större gruppen förförda. Det moralpolitiska förfallet vore nämligen omöjligt om inte också ett stort antal medborgare hade visat sig oförmögna att hantera de moraliska utmaningar som politiken aktualiserade.

Karaktäriseringen av de förförda och förförarna tog i båda fallen sin utgångspunkt i de pessimistiska erfarenheterna av människan. I förgrunden stod människans onda, egenlyttiga och lätt påverkbara natur. Men de två karaktärerna skilde sig ändå åt.

⁸⁵⁴ En liknande, om än betydligt mindre polemisk, riksdagspredikan hölls av Andreas Kalsenius i augusti 1741. Med utgångspunkt i bibelberättelsen om Samuel och Saul tecknade Kalsenius Horns gärning och hur han orättfärdigt hade störtats från makten. Kalsenius (1742). Predikan analyseras, som tidigare påtalats utan ett tydligt partipolitiskt perspektiv, i Winton (2007), s. 212–218.

De förföras egennytta fick dem bland annat att sätta den egna äran och det egna välståndet framför det gemensamma bästa. De gjorde emellertid inte detta på samma utstuderade och medvetna sätt som förförarna. Den avgörande skillnaden förefaller ha varit att de förförda, till skillnad från förförarna, saknade ett ont uppsåt. Luther hade förvisso avfärdat denna skolastiska distinktion, men den tillmättes likväl stor tyngd i samtiden.⁸⁵⁵

I mössberättelsen framträder Förföraren som en karaktär utan några förmildrande sidor. Medvetet föredrog han det onda framför det goda. Medvetet utförde han Satans verk och valde uppsåtligt att lura och utnyttja de enfaldiga, så att dessa gjorde ont när de trodde sig göra gott. Förföraren *ville* aktivt ondska till skillnad från de förförda som istället passivt endast *gjorde* ondska. Tydligast framträder kanske denna skillnad i det faktum att endast hattledarna, Förförarna, uppgavs vara drivna av dödssynderna hat och hämnd.

Följande avsnitt handlar om hur mössberättelsen förklarade dels varför så många hade låtit sig förföras, dels hur dessa kom att avslöja sitt (o)moraliska inre. Därigenom framträder också ytterligare en viktig karaktär, nämligen den dygdiga mössprotagonist som inte endast förmådde motstå förförelsen utan som också genomskådade och tog upp kampen emot den.

Ett av svaren på frågan om varför så många hade kommit att förföras står givetvis att finna i den grundläggande moralpolitiska premiss som sade att människan var en moralisk bristvarelse. Också under ideala förhållanden hade människan som vi sett stora svårigheter att rätt styra sina begär och motsätta sig sin egen inneboende ondska. När någon uppsåtligt sökte undergräva denna inre kamp var det få som kunde segra.

Som en illustration av detta förhållande, där fåtalet dygdiga medborgare kontrasterades med det stora flertalet egennyttiga, kan nämnas Johan Arckenholtz uppdelning av deltagarna på 1734 års riksdag. Arckenholtz ställde ”den rättsinnige hopen [som] varit ringa”, och som utgjordes av ”sådana rättsinnige patrioter, som icke förgätit den emot deras fädernesland åliggande pligt och tillbörliga skyldighet”, mot den ”stora skara, som haft deras enskylda förmåner och egennytta til förnämsta ögonmärke” och som ”antingen af okunnighet eller arghet låtit förleda sig eller förlet andra, til sådana steg, som tyckes så litet syfta på den allmänna wälfärdens

⁸⁵⁵ Lindberg (1992a), s. 378–409, 579–593.

befrämjande”.⁸⁵⁶ Också det lutherska meningssammanhanget, inte minst tropen om den lilla kristliga hopen, bör noteras.

Ett annat viktigt svar på frågan om varför så många hade låtit sig förföras var enligt mössberättelsen att hattledarnas falskhet och förförelse hade visat sig svår att genomskåda. Denna förklaring tog sin utgångspunkt i den tidigare behandlade erfarenheten om att människans äkta moraliska tillstånd var lokaliserat till hennes inre, vilket var svårt att skärskåda. Istället tenderade människan att förledas av den utvärtes människans många förklädnader. Särskilt framträdande var denna tanke i luthersk föreställningsvärld. Endast Gud kunde se in i människans hjärta. Från hans blick kunde ingen gömma sig. Människan försökte däremot se med sina egna ögon, men såg vanligtvis endast ett falskt yttre.⁸⁵⁷ Till överhetens många plikter hörde att påminna de enfaldiga om den överallt närvarande falskheten, uppmana dem om att visa misstänksamhet samt undervisa dem om vilka falska skepnader som ondskan iklädde sig. Dessa ansträngningar tenderade ändå att vara förgäves.

Såsom framhölls inledningsvis i avhandlingen var emellertid intresset för föreställning – däribland frågan om hur inre lidelser kunde döljas och dechiffreras – inte något som begränsade sig till enbart luthersk föreställningsvärld. Tvärtom var det något som visade sig också på många andra områden.⁸⁵⁸ Ett belysande exempel på intresset för kroppslig skärskådning återges i Nils Axelsson Gyllenstiernas memoarer, i vilka han berättar om hur han i början av 1740-talet roade sina yngre officerskamrater med utläggningar om den så kallade ”fysiognomien”, med vars hjälp man ”kunde känna menniskor och deras fördolde passioner”. Vi kan bortse från Gyllenstiernas lärdom, som visste berätta att ”tankarnes eld” först utgick ifrån hjärtat, där de var fördolda, för att sedan i hjärnan anta en ”spirituell eldstråle”, som slutligen utslungades genom ögonen som antingen ”vrede eller kärlek”. Det intressanta är den stora uppmärksamhet som ämnet väckte: ”Alt detta behagade dem så, att de ansågo mig som en läromästare och hörde med aktsamhet på hvart ord, långt tystare än studenter höra på en professor; därför kommo de oftast till mig 4 à 6 tillika.”⁸⁵⁹

Det försonliga och förstående tilltal som flera mössförfattare uttryckte gentemot de förförda, liksom helt allmänt den självklarhet med vilken mössberättelsen redogjorde för förförelsen, blir begripligt i ljuset av ovarsagda, särskilt mot bakgrund av de lutherska erfarenheterna om den enfaldiga och värnlösa människan. Att skärskåda en annan människa var svårt och att demaskera en förslagen förförare, en ulv i fårakläder, var än svårare. I urhändelsen hade ju också de två första människorna misslyckats med

⁸⁵⁶ [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 24f.

⁸⁵⁷ 1 Sam. 16:7.

⁸⁵⁸ Se t.ex. Olin, Martin, ”Att avbilda passionerna”, *Sjuttonhundratal* (2004).

⁸⁵⁹ [Gyllenstierna] (1891), s. 9.

detta. Här kan nämnas Axel Reuterholm som i juli 1738 fick en möjlighet att betrakta samtliga rikets rådsherrar och som med beundran kunde notera hur deras medborgerliga dygd avtecknade sig i ansikten och uppsyn. Men så hejdade han sig plötsligt självkritiskt, påmind av ”at alt är eij guld som glimma, och at et liufligt eller högsint anseende, kan ofta wara en förlåt för en nedrig egennyttig och falsk siäl”.⁸⁶⁰

Det tycks dock ha funnits en mer allmän tro om att de ”förledde och bedragne”, som en mösspamflettiset uttryckte det 1740, en dag skulle komma att inse att de hade förförts och att deras anförare ”endast betient sig af dem såsom dumma wärktyg”.⁸⁶¹

Det försonliga tilltalet hade emellertid också en politisk udd. Förståelse kunde endast visas de enfaldiga som förförts och att karaktärisera sina politiska meningsmotståndare som enfaldig var ett sätt att beröva dem politisk habilitet.

Gustaf Bonde uttryckte exempelvis förståelse för att ”den okunniga publiquen” inte förmådde genomskåda förförarna som till fullo behärskade

konsten at kunna gifwa en sådan färg och kappa åt enskijlta afsichter, at de af andra skola anses och antagas såsom endaste medlen til det almennas säkerhet, samt under des heliga namn skyla sin privata ähregirighet [...], hämdgiru och förföljelse [...].⁸⁶²

Förförelsen var, fortsatte han,

som en starck förgylning på ett käril af koppar eller jern, hwilket, eho som eij warit med eller utrönt des inwärtas halt, tror det wara af samma metal, som det glimrar, och hafwer swårt at wetta, hwad under den starka förgylningen är bortgömt.⁸⁶³

En annan som, likt Bonde, sade sig ha den sällsynta och habiliterande förmågan att kunna genomskåda förförelsen och skilja de falska medborgarna från de äkta var *Den Svenska Mercurius*. Denne visste att hattarna endast hade smetat ”patriotisk färg [...] på det, som i sig sjelf verkligen varit ondt”; ”hvar förnuftig” kunde se att det endast hade varit fråga om ett ”sken af patriotskap”.⁸⁶⁴

Samma uttryck, om hur hattarna hade strykt en falsk ”färg” på den tidigare mössregimen, förekom i *Samtal emellan Bonus och Cordatus*. Protagonisten *Cordatus*

⁸⁶⁰ [Reuterholm] Nilzén (2006), 18/7 1738, s. 64f.

⁸⁶¹ *Tankar om Oenigheten i Nationen*, UUB F 258, nr 46 [323], opag.

⁸⁶² [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 5f.

⁸⁶³ *Ibid.*, s. 6.

⁸⁶⁴ *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 106, 125.

beklagade sig, med hjälp av en vanlig luthersk förförelsetrop, över att hattledarna hade viskat hemliga försmädelser i öronen på *Bonus* och hans vänner, vilket hade fått dem att genomdriva regimskiftet. Men han uttryckte förståelse för att de hade bedragits eftersom hattarna hade uppträtt så till synes dygdigt ”att en Cato kunnat bli förblindad”.⁸⁶⁵

Förförelse var en naturlig del av förväntan på människan. Det väsentliga var hur de förförda reagerade när överheten – med undervisning, hotelser och tukt – sökte skilja dem från de onda och återintegrera dem i den normativa ordningen. Det första steget var här så kallade enskild tillrättavisning, där man av kristlig kärlek och mellan fyra ögon försökte tala den förvirrade tillrätta.⁸⁶⁶ Så vände sig exempelvis Cordatus ovan, i brevpmfletten till hans vän Bonus, med förmanade ord om hur han och hans gelikar hade låtit föra sig ”bakom ljuset”, men nu måste ”öppnen edra ögon och sen hvad skada fäderneslandet lidit genom somliges falskhed och eder godtrogenhet”. Här återser vi också tropen om syndasömmen, uppvaknandet och de öppnande ögonen som ett sätt att gestalta den eftersträlvade politiska väckelsen eller omvändelsen. Till denna återintegration hörde också skyldigheten att ”med försigtig alvarsamhet boten hvad edert förförda nit felat”, det vill säga att med handling göra politisk bot och bättring.⁸⁶⁷

Samma synsätt möter oss på annat håll. I sin riksdagspredikan i februari 1741 vände sig Andreas Rhyzelius till dem som ”ondt i sinne” förordade ett krig och som därigenom utförde ”diefwulens” verk. Inför den avslutande bönen, ”Förlän Gud så nådelig frid i våra dagar!”, förklarade han att de ”kriggiriga” nu endast hade två alternativ: de kunde antingen ändra bönen till ”förlän oss krig” etcetera, eller också ”skrymta och försmäda” Gud. Samtidigt varnade han alla andra: ”hörer icke dheras tal; dhet fräter omkring sig”.⁸⁶⁸ *Then Swenska Patriotten* bad i sin tur de som hade förförts på riksdagen 1738–39 att sluta ”reta” sig av talet om ”et näsliget stillasittande och en blygsam ro”.⁸⁶⁹ En annan författare framhöll att de politiska motsättningarna aldrig skulle kunna försvinna

⁸⁶⁵ *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 233f.

⁸⁶⁶ Matt. 18:15–18, Luk. 17:1–3.

⁸⁶⁷ *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 241. Se även *Then förlorade Hatt-Crediten*, KB D 924:3 [298], opag., som avslutas med samma uppmaning.

⁸⁶⁸ *Then Länder och Riken förödande Misshälligheten [...] af And; Ol; Rhyzeliö*, LSB T 211:3, Biskop Andreas Rhyzelius Predikningar, s. 15f.

⁸⁶⁹ *Then Swenska Patriotten*, UUB W 222 [191], s. 252f.

så länge hwar och en sielf ei will upna ögonen, utan blindwis rusa in uti andras enskilte afsickter och låta med falska slutsatser och swassande ord intala sig för andras tanckar och aldrig bruka sina egna.⁸⁷⁰

Den enskilda tillrättavisningen blir mycket tydlig i samtalet mellan *Philotas* och *Arbas* där den senare enfaldigt menade att hattledarna drevs av ”en ren nit om det almäna” och att de ”intet hafwa någon intrigue eller hemblighet ther under”.⁸⁷¹ I själva verket var förhållandet, som *Philotas* förklarade, det omvända: ”*under* alt thetta, som wil täckas under en politisk statmantel och *under* tittel af nit om rikets wälfärd” fanns endast ett privat hat.⁸⁷² Pamfletten avslutades med att *Arbas* kom till insikt om sin förvillelse: ”Emellertid tackar jag dig, min k. *Philotas*, som hulpit mig uhr thenna drömmen, thy jag har i sanning, så enfaldig jag här står, ett gått och redligt hiärta för mitt fädernesland.”⁸⁷³

Berättelsen om *Philotas* och *Arbas* säger oss något väsentligt om den moralpolitiska metaberättelsen och om hur politisk konflikt enligt denna ansågs möjlig att bilägga. Det gavs inget utrymme för motstridiga politiska uppfattningar och utgångspunkter. Den förförelse som *Arbas* fick gestalta representerade istället någonting fundamentalt annorlunda. Från denna måste han enbart räddas och detta kunde endast ske på initiativ av en aktivistisk överhet. Sedan den förförde väckts ur och erkänt sin egen förvillelse kunde han dock förlätas, återintegreras och på nytt tillerkännas politisk habilitet. Kontrasten är stor till den oförsonlighet vilken man visade Förföraren. Inga politiska texter vände sig direkt till denne och ingen uttryckte någon förhoppning om omvändelse. Denna den mest förhårdade kunde endast förbannas och fördrivas.

Skrikande, hetsig och våldsam – den passionerade hatten

Enligt såväl samtida vittnesmål som den samtida politiska litteraturen hade hattledarna under riksdagen 1738–39 sitt främsta stöd hos adelns många unga militärer, för vilka ett revanschkrig mot Ryssland föreföll nödvändigt både för deras eget och för rikets bästa. Detta är sedan länge väl känt i forskningen. Göran Nilzén och Ingemar Carlsson har, i polemik med äldre forskning, öppnat för att mössorna kan ha överdrivit den

⁸⁷⁰ *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl I fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 347.

⁸⁷¹ ”Samtal emellan *Philotas* och *Arbas* öfwer närwarande tjdens ryckten”, Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 252.

⁸⁷² Ibid., s. 256. Jfr *Tankar om Oenigheten i Nationen*, UUB F 258, nr 46 [323], opag., som betraktade motståndarnas tal om fäderneslandets bästa endast som en ”täckmantel” för deras privata och onda avsikter.

⁸⁷³ Ibid., s. 282.

politiska betydelsen av dessa ”unga”, ”högljudda”, ”hetlevrade” och ”omogna” sympatisörer, vilka är några av de karaktäriserande begrepp som de sedan också själva använder sig av i sin framställning.⁸⁷⁴

Frågan om hattsympatisörernas unga ålder och militära bakgrund har också underkastats närmare och kritiska studier. Nämnda forskare har visat att ålderssammansättningen under de aktuella åren inte skilde sig åt vad beträffar partisympatier. Detta gäller även om man begränsar jämförelsen till gruppen officerare på riddarhuset, också lägre sådana. Partisympatierna återspeglade inte heller, vilket har hävdats, i vilken utsträckning man hade personliga erfarenheter av stora nordiska krigets härjningar, varför man skulle ha varit mer eller mindre benägen att riskera ett nytt krig mot Ryssland. Bland den grupp riksdagsmän som Nilzén och Carlsson har kunnat tillskriva tydliga partisympatier 1738–39 hade flertalet, oaktat parti och stånd, tvärtom både upplevt kriget i vuxen ålder och i många fall också själva deltagit i striderna. Nilzén och Carlsson ger två förklaringar till den uppkomna, felaktiga, uppfattningen. Vad beträffar partiernas mest framträdande gestalter hade verkligen hattpartiet för det första fler unga sådana än mösspartiet – åtminstone om man med ung avser personer i fyrtioårsåldern och om man beaktar att även gruppen framträdande hattar rymde ett flertal betydligt äldre personer, däribland Carl Gyllenborg själv. För det andra har en mindre grupp unga militärer framträtt som profilerade förkämpar för hattpartiet på riddarhuset, särskilt under de intensiva och avgörande licentieringsdebatterna i mars 1739. Dessas framfart gjorde ett stort och negativt intryck på samtiden, låt vara att mössorna sannolikt – antar Nilzén och Carlsson – medvetet har överdrivit deras antal, uppträdande och inflytande.⁸⁷⁵

Den händelse som härvidlag väckte störst uppmärksamhet inträffade den 7 mars, efter det att ett antal talare, med Henrik Hammarberg i spetsen, hade motsatt sig förslaget att skicka en deputation till prästeståndet, som stod i begrepp att gå emot sekreta utskottets rekommendation och rösta emot en licentiering. Matthias Alexander von Ungern Sternberg, som för dagen agerade ersättare för lantmarskalk Tessin, hade svårt att göra sin stämma hörd och misslyckades flera gånger med att genomföra en ordnad votering. Hattarna skrek, enligt Reuterholm som bevitnade det hela, att de hade pluraliteten med sig och började själva utnämna vilka som skulle ingå i beskickningen. Hammarberg protesterade och förklarade hela förfarandet lagvidrigt.⁸⁷⁶

⁸⁷⁴ Carlsson (1966), s. 193–199, 228–230, 368f; Nilzén (1971), s. 201f, 206f, 216; Carlsson (1981), s. 178f; Nilzén (2007), s. 147–154. Se här även hänvisningar till äldre forskning.

⁸⁷⁵ Carlsson (1966), s. 193–196; Nilzén (1971), s. 201–218; Carlsson (1981), s. 167–169, 178–181. Frågan om hattarnas unga ålder har fortsatt att förbrylla forskningen, se senast Sjöström, Oskar, ”Sekreta bihangen 1741 och deras idépolitiska bakgrund”, *Sjuttonhundratal* (2008), s. 21.

⁸⁷⁶ [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/3 1739, s. 247–249; *RAP*, 11:3, 1738–1739, 7/3 1739, s. 141f; Malmström bd 2 (1893–1901), s. 305f. För referenser till andra samtida omnämnanden se Carlsson

Thetta rände aldeles elden i blånen. Herr Skrål sade, gode herrar, jag undrar at I will sättia er emot hwad I sen pluraliteten begiär, hwad är här då at göra, hwarmed han weftade på sin gullsmidde hatt. Ibland ett par tiog unga officerare som satt sig till sammans på de främsta bänkarne wänster om skranket hördes altså den liufliga och patriotiska rösten ryck ut gossar. Hwarpå de alla, anförda af Stierneld, De Geer och Biörnberg, rusade fram i skranket och begynte sorla och skrika.⁸⁷⁷

”En hop af hieltarna hade”, fortsätter Reuterholm, ”wärjorne halfdragna och roppte på Hammarberg, som sökte med några föreställningar stilla bullret, at han skulle ut genom fönstret”. Ett flertal personer kom dock till Hammarbergs undsättning och samlade sig uppe på de grevliga bänkarna, varifrån bland annat Carl Henrik Wrangel – själv med halvdragen värja – frågade ”den rasande hopen” om ”man nu skulle battaillera eller votera” samtidigt som Johan Fredrik Didron, en annan känd mössa, ropade att man för Lagen, Friheten och Fäderneslandet borde ”moderera sin heta”.⁸⁷⁸ Enligt Gustaf Bonde, som beskriver händelsen på samma sätt, men som inte själv var närvarande, ”fehltes ganska litet, ju icke i ett ögnablick det blifwit ett grufweligit blodbad utaf, och mer än 100 personer legat på golfwet i sitt blod”.⁸⁷⁹ Händelsen, som upprepades även följande dag, kunde avslutas först sedan Tessin anlant från sin sjukbädd och lyckats lugna ner stämningen.

Denna och andra liknande incidenter kom att genljudda i den politiska litteraturen. Den mest intressanta frågan är då inte om händelserna refererades på ett korrekt sätt – om hattarna verkligen var fullt så unga och deras uppträdande fullt så dramatiskt eller om mössförfattarna överdrev detta – utan varför författarna valde att i så stor utsträckning ta fasta på just dessa händelser och denna karaktärisering. Den tolkning som jag i det följande ska argumentera för är att de valdes därför att de var moralpolitiskt meningsfulla; de ansågs tillhandahålla ett trovärdigt svar på frågan om vad som utmärkte och förenade de medborgare som hade givit sitt stöd till hattledarna och till regimskiftet, något som mössberättelsen tidigare hade haft svårt att göra. Saken gäller således inte huruvida alla de som bevittnade dessa händelser tolkade dem moralpolitiskt, utan huruvida mössförfattarna i sina politiska texter begripliggjorde dem utifrån en sådan logik. Liksom vi har sett tidigare, i fallet med karaktäriseringen

(1966), s. 195, not 8; Artéus (1982), s. 339, not 5. Händelsen har också flera gånger tidigare refererats i forskningen, se t.ex. Carlsson (1966), s. 194f; Artéus (1982), s. 338–341.

⁸⁷⁷ [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/3 1739, s. 248.

⁸⁷⁸ Ibid., s. 249.

⁸⁷⁹ [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 108–110f.

av de förförande hattledarna, markerar regimskiftet 1739 också i fallet med de förförda början på en mer trovärdig och konsistent mössberättelse.

Vi ska i det följande se närmare på några aspekter av denna karaktärisering som var särskilt framträdande i mössberättelsen, som inte har berörts tidigare inom ramen för hattberättelsen och som ur moralpolitiskt hänseende är av särskilt intresse.

Inledningsvis framhölls distinktionen mellan de inre själsliga rörelser – lidelserna – som sprang ur ett visst begär och de som även fortplantade sig i kroppen som yttre fysiska rörelser – affekterna eller passionerna – vilka därför kunde iakttas av omgivningen. Denna distinktion kan tjäna som utgångspunkt för att förstå varför mössberättelsen, från och med riksdagen 1738–39, med stor konsekvens kom att ta fasta på några fysiska eller kroppsliga uttryck i sin karaktärisering av de förförda hattarna.⁸⁸⁰

Enligt *Den Nordiske Argus*, den mösstext som kanske mest ingående behandlade hattarnas affekterade uppträdande på riksdagen, hade ett flertal personer – vilka namngavs i alluderad form – förförts redan innan riksdagen ens hunnit ta sin början. Deras uppträde avslöjade dem som okontrollerat styrda av sina politiska begär. De ”skrek” för ”full halls” om ”wäld”, så att de till sist blev ”hesa”. En av dem ”fräste som en kattunge”, en annan ”liderlig” hatt ”wiste sig så heter” som om han fattat eld.⁸⁸¹ En ”skakade hufwudet och skrek”, en annan ”swor sig trött”. På ytterligare en hade håret ”rest sig på ända” och han ”riste” svårt på sig.⁸⁸² Tillsammans satte dessa hattar – som ”woro ulfwar under fårapelsarne” – begären i rörelse också hos den större gruppen riksdagsmän, som också de snart ”skrek” och uppträdde med ”raseri”.⁸⁸³

Av de affekter och passioner som knöts till karaktären i fråga hörde hänvisningarna till ”skrik”, ”skäll”, ”skrän” och annat högljutt uppträdande till de vanligaste.⁸⁸⁴ Men

⁸⁸⁰ De politiska känslornas kroppsliga uttryck berörs mer övergripande i Sennefelt (2011a), s. 252–255.

⁸⁸¹ ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], s. 17f.

⁸⁸² Ibid., s. 25.

⁸⁸³ Ibid., s. 25–27, 32, 36, passim.

⁸⁸⁴ Se t.ex. [Dalin] ”Wid början af en Riksdag”, Dalin (1767), bd 4 [160], s. 75; *Then Swenska Patriotten*, UUB W 222 [191], t.ex. s. 246f; ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], s. 17f; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 103f, 116; [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 109f; *Grafskrift Öfver Svenska nitet*, KB Vs 135 [264], opag.; *Hyperborei Swar uppå Sin vän Austrasii bref*, KB D 351:9, s. 469–476 [296], s. 473; *Swenska Gåssar blå*, LUB Hauswolff 28 [361:1], opag.; *Extract af Probsten Serenii Prädikan* [...], RA PA V:11, nr 37, opag. Karaktäriseringen var i sammanhanget ny i och med riksdagen 1738–39. Arckenholtz hade dock betecknat hattarna som ”storskräkare” redan i [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 79, 112.

också många andra uttryck förekom. Det krigiska talet på riksdagen fick exempelvis den unge *Alcidon* att börja ”skaka” och tala strunt, vilket föranledde en dygdig gudinna att uppmana honom att med ”förståndet stilla dit begier!”⁸⁸⁵ Andra sades i sitt politiska författarskap ha ”brukat en förståld helighet, gråtit på höga ställen, ömkat fäderneslandets undergång under djupa suckningar”.⁸⁸⁶ Mössan *Curii* gladdes åt att ”vår ungdom älskar friheten och at de fattadt en osmak för enwälds oket; det är en sak som oss allom, under vår nuvarande regering, bör inplantas”, men han beklagade sig samtidigt över deras våldsamma uppträdande på riksdagen, där de hade

missbrukat sin frihet til andras förtryck, under skien af dess förswar, sammanswurit sig at gifwa allehanda ogrundade meningar af omläggningar eftertryck och obetänksamt öfwerfallit de äldre och mognare män med oqwädes ord och oanständiga uthäfwor, samt således bruktat wäld för rätt [...].⁸⁸⁷

Ett annat i sammanhanget viktigt begrepp var ”häftig”, ”orolig”, ”hetsig” och ”het”.⁸⁸⁸ Dessa ord framhöll dels att begären var starka, snabba och okontrollerade, dels att det passionerade handlandet var ostadigt och obeständigt. Den som endast följde sina plötsliga impulser och som inte kanaliserade dem genom vilja och förnuft tvingades hela tiden lägga om kursen; han kastades som i feber, än hit och än dit, utan omsorg om vare sig omgivningen eller sitt eget långsiktiga bästa.

Erik Matthias von Nolcken ansåg att den adliga ungdomen hade rusat iväg, med en ”obetänksam häftighet” på riksdagen.⁸⁸⁹ Häri instämde *Den Svenska Mercurius*: de unga hattarna hade ”skrikit värst, fast de inte vetat mera hvad de skrikit”.⁸⁹⁰ ”Ja krig skrek man i det ena ordet”, för att i nästa ändra sig och istället skrika om att få sitta hemma.⁸⁹¹ *Philaleti* fastslog helt fräckt att rikskroppen måste åderlätas för att inte ”falla uti hetsig feber” och ”förvirring”, något som enklast gjordes genom att ”låta skjuta ihjel det unga oroliga folket”.⁸⁹² Hattarnas enfald visade sig också i att de inte förstod att ”ett allment

⁸⁸⁵ *Den missnögda Herden Alcidents dröm*, RA Skkl 201 [302], fol. 257.

⁸⁸⁶ *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 125f.

⁸⁸⁷ *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 348.

⁸⁸⁸ Se *Bonde-Curen*, RA PA V:4, nr 24 [432], opag.; *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 350; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 324; *Hyperborei Swar uppå Sin vän Austrasii bref*, KB D 351:9, s. 469–476 [296], s. 473. *SAOB*, sökord ”häftig”, ”orolig”, ”hetsig”, ”het”.

⁸⁸⁹ Nolcken (1889), s. 109.

⁸⁹⁰ *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 116.

⁸⁹¹ ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], s. 20.

⁸⁹² *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], s. 324.

nit bör ha beskedlighet”.⁸⁹³ Ett medborgerligt eller allmänt nit måste alltid vara beskedligt, det vill säga en dygdig medborgare måste alltid vara sansad i sin patriotism. Därav kunde *Curii* också sluta sig till att de som ”uphitesat vår ungdom til en slik inbillad otidig patriotisk nit och ifwer”, förvisso ”aldrig warit rättsinte patrioter”.⁸⁹⁴

Som framgår av Reuterholms dagbok förekom denna karaktärisering av hattarna redan tidigt under riksdagen. ”En underlig yster obetänkt och stormande anda regerar hos vår ungdom”, noterade Reuterholm förvånat.⁸⁹⁵ Därefter blev han alltmer kritisk till det ”heta” eller ”hetsiga” hattpartiet.⁸⁹⁶ Också ”månge af the owälduge och wälmenande” på riksdagen hade blivit ”förförde” av hattarnas falska ryckten och var nu ”nog så hetsige”.⁸⁹⁷ Värst fann han de militärer som ”besmittats” av ”hetsighet” och ”skryt” och som aldrig ville ”taga och gifwa skiähl” utan gjorde ”sig en heder af at wara oförnuftig”.⁸⁹⁸

Denna passionerade och negativa karaktärisering är förvisso inte förvånande. Karin Sennefelt har visat att den var en given utgångspunkt för hur man begripliggjorde politiska antagonister helt allmänt under frihetstiden.⁸⁹⁹ Christopher Collstedt har framhållit att såväl dråpanklagade duellanter som dömande instanser i duellmål vid denna tid ofta tog avstamp i en arg, ivrig och rasande karaktär när de skulle förklara duellerna.⁹⁰⁰ Karaktäriseringen var inte heller unik för det frihetstida Sverige. Här bör framför allt Nicole Eustace nämnas, som i en fascinerande studie av olika känslodiskurser i 1700-talets Nordamerika har visat hur den arga, heta och rasande människan åtminstone under seklets förra hälft alltmer framstod som en social och politisk paria. De kroppsliga uttrycken för ilska identifierades med förlorad självkontroll, bristande förnuft, moralisk opålitlighet och social underordning; vacklande på gränsen till vansinne. Det fysiska vredesutbrottet blev därigenom också en potent och vanlig anklagelseakt i politiken.⁹⁰¹

Karaktäriseringen spelade också en väsentlig roll i hur det ortodoxa prästerskapet beskrev pietisterna under tidig frihetstid. Pietisten var någon som hade fallit till föga

⁸⁹³ *Grafskrift Öfver Svenska nitet*, KB Vs 135 [264], opag.

⁸⁹⁴ *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19, s. 345–352 [198:1], s. 348.

⁸⁹⁵ [Reuterholm] Nilzén (2006), 14/5 1738, s. 20.

⁸⁹⁶ *Ibid.*, 6/10 1738, s. 137, 8/3 1739, s. 258.

⁸⁹⁷ *Ibid.*, 22/8 1738, s. 101.

⁸⁹⁸ *Ibid.*, 6/9 1738, s. 116f.

⁸⁹⁹ Sennefelt (2011a), särskilt s. 257–261. Se även Sennefelt (2001), s. 49, 83.

⁹⁰⁰ Collstedt (2007), särskilt s. 251f.

⁹⁰¹ Eustace (2008), kap. 4, särskilt s. 153–159. Se även Foyster, Elizabeth, ”Boys will be boys? Manhood and aggression, 1660–1800”, Hitchcock, Tim & Cohen, Michèle (ed.), *English Masculinities 1660–1800. Women and Men in History* (London: Longman, 1999) som betonar samma normativa utveckling, inte minst i förhållande till unga män.

för sin egen fördärvade natur och förförts av Satan. "Svärmarer", "entusiaster" och "fanatikern" – vilka var synonyma antipietistiska beteckningar – var därför ett lätt byte för diverse självutnämnda och samhällsomstörtande predikare, till vilka dessa förförda kom att flockas. Fysiska och kroppsliga uttryck för förförelsen var bland annat skrik och rop, suckande och jämmer, gråt och skälvningar, en allmän häftighet samt en inverterad nit och iver. Pietisterna kännetecknades av "ett storprateri och måldierf mångordighet, eller ett confusum chaos", som det står i en varnande predikan. Det var fråga om "en halstarig enwettenhet och upblåst inbillning, i förmerande af en blind och bitter nitelskan".⁹⁰²

Det är, som jag ser det, i grunden samma antagonistiska karaktär som här gestaltas. I såväl det "politiska" som "religiösa" fallet – en uppdelning som det finns goda analytiska skäl att ifrågasätta – var det den mänskliga fördärvade naturen som möjliggjorde förförelsen och i båda fallen var det ytterst samma normativa samhällsordning som hotades och som behövde skyddas. Distinktionen mellan ondskan och Satans förförelse å ena sidan och de egennyttiga och tygellösa begären å den andra bör inte heller överdrivas, vilket blir tydligt i begreppsklustret "arghet", "häftighet", "raseri", "ilska" med flera. Argheten, liksom det våld som ofta blev dess följd, hade sin upprinnelse i båda dessa källor, som ytterst var en och samma. Liksom i fallet med pietismen innebar det politiska svärmeriet att människorna satte sig upp mot och i sin förvirring sökte vända upp och ned på den goda ordningen. Denna ofta våldsamma upproriskhet, då undersåtar reste sig mot sin överhet och då barn bar hand på sina föräldrar – vilka i båda fallen var förbrytelser mot Guds fjärde bud – betecknades vanligtvis som "buller". Denna konnotation, som förband uppror med oljud, kastar således ljus över den tidigare karaktäriseringen av hattarnas passionerade skrik, skäll och skrän. Dessa oljud uttryckte upproriskhet, i grunden på samma sätt som då hattarna hade rusat fram till lagmannen Hammarberg på riddarhuset: han redogjorde för lagen, men de "knytte näfwen åt honom och stötte honom för bröstet, frågandes, om han wille hindra dem uti deras frihet".⁹⁰³

Ett belysande exempel på detta meningssammanhang, i vilket politiskt och religiöst svärmeri likställdes med varandra, är den hattfientliga riksdagspredikan som mössan David Evensson höll 1742 och där han gjorde ett "sorlande folk" huvudansvariga för den svenska syndasömnen.

⁹⁰² Nordbäck (2004), passim, särskilt s. 163–167, citat efter s. 164. Karaktäriseringen i fråga underkastas en ingående analys i Johannes Ljungbergs pågående avhandlingsprojekt, Historiska institutionen, Lunds universitet.

⁹⁰³ [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 109.

Blir man wan wid *buller* och *oro*, sofwer man lika tryggt, och snarare bättre, så med et sofwande land, der sorlar folket, såsom *swärmande* bi utan wise, håller ingen ordning wisar ingen lydna, *ropar på frihet* och öfwar *sielfswåld*. Sådant sorlande folk war i Babel wid des torns bygnad [...].⁹⁰⁴

Predikans så kallade lärdom var mot denna bakgrund entydig – det sorlande folket måste utdrivas ur detta Babel, därför att deras buller gjorde de sovande syndarna döva inför Guds varningar om ett kommande syndastraff.⁹⁰⁵

Just beskrivningen av hattarnas ”självsvåld” var, som nämndes i kapitel 4, en central del av mössberättelsen.⁹⁰⁶ Begreppen låg nära ”svärmeriet” och ”entusiasmen”, vilka dock är frånvarande i materialet.⁹⁰⁷ En pamflettist menade exempelvis 1743 att hattregimen hade vant ”landets ungdoms sinnen” vid ”näsewishedet, lag föragt, inhemsk orolighet, och uppenbart raseri”.⁹⁰⁸ En annan ansåg att hattarnas självsvåld var orsak till att ”subordinationen” i krigsmakten hade gått förlorad, så att den lägsta nu såg sig som lika god som generalerna på riddarhuset.⁹⁰⁹

Vad detta passionerade uppträdande sammanfattningsvis gjorde var – enligt mössberättelsen – att avslöja hur hattarnas (o)moraliska inre såg ut. Hattarna var ”åsnor” som förställde sig genom att klä sig i ”leyona-hud” men som samtidigt kunde ”igenkännas af sit skrän”⁹¹⁰; det yttre stod i förbindelse med det inre och nu hade deras skrik, hetsighet och våldsamma utfall visat deras bristande ”owäldughet”, att de tvärtom var passiva objekt, slavar under laster och begär. De som var satta att uppbära den normativa samhällsordningen förkroppsligade istället dess raka motsats. De som skulle förhindra att ondskan spreds var just de som bar runt den. Därför borde de inte heller tillerkännas politisk habilitet, de var kort sagt politiska objekt. Häri låg dock en förmildrande omständighet. De förförda regerades av en passionerad anda och de utförde sina odygdiga handlingar i ett affekterat tillstånd utan ett ont uppsåt. Den

⁹⁰⁴ Evensson ([1742]), s. 8. Jfr den samtida *Emot grefwie Carl Gyllenborg*, KB D 351:9 [413], s. 48f, där författaren argumenterade för att det var ”bättre att man igenom en fullkomlig skiljsmäsia ifrån församlingen sökte att i tid öppna ögonen på” de förförda.

⁹⁰⁵ Evensson ([1742]), s. 17.

⁹⁰⁶ Se t.ex. *Gensvar uppå föregående Anmärkningar*, UUB F 213k [128:1], s. 265; *Öfwer Högwålborne Herr Baron CARL STURES död den 20 Februarij 1739*, KB Vf 68:1 [190], s. 241; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], s. 136; *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19 [198:1], s. 347, 349; *Grafskrift Öfwer Svenska nitet*, KB Vs 135 [264], opag.; *Hyperborei Swar uppå Sin vän Austrasii bref*, KB D 351:9 [296], s. 471.

⁹⁰⁷ Jfr Sennefelt (2011a), s. 258.

⁹⁰⁸ *En Redlig Swänsk Patriots Politiska Tros Bekiännelse* ([1743]) ([448]), opag.

⁹⁰⁹ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8 [291], s. 329.

⁹¹⁰ Serenius ([1742]), s. 46f. Lejonförklädnaden – som en trop för yttre förställning – förekom i flera andra texter, tydligast i *Then illa utkomne Åsnan under Leyona-huden*, LUB Cod. coll. V:4 [399], opag.

passionerade karaktäriseringen berövade dem deras politiska habilitet men friade dem från denna än mer allvarliga anklagelse.

Genom att mössberättelsen på detta sätt knöt an till en dimension av metaberättelsen om den passionerade och förförda människan förefaller den ha blivit mer meningsfull och slagkraftig. Vi ser här en form av narrativ anpassning, där en ny hattkaraktär, som egentligen inte hade förekommit tidigare, kom att introduceras och bli central i och med regimskiftet 1739. Det var händelserna under riksdagen som hade möjliggjort detta. Från att ha haft svårt att förklara regimmotståndet framstod det nu som fullt begripligt. Historien visade att förförarna med jämna mellanrum lyckades förarga de enfaldiga och försätta dem i ett passionerat raseri och nu var det alltså dags än en gång.

Åtminstone ett par hattförfattare fann sig också föranledda att avfärda, om än inte sakligt bemöta, karaktäriseringen. Mössorna framställde ”ledamöterna af den lagstiftande machten [som] storskrikare”, fastslog en hattförfattare upprört, ”och afmålade dem som en hetsig ungdom”.⁹¹¹ Det är till denna ungdom som vi nu ska vända blicken.

Omyndig, girig och oförnuftig – den omogne hatten

Ett andra utmärkande kännetecken för de förförda hattarna var, enligt mössberättelsen, deras ringa ålder. Liksom i fallet med passionerna framhöll förvisso inte samtliga mösstexter hattarnas ungdom, men tropen måste ändå ses som den enskilt mest framträdande delen av mössberättelsens karaktärisering av den förförde hatten och som en väsentlig del av förklaringen till deras enfald. Vänder man sig enbart till mössberättelsens språkrör var saken följaktligen klar nog – regimskiftet 1739, småningom också ett svenskt anfallskrig, hade möjliggjorts genom att hattledarna hade lyckats vinna den talrika adliga ungdomen för sin sak. Med stöd från ”ungdom”, ”gossar”, ”pojkar”, ”ynglingar”, ”drängar” och ”barn” – vilka var de mest använda orden – hade hattledarna kunnat ersätta rätt med våld och föra riket till ruinens brant.⁹¹²

⁹¹¹ *En Swänsks Bref till sin wän [...]*, UUB F 258, nr 42 [200], s. 3. Se även *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 383.

⁹¹² Se t.ex. *Then Swenska Patrioten*, UUB W 222 [191], s. 243f, 247; ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], passim, t.ex. s. 23; ”Fru Ramfrid å Kjädskjär og Kjämpanäs”, Holmén (1768) [193], s. 7f; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8, s. 101–136 [194], passim, t.ex. s. 103, 107, 116; *Tranquilli Bref til sin Wän Curius*, RA Skkl fol. 100:19 [198], opag.; *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19 [198:1], s. 351; [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99) [199], passim, t.ex. s. 67f, 116; *Den Svenske Observator*, KB D 351:9, s. 477–499 [201], s. 480; ”Kämpe-Wisa”, Fryxell (1866) [243], s. 162f; *Grafskrift Öfver Svenska nitet*, KB Vs 135 [264], opag.; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Wän*, KB D 351:8, s. 319–341 [291], passim, t.ex. s. 324f; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8, s. 209–242 [294], s. 226; *Herr Gallipilei Bref till sin wän Severus*, KB D

Att den politiska litteraturen tillskrev de unga hattarna en avgörande roll i riks- och partipolitiken åren kring 1740 har som sagt påtalats flera gånger tidigare. Frågan om i vilken utsträckning denna beskrivning avspeglade verkliga förhållanden har berörts ovan. Det finns emellertid anledning att problematisera även andra sidor av denna historieskrivning.

Ingemar Carlsson har, i linje med äldre forskning, menat att hattförfattarna vid tiden för regimskiftet framställde de unga hattarna, vilka hade gjort sig till kända på riksdagen, som representanter för ett generationsskifte. Deras unga vitalitet och optimistiska framtidstro utmanade och kontrasterade mössornas gammalmodiga och åldriga styre.⁹¹³ En sådan ålderskaraktärisering framstår emellertid, som vi ska se, som minst sagt förvånande för den period som det här gäller. Carlsson uppvisar inte heller några övertygande empiriska belägg för denna tolkning.⁹¹⁴ Faktum är att hattförfattarna tämligen sällan refererade ungdomstropen över huvud taget. När så skedde var det för att på ett mer allmänt plan kritisera ungdomens bristande dygd, tillbakavisa just anklagelsen om hattarnas ungdom eller rikta samma anklagelse mot mössorna.⁹¹⁵ Däremot hyllade man, på ett tidstypiskt sätt, gärna ”mogenheten”, det vill säga själva motsatsen till den beroende, omyndiga och oförnuftiga – ”omogna” – ungdomen. Någon kritik mot de åldersstigna mössorna förekom inte heller, helt enkelt därför att

901 [295], opag.; *Hyperborei Swar uppå Sin vän Austrasii bref*, KB D 351:9, s. 469–476 [296], s. 471; *Then förlorade Hatt-Crediten*, KB D 924:3 [298], opag.; *Den missnögda Herden Alcidons dröm*, RA Skkl fol. 201 [302], s. 258; *Pro memoria*, RA PA V:11, nr 12 [316], opag.; *Riksdags Glam mellan Fyra Patrioter* [...], KB D 351:9 [321], s. 299; *Wålment betänkande vid början af 1741 års Riksdag*, KB D 351:8 [327], s. 448; *Reflexioner öfver Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 187; *Swenska Gäsar blå*, LUB Hausswolff 28 [361:1], opag.; *Hialmars Gossar blå*, RA PA V:11, nr 33 [361:3], opag.; *Till NN. öfver Finska Campagnen*, KB Vs 135 [379], fol. 44; [Dalin] ”Til Generalen K - - -”, Dalin (1767), bd 4 [409], s. 296; *Emot grefve Carl Gyllenborg*, KB D 351:9 [413], s. 44; *Bref från Hyperboreus om Riksdagen år 1742*, KB D 351:9 [415], s. 61f; *En Redlig Swänsk Patriots Politiska Tros Bekiännelse* ([1743]) ([448]), opag.; *Extract af Probstens Serenii Prädikan* [...], RA PA V:11, nr 37, opag. Se även [Reuterholm] Nilzén (2006), 1/2 1739, s. 227, 7/3 1739, s. 250f.

⁹¹³ Carlsson (1966), s. 78, 196, 324–326; Carlsson (1981), s. 178. För äldre forskning, se t.ex. Malmström bd 2 (1893–1901), s. 268; Stavenow, Ludvig, *Frihetstiden. Dess epoker och kulturliv*. 3:e uppl. (Göteborg: Wettergren & Kerber, 1921), s. 44–50.

⁹¹⁴ Carlsson hänvisar till två hattskrifter, [Hesselius] (1741a) och *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1]. Sensmoralen i de två texterna är emellertid inte alls så entydig som Carlsson gör gällande. I den förra tillrättavisar exempelvis den gamle Banér, som vi såg, unge Hialmar för hans stora övermod. En alternativ tolkning av den senare är att författaren påtalar vikten av att medborgarna mognar, ett begrepp till vilket vi ska återkomma.

⁹¹⁵ Se t.ex. *Johan Årlligs bref till sin besynnerliga vän Sven Plogbill*, KB D 351:6 [165], s. 366; *Saga. Biörn, Tigern och Wargen*, LUB Cod. coll. I:10, nr 2 [176]; *Parodie. Gud wet hwad Argus tänker på*, KB Vf 68:1, s. 245–247 [190:1]; *En Swänsks Bref till sin vän* [...], UUB F 258, nr 42 [200], s. 3; *En Swensks Swar på Philaleti bref*, KB D 351:8, s. 343–384 [291:1], s. 383; *Frågor Om Sverige i det tillstånd det sig vid begynnelsen af detta kriget befant* [...], KB D 351:9 [344:1], s. 165; *Johan Axels Sons Böneskrift* [...] ([1741]); [Hesselius] ([1741c]), opag.

hattförfattarna inte karaktäriserade mössorna som speciellt gamla.⁹¹⁶ Hattberättelsens intrig kretsade istället, som vi sett ovan, kring passivitet, feghet och beroende, vilka hade sin upprinnelse i egen nytta, inte ålder.

Den unge hattkaraktären härrör istället ensidigt från mössberättelsen och tiden kring regimskiftet och därefter. Med dess hjälp blev det möjligt att på ett meningsfullt sätt gestalta hattarna och begripliggöra varför de hade förförts. Hattarnas ungdom, vilken hade manifesterat sig genom det passionerade uppträdandet, öppnade upp en annan tolkning av regimskiftet än den dygdiga restaurering som hattberättelsen utställde. Men vilken var denna tolkning? Vad gjorde karaktäriseringen meningsfull och vari låg dess moralpolitiska udd?

Carlsson och Nilzén ger härvidlag ingen ledning utan har endast antagit att hattarnas ungdom var ett tacksamt mål för mössförfattarna.⁹¹⁷ Om vi vänder oss till tidigare forskning om det förmoderna ungdomsbegreppet framgår tämligen entydigt att den unge mannen, ynglingen, verkligen var starkt ifrågasatt som politiskt subjekt och att denna kritik hade sin grund i ungdomens begränsade oberoende.

Flertalet historiker har framhållit att det förmoderna ungdomsbegreppet inte i första hand utgick ifrån personens ålder, utan från dennes sociala position i förhållande till olika sociala grupper, först och främst familjen och hushållet. Det är alltså fråga om en social, inte en biologisk, kategorisering, varför ungdomsperioden bör förstås som en utdragen social övergångsperiod mellan barndom och vuxenliv. Perioden inleddes för mannens del genom konfirmation, könsmognad, rättslig myndighetsålder, vapenförbarhet, inträde i en tjänst eller ett yrke, nya umgängesformer och en förändrad klädedräkt, fortsatte via frieri, självförsörjning och ett nytt sätt att titulera sig och tilltala andra, för att avslutas med arvskifte, fastighetsköp samt – viktigast av allt – giftermål och hushållsbildning, vilket gjorde mannen familjerättsligt självständig och markerade hans definitiva övergång från att ha varit underkastad ett faders- och föräldravälde till att själv utöva hushållsmakt. Övergången föreställdes ske gradvis och var ytterst knuten till ett socialt och ekonomiskt oberoende. Eftersom det tog lång tid att uppnå ett sådant oberoende dröjde också giftermål och hushållsbildning, vanligen tills mannen var närmare trettio år gammal, om inte än senare. Ungdomsåldern och beroendeperioden blev därför lång och ungdomarna, bland vilka alltså ingick också många äldre ungdomar, en stor befolkningskategori. Särskilt gällde detta för elitens ynglingar, som

⁹¹⁶ Däremot hävdade vissa mössförfattare att hattarna hade framfört sådana anklagelser, se t.ex. *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 103; *Een Swänsk uthomlands wistande Adelsmans Breeftill sina bägge Syster Söhner I Swärje* ([1742]) [439], s. 3.

⁹¹⁷ Carlsson (1966), s. 196; Nilzén (1971), s. 201f.

ofta måste genomgå långa utbildningar och invänta arv och tjänst för att kunna leva ett ståndsmässigt liv.⁹¹⁸

Detta synsätt innebar också att gruppen ungdomar uppvisade en stor variation vad gällde deras grad av beroende och oberoende. Ungdomen befann sig i ett slags "semiberoende", ett stadium någonstans mellan barnets fullständiga beroende och den vuxne husbondens oberoende.⁹¹⁹ Var någonstans den enskilde mer exakt befann sig på denna skala var emellertid allt annat än tydligt. För en sådan precisering saknades inte minst entydiga begrepp. "Gosse", "yngling" och "pojke" förefaller ha använts nära nog synonymt och kunde beteckna såväl en helt beroende yngre tonåring som en betydligt äldre och mer oberoende man.⁹²⁰

Att ungdom så tydligt knöts till beroende fick till följd att ungdom vid denna tid kom att konstituera ett hinder för politiskt deltagande.⁹²¹ Medan ungdom förde tankarna till beroende och en underordnad tjänsteställning förutsatte politisk habilitet oberoende, hushållsföreståndarskap och jämbördighet i förhållande till andra medborgare. De republikanska erfarenheterna av hur beroende medborgare undergrävde förutsättningarna för frihet kom därför att misstänkliggöra politikens unga deltagare. Mot denna bakgrund är det inte förvånande att särskilt unga och ogifta män i den frihetstida politiken anklagades för ungdom/beroende. Också bland adelns riksdagsfullmäktige – som hade uppnått rösträttsålder, som representerade sin ätt på riddarhuset och som bar värja – fanns det en inte oansenlig del vars mogenhet inte var entydig och vars oberoende kunde ifrågasättas. Enligt mössberättelsen var det bland dessa som hattledarna hade haft sitt största stöd.

Att kalla någon för en "mansen" – det vill säga en gosse – åt "hvilken amman nyss måst rensa byxorna" var givetvis en smädelse, men även att tilltala någon som "dräng" eller "pojck" kunde i en politisk kontext vara en nog så allvarlig anklagelse.⁹²² Att

⁹¹⁸ Gillis, John R., *Youth and History. Tradition and Change in European Age Relations, 1770–Present*. Studies in Social Discontinuity (New York et al: Academic Press, 1981), kap. 1, särskilt s. 1–5, 8f; Mitterauer, Michael, *Ungdomstidens sociala historia. Historia och samhällsvetenskap* (Göteborg: Röda bokförlaget, 1991), kap. 1–2, särskilt s. 26f, 32f, 48f, 102f; Krausman Ben-Amos, Ilana, *Adolescence and Youth in Early Modern England* (New Haven/London: Yale University Press, 1994), s. 208–242, särskilt s. 236–238; Gaunt, David, *Familjeliv i Norden* (Stockholm: Gidlunds förlag, 1996), s. 18, 22.

⁹¹⁹ Kett, Joseph F., *Rites of Passage. Adolescence in America 1790 to the Present* (New York: Basic Books, 1977), s. 29.

⁹²⁰ Gillis (1981), s. 1f, 5.

⁹²¹ Sjöberg, Johan, *Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1780–1850*. Studia Historica Upsaliensia, 206 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2002), diss., passim. Se även Kann, Mark E., *A Republic of Men. The American Founders, Gendered Language, and Patriarchal Politics* (New York/London: New York University Press, 1998), kap. 3; McCormack (2005), kap. 1.

⁹²² *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 116; SAOB, sökord "manse". Här kan räcka att, som John R. Gillis gör, påminna om hur vita amerikaner inom ramen för en besläktad republikansk diskurs har tilltalat svarta amerikaner som "boy". Gillis (1981), s. 1f. Anklagelsen förekom förvisso också utanför

anklagelsen inte i sig handlade om ålder utan om politisk habilitet framgår också av att den riktades mot även äldre personer.⁹²³

Det ungdomsbegrepp som vi möter är således annorlunda än det som tycks ha föresvävat Carlsson och hans förgångare och som hör en senare modern epok till, då ungdom blev en viktig och positivt laddad politisk trop vars konnotationer av vitalitet och förnyelse förkroppsligade den moderna historiesynen om samhällets framåtskridande.⁹²⁴

Vi ska i det följande se närmare på en av de mest framträdande typerna av beroende som ungdomstropen aktualiserade i mössberättelsen, nämligen det beroende som följde av den unges svaga ekonomiska ställning.

Antingen saknade denne helt möjligheter till självförsörjning och levde istället på någon form av underhåll, eller också försörjde han sig hjälpligt på någon av de dåligt arvoderade tjänster som stod till buds för den unga adeln. I det förra fallet befann sig den unge i en entydig beroendeställning, men inte heller i det senare kan man tala om ett egentligt ekonomiskt oberoende. För att uppnå ett sådant behövde den unge mannen snabbt röra sig uppåt i tjänstehierarkin, till mer vävlönade tjänster och detta var möjligt endast i händelse av ett krig – som plötsligt ökade utbudet och omsättningen av officerstjänster – och ett regimskifte – vars förmodade utrensningar frigjorde civila tjänster och gav de nya makthavarna kontroll över utnämningssmakten.

Genom att mössberättelsen karaktäriserade hatten som ung gjorde den således troligt att han saknade ett ekonomiskt oberoende och att hans behov av pengar och tjänster kunde väntas påverka hans politiska oberoende; eller annorlunda uttryckt, sedan berättelsen – mot bakgrund av händelserna på riksdagen 1738–39 – hade fastslagit att den typiska hatten var ung och därmed också ekonomiskt svag framstod den egentliga anklagelsen om att hans primära politiska drivkraft var ekonomisk egennytta snarare än kärlek till det gemensamma bästa som mer rimlig. Detta sätt att misstänkliggöra eller anklaga politiska motståndare var som vi såg tidigare typiskt för

politiken, se t.ex. Liliequist, Jonas, ”’Äst du en ärlig karl, så kom ut och slåss’. Om våld, ära och manlighet i 1600-talets Jämtland och Härjedalen”, *Jämten. Heimbygdas årsbok* (1998), s. 27f.

⁹²³ Se t.ex. Daniel Gustaf Cedercrona (33 år gammal), *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 103; Carl Björnberg (43 år), ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], s. 17f; Olof Celsius d.ä. (69 år) *Grafskrift Öfver Svenska nitet*, KB Vs 135 [264], opag., för Celsius se Carlsson (1967a), s. 52; Boëthius, E m.fl., ”Olof d.ä. Celsius”, *SBL*, 8 (1929).

⁹²⁴ Sjöberg (2002), s. 80–83.

en politisk kultur präglad av republikanska erfarenheter. Förfarandet begränsades inte heller till enbart den unga adeln utan utsträcktes också till ny- och tjänsteadeln, som många gånger saknade jordinnehav och det oberoende som detta ansågs medföra.

Karaktäriseringen om att de förledda hattarna till stor del bestod av fattig adel, delvis på grund av deras ringa ålder, vars behov av pengar och tjänster hade varit den egentliga anledningen till att de hade förespråkat ett regimskifte och lånat sitt stöd till hattledarna – som i gengäld hade utlovat ett kommande krig – utgjorde ett framträdande inslag i mössberättelsens intrig.⁹²⁵ Också hattförfattarna gjorde, som framgick i föregående kapitel, sådana anklagelser – främst kopplade till utländsk bestickning – men dessa fick aldrig samma avgörande betydelse för hattberättelsens intrig.

Enligt en mösspamflett från 1742 hade exempelvis hattledarna uppsåtligen försökt dra till sig ”gäldbundna personer” och ”folk af ringa anseende och härkomst”.⁹²⁶ Samma anklagelse gjordes i den något äldre politiska sagan om Jarl Slemme/Carl Gyllenborg. Denne hade noterat att Fru Ramfrids/Sveriges hushållsföreståndare hade en liten ”smådräng” som var begiven till att ”spela putta med andra poikar och tappade alltid penningar”. Jarl Slemme sände därför ut ”poikar at spela af honom både hätta och tröja, och andra poikar som lofwade honom penningar” om han endast kunde släppa in Jarl Slemme i hushållsföreståndarens kammare. Pojken tog emot pengarna och släppte in Jarl Slemme, som därigenom kunde ertappa en oklädd Fru Ramfrid och våldta henne.⁹²⁷ Anklagelsen gjordes också i Serenius tidigare refererade riksdagspredikan, enligt vilken fariséerna/hattarna uppgavs ha formerat ett mäktigt parti genom att locka till sig ”Herodis krigs knektar” med ekonomiska löften. De förra hade dock mycket lite till övers för de senare, trodde Reuterholm; de hade lovat militärerna en allians, ”men man kan tänkia at the ej släpt them in i sina hemligheter”.⁹²⁸

En annan text var *Den Svenska Mercurius*, som på sin väg genom staden mötte ett stort antal hattar vars vidlyftiga och osedliga leverne hade satt dem på obestånd. En hade först slingrat sig upp men sedan förlorat en stor summa pengar och hade därför fått problem med sin hustru som fortsatte att leva på stor fot. En annan var så desperat

⁹²⁵ Se t.ex. *Then Swenska Patriotten*, UUB W 222 [191], s. 248, 251; ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], s. 20f; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 112–114; *Tranquilli Bref til sin Wän Curius*, RA Skkl fol. 100:19 [198], opag.; [Bonde] ”Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker”, Trolle-Bonde (1897–99), s. 67f [199]; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8 [291], s. 321; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8 [294], s. 234f; *Tankar om Oenigheten i Nationen*, UUB F 258, nr 46 [323], opag.; *Reflexioner öfver Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 226f; *Een Swänsk utbomlands wistande Adelsmans Breef till sina bägge Syster Söhner I Swärje* ([1742]) [439], s. 3; *En Redlig Swänsk Patriots Politiska Tros Bekiännelse* ([1743]) ([448]), opag. Se även Bestuzjev-Rjumins beskrivning av de ”unga personer o. fattiga officerare” som uppeggades av hattledarna att skrika om krig, citat efter Carlsson (1966), s. 369.

⁹²⁶ *Emot grefive Carl Gyllenborg*, KB D 351:9 [413], s. 44.

⁹²⁷ ”Fru Ramfrid å Kjädeskjär og Kjämpanäs”, Holmén (1768) [193], s. 7f.

⁹²⁸ [Reuterholm] Nilzén (2006), 5/11 1738, s. 161.

att han försökte avyttra sitt arv och sälja sin frälsejord. En tredje försökte till och med belåna sina luxuösa kläder. Gälldenären liksom den enbart misstänkte gälldenären hade svårt att hävda sitt oberoende. Detta var en anklagelse som drabbade Carl Gustaf Tessin, vars aristokratiska leverne väckte misstankar om stora lån och som fick pamflettförfattaren att dra paralleller till den dygdiga romerska republiken där ingen ens hade fått bli borgmästare utan att vara rik – ”huru böfvelen kan I då kommit att sitta i det innersta af hushållningen”?⁹²⁹ Men Tessin var förvisso inte ensam, tvärtom bestod riksstyrelsen till största delen av ”antingen barn och råämnen, eller sådana hushållare, som förslöst mera penningar på mätträsser och kollatimer än de kunnat ärfva och förvärfva. Ja sjelfva chefen har varit pojke att försätta tunnors guld som han ärft”. Det var till dessa styrande, ”som står i gäld öfver öronen, och vattnas i munnen åt publicikassa”, det vill säga de gemensamma resurserna, som riksdagen hade satt sitt förtroende.⁹³⁰

Det kan nämnas att Ingemar Carlsson, som också har uppmärksammat detta ekonomiska beroendetema, gör en annan tolkning. Han förstår dessa angrepp i den politiska litteraturen som ett mer allmänt uttryck för generationsmotsättningar och sociala spänningar inom adeln: mellan unga och äldre, mellan ny och gammal adel, mellan tjänsteadel och godsadel.⁹³¹ Det finns ingen anledning att betvivla förekomsten av sådana motsättningar. Däremot finner jag den moralpolitiska tolkningen mer fruktbar i detta sammanhang. Författarna i fråga förhöll sig inte i första hand till en social struktur utan till ett antal moralpolitiska erfarenheter, däribland den att fattiga medborgare hade en mycket mindre moralisk motståndskraft än förmögna och tämligen lätt kunde förföras. Mössförfattarna vände sig inte mot en särskild social grupp, utan mot företeelsen att de som hade förlorat sitt oberoende fortsatte att betraktas som medborgare och därför blev ett lätt byte för förförarna.

För en intressant och ingående analys av hur hattledarna förförde den jordlösa och unga delen av adeln svarar Axel Reuterholm.⁹³² Tessin, som enligt Reuterholm anförde hattpartiet, hade just som man kunde förvänta sig stött på hårt motstånd bland de ”förmögnaste och hederligaste” i adeln.⁹³³ Bland dem som inte var ”myndiga” och av ”anseende” – där han själv ”lättare kunde hafwa myndighet” – hade Tessin emellertid haft stor framgång.⁹³⁴ Största delen av adeln, ”nemligen all ungdomen och alla crethi

⁹²⁹ *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 112–114, citatet s. 114.

⁹³⁰ *Ibid.*, s. 116.

⁹³¹ Carlsson (1981), s. 79–81.

⁹³² [Reuterholm] Nilzén (2006), 7/3 1739, s. 250–256.

⁹³³ *Ibid.*, 7/3 1739, s. 250f.

⁹³⁴ *Ibid.*, 6/3 1739, s. 244.

och plethi”, stödde enligt Reuterholm vid tiden för regimskiftet hattarna.⁹³⁵ I ett sådant läge kunde det förvisso räcka med ”några feta bord för the hungrige flugorne och ett eller par hundra tusende silfwer apostlar, at i högsta nöden bruka till omvändelsemedel, at öfwertahla, beweka, upplysa och blidka” för att hela samhällskroppen skulle råka i antingen ”raseri” eller ”yttersta wanmäcktighet”.⁹³⁶ Utifrån denna erfarenhet tyckte sig Reuterholm kunna se konturerna av en sådan ahistorisk samhällslag som var typisk för det förmoderna sättet att förstå politik:

När nu alla riksens tienster äro besatta, och på en tio åhrs tid eller mera, ej många öppningar blifwa kunna; men likwäl hopen af them som för armod eller högmods skuld siuka och trängta efter thessa rummen, dageligen tillwäxer, måste nödvändigt många, ja de flästa bli ohulpne. Thessa bli då missnögda med regeringen, önska och trängta efter krig som the tro skal gifwa öppning [...].⁹³⁷

Endast återkommande krig, som dels kunde avtappa ”vår hetsiga blod”, dels ge ”vår ähregiruga ungdom hopp och tillfälle at avancera och inlägga beröm”, kunde skänka staten politisk stabilitet och förhindra ”revolution” och en ”wälfning i regeringen”.⁹³⁸

Reuterholm för oss härmed över till den andra formen av egennyttig girighet – äregirigheten – som också den framstod som särskilt vanlig bland ungdomen.

Jag fasar när jag tänker på den werld och de omständigheter ungt folk nu lefwa uti, och jag tycker om någon undgå skieps brott, så är det icke mindre lycka än at en som kastas utför et högt torn ej bryter nacken af sig. Ingen ting felas af alt det som kan befrämja, ursäcka, locka och förföra ungdomen i en lastbar och obetänksam wandel [...]. En förgiftig högfärd och ähresiuka är hufwuddygden som man öfwer alt gillar [...]. Gud låte intet fäderneslandets frihet en gång bli et offer för dessa diefla afgudarne.⁹³⁹

Denna bön hade emellertid inte hörsammats. Istället hade äregirigheten enligt mössberättelsen spelat en avgörande roll för att så många hade valt att stödja

⁹³⁵ Ibid., 7/3 1739, s. 250f.

⁹³⁶ Ibid., s. 256.

⁹³⁷ Ibid., s. 252f.

⁹³⁸ Ibid.

⁹³⁹ Ibid., 23/7 1738, s. 69.

regimskiftet och tankarna på krig.⁹⁴⁰ Denna anklagande karaktärisering knyter an till vad som i kapitel 2 sades om det spänningsfyllda förhållandet mellan dygd och ära.

Sann dygd ansågs härröra ur medborgarens inre och äkta kärlek till det allmänna. En sådan dygd behövde inte belönas med ära utan var sin egen belöning. Därvidlag skilde den sig från den falska dygden, som endast påstods ha en sådan upprinnelse men som egentligen drevs av människans begär efter ära. Det var denna falska dygd som enligt mössberättelsen reflekterades i hattarnas äregirighet. Begäret efter ära hade föranlett särskilt ungdomarna och militärerna att skryta om sin medborgerliga dygd i allmänhet och sitt patriotiska och manliga mod i synnerhet, vilket skulle demonstreras så fort kriget kunde inledas.⁹⁴¹ Detta beteende underströk än tydligare hattarnas falska dygd; sann dygd var i kontrast tystlåten, den manifesterades inte i ord utan i handling.

När mössberättelsen tillskrev hattarna ett högljutt patriotiskt självberöm kunde den också hämta förklaringskraft från det lutherska meningssammanhang som diskuterades i kapitel 2 och som konceptualiserade som "skrymteri". De "munkristna" som Luther hade varnat för och som saknade en sann invärtes gudstro, men som gärna betygande sin tro via munnen, hade sin motsvarighet i de "munpatrioter" som endast *talade* om allmännyttan men som aldrig gav den företräde i handling – patriotismens verkliga lackmustest.⁹⁴² Liksom i fallet med tron borde medborgaren visa stor misstänksamhet mot vad som sannolikt var hyckleri, skenhelighet och falsk förställning. Förr hade riksdagsmännen varit mogna och endast de som hade utfört sant patriotiska handlingar hade talat i dessa frågor, försäkrade *Then Svenska Patrioten*. Men nu överröstades alla av de "patrioter" som aldrig hade gjort annat än prata.⁹⁴³

Det svensk-ryska kriget 1741–43, som för svensk del kom att präglas av missgrepp, obeslutsamhet och militära bakslag, bekräftade enligt mössberättelsen vad man hela tiden hade misstänkt, nämligen att hattarnas högljudda patriotiska skryt endast hade

⁹⁴⁰ Se t.ex. "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192], passim; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 117; *Curii Swar til sin vän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19 [198:1], s. 347, 351; *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8 [291], s. 321; *Reflexioner öfver Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 226–228. Se även den brittiske ministern Guy Dickens bedömning av äregirighetens betydelse för kriget, Malmström bd 3 (1893–1901), s. 155.

⁹⁴¹ Se t.ex. [Dalin] "Wid början af en Riksdag", Dalin (1767), bd 4 [160], s. 75; "Den Nordiske Argus", Holmén (1768) [192], passim; *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 107f; *Samtal emellan Bonus och Cordatus*, KB D 351:8 [294], s. 226f; *Herr Gallipilei Bref till sin vän Severus*, KB D 901 [295], opag.; *Reflectioner wid några Politiska omständigheter uti Sverige, delade i frågor och swar*, RA Skkl fol. 100:20, fol. 170–174 [297], fol. 172f; *Then förlorade Hatt-Crediten*, KB D 924:3 [298], opag.; *Till NN. öfver Finska Campagnen*, KB Vs 135, fol. 44 [379]. Denna karaktärisering av ungdomens falska dygd liknade som synes den som hattberättelsen framförde vid samma tid, exempelvis i anslutning till mordet på Sinclair, se avsnittet *Dygdens förfall – inför eftervärlden och omvärlden* ovan. För en belysande kritik av hur särskilt de unga soldaterna brukade "ryta och skryta" se [Reuterholm] Nilzén (2006), 6/9 1738, 116f.

⁹⁴² [Arckenholtz] Carlsson (2003) [122], s. 25.

⁹⁴³ *Then Svenska Patrioten*, UUB W 222 [191], s. 241f.

varit förställning och uttryck för en falsk dygd. Så fort de unga hattarnas medborgerliga dygd prövades i strid avslöjade de sitt sanna egennyttiga inre, helt enkelt genom att fegt lägga benen på ryggen.⁹⁴⁴

De skoningslösa mösstexterna från dessa år kan bland annat illustreras med en till predikan maskerad pamflett, i vilken Jacob Serenius beskrev hattarna som ett syndastraff. De egna synderna hade "retat Gud så svårligen, att han tillåtit ynglingar och dårar, att föra oss i olycka". Dessa hade "med skryt och högmod, skriat up hela landet i krig", men sedan själva "sprungit som harar".⁹⁴⁵ I sin kontroversiella riksdagspredikan i februari 1741 hade Andreas Rhyzelius fastslagit att den undergång som han såg som oundviklig skulle göra "dhe förrut stormodiga modfälda, krigshieltarna försagda".⁹⁴⁶ En annan text påminde läsarna om den "poike-hop" och de "gardies gässar" som flytt striden, men som tidigare hade skrikit om krig, haft för vana att "sprätta" på vaktparaden och låtit kronan betala för deras krogbesök. Författaren uppmanade därför alla att ta tag i varsin "gardies glop [spoling, slyngel]"⁹⁴⁷ och "ge en örfil så det smäller".⁹⁴⁸ En mösstext raljerade över *herr Kalfdäns* som hade börjat gråta då ryssarna närmade sig, så att tårarna sköljde bort "blyerts mustacherna". Hans försök till förställning hade således misslyckats, men väl tillbaka i Stockholm kunde han åter ses på riddarhuset "med full hals". Också de andra unga hjältarna och gossarna återfick snart sitt mod sedan de krupit tillbaka in på *Wessels* kaffehus, varför de på nytt började dundra så att man kunde förledas tro "att Wiborg vore åter intaget och att Petersburg kapitulerat".⁹⁴⁹

Till denna karaktärisering anslöt sig också flera hattförfattare, för vilka de högljudda ungdomarna och de båda hattgeneralerna Lewenhaupt och von Buddenbrock blev ett sätt att på riksdagen 1742–43 leda uppmärksamheten från och frikänna de annars hårt ansatta hattledarna.⁹⁵⁰

⁹⁴⁴ Se t.ex. "Kämpe-Wisa", Fryxell (1866) [243]; *En Svensk Hjeltes resa till Finland i sidste Fälttoget, och dess nesliga Hemkomst, rimvis beskrifven*, KB Vs 135, fol. 66–67 [360]; "At ju hos oss blomstras frid", Westerlund (1951) [261], s. 110; *Svenska gässar som hit til Finland kom*, KB Vf 68:1 [361:2], s. 343–344; *Hjalmar's Gossar blå*, RA PA V:11, nr 33 [361:3]; [Dalin] "Swar från en Man til en Rival", Dalin (1767), bd 4 [373], s. 181f; *Till NN. öfver Finska Campagnen*, KB Vs 135, fol. 44 [379]; [Dalin] "Til Generalen K - - -", Dalin (1767), bd 4 [409], s. 296; Evensson ([1742]), s. 17; [Dalin] "Til Herr General-Majoren Baron CARL HINDRICH WRANGEL Wid Dess återkomst från Ryska Fångenskapen i Junii månad 1742", Dalin (1767), bd 2, s. 69.

⁹⁴⁵ *Extract af Probsten Serenii Prädikan* [...], RA PA V:11, nr 37, opag.

⁹⁴⁶ *Then Länder och Riken förödande Missbälligheten* [...] *af And; Ol; Rhyzelio*, LSB T 211:3, Biskop Andreas Rhyzelius Predikningar, s. 13.

⁹⁴⁷ *SAOB*, sökord "glop".

⁹⁴⁸ *Swenska Gässar blå*, LUB Hausswolff 28 [361:1], opag.

⁹⁴⁹ *Bref från Hyperboreus om Riksdagen år 1742*, KB D 351:9 [415], s. 61f.

⁹⁵⁰ *Frågor Om Sverige i det tillstånd det sig vid begynnelsen af detta kriget befant* [...], KB D 351:9, s. 163–174 [344:1]; *Svensk Öfversättning af en Resande Engelsmans bref till sin Faderbroder i England*, KB D 351:9,

Särskilt allvarlig var anklagelsen om egennyttig äregirighet när den, som i fallet med hattarnas krigslystnad, ansågs ha drabbat riket och det allmänna. Även för dem som vid denna tid fann distinktionen mellan sann och falsk dygd mindre relevant och som var beredda att acceptera äran i egenskap av dygdens belöning om den kunde främja det allmänna var det en självklarhet att medborgarna aldrig fick sträva efter egen ära om detta skedde på bekostnad av det allmänna bästa.

Hur kunde det exempelvis komma sig, frågade en mössförfattare retoriskt, att ett samhälle ”blott för en hop unga soldaters ambition skull beslutit att resa upp ett onödigt krig för ett land, der $\frac{3}{4}$ delar af allmogen äter bark istället för bröd”?⁹⁵¹ En annan hoppades att krigslystnaden inte bottnade i behovet att ”wisa den andra hwad karl han är”.⁹⁵² Ännu en undrade om ”vår bistra upsyn emot Ryssland” verkligen var ”gjord i tid till heder och nytta, eller om vissa personer velat göra sig stort namn därmed”.⁹⁵³

En text från riksdagen 1742–43 ansåg att det inte fanns någon anledning att vara naiv. Kriget hade ytterst sin förklaring i hattledarnas egennyttiga begär och i detta följde de ett allmänmänskligt mönster. Detta kunde författaren illustrera utifrån vad den grekiske historikern Appianos hade haft att säga om ”de äregirigas politiqu”. Dessa var ”litet bekymrade om det allmänna bästa, tråkta ej efter annat än deras egen nytta och framsteg till stora embeten”. De flesta ”regementer” och ”republiquer” var emellertid förblindade och hade svårt att förstå att dessa drevs av ”förborgade drifter”, att deras politiska handlande endast var ”en effect af deras nedriga egennyttighet eller ock deras rasande och fördömliga högmod och ambition”.⁹⁵⁴

Ungdomen var emellertid inte enbart semiberoende i en ekonomisk och social mening, utan också i en psykosocial. De unga ”omogna” männen ansågs ännu befinna sig i en mognadsfas i vilken de saknade de äldres relativa förmåga att med vilja och förnuft kontrollera och styra de egennyttiga begären. Detta framhölls exempelvis i den rättsliga diskussionen om unga brottslingar. De unga var också särskilt nyfikna och lättimponerade och hade särskilt svårt att motstå och genomskåda förförelsen. Fram

s. 123–154 [427]; *Nu behöfs tänckias på alla hans Gierningar*, KB D 351:9, s. 155–166 [428]. För smådeskrifterna mot generalerna, se Bodenstein (2014), s. 134f.

⁹⁵¹ *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 117.

⁹⁵² *Sagan om Hästen*, citat efter Carlsson (1966), s. 253.

⁹⁵³ *Riksdags Glam mellan Fyra Patrioter [...]*, KB D 351:9 [321], s. 308.

⁹⁵⁴ *Reflexioner öfver Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 226–228.

tills dess att ynglingarna hade hunnit uppöva denna förmåga hade de ett särskilt skyddsvärde och borde betraktas med särskild misstro.⁹⁵⁵

I ljuset av detta är det ingen tillfällighet att det var särskilt ynglingarna som hamnade i skottgluggen för kritiken av kaffehuskulturen och att den politiska kannstöparen ofta karaktäriserades som ung. Dessa platser aktualiserade moraliska utmaningar som de unga var sällsynt dåligt rustade att hantera.⁹⁵⁶ Jämfört med den mogna mannen övergick exempelvis ynglingens berusning erfarenhetsmässigt ofta i ett otyglat fylleri. På motsvarande sätt ansågs en mogen man som blev alltför berusad sjunka i social ålder, vilket för denne representerade ett större hot mot den politiska habiliteten.⁹⁵⁷ En parallell kan här dras till det politiska raseriet och till hattarnas passionerade uppträdande som berördes ovan, bland vilka många påstods ha varit unga. Unga ansågs, i likhet med andra socialt underordnade grupper, vara särskilt passionerade och ha särskilt lätt att utbrista i exempelvis okontrollerad ilska. När däremot en mogen herre gjorde detta, av vilken man kunde förvänta sig en större självkontroll, kom han att likställas med ynglingar och vanligt simpelt folk.⁹⁵⁸

När mössberättelsen karaktäriserade hattarna som unga och omogna knöt den således an till väl etablerade erfarenheter av den politiska människan. Den omogna ungdomen var särskilt oförnuftig, viljesvag, nyfiken och lättförförd. Därför behövde den – och ytterst den enfald som den representerade – stå under mer mogna mäns överinseende. Det som enligt mössberättelsen hade inträffat i och med regimskiftet på riksdagen 1738–39 var att denna ordning hade rämnat, att enfalden hade sluppit lös. Förförda av hattledarna hade den omogna ungdomen börjat agera olydigt och tygellöst, utan tyglar. Begreppet framför andra var ”självsvåld” och det har redan flera gånger framhållits som centralt för mössberättelsen. Passionerat, självtillräckligt och högljutt hade hattarna, som ett typexempel på normvidrigt självsvåld, på ungefär samma sätt som de ”svärmande” och ”entusiastiska” pietiserna agerade, satt sig upp mot den rätta ordningen och på ett förvänt sätt själva övertagit styret.

Ett stort antal mösstexter angrepp tiden närmast efter regimskiftet 1739 de ”omogna” hattarna enligt denna intrig. En pamflettist raljerade exempelvis över de ”erfarne och uplyste” och ”skickelige ämnen til kloka statsmän” som just hade ersatt de licentierade riksråden. Riksstyrelsen krävde förvisso ”diupsinnigare förstånd och mognare eftertancka, än at kunna commendera höger och vänster swäng” fastslog han,

⁹⁵⁵ Mitterauer (1991), 46–49; Lindberg (1992a), s. 391f; Qvarsell, Roger, *Utan vett och vilja. Om synen på brottslighet och sinnessjukdom* (Stockholm: Carlssons, 1993), s. 12–16.

⁹⁵⁶ Runefelt (2010).

⁹⁵⁷ Sennefelt (2011a), s. 150–155.

⁹⁵⁸ Eustace (2008), s. 156–165.

med en referens till hattarnas påstått stora stöd bland officerarna.⁹⁵⁹ En annan av dessa texter påstod att ”gamla och råd mogna män” hade blivit förbigångna. Istället hade ”dumma och ostädade hjärnor” satt ”barn och öfrige wett willingar” att styra riket.⁹⁶⁰ Av samma uppfattning var *Then Svenska Patriot* som liknade hattarna vid skolgossar, som borde åthugas för att de la sig i ”statssaker”. Självklart kunde det endast gå illa när ”barn” på detta sätt fick råda; ”en illwillig poike tror sig [alltid] äga så stort wett som en gammal”.⁹⁶¹ En annan pamflett beskrev hattarnas politiska förslag som ”barnsliga och omogna”, åt vilka ”förnuftigt folk” endast kunde le.⁹⁶² Allegorin *Sagan om hästen* underströk vikten av att (riks)tömmarna placerades i ”stadiga händer” och inte i ”barnsliga näfwar”.⁹⁶³ Ytterligare en pamflettist vidhöll att

wi som gamla eller medåldrige äro och alt ifrån wåre yngre åhr winlagdt oss om kundskap ock insickt uti affairer, hafwa icke mäcktat at utföra wårt tal ok wåra planer med sådant eftertryck som någre officerare och ynglingar det giordt, hwilka likwäl för riksdagens början säijas warit ganska fattige och omogne printsar [...].

Men, fortsatte pamflettisten sarkastiskt, ingen kunde väl ha trott att dessa plötsligt, från en dag till en annan, likt apostlarna på pingstafonen, skulle ha blivit ”spränglärde ok tahlträngde”.⁹⁶⁴

Olof Dalin gjorde mot bakgrund av det pågående regimskiftet och i formen av ett sorgekväde över den nyligen avlidne adelsynglingen Carl Sture en mycket kritisk samtidsteckning över ungdomens moraliska förfall. Enligt Dalin vann en yngling ära och lycka genom dygden. Denna måste dock mödosamt erövras, ”med en ädel swett / til rent förnuft och sådant wett / som kan wårt land ur faran rycka”. När ”andra sorla hus från hus / båd dag och natt i spel och sus / han i sitt lugn förnuft lyder”. I samtiden blev emellertid ”ondskans larm och dygdens dwala” alltmer påtalig. Ungdomen var snärjd i ”weklighet, i barnslig flärd / i lättjans famn och smicker-drömmar”. Av detta

⁹⁵⁹ *Curii Swar til sin wän Tranquillus*, RA Skkl fol. 100:19 [198:1], s. 350.

⁹⁶⁰ ”Den Nordiske Argus”, Holmén (1768) [192], s. 24.

⁹⁶¹ *Then Svenska Patriot*, UUB W 222 [191], s. 243f, 254, 247.

⁹⁶² *Den Svenska Mercurius*, KB D 351:8 [194], s. 106f.

⁹⁶³ *Sagan om Hästen*, citat efter Carlsson (1966), s. 211.

⁹⁶⁴ *Tranquilli Bref til sin Wän Curius*, RA Skkl fol. 100:19 [198], opag. Ovanstående intrig återfinns också i det samtida dagboksmaterialet, se Nolcken (1889), s. 109; [Gyllenstierna] (1891), s. 8f; [Reuterholm] Nilzén (2006), 24/10 1738, s. 155.

följde ”dumhet” och ”högfärd” – ”sjelfswäld utan tömmar” – som fick ungdomen ta ”liud från mogna män”, fick dem att ”högt och stolt om alting dömma”.⁹⁶⁵

Denna beskrivning av hattarnas – särskilt de ungas – självsväld och enfald fick förnyad aktualitet och ökad rimlighet i samband med kriget 1741–43. Många kunde nu påminna om hur hattarna ”icke velat hördt godt folcks consultationer / som logen för ett åhr, åt folcks protestationer / och foren envist fram, föracktandes raisoner”.⁹⁶⁶ En författare påpekade att sedan ”skrytande kämpar förlupit sitt fält” tvingades ”nu de gubbar, som önskat oss fred, / upbygga hwad ungdomens ras rifwit ned”. Det ”ras” som här avsågs hörde, liksom ”foren envist fram” ovan, samman med begreppet ”självsväld” och hur de enfaldiga, styrda av sina otyglade begär, stormade fram och raserade ordningen. ”En gråhårig hjessa finns nu ej för swag”, fortsatte författaren, ”at mönstra, förbättra och ställa i lag / hwad gässar och flickor, intriguer och flärd / så hastigt förstört i en underlig werld”.⁹⁶⁷

En annan författare påminde, i formen av en mogen mans brev till sin unge systerson, om att förnuftiga personer hade motsatt sig krigsbeslutet:

Eder tyktes min fruktan wara aldeles fäfang och onödig; kanskie I hafwa hullit den för sådan, som ungdommen gemenlig plägar tillskrifwa äldren: denna mit sinnes oro må nu wara een wärkan af naturliga rädhåga, eller af ett på erfarenheet grundat öfwerläggande, så är dock, Gud bättre! alt hwad iag eder om kryget emoth Ryssland föruth skrifwit, med påfölgen bekräffat.⁹⁶⁸

Mot bakgrund av det misslyckade kriget såg det ut som att den urtima riksdagen – sammankallad till augusti 1742 och öppnad endast några dagar innan den svenska armén kapitulerade utanför Helsingfors – skulle medföra ett nytt regimskifte och restaurera ordningen.⁹⁶⁹ En mösspamflettist glädde sig, likt ”alla redlige svenske män” åt utfallet i de inledande valförrättningarna där mössorna hade haft stora framgångar. Att ”så många vittra, kloka och mogna herrar *ändtligen* fått inrymma i riksens angelägnaste ärender” såg han som en annalkande ”gryning”, att den ”svenska solen”

⁹⁶⁵ *Öfwer Högwälbörne Herr Baron CARL STURES död den 20 Februarij 1739*, KB Vf 68:1, s. 241–244 [190].

⁹⁶⁶ *Till NN. öfver Finska Campagnen*, KB Vs 135 [379], fol. 44.

⁹⁶⁷ [Dalin] ”Til Generalen K - - -”, Dalin (1767), bd 4 [409], s. 296.

⁹⁶⁸ *Een Swänsk uthomlands wistande Adelsmans Breeftill sina bägge Syster Söhner I Swärje* ([1742]) [439], s. 3.

⁹⁶⁹ Malmström bd 3 (1893–1901), s. 109–117.

höll på att stiga upp ur det ”mörker, hvori dess heder genom ondska och oförsigtighet blifvit försänkt”.⁹⁷⁰

Mössan och den nyvalde lantmarskalken von Ungern Sternberg, som i sitt öppningsanförande polemiskt hade beklagat rikets ”förlust af ett hederligt stilla sittande, och en nyttig ro” uttryckte sin förhoppning om att

all *öfwer-ilning*, som ej annat med sig förer än *oreda*, misslyckor och *omogna* foster, må blifwa hindrad; och at *ändteligen* en *mogen försiktighet*, genom allmänt förtroende och enhälliga rådslag, må sättia skrankor för *lyckans fria och äfventyrliga spel*, hwaruppå et rikets välgång *aldrig* bör uppsättias.⁹⁷¹

När det licentierade riksrådet Creutz under riksdagen gick bort passade den alltid lika stridslystne Serenius på att i sin likpredikan angripa den avlidnes ”ovänner”, dessa ”åsnor” som igenkändes genom sitt ”skrän”. Creutz hade tagit strid mot denna ”galenskap” och ”dårskap” och för detta hade han fått betala ett högt pris. Dygdigt hade han emellertid utstått all förföljelse och med förtröstan vänt sig till Gud.⁹⁷²

Samma udd hade David Evenssons riksdagspredikan som han höll inför råd, ständer och kungligheter den 23 juni 1743, då Adolf Fredrik valdes till ny tronföljare. Evensson begripliggjorde kriget och rikets olyckor som ett rättmätigt syndastraff för ett orättfärdigt folk. Bland det som förtörnade Gud framhöll han särskilt det naturvidriga i att ”ungdomen i frihet och fräckhet warder bortskämd. *Parentes sunt parentes, Liberi sunt liberi*, barnen hafwa al frihet, föräldrarna stå under theras lydno”.⁹⁷³ Det fanns dock, underströk Evensson, ”grader på skulden”; ”förföraren” hade mer än den ”förförde” bidragit till ”Guds wredes eld”.⁹⁷⁴

Superintendenten på Gotland Jöran Wallin gjorde, i en predikan över freden 1743, en annan distinktion när han polemiskt frågade var ”the hieltar blefne, som i sina inbillningar, i ord mera än i gierningar, woro raskare än örnar och starkare än leyon?” Han försäkrade dock att han givetvis inte avsåg ”mogna” och

beskedliga herrar och män, utan allenast sådana, som i otid, af idel ungdoms kitzlighet och blott öfwermod, hemma med sorl och stim ropade på krig och fördömde freden,

⁹⁷⁰ *Bref från Hyperboreus om Riksdagen år 1742*, KB D 351:9 [415], s. 58.

⁹⁷¹ Ungern Sternberg ([1742]), opag.

⁹⁷² Serenius ([1742]), s. 46f. Det var denna tryckta predikan som bifogades Serenius cirkulärbrev 1742, se s. 139f ovan.

⁹⁷³ Evensson ([1743]), s. 20.

⁹⁷⁴ *Ibid.*, s. 17f.

hemma på torg och gator, hemma i sina wänners hus, i hus, theri kalle och warme drycker skänkes, yfdes och säga dyrfdes: wi äre hieltar och the rätte krigsmän [...].⁹⁷⁵

I kontrast till dessa hattar framträdde i mösstexterna en mogen mössprotagonist. Förnuftig och viljestark stod denne medborgare emot impulsen att i nuläget utkräva hämnd på Ryssland. Till skillnad från de enfaldiga hattarna lyssnade han inte till falska idéer, locktoner och nyheter, han blev inte blind och ivrig och han satte inte sitt hopp till lyckans obeständiga växlingar. Förutom de lutherska erfarenheter som genomsyrade denna karaktärisering kan vi också åtknyta till den tidigare diskussionen om betydelsen av att i politiken gripa det lägliga tillfället när detta visade sig. Mössberättelsen underströk att den nödvändiga handlingskraften måste styras av dygdena (stats)klokhets, "prudentia", och försiktighet eller tålmod, "moderatia". Utan den förra var det omöjligt att veta om ett tillfälle verkligen var lägligt; utan den senare var det omöjligt att invänta verkligt goda konjunkturer. Det var dessa dygder som hattarna – till skillnad från mössorna – hade saknat.

Mössberättelsens viktigaste trop var i detta sammanhang den om hattarnas "äventyrliga" krig.⁹⁷⁶ En pamflett från riksdagen 1742–43 som bjöd på en lång kritisk exposé över hattarnas äventyrligheter, kan illustrera detta. Författaren fastslog bland annat att det i "alla tider och hos alla stater blifvit ansedt såsom den största oförsigtighet igenom penninge subsidier låta locka och leda sig till något äfventyrligt".⁹⁷⁷ Därefter påmindes om hur "fred och rolighetens bibehållande för riket och sorgfällighet att ej förveckla det i ett äfventyrligt krig" vid tiden för regimskiftet hade betecknats som "ett nesligt stillasittande". Men, frågade författaren retoriskt, "månne man nu icke med rätta kunde skylla oss för ett nesligt krigs begynnande och ett nesligt fredstiggande"? Regimen försvarade sig med att det var militärernas utförande, inte själva krigsplanen, som borde klandras, men den som såg på saken med "oväldiga", det vill säga opartiska, ögon måste se att "planen till största delen varit byggd på chimärer och falska ideer".⁹⁷⁸

⁹⁷⁵ Wallin ([1743]), s. 12.

⁹⁷⁶ Kristiina Savin har tidigare noterat begreppets pejorativa laddning, Savin, Kristiina, "Begrepp och mentaliteter: äventyr", Lindberg, Bo (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 59 (Stockholm, 2005), s. 163f.

⁹⁷⁷ *Reflexioner öfver Krigsdeclarationen år 1741*, KB D 351:9 [344], s. 190f.

⁹⁷⁸ Ibid., s. 226f. Från denna tid se även t.ex. "Anmärkningar öfwer swänska ministérens förhållande och ursprunget til det år 1741 med Ryssland begynte krig", Fryxell (1866) [350], s. 28f; *Sedan efter et uti en olycklig stund påbegynt och så illa utfört krig*, KB D 156:3, fol. 294–297 [417], fol. 294; *Proclama Till de bedröfweliga Sanningars sammankallande* [...], RA Skkl fol. 110:21, fol. 539–540 [419], fol. 540. Den citerade mösstexten fick ett snabbt svar. *Frågor Om Sverige i det tillstånd det sig vid begynnelsen af detta kriget befant* [...], KB D 351:9 [344:1], hävdade med kraft att riket styrdes av "mogne och diupsinnige män", s. 163, och hävdade bestämt att krig förvisso kunde inledas och föras, med Guds bistånd, när ett "rikes säkerhet och heder" så fodrade "utan att säga att man dermed upsätter rikets wälfärd på lyckans fria

Att hattarnas politik, till skillnad från den Hornska regimens, vilade på en sådan äventyrlig och ytterst omoralisk grund hade mössberättelsen framhållit alltsedan mitten av 1730-talet. *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän* hade exempelvis efter regimskiftet framhållit att rikets framtidsutsikter egentligen var goda. Men så hade hattarna börjat förbereda ett "hazardeust krig". Var det rimligt, frågade författaren, att försätta riket "uti fara och äfventyr, endast att dessigenom befodra några unga bussar [soldater]?" Istället för en "omogen öfverläggning", som skämde ut riket inför det iakttagande Europa, borde "vi allenast taga förnuftiga mesurer, hafva en väl grundad systéme och följa densamma uti alt företagande".⁹⁷⁹ Författaren vände sig alltså emot att den nya regimen otåligt, egennyttigt och äventyrligt satte rikets bästa på spel. Detta gjordes på ett för enfaldiga och passionerade typiskt ostadigt sätt. Vad som behövdes vara "solida och förnuftiga systemer" och "passioners förkastande".⁹⁸⁰ Men styret saknade "sammanhängande principer" och bestämdes istället "snart af en, snart en annan chimär [inbillning, falsk föreställning]".⁹⁸¹

Sammanfattande analys

Detta kapitel har undersökt de mösstexter, företrädesvis från åren 1738–40, som tillsammans frammanade en partiberättelse i opposition till hur hattberättelsen begripliggjorde Sveriges politiska tillstånd och orsakerna därtill. Berättelsen tog sin utgångspunkt i att riksrådet under Arvid Horns mångåriga ledning hade upprätthållit freden och att riket därigenom hade kunnat återhämta sig efter stora nordiska krigets nederlag. Freden hade därtill ackompanjerats av politisk endräkt. Under 1730-talet hade emellertid detta lyckotillstånd raserats och ersatts av oenighet och konflikt. Intrigen förklarade denna periodisering och nya temporala riktning med att några av riksråden, i första hand Carl Gyllenborg, i hemlighet och med understöd av Frankrike,

och äfventyrliga spel". Även ett krig som inleddes på detta det allra "klokaste och försigtigaste" sätt kunde likväl misslyckas, s. 174.

⁹⁷⁹ *Philaleti Skrifvelse till en sin gode Vän*, KB D 351:8 [291], s. 324–326.

⁹⁸⁰ *Ibid.*, s. 340f.

⁹⁸¹ *Ibid.*, s. 326. Se härom även t.ex. *En Partikuliers Bref om underhandlingarne med Franska och Ryska Hofven*, UUB F 283 [182], opag.; *Tankar öfver de frågor, som den 18 Augusti 1738 blefwo af Rikens Ständers då förordnade Secrete Utskott Rikens Råd förestälte at yttra sig öfver. 1738*, KB D 901, opag.; "Kämpe-Wisa", Fryxell (1866) [243], passim; [Bonde] "Partistriden wid 1738–1739 års riksdag och dess orsaker", Trolle-Bonde (1897–99) [199], s. 85f; *Bref til försvar af den med Ryssland förnyade Alliancen 1735*, UUB F 275, nr 13 [130], opag.; "Samtal emellan Philotas och Arbas öfwer närwarande tjdens ryckten", Trolle-Bonde (1897–99) [178], s. 256.

hade inlett stämplingar mot rådsmajoriteten och överheten, formerat ett parti och spridit motsättningarna i allt vidare kretsar. Snart var hela riket upptänt i partistrider.

Denna utveckling var inte förvånande utan låg i linje med den republikanska erfarenheten av att den dygdiga aristokratin småningom övergick i oligarki och partikonflikter. Utvecklingen underströk också erfarenheten av att människan var en moralisk bristvarelse vars ondska och egennytta ofrånkomligen måste överföras till politiken, vilket nu hade skett. Enligt mössberättelsen hade Gyllenborg och hans anhang, till följd av sina starka och otyglade begär, förblindats av makt-, penga- och äregirighet samt avund, hat och hämndlystnad. Särskilt den okristliga avunden och hämndlystnaden gentemot Arvid Horn och hans betrodda framhölls, liksom att dessa hattar under lång tid hade uppvisat en illavarslande social och politisk opportunist. Uppenbara blev dessa onda och egennyttiga drivkrafter i samband med regimskiftet på riksdagen 1738–39 då Carl Gyllenborg, Carl Gustaf Tessin och övriga ledande hattar fällde masken och begärligt ryckte åt sig riksstyrelsen, samtidigt som de passade på att utkräva en privat och länge åstundad hämnd mot den förra regimens män. Denna karaktärisering av de ledande hattarna stod i tydlig kontrast till Horn och mössorna, vars handlande uteslutande sades ha dikterats av dygdig och patriotisk omsorg om allmännyttan.

För att åstadkomma ett regimskifte hade hattarna mot bättre vetande underblåst en missuppfattning som många medborgare hyste, nämligen att fundamentallagarna tillförsäkrade ständerna en oinskränkt frihet. Denna slags frihet representerade emellertid tygellöshet och självsvåld, det vill säga en lagvidrig, oregerlig och inverterad form av frihet, som var omstörtande och farlig. Ställda inför en uppjagad och vilseledd riksdagsmajoritet hade rådet tvingats ge vika. Även i detta avseende undergrävde således regimskiftet, enligt mössberättelsen, hattarnas politiska habilitet – intrigen karaktäriserade och avslöjade hattarna som folkförförare, som uppsåtligen hade valt att fördärva den hyllade regeringsformen och bereda väg för ett framtida pöbelsvälde och ett återvändande envälde endast för att det kortsiktigt gagnade deras egna intressen. I ljuset av detta erkände inte heller mössberättelsen det lagenliga i regimskiftet utan begripliggjorde det som en korrumpierad statsvälvning.

Av central betydelse för intrigen och karaktäriseringen av hattarna var även beskrivningen av hur de med hjälp av lögnaktiga politiska skrifter hade smädat rådet, uppviglat undersåtarna mot överheten och förfört medborgare och undersåtar, bland annat till att tro att riket hade goda framtidsutsikter i händelse av ett krig med Ryssland. I god tid före riksdagen 1738–39 hade hattarna börjat sprida splittrande och falska texter såväl inom som utom riket. Denna illegitima politisering hade enligt mössberättelsen varit så framgångsrik att rådsregimens öde i realiteten var avgjort redan när ständerna samlades. Hattarnas framgångar väckte emellertid ingen förvåning, utan endast oro och indignation. Den republikanska och lutherska förväntan om vad som

måste bli resultatet om man på detta sätt valde att förföra politiskt mindre habila grupper tycks ha varit så given att mössberättelsen närmast måste betecknas som resignerad. Erfarenhetsmässigt kunde inte en oligarkisk rådsminoritet väntas motstå lockelsen av att med demagogens metoder söka vinna politiskt stöd från dem som helt uppenbart inte borde politiseras. De enfaldiga var i sin tur väsentligen värlösa i händerna på sådana förförare, särskilt när dessa uppväckte deras naturliga olydnad gentemot överheten. De enfaldigas fördärvade och begärsstyrda natur var som en åker som endast väntade på att besås med ond säd. Särskilt tydligt blev detta när de "förargades" och lockades med "nyheter".

Karaktäriseringen av hattarna som förförare rymde en mycket allvarlig politisk anklagelse. Som medborgare och överhetspersoner var de av Gud förpliktigade att aktivt ingripa mot förförare och hjälpa de enfaldiga att motstå förförelsen. Liksom i fallet med hattberättelsen anförde mössberättelsen tystnadens imperativ som en samhällsordningens grundpelare; den Hornska rådsregimen sades också på alla sätt ha sökt förhindra och bekämpa politiseringen utanför politikens slutna och legitima arenor, liksom allmänt sökt pressa tillbaka ondskan, omoralen och splittringen från att sprida sig. Tystnaden var emellertid ett betydligt mindre entydigt imperativ i mössberättelsen, och utställde där inte samma löfte om en plötslig och fullständig moralpolitisk restaurering. Förklaringen torde vara att mössberättelsen huvudsakligen härrörde från åren efter regimskiftet, då endräktig tystnad inte längre syntes kunna förhindra förfallet. En dygdigt iakttagen tystnad, och en hårdare repression, skulle helt säkert tidigare ha förhindrat förfallet och splittringen, men tiden härför var förbi. Som framgick av föregående kapitel framstod det nu som viktigare att offentligen demaskera såväl förförare som förförda. Under åren före regimskiftet kan man notera ett tvivel, liknande det som hattförfattarna visade 1739–40, på om den illegitima politiseringen verkligen framgångsrikt kunde mötas med tystnad.

Att hattledarnas förförelse hade lyckats blev enligt mössberättelsen tydligt under riksdagen 1738–39. Genom sitt passionerade uppträdande, särskilt i samband med licentieringsdebatterna på riddarhuset i mars 1739, avslöjade ett stort antal medborgare att de hade låtit sig förföras och visat sig oförmögna att hantera de moraliska utmaningar som politiken aktualiserade. Dessa hattsympatiserande medborgare hade skrikande, hetsigt och våldsamt visat att deras inre inte reagerades av förnuft och vilja – grunden för politiskt subjektskap – utan att de måste karaktäriseras som passiva objekt, slavar under sina starka och snabbt skiftande begär. Hattarnas inre själsliga lidelser hade kort sagt materialiserat sig som yttre kroppsliga affekter, möjliga att iaktta för omgivningen. Denna skärskådande potential kom mössberättelsen att ta fasta på i sin karaktärisering av de förförda. Det passionerade uppträdandet illustrerade och underbyggde också den för mössintrigen viktiga tropen om självsvåld eller tygellöshet. Hattarnas "arghet", "häftighet", "raseri" och "bullen" hade också sin grund i de

lutherska erfarenheterna av ondskan och djävulens förförelse, något som den samtida karaktäriseringen av pietisten och kättaren påminner om.

Till en del hade hattarnas passionerade uppträdande sin förklaring i deras unga ålder. Enligt mössberättelsen hade nämligen regimskiftet, småningom också det svenska anfalllet på Ryssland, möjliggjorts av att hattledarna hade lyckats vinna den talrika adliga ungdomen för sin sak, och detta var en grupp som erfarenhetsmässigt hade särskilda svårigheter att med förnuft och vilja kontrollera sina egennyttiga begär. I motsats till "mogna", "kloka" och "försiktiga" medborgare inlät sig den "omogna" ungdomen ofta lättvindigt i "äventyrligheter" och utmärkte sig allmänt som "passionerade". Ungdomstropen tillhandahöll således en förklaring till hattarnas förespeglade enfald, förförelse och passionerade beteende, samtidigt som den underminerade alla yngre meningsmotståndares politiska habilitet.

Karaktäriseringen av den unge hatten hade också en annan innebörd, som knöt an till att politisk habilitet hade sin grund i oberoende, hushållsföreståndarskap och ett jämbördigt förhållande till andra medborgare. För många yngre män var detta positioner som de endast delvis kunde göra anspråk på, varför deras politiska habilitet blev möjlig att ifrågasätta. Ungdom lovade inte kraft och förnyelse utan förde tankarna till ekonomisk och social underordning och beroendeställning, och här var den republikanska erfarenheten entydig – beroende medborgare hade särskilt lätt att korrumpas och var därför ett hot mot friheten; medborgerlig dygd hade sin grund i ekonomiskt oberoende, i första hand jordinnehav, inte osäkra tjänster. Enligt mössberättelsen var det helt foljdriktigt att det var bland den yngsta och fattigaste delen av adeln som hattförförarna hade sitt största stöd. Här fanns personer, inte sällan skuldsatta till följd av sitt yppiga leverne, som var i stort behov av pengar och tjänster och som var beredda att sätta egennytan framför allmännyttan och ge sitt stöd till ett regimskifte och ett krig om det på något sätt kunde gynna dem.

Slutligen hade äregirigheten enligt mössintrigen spelat en viktig roll för att så många hade valt att stödja regimskiftet och tanken på ett krig. Anklagelsen om äregirighet knöt an till det spänningsfyllda förhållandet mellan dygd och ära. Till skillnad från sann dygd, som härrörde ur medborgarnas inre och äkta kända kärlek till det allmänna, hade falsk dygd sin upprinnelse i egennytan, och det var denna falska dygd som reflekterades i hattarnas begär efter ära. Också här var det särskilt den unga adeln som stod i skottfältet. Den anklagelse som riktades mot dessa "drängar" och "pojkar" utgick inte från att de skulle ha känt en för stark patriotism utan från att deras högljudda patriotiska åthävor, i enlighet med den lutherska erfarenheten av "skrymteri", endast var uttryck för en falsk patriotism. Redan det självförhärligande talet skvallrade härom – dygd uttrycktes bäst i tystlåten handling. Karaktäriseringen syntes bekräftas av det vankelmod med vilket kriget småningom kom att utkämpas; när de unga hattarnas politiska habilitet prövades på slagfältet visade de omedelbart sitt sanna egennyttiga inre

genom att fegt fly. Till anklagelsens tyngd bidrog att denna äregiriga krigslystnad enligt mössberättelsen så uppenbart hade skadat riket och det allmänna bästa.

Genom denna karaktärisering kunde mössberättelsen göra troligt varför förförelsen och regimskiftet hade ägt rum. Den tillhandahöll ett trovärdigt svar på frågan om vad som utmärkte och förenade de medborgare som hade givit sitt stöd till hattledarna, något som mössberättelsen innan karaktären introducerades 1739 hade misslyckats med. Därigenom gjordes också Förföraren mer plausibel. Mot bakgrund av händelserna på riksdagen 1739 kom mössberättelsen delvis att förändras, varefter motståndet mot hattarna framstod som mer rimligt. Som så många gånger tidigare i historien hade en liten grupp förförare eller demagoger, med de enfaldigas benägna bistånd, genomfört en statsvälvning och inlett ett moralpolitiskt förfall som snabbt närmade sig en kritisk punkt. Till skillnad från hattberättelsen frammanade emellertid inte mössberättelsen någon särskilt tydlig konflikt och utställde inte någon tydlig lösning. Härefter låg också dess svaghet som politisk berättelse.

Sensmoralen stannade vid att de omoraliska måste skärskådas, demaskeras och berövas sin ställning som politiska subjekt. Att skärskåda andras inre moraliska status var dock svårt. Endast en liten grupp dygdiga medborgare hade visat sig förmögna att inte endast motstå korruptionen utan också urskilja ulven i hans fårakläder. Denna politiskt habiliterande förmåga, omsatt i dygdig handling, utgjorde grunden för berättelsens karaktärisering av mössorna. Ett stort antal medborgare hade däremot misslyckats med att såväl genomskåda som motstå falskheten, egennyttan och förförelsen. Därmed hade de avslöjat sig som passiva politiska objekt – de som var satta att uppbära samhällsordningen och bekämpa ondskan hade själva visat sig enfaldiga. Likväl uttryckte berättelsen en påfallande försonlighet gentemot de förförda hattsympatisörerna. Det är troligt att mössförfattarna inte ville alienera alltför många meningsmotståndare. Det är emellertid också troligt att det försonliga förhållningssättet reflekterade de lutherska erfarenheterna av ondska och korruption, som ingen människa gick fri ifrån. Sedan den förförde tillrättavisats samt väckts ur och erkänt sin egen förvillelse skulle han förlåtas och återintegreras. Annorlunda förhöll det sig med hattledarna, Förförarna. Drivna av hat, hämnd och avund hade de uppsåtligt raserat den normativa samhällsordningen. Förslaget hade de riktat sina onda anslag mot dem med ett särskilt skyddsvärde, som hade särskilt svårt att motstå förförelsen. För dessa personer fanns det inget hopp om omvändelse, de måste endast fördrivas.

Kapitel 7.

Avslutande diskussion

Inledning

Denna avhandling har visat att den frihetstida politiken åren kring 1740 på helt grundläggande sätt skilde sig från en mer sentida och modern politik. Den avgörande politiska konflikten stod inte, som under senare århundraden, mellan olika konkurrerande samhällsvisioner. Istället var det en konflikt om aktörernas moraliska bevelsegrunder, deras inre och därmed dolda politiska drivfjäder, och frågan om vilka som på denna grund borde erkännas som politiska subjekt, som dominerade politiken. Som en följd av denna moraliska konfliktlinje kom politiken att präglas av misstro, oro för förställning och en hög konfliktnivå. Denna politiska logik – avhandlingens studieobjekt – har jag betecknat som moralpolitisk och förmodern.

Syftet har varit att visa hur och varför den moralpolitiska logiken strukturerade frihetstidens politik. På ett övergripande plan kan avhandlingens resultat sammanfattas sålunda: Logiken strukturerade frihetstidens politiska polemik genom en metaberrättelse om hur medborgarna, vilka hade fått till uppgift att upprätthålla och försvara den sköra normativa moraliska samhällsordningen, över tid kom att korrumpas moraliskt så att de istället började förstöra nämnda ordning. Berättelsens sensmoral var att de ännu dygdiga medborgarna måste identifiera, återintegrera och om nödvändigt fördriva de omoraliska, innan de själva korrumpades och innan ordningen helt rämades. Ytterst hade denna logik sin grund i dels ordningens absoluta karaktär, dels ett antal djupa förmoderna erfarenheter av och förväntningar på människan som oförmögen att hantera sin fördärvade natur. De båda partiberrättelser som har stått i fokus i avhandlingen representerade två variationer på denna metaberrättelse.

I följande avslutande kapitel ska jag fördjupa avhandlingens viktigaste tolkningar och slutsatser. I denna diskussion finns också svaren på avhandlingens konkreta frågor invävd. Den läsare som är intresserad av resultaten i de enskilda kapitlen hänvisas till tidigare utförliga kapitelsammanfattningar. Detta gäller i synnerhet de två

partiberättelserna, som här inte rekapituleras i deras helhet. Istället riktas fokus mot berättelsernas beröringspunkter och den moralpolitiska metaberättelsen.

En förgången framtid

En viktig utgångspunkt för avhandlingen – formulerad i anslutning till Reinhart Koselleck – har varit att erfarenheten av relationen förflutenhet–framtid var grundläggande annorlunda under åtminstone 1700-talets första hälft jämfört med under den senare moderna perioden. Förväntan riktades inte, som snart skulle bli fallet, mot en öppen, okänd och linjär framtid. Istället tillmättes framtiden en sluten och förgången innebörd, betingad av erfarenheterna att förändring syntes följa ett uppreparande och lagbundet mönster. Detta förhållande kastar ljus över varför de frihetstida politiska konflikterna inte var framtidsorienterade på ett modernt sätt, varför de inte stod mellan olika konkurrerande och positiva politiska framtidsvisioner. Framtiden uppfattades istället vara förgången till sin karaktär, och därmed i någon mening redan känd. På så sätt reflekterade politisk förändring alltid ett tidigare scenario, och till detta fanns alltid vedertagna lärdomar knutna. Bland de förgångna framtider som artikulerades i källmaterialet var den romerska särskilt framträdande. Såsom ingående i ett enda i grunden ahistoriskt erfarenhetsrum blev dessa politiska erfarenheter direkt överförbara på frihetstidens politik.

Denna svaga temporalisering fick betydande politiska implikationer. Som vi sett åtskilliga prov på rymde den politiska förväntningshorisonten ett mindre antal väl kända scenarier, vilka ansågs förbundna med varandra enligt ett cykliskt eller cirkulärt mönster. På en mer övergripande nivå bör framhållas dels den lutherska syndastraffsberättelsen, dels den republikanska korruptionsberättelsen, som i Aristoteles efterföljd förklarade hur staten ändrade skepnad på ett bestämt sätt. Men också de två partiberättelserna reflekterade en sluten, känd och cirkulär framtidssyn. Den narrativa kampen dem emellan var i mycket en tolkningsstrid om var någonstans som samtiden befann sig i dessa cykler, och vilken åstundad eller fruktad förgången framtid som snabbt närmade sig. Ett av många exempel på detta såg vi i begripliggörandet av regimskiftet 1739. För hattberättelsen var detta ett exempel på en restaurerande statsvälvning i vilken medborgarna i en stat dygdigt återställde friheten och den blandade författningen och förhindrade ett redan föreliggande eller nära förestående oligarkiskt (råds)tyranni. För mössberättelsen representerade regimskiftet ett moralpolitiskt förfall och var ett typexempel på hur en korrumpierad riksdagsmajoritet, under inflytande av folkförförare, trodde sig försvara friheten men i själva verket ersatte

den med en tygellös avart som i förlängningen förebådade ett återvändande kungligt envælde. De två partiberättelserna ringar här tillsammans väl in den moralpolitiska metaberättelsens cirkulära temporalitet och restaurerande sensmoral.

Avhandlingen har också särskilt lyft fram att denna förväntningshorisont gav upphov till en karaktäristisk förmodern trosvisshet inom politiken. Denna trosvisshet har satts i samband med den höga konfliktnivå som utmärkte frihetstidens politik. Aktörerna synes många gånger – till exempel i fallet Rysslands förespeglade herravälde över och förtryck av Sverige – ha varit övertygade om vilken framtid som snart väntade och vad som erfarenhetsmässigt därför måste göras. Detta skapade ofrånkomligen stora spänningar till dem som utgick från en annan berättelse och som därför motsatte sig en sådan sensmoral. Politiska antagonister kom i ljuset av detta att misstänkliggöras moraliskt, såsom handlande mot bättre vetande. Den förgångna framtiden befriade således inte 1700-talets människor från framtidsoro.⁹⁸² De behövde förvisso inte frukta en helt öppen och okänd framtid. Men den förgångna framtiden kunde vara nog så hotfull, just därför att den frammanades med en sådan skärpa och ofta framstod som närmast oundviklig.

Avhandlingen har i detta givit stöd till Kosellecks övergripande periodisering. Ännu så sent som kring 1740 är den temporaliserade politik som han menar slog igenom under tröskeltiden 1750–1850 frånvarande i det svenska materialet. Detta ligger i linje med tidigare svensk forskning.⁹⁸³ Den förgångna framtid och svaga temporalisering som bland annat gav antika skeenden dagsaktuell betydelse dominerade fortfarande svensk politik. Därför syns det mig också rimligt att – i detta avseende – beteckna tidens politik som förmodern. En uppsättning grundläggande erfarenheter, vilka hade ackumulerats och ansetts äga giltighet under en mycket lång period, avgjorde ännu hur politiken förstods.

Förmoderna moralpolitiska erfarenheter och förväntningar

Den svaga temporaliseringen leder oss till frågan om vad det var för en konstant som fick politiken att upprepa sig. Vad var det i detta förmoderna erfarenhetsrum som fick

⁹⁸² För en motsatt uppfattning se Nurmiainen, Jouko, "Past, Present and Future in Eighteenth-Century Swedish History Writing", Karonen, Petri (ed.), *Hopes and Fears For the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. Studia Historica, 79 (Helsingfors: Finnish Literature Society, 2009), s. 310f.

⁹⁸³ Se Hallberg (2003); Nordbäck (2004); Hellerstedt (2009); Runefelt (2015).

politiken att handla om moraliska bevekelsegrunder och som gav upphov till misstro och oro för förställning? Svaret på denna fråga har jag sökt i en under lång tid ackumulerad uppsättning erfarenheter av och förväntningar på människan som politisk varelse. Två övergripande sådana meningssammanhang, ett lutherskt och ett republikanskt, har varit styrande för analysen.

Analysen har visat att luthersk och republikansk människo- och samhällssyn förvisso skilde sig åt i flera avseenden, men att de också uppvisar förvånansvärt stora strukturella beröringspunkter. Eftersom forskningen sällan har kopplat dessa två meningssammanhang till varandra har detta tidigare varit dåligt känt. Från olika utgångspunkter ansågs människan i båda fallen vara en moralisk bristvarelse. Den republikanska människosynen må till skillnad från den lutherska ha hyst en principiell tilltro till människan som samhällsvarelse, men i en mer reell mening utgick båda från en djupt pessimistisk erfarenhet av människan, som bildade utgångspunkt för en grundmurad förväntan om moralisk korruption. Människans naturliga oförmåga att agera dygdigt, allmännyttigt och kristligt kärleksfullt gjorde henne i grunden olämplig som politisk aktör. Gång efter annan bekräftade hennes kortsiktiga, obeständiga, självdestruktiva och allmänfarliga agerande denna vetskap. Förr eller senare tvingades också den mest dygdiga människa ge vika för sina egennyttiga begär, sitt oförnuft, sin viljemässiga svaghet och naturliga ondska. Ytterst var det denna natur som stod i vägen för en öppen politisk framtid och som fick det politiska förflutna att upprepa sig i cykler av förfall och restaurering.

Denna erfarenhet av människans moraliska obeständighet överfördes till samhället, som också det därför kom att ses som obeständigt. Utifrån såväl luthersk som republikansk erfarenhet befann sig den normativa samhällsordningen vanligen i ett, låt vara olika långt gånget, stadium av förfall. Den lutherska syndastraffsberättelsen och den republikanska korruptionsberättelsen kan här ses som olika sidor av samma metaberättelse. Mest uppmärksammas i svensk forskning är syndastraffsberättelsen, som förklarade samhälleliga katastrofer med hänvisning till människornas syndfullhet och Guds kollektiva straffdomar. Den republikanska korruptionsberättelsen är mindre studerad i en svensk kontext och har därför också i denna avhandling fått större utrymme. Även för denna stod en moralpolitisk kausalitet, enligt vilken samhällsutvecklingen reflekterade medborgarnas moral, i centrum. Här var det emellertid inte deras frälsning som stod på spel utan deras frihet och självstyre, som med jämna mellanrum hotade att gå förlorad i statsvälvningar eller revolutioner, efter det att dygden hade korrumpierats. I bägge fallen kunde samhällsutvecklingen endast vändas genom en moralpolitisk restaurering, det vill säga genom att en tidigare förlorad normativ samhällsordning återupprättades på politisk väg.

Dessa moralpolitiska erfarenheter låg till grund för hur partiberättelserna begripliggjorde både individer och kollektiv som politiska aktörer. Carl Gyllenborg

förklarades exempelvis ha gett vika för sin fördärvade natur. Oförmögen att lägga band på avund, hämndlystnad och girighet hade han, utan att närmare bekymra sig om de långsiktiga konsekvenserna, raserat den normativa samhällsordningen, däribland den så viktiga Enigheten. Vare sig förhållandet att Gyllenborg försökt detta eller att han lyckats med sin föresats gav upphov till någon egentlig förvåning. Tvärtom rymde erfarenhetsrummet otaliga exempel på hur motsättningar på detta sätt hade uppstått bland rikets förnämsta herrar, varifrån de enkelt hade spridits vidare bland de lättkorrumperade. Att också rikets ledande män kunde korrumperas på detta sätt var en självklarhet. Ett annat exempel var hur hattberättelsen ansåg att den medborgerliga dygden hade korrumperats till följd av ett långt fredligt stillasittande. Korruptionsprocessen hade fått medborgarna att göra avkall på sin frihet och acceptera rysk överhöghet därför att det kortsiktigt gynnade dem. Det självstyre som medborgarna mindre än en generation tidigare hade återupprättat hade än en gång, av deras egen förskyllan, ersatts av tyranni.

Med stor visshet fastslog såväl luthersk som republikansk erfarenhet att den enskildes moral på detta sätt var en gemensam angelägenhet och att endast överheten eller staten hade förmågan att vidmakthålla, initiera och genomdriva en moralpolitisk restaurering. Erfarenheten av människan som en moralisk bristvarelse fanns på detta sätt institutionaliserad i den frihetstida samhällssynen. Det var denna erfarenhet som nödvändiggjorde en synnerligen aktivistisk överhet och politik, som hade stora repressiva befogenheter och förpliktelser. Samhället uppfattades som en artificiell och skör kulturskapelse. Misslyckades överheten och politiken med att upprätthålla den normativa ordningen raserade människornas lättkorrumperade natur snabbt samhället. Ordningen var en helt avgörande förutsättning för det goda. Den var mycket starkt normativ, ytterst av gudomlig karaktär. Denna samhällssyn skiljer sig således, för att återknyta till Koselleck, på ett grundläggande sätt från ett senare modernt synsätt, som istället kunde föreställa sig flera olika samhällsordningar, var och en med sina för- och nackdelar.

Så länge den mänskliga naturen betraktades med sådan pessimism, och så länge den sågs som överordnad andra politiska orsaksförklaringar, måste den politiska historien upprepa sig enligt ett fåtal välkända scenarier. Den politiska förväntningshorisonten kan därför betecknas som både förgången och pessimistisk. Den var förgången därför att framtiden redan var uppenbar; den rymde endast förvaltning av en ordning, inte skapandet av en ny och bättre. Den var också pessimistisk därför att den kretsade kring förlusten av en normativ moralisk ordning och ett misslyckat förvaltande av densamma. Förr eller senare måste korruptionen leda till Guds straffdom, likväl som till ett utländskt och ett inhemskt tyranni. Partiberättelserna var inte överens om hur en sådan periodisering skulle göras i relation till det politiska skeendet men de var principiellt

ense i sin pessimistiska syn att omoralen småningom skulle föra riket tillbaka till tidigare genomlidna olyckor.

Här behövs emellertid ett viktigt klargörande. Den moralpolitiska förväntningshorisonten var strukturellt pessimistisk, men detta kunde paradoxalt ge upphov till optimism. Förväntan rymde alltid möjligheten av en hastig och fullständig politisk förändring till det bättre. Det moralpolitiska förfallet framstod som självförvållat och ofrånkomligt, men ytterst vilade framtiden i de egna medborgarnas händer, vilka kunde välja att initiera en moralpolitisk restaurering. Denna säregna förmoderna förväntningshorisont har jag betecknat som förtröstansfullt pessimistisk. I kontrast till en modern förväntan, såsom Koselleck har tecknat den, var den mycket aktörsorienterad och rymde en grundmurad tro till möjligheten att på moralisk väg lösa samhällsliga problem. Förväntan om att kunna förändra samhället på ett mer strukturellt och beständigt sätt saknades dock – alla samhällsproblem måste med nödvändighet återvända. I partiberättelserna och i partipolitiken har vi sett flera prov på den förtröstansfulla pessimismen och hur den gav upphov till såväl optimism som en hög konfliktnivå. Det kanske tydligaste exemplet härpå var den förtröstan med vilken hattberättelsen fastslog att en svensk moralpolitisk restaurering måste ge svenskarna segern i ett kommande krig med Ryssland – eftersom ett krigsbeslut endast kunde fattas sedan en restaurering inletts och Enigheten återvänt, och om ständerna fattade ett sådant patriotiskt beslut måste Sverige också segra. Med en sådan moralisk kausalitet blev det svårt att möta politiska antagonister, som syntes motsätta sig och omöjliggöra den nödvändiga moraliska restaureringen, med någon större tolerans. Samma dynamik kan ses i förhållande till det mycket viktiga begreppsparet enighet–splittring. Om alla medborgare lade sina privata intressen åt sidan ansågs också grunden för deras motsättningar försvinna. Ett sådant enat rike behövde frukta vare sig inre eller yttre tyranni, utan kunde med tillförsikt möta framtiden. Meningsmotståndare kom därigenom lätt att misstänkliggöras och klandras moraliskt: vad var egentligen grunden för deras opposition, och varför skulle den splittring de förorsakade tillåtas drabba kollektivet?

Avhandlingens moralpolitiska analys bekräftar och vidareutvecklar här på flera punkter de slutsatser som Leif Runefelt har dragit utifrån den ekonomiska samhällsdebatten i dåtidens Sverige. Samma typ av moralisk obeständighet och korruption, och samma optimistiska/pessimistiska förväntan om återställbarhet, som Runefelt där har iakttagit genomsyrade också dåtidens riks- och partipolitik.⁹⁸⁴ Mot bakgrund av detta vill jag gärna instämma i Runefelts uppfattning dels att den moraliska förklaringsmodellen och den svaga temporaliseringen utgjorde ett fundament för den förmoderna världsbilden, dels att detta fundament skiljer den förmoderna och den

⁹⁸⁴ Runefelt (2005); Runefelt (2011); Runefelt (2015).

moderna perioden åt.⁹⁸⁵ Själva skiftet – som ligger utanför denna studies ramar – tror jag bör förstås med utgångspunkt i att de tidigare djupt pessimistiska erfarenheterna av människan som samhällsvarelse under tröskeltiden började förändras och bli mer optimistiska. Därigenom förlorade också det förmoderna moralpolitiska erfarenhetsrummet sin mening. De nya förhoppningar som nu kunde knytas till människan lovade en annan slags framtid.

Med detta sagt menar jag att den tidigmoderna politiska forskningen har mycket att vinna på att i större utsträckning än hitintills låta analysen ta sin utgångspunkt i detta förmoderna moralpolitiska meningssammanhang, liksom i tidens grundläggande annorlunda syn på människans politiska natur mer generellt. Inte minst gäller detta den forskning som intresserar sig för politiskt aktörskap – accepterar man premissen att politiskt handlande måste förstås i ljuset av aktörernas föreställningar av verkligheten, bör man också studera och historisera denna verklighet med stor noggrannhet. Tidigare forskning har visat att dessa eller närliggande moralpolitiska föreställningar förekom i dåtidens svenska samhälle på ett flertal olika områden.⁹⁸⁶ Vad denna avhandling har sökt göra är dels att ta ett mer klargörande helhetsgrepp på dessa moralpolitiska erfarenheter och förväntningar – inte minst genom att analysera dem både i ett lutherskt och i ett republikanskt avseende, vilket tidigare har varit mycket ovanligt – dels att systematiskt visa att de stod i centrum för också hur de politiska antagonisterna i en konkret konfliktsituation begripliggjorde riks- och partipolitiken. Analysen har visat att vetenskapen om människan som politisk varelse inte var teoretisk och otillgänglig utan i en mycket påtaglig mening konstituerade den förväntningshorisont som de politiska aktörerna hade för ögonen.

Avhandlingen har också, i anslutning till ovan sagda, visat att tidens politik måste förstås i sitt försekulära sammanhang. Den politiska förväntan var grundad i en religiöst betingad erfarenhet av människan som en moralisk bristvarelse, och ytterst i en teocentrisk och teleologisk ontologi. Det var människans ondska som förklarade varför hon aldrig kunde bryta sig ur den slutna politiska cykeln, varför hon exempelvis lockades av ”nyheter” och gång efter annan lät sig förföras och bli ett djävulens verktyg. Samma ”hat”, ”avund”, ”hämndlystnad”, ”lögnaktighet” etcetera som utmärkte henne i det sociala livet präglade henne också som politisk varelse. Det var vissheten om denna fördärvade natur som fick aktörerna att förvänta sig, och som tvingade dem att förhålla sig till, samma logik också inom riks- och partipolitiken. När någon anklagades för att vara driven av exempelvis politiskt hat så hade denna anklagelse stor luthersk resonans. Partiberättelserna handlade till stor del om hur denna ondska strukturerade politiken,

⁹⁸⁵ Runefelt (2011), s. 235–239.

⁹⁸⁶ Hallberg (2003); Nordbäck (2004); Wolff (2008); Hellerstedt (2009); Sennefelt (2011a); Runefelt (2015).

och de partipolitiska författarna utgick med självklarhet från att på samma sätt som den enskildes hat exempelvis förklarade ett dråp förklarade det också inbördeskrig och revolutioner. En jämförelse med Carola Nordbäcks analys av samtidens kyrkopolitiska konflikter är belysande och visar tydligt att konflikterna såväl mellan hattar och mössor som mellan pietister och ortodoxa utkämpades mot bakgrund av samma moralpolitiska meningssammanhang och följde samma logik.⁹⁸⁷ Enligt partiberättelserna spred de politiska antagonisterna samma typ av ”splittring”, ”förvirring”, ”förargelse” och ”upproriskhet” som heretikerna gjorde. Att detta frihetstidens politiska språk i allt väsentligt var lutherskt har tidigare forskning många gånger förbisett. Sammantaget har dessa resultat övertygat mig om att svensk tidigmodern politisk forskning mer än hitintills borde överge den sekulära distinktionen mellan politik och religion och istället studera – inte endast programmatiskt utan också empiriskt – hur religionen som kultur och vetande strukturerade politiken.

Avhandlingen är också ett bidrag till det framväxande forskningsfältet om svensk republikanism under tidigmodern tid, som placerar in svensk politik i dess europeiska sammanhang och problematiserar dess nationella särart. Av avhandlingens analys framgår hur framträdande och betydelsefulla de republikanska erfarenheterna var i riks- och partipolitiken under dessa år, och hur de strukturerade konflikterna på ett republikanskt sätt, något som tidigare inte har varit känt.⁹⁸⁸ Den republikanska ideologin har inte på samma sätt stått i centrum för analysen, den har inte heller varit framträdande i materialet. Liksom i det samtida Storbritannien – en i sammanhanget högtintressant referenspunkt, som vi i detta avsnitt ska dröja vid – var republikanismen istället framför allt ett oppositionellt politiskt språk, grundat i, som jag har framhållit, ett antal särskilda politiska erfarenheter och förväntningar. Medan brittisk riks- och partipolitisk debatt uppehöll sig vid bland annat statsskulden, den stående armén och parlamentsledamöternas mandatperioder – frågor med stor sprängkraft i en republikansk kontext – dominerades den svenska politiken vid samma tid dels av frågan om rikets allianspolitik, dels av frågan om maktrelationen mellan rikets råd och ständer. På en övergripande nivå var partiberättelserna, på ett otvetydigt republikanskt sätt, korruptionsberättelser vars intrig beskrev det förfall som inleddes då medborgarna slutade att leva samhällstillvända, oberoende och allmännyttiga liv och började dra sig undan självstyret och sina medborgerliga plikter. När dygden på detta sätt

⁹⁸⁷ Nordbäck (2004).

⁹⁸⁸ Äldre forskning, däribland Carlsson (1966); Nilzén (1971); Carlsson (1981), som mest ingående har studerat riks- och partipolitiken under dessa år, förbiser helt detta meningssammanhang. De forskare som mer ingående har studerat den frihetstida republikanismen har antingen hänfört denna till företrädesvis periodens senare del eller inte undersökt dess förra del, se Hallberg (2003); Ihalainen (2005); Lindberg (2006); Wolff (2008); Nordin (2009); Ihalainen (2010).

korrumperades gick också friheten, genom ett utländskt och ett inhemskt tyranni, förlorad.

Medan hattberättelsen framför allt såg den korrupta Hornska rådsregimens oligarkiska maktfullkomlighet som ett hot mot den fria och blandade författningen hävdade mössberättelsen att hotet kom från likaledes korrupta demagoger och en tygellös riksdagsmajoritet. I förlängningen tycks det dock i båda fallen framför allt ha varit hotet från och rädslan för den återvändande suveräniteten – det kungliga enväldet – som föresvävade de politiska författarna och som satte sin prägel på politiken. Likheten med den samtida brittiska republikanska debatten, som utifrån närliggande absolutistiska erfarenheter kretsade kring hur den fria och blandade konstitutionen höll på att sättas ur spel med följderna att den starka kungamakten skulle återkomma, är påtaglig. Det ska dock noteras att korruptionen i det svenska fallet, till skillnad från i det brittiska, inte ansågs emana från hovet och monarken. För de svenska författarna förefaller kungamakten, i sin abstrakta mening, istället ha framstått som ett mer avlägset framtida hot. Bland många andra beröringspunkter kan nämnas oppositionella texters anklagelser om att regimen, genom mutor, ämbeten och löften om framtida avancemang, utövade ett för dygden och friheten förödande politiskt patronage. Regimvänliga texter varnade i sin tur för partier och splittring och anklagade sina antagonister för att – väl medvetna om de politiska farorna – genom partiskrifter söka störta den lagliga och dygdiga regeringen i en statsvälvning. I bägge fallen handlade sensmoralen om att medborgarna måste genomskåda de korrumperades falska patriotiska anspråk och med denna insikt som grund dygdigt, utan hänsyn till egennytta, komma till den politiska ordningens försvar. I nära nog samtliga avseenden liknade dessa sätt, där oppositionens och regimen politiska habilitet angreps och försvarades i offentligheten, motsvarande samtida brittiska kamp, där regimen fann sig allt hårdare attackerad av en brokig opposition.⁹⁸⁹ En skillnad som kan nämnas är de frihetstida partiberättelsernas större betoning på att korruptionen och egennytta till stor del var av social karaktär. Möjligen har det faktum att min analys mer än vanligt tagit hänsyn till den religiösa – lutherska – dimensionen gjort det enklare att urskilja anklagelser som hat och hämnd; möjligen hade religionen, som tidigare forskning tyder på, i detta avseende en större inverkan på politiken i Sverige åren kring 1740.⁹⁹⁰

Partiberättelsernas andra betydande republikanska tema var det hot mot friheten som kom utifrån. Medan hattberättelsen entydigt identifierade det med Ryssland och såg det som alltmer akut, fäste mössberättelsen större vikt vid Frankrike, samtidigt som

⁹⁸⁹ För brittiska förhållanden se t.ex. Pocock (1975); Browning (1982); Gerrard (1994). Jag hoppas i en senare studie kunna belysa dessa svensk-brittiska beröringspunkter med större systematik än vad som här har varit möjligt.

⁹⁹⁰ Ihala (2005).

det ryska hotet förklarades ha minskat. I ett flertal texter underströks att hoten från dessa båda riken särskilt följde av deras despotiska styre, som gärna ville förslava den svenska friheten – också det en typisk republikansk föreställning. Till följd av det absoluta republikanska frihetsbegreppet behövde det yttre herraväldet – som för vissa redan var ett faktum – dock sällan preciseras närmare. När så ändå gjordes knöts det till ett korrupperande beroende av i första hand subsidier i förhållande till Frankrike, och fruktan och lättja i förhållande till Ryssland. I båda fallen ansågs denna svenska ”dependens” ha skadat rikets heder och ära på Europas stora scen, vilket i sig representerade ett nog så allvarligt hot mot riket. Beroendet tillskrevs också enskilda medborgare, som till följd av girighet, fruktan eller enskilt partihat hade passerat gränsen för landsförräderi, exempelvis genom att avslöja statshemligheter eller försitta uppenbart gynnsamma tillfällen att återupprätta rikets frihet, säkerhet och anseende. Intrigen om att riket höll på att förlora sin frihet till följd av ett yttre beroende intog en särskilt central plats i hattberättelsen. Dess sensmoral var i sammanhanget också mest tydlig: medborgarna, som hade korrupperats av freden och som hellre levde egennyttiga liv än slogs för sin egen och andras frihet, både måste och kunde uppväckas ur sin korruptionssömn. Först sedan all moralisk korruption och alla förrädare avlägsnats och dygden restaurerats fanns det anledning att känna hopp inför framtiden, inte minst utsikterna av ett angreppskrig på Ryssland.

Moralpolitisk kamp om den politiska habiliteten

De pessimistiska erfarenheterna av människan gjorde henne i grunden olämplig som politisk varelse. Likväl måste den normativa ordningen förvaltas och beskyddas, och alla människor var förvisso inte lika politiskt olämpliga; vissa ansågs ha bättre förutsättningar än andra att motstå sin fördärvade natur och agera moraliskt riktigt. Det var dessa som borde tillerkännas politisk makt och förvalta samhällsordningen. Distinktionen mellan dem som i avhandlingen har betecknats som politiska subjekt respektive objekt drogs således längs med en moralisk skiljelinje, där de förra uppvisade en större moralisk förmåga än de senare. Distinktionen rymmer en spänning: den hade en tydligt dikotom karaktär enligt vilken den dygdiga medborgaren och den enfaldiga undersåten framstod som väsensskilda, men den var också mer av en gradskillnad, mellan dem som hade mycket och dem som hade lite politisk habilitet, mellan dem

som hade förhållandevis goda och förhållandevis dåliga möjligheter att motstå korruptionen.

Den politiska habilitet som har framträtt i partiberättelserna bekräftar i stort den senaste stora studien på området.⁹⁹¹ Även om medborgarligheten på många sätt var socialt exklusiv – särskilt gäller detta det faktum att medborgaren var en man – var den ytterst moralisk till sin karaktär. Medborgaren – det politiska subjektet – besjälades av en stark och äkta kärlek till det allmänna bästa, de frihetstida fundamentallagarna och samhällsordningen helt allmänt, vilket fortlöpande manifesterades i tal, handling och känslor. Detta var en politisk habilitet som i hög grad sammanföll med en manlig habilitet, konstituerad av hederlighet, förnuftighet, självkontroll och måttfullhet, gudsfruktan, hushållsföreståndarskap och ekonomiskt oberoende, tapperhet, handlingskraft och allmän duglighet. Som nämnts har avhandlingen tydligare än tidigare kopplat samman denna medborgarlighet med republikanismen, och särskilt framhållit att den politiska habiliteten härleddes ur ett inre och yttre oberoende, manifesterat i ett aktivt och allmännyttigt agerande.⁹⁹² Denna medborgare stod åtminstone i jämförelse med andra oberoende i förhållande till partier, hovet, kreditorer, husbönder, regeringen, andra stater etcetera. Han stod också relativt fri i förhållande till sina egna begär och fattade med förnuft och vilja aktiva och allmännyttiga beslut. Genom dygdens förvärvande kunde hans egen fördärvade natur åtminstone tillfälligtvis bemästras.

Kampen om den politiska habiliteten var emellertid inte normativ utan gällde istället vem som kunde göra troligt att den avgörande moraliska förmågan förelåg respektive saknades. Den som förlorade en sådan tolkningsstrid riskerade i förlängningen att avfärdas som ett politiskt objekt. Kampen stod mellan enskilda antagonister, men den inbegrep också, som i partiberättelserna, större grupper. Ett exempel på det senare såg vi i hur mössberättelsen med utgångspunkt i regimskiftet 1739 karaktäriserade särskilt gruppen militärer och unga oppositionella som enfaldiga, passionerade och omogna, vilket underminerade såväl gruppens politiska habilitet som de hattledare som därifrån sades ha sitt starkaste stöd. Avhandlingen har också gjort tydligt hur denna kamp underkastade även rikets socialt och politiskt mest upphöjda personer samma logik. Logiken bidrog förvisso till att upprätthålla rådande sociala maktrelationer men var samtidigt oförsonlig också mot dem ur samhällseliten som fick se sig besegrade i denna tolkningsstrid. Med utgångspunkt i de moraliska erfarenheterna av människan var inte heller den politiska habiliteten möjlig att erövra på något permanent sätt. Habiliteten måste fortlöpande förevisas andra. Varje misstanke om att den moraliska förmågan hade korrumperats och gått förlorad måste

⁹⁹¹ Sennefelt (2011a).

⁹⁹² Jfr *ibid.*, s. 268, 281.

med kraft tillbakavisas. Dessa resultat bekräftar, och preciserar, särskilt Karin Sennefelts forskning om denna medborgerliga kamp.⁹⁹³

Avhandlingen har också framhållit att kampen om politisk habilitet måste förstås i relation till försvaret och förvaltandet av den normativa ordningen. Ordningen var artificiell, den kunde endast bestå om det lilla fåtalet politiska subjekt aktivt motverkade korruptionen. En första förutsättning härför var som nämnts att de som hade anförtratts denna uppgift uppvisade moralisk excellens, dygd, och alltså inte själva lät sig korrumperas. Därutöver måste de genom repression och undervisning förhindra korruptionen från att spridas. I de fall den var dold måste de som spred den identifieras och demaskeras; i de fall korruptionen var särskilt allvarlig och spreds på ett särskilt falskt och farligt sätt måste dessa korrupta förförare helt förvisas från de medborgerligas krets. Metaberättelsens protagonist var den medborgare som åstadkom allt detta, som avbröt det moralpolitiska förfallet och initierade en motsvarande restaurering. Partiberättelserna anklagade sina antagonister för att ha misslyckats i samtliga avseenden.

Förförelsetemat och motsatsparen yttre–inre, falskhet–äkthet och förställning–demaskering gör det särskilt tydligt att metaberättelsen reflekterade lutherska erfarenheter. Djävulen och ondskan uppenbarade sig alltid i förklädnad, som en ulv i fårakläder. Människan manades därför att visa misstro mot det yttre, exempelvis mot den högljudda formen av gudsfruktan – ”skrymteri” – som var falsk och utvärtes, liksom gentemot de lockande ”nyheter” som egentligen representerade en tidlös och ond förförelse. I grunden samma moraliska misstro och oro för förställning som präglade politiken, och som ålagts det världsliga regementet, fanns institutionaliserad i det andliga regementet – ”väktareämbetet” – som skulle skydda den enfaldiga församlingen från förförarnas ondska. En annan luthersk beröringspunkt ser vi i synen på de förförda. På samma sätt som den enfaldiga och förförda syndaren måste talas till rätta, uppväckas ur sin syndasömn, göra bot och bättring och återintegreras i församlingen, måste de politiskt förförda upplysas, väckas ur sin korrupta verklighetsflykt, straffas och i flertalet fall återintegreras i de medborgerligas krets. Som fallet med Johan Gyllenstiernas korruption och landsförräderi visar kunde dessa två dimensioner av förförelse nästan helt smälta samman.

Att med framgång skärskåda andras inre moraliska status var inte någon enkel uppgift. Särskilt inte när de korrumperade uppsåtligen sökte dölja sitt äkta inre tillstånd och förställde sig som dygdiga patrioter, gudfruktiga kristna, hederliga män etcetera. Ytterst kunde endast Gud se in i andras själ och hjärta – från hans allseende blick kunde ingen gömma sig. Att det likväl fanns utsikter till en sådan introspektion berodde framför allt på att människans yttre också förstods reflektera hennes inre. Yttre affekter

⁹⁹³ Sennefelt (2011a).

kunde – som i fallet med de rasande hattarnas skrik och våldsamma utfall – avslöja vilka lidelser som dolde sig i det inre. Och ett slags uppenbart beroende kunde – som i fallet med samma hattars ekonomiska beroende – skvallra om ett annat, med större politisk sprängkraft.

Det är sammanfattningsvis mot bakgrund av det ovan sagda som jag vill se den grundmurade politiska misstro och oro för förställning som genomsyrar de frihetstida partiberättelserna. Det är säkert riktigt, som tidigare forskning har betonat, att förställningen ansågs särskilt negativ och oroande under 1700-talet, då uppriktighet, transparens och äkthet blev viktiga stridsrop.⁹⁹⁴ Här har emellertid framhållits att den moralpolitiska logiken, i vilken oron för förställning ingick, måste förstås som ett förmodernt fenomen, sprunget ut ett antal erfarenheter av människan som politisk varelse. Den normativa ordningen var skör och tanken på att det allvarligaste hotet var dolt och kom inifrån, från dem som anförtrots att förvalta ordningen, tycks ha varit verkligt oroande. Intressant och måhända överraskande är att denna politiska misstro inte i första hand gällde det enfaldiga folkflertalet utan överheten och medborgarna. Det är rimligt att anta att denna oro ökade i takt med att också antalet medborgare under samma tid ökade.

Denna moralpolitiska logik lämnade mycket litet utrymme för sådana värden som pluralism, tolerans och yttrandefrihet. Istället var repression, vaksamhet, rannsakan och tystnad, men också beskydd och omsorg, självklara beståndsdelar. De som syntes motsätta sig den absoluta normativa ordningen kunde endast begripliggöras i (o)moraliska termer, och en sådan ondska och korruption kunde inte visas någon förståelse. Tvärtom var det en förpliktelse att som politiskt subjekt med full kraft förfölja och bekämpa dessa förstörare. Det är denna trosvisa oförsonlighet som vi ser i partiberättelserna. Antagonisterna karaktäriserades inte enbart som meningsmotståndare med vilka man var politiskt oense, utan många gånger också som samhällsomstörtande fiender: förförare, förrädare, demagoger, splittrare, lögnare, oligarker. Detta förstärktes av den ovan beskrivna förväntningshorisonten som även om den kunde rymma en förtröstansfull pessimism som regel var mycket alarmistisk; utifrån såväl lutherska som republikanska erfarenheter var den kristna kärleken, dygden och friheten alltid hotande nära att utplånas, varför varje situation representerade ett avgörande vägval. I ljuset av detta är det missvisande att i anslutning till J.G.A. Pocock söka peka ut något enskilt "Machiavellian moment" under frihetstiden.⁹⁹⁵ De tillfällen då den moralpolitiska stabiliteten syntes närma sig sitt slut sträcker sig istället som ett enda långt pärlband över perioden. I detta meningssammanhang ligger också förklaringen till varför den frihetstida politiken, trots att den inte kretsade kring olika

⁹⁹⁴ Se t.ex. Carter (2001); Snyder (2009).

⁹⁹⁵ Pocock (1975), s. viii; Wolff (2008), s. 122f.

och oförenliga framtids- och samhällsvisioner, paradoxalt nog kom att medföra en så hög konfliktnivå.

Politisering och partipolitik

Den moralpolitiska logiken har i denna avhandling studerats under en period som såg en mycket omfattande politisering. Allt fler människor kom under perioden både att erkännas som politiska subjekt och tillskansa sig ett större reellt politiskt inflytande. Allt fler fick också möjlighet att iakttä och informera sig om rikspolitiken även på avstånd. Denna politisering stod i skarp konflikt med tidens rådande erfarenheter av människan som politisk varelse och accentuerade därmed ytterligare den moralpolitiska konflikten om var gränsen mellan politiska subjekt och objekt borde dras.

Politiseringen hade möjliggjorts av frihetstidens nya fundamentallagar, vilka hade avfört kungamakten som maktcentrum utan att på något entydigt sätt ersätta den med någon annan väl definierad och avgränsad institution. Fundamentallagarna möjliggjorde på så sätt inte endast ett för tiden ovanligt inklusivt politiskt system, utan gav också de politiska aktörerna goda möjligheter att själva avgöra vilka som skulle tillåtas fälla politiska avgöranden. Gång efter annan lyckades företrädare för minoritetsuppfattningar förbättra sina utsikter till framgång genom att taktiskt omtolka fundamentallagarna, vanligen genom att vidga det politiska deltagandet. Därigenom blev de politiska aktörerna över tid allt fler, utan att detta hade varit den egentliga avsikten. Denna politiseringsprocess framstår i min tolkning som en oavsedd följd dels av periodens inledande konstitutionella förändringar, vars betydelse svårigen kan överskattas, dels av motsättningarna inom den politiska eliten, vilka genom att söka stöd i och delegera inflytande till politikens relativa periferi över tid kom att underminera sin egen exklusiva position. Den centrifugala processen har med ledning av tidigare forskning skisserats och följts längs med ett antal samtidiga utvecklingslinjer: från kungamakt över rådsvälde till ett ständervälde, från en ständerförsamling dominerad av adeln till en där de ofrälse fick ett allt större inflytande, från ståndens eliter till deras fullmäktige, från politikens sociala och rumsliga centrum till dess relativa periferi. Att på detta sätt förstå den frihetstida politiseringen som en process förefaller mer rimligt än att söka efter något avgörande brott.⁹⁹⁶ Förändringsprocessen märks under hela epoken, men tycks inte minst ha varit särskilt dynamisk under de år i slutet av 1730- och början av 1740-talet som här har stått i fokus.

⁹⁹⁶ Jfr t.ex. Hallberg (2003); Winton (2006).

Att antalet politiska deltagare ökade förändrade också förutsättningarna för politisk konflikt och interaktion. I denna avhandling har jag argumenterat för att det allt större antalet politiska aktörer bör ha minskat möjligheterna till, och den politiska betydelsen av, sociomateriell politisk påverkan. I motsvarande grad ökade betydelsen av politisk opinionsbildning och mer idéorienterad mobilisering, med vilken det var möjligt att påverka många fler. Detta är också den bild som har stöd i avhandlingens empiri. Den politiska litteraturen åren kring 1740 skvallrar om att den politiska opinionsbildningen uppfattades som betydelsefull också utanför riksdagens plena, deputationer och utskott. Författarna sade sig vara övertygade om att samma opinionsbildning vann stor rumslig och social spridning och utövade en betydande påverkan på många. Denna tilltro återspeglas i hur angelägna de var att torgföra sina politiska åsikter och vinna den narrativa kampen, och hur snabbt och kraftfullt de gick i svaromål när deras tolkningar ifrågasattes. Författarna valde också vanligtvis bort en äldre typ av deliberation för att istället förlita sig på en mer tydligt opinionsbildande, konfliktorienterad och socialt inkluderande argumentationsform. Vi kan även påminna oss om censuren och repressionen och de påtagliga risker som såväl författare som läsare var villiga att ta. Att antalet politiskt opinionsbildande, särskilt handskrivna, texter ökade mycket kraftigt under dessa år är vidare otvetydigt. Den tidigare forskningens uppfattning om att den politiska opinionsbildningen blev mer betydelsefull först under frihetstidens avslutande tioårsperiod förefaller därför vara felaktig.⁹⁹⁷ Den tycks vila på såväl en teleologisk och teknikcentrerad syn på opinionsbildning och texters reproduktion och distribution som det enkla faktum att periodens första hälft tidigare har varit underbelyst. I ljuset av min tolkning framstår tryckfrihetsförordningen 1766 inte så mycket som ett brott som en anpassning till och en kodifiering av en redan existerande politisk offentlighet.

Vad beträffar de opinionsbildande texternas faktiska spridning, cirkulation och genomslag är det självfallet omöjligt att säga något med samma bestämdhet. Detsamma gäller frågan om vilken roll partiinstitutionerna hade för texternas uppkomst, utformning och cirkulation. I anslutning till Robert Darntons resonemang om en mer inklusiv allmän politisk opinion visar analysen att det emellertid är sannolikt att den politiska litteraturen fick stor spridning och cirkulation, såväl geografiskt som socialt. Vare sig författarna, läsarna eller åhörarna kan på något entydigt sätt hänföras till vare sig huvudstaden eller samhällseliten. Genom bland annat polemiska riksdagspredikningar, tryckta riksdagstal, upplästa politiska allegorier, avskriftscirkulerade pamfletter, anslagna smädeskrifter, återgivna rykten och överhörda samtal kom många människor i kontakt med partiberättelserna, om så endast deras grundläggande intrig, temporalitet och sensmoral. Berättelserna gav i sin tur mening och sammanhang till politiska händelser som många redan kände till, såsom mordet på

⁹⁹⁷ Se t.ex. *ibid.*

Malcolm Sinclair, förnyandet av den svensk–ryska försvarstraktaten, licentieringarna av rådsherrarna, Carl Gyllenborgs upphöjelse till kanslipresident, den svenska krigsförklaringen, Johan Gyllenstiernas fängslande och schavottering, drabbningen vid Villmanstrand, Jacob Serenius riksdagspredikan och den nyvalde lantmarskalken Carl Gustaf Tessins lika polemiska riksdagstal.

Av detta följer för det första att det många gånger är svårt och mindre fruktbart att dra en skarp gräns mellan parlamentarisk och utomparlamentarisk politik vid denna tid.⁹⁹⁸ Tropen om ”ett nesligt stillasittande och ett hederligt deltagande” hade exempelvis sin upprinnelse i Tessins riksdagstal, snart i tryck. Därifrån fångades den upp, cirkulerade och omformades i den illegala politiska litteraturen; återkom på nytt i ett auktoritativt riksdagstal, trycktes, och började åter cirkulera i polemiska handskrifter. Det finns god anledning att anta att den under tiden diskuterades också på krogar och kaffehus. Gränsen mellan parlamentarisk och utomparlamentarisk politik syns mig ha varit mindre tydlig jämfört med senare. Av ovanstående kan vi också, för det andra, sluta oss till att det långt ifrån endast var sådana personer som ursprungligen, avsiktligt och uttryckligen hade tilltalats som kom i kontakt med partiberättelserna och den politiska opinionsbildningen. Detta torde ha haft betydelse också för ett bredare politiskt uppvaknande under perioden. Under ett par generationers tid bibringades allt fler människor – som en följd av framför allt den partipolitiska opinionsbildningen och mobiliseringen – uppfattningen om att de var, eller borde vara, delaktiga i rikspolitiken som vore denna en gemensam angelägenhet samt att det var möjligt, eller rent av oundvikligt, att förfäktat olika och motsatta åsikter om dessa angelägenheter.

Avhandlingen har också kastat ljus över den omstridda, men under senare decennier mindre uppmärksammade, partipolitiken. Den i tidigare forskning centrala frågan om partiinstitutionerna, liksom de ofta vådliga försöken att partikategorisera enskilda personer, har dock huvudsakligen lämnats därhän till förmån för en analys av två antagonistiska partiberättelser. Med hjälp av berättelseanalytisk metod – som inte tidigare har använts i svensk forskning om tidigmoderna politiska förhållanden – har det blivit tydligt att de politiskt opinionsbildande texterna inte tillhandahöll en uppsjö disparata tolkningar av det politiska skeendet och ett antal fristående karaktäriseringar, utan att de i många fall tvärtom anknöt till två konsistenta partiberättelser. Därigenom kunde exempelvis en anklagelse om förförelse, som ryckt ur sitt sammanhang skulle ha framstått som överdriven, likväl förefalla rimlig. De som tillägnade sig den politiska opinionsbildningen gjorde detta, vare sig de var medvetna om det eller inte, enligt en särskild partipolitisk konflikthinne. Det gäller särskilt den handskrivna politiska litteraturen, där många författare var förvånansvärt polemiska och tydliga i sina

⁹⁹⁸ Jfr Sennefelt (2011a).

partipolitiska ställningstaganden. Detta var inte möjligt på samma sätt i andra sammanhang, men det innebar inte att partiberättelserna där var frånvarande. Tvärtom kunde också mycket kontroversiella troper om exempelvis mogna och omogna medborgare, ett nesligt stillasittande och ett äventyrligt krig leta sig in i såväl tryckta som auktoritativa texter, något som också illustrerar den politiska opinionens intertextuella och intermediala karaktär. Särskilt intressant att notera är hur partipolitiskt polemiska riksdagspredikningarna kunde vara vid denna tid. Faktum är att fragment från dessa moraliska partiberättelser har funnit sin väg in i också sentida forskning. Särskilt gäller detta mössberättelsens karaktärisering av dels de krigshetsande, naiva och högljudda hattarna – vars ställningstagande för ett angreppskrig har förbryllat många – dels de penga- och maktgiriga hattledarna, som okritiskt har övertagits.⁹⁹⁹

Mot bakgrund av ovanstående resultat förefaller det mindre rättvisande att på något entydigt sätt karaktärisera den dåvarande partipolitiska konflikten som sociomateriell. Den partipolitiska tolkningsstriden om vilka medborgare som borde anförtros riksstyrelsen var såväl idéorienterad som högst påtaglig. Opinionsbildningen och mobiliseringen visar med önskvärd tydlighet att aktörerna bedömde den som betydelsefull för den politiska riksdagsopinionen och för hur åtminstone en del riksdagsledamöter voterade. Denna diskussion knyter an till den vidare frågan om hur vi ska se på aktörernas faktiska politiska drivkrafter – vad som var deras egentliga politiska drivfjäder. Stämmer det, som Patrik Winton nyligen har hävdad, att den politiska kampen ytterst gällde ”makten över statsapparaten och hur statens resurser skulle fördelas”?¹⁰⁰⁰ Att de politiska författarnas farhågor, förhoppningar, indignation och patos beträffande det auktoritativa styret inte hade någon djupare resonans utan endast var ett sätt för aktörerna att drapera sina sociomateriella intressen? Frågan låter sig svårligen avgöras empiriskt utan måste förbli en strid om historiesyn. Som jag ser det finns det emellertid ingen anledning att betvivla en idéorienterad politisk motivation med mindre än att man betvivlar en sådan också på andra områden och under andra tidsperioder, däribland vår egen; att en sådan motivation på något sätt skulle ha uppkommit först i modern tid – just när idéerna börjar likna våra egna – förefaller som en orimlig ståndpunkt. Som Quentin Skinner i anslutning till en liknande, nu ett halvt sekel gammal, kontrovers har påpekat är inte den mest fruktbara frågan dock huruvida aktörerna använde det politiska språket för att främja sina egna intressen eller inte, utan varför de med sådan konsekvens använde just detta språk och inte något annat. Detta är en fråga som inte låter sig besvaras med mindre än att också kultur – i detta fall erfarenheter och berättelser – tillmäts politisk betydelse. Det går,

⁹⁹⁹ Se t.ex. Artéus (1982), s. 343f; Roberts (2003 [1986]), s. 161. För en äldre diskussion av hur perioden många gånger har tecknas i mörka färger, se Valentin (1942).

¹⁰⁰⁰ Winton (2007), s. 226.

som Skinner betonar, inte att komma ifrån att aktörerna, med sin kunskap om samtiden, faktiskt ansåg att just denna argumentation var meningsfull och övertygande, om inte för dem själva så likväl för andra.¹⁰⁰¹

Den politiska opinionsbildningen stod samtidigt i konflikt med moralpolitiska imperativ som enighet och tystnad. De opinionsbildande och mobiliserande författarna kunde enkelt misstänkliggöras som splittrare, förförare och lögnare. Särskilt hårda var anklagelserna gentemot dem som tog tydlig partipolitisk ställning, som kritiserade råd och ständer, och som påstods vända sig till utlandet eller till det enfaldiga folkflertalet, vilka hade ett särskilt skyddsvärde. Kritiken var särskilt drabbande för de oppositionella, som behövde bilda opinion och mobilisera om ett regimskifte skulle kunna genomföras. Inför såväl riksdagen 1738–39 som 1740–41 är det tydligt att det var de oppositionella författarna, inte de regimvänliga, som var pådrivande. De senare kunde också enklare agera i rollen som en förmanande överhet och uppmåna till enighet och tystnad. I grund och botten ställde emellertid detta meningssammanhang alla författare inför samma dilemma och gav upphov till samma ambivalens inför att på samma gång avhålla sig från och aktivt ta del i ett illegitimt politiskt samtal. Såväl oppositionella som regimvänliga författare rättfärdigade sitt deltagande med att de också hade en skyldighet att upplysa och tala de korrupta till rätta, bemöta samhällsomstörtande lögnar, avbryta det moralpolitiska förfallet och demaskera förförarna.

Att det var oppositionella författare som var pådrivande speglar också förhållandet att partiberättelserna mer generellt hade en oppositionell karaktär. Den moralpolitiska förväntningshorisonten var som nämnts strukturellt pessimistisk; förfall – inte beständighet eller restaurering – ansågs prägla tillvaron. Det föll sig annorlunda uttryckt mer naturligt att förstå politiska företeelser, händelser och handlingar i ett mycket kritiskt ljus. Detta pessimistiska grundackord innebar svårigheter för regimvänliga författare som åtminstone i något avseende måste försvara en korrupt samtid. Medan de förra kunde gå i opposition mot all korruption, beskriva ett överhängande moralpolitiskt hot och tillhandahålla en tydlig och mobiliserande sensmoral som svarade mot hotet, hade de senare inte samma möjlighet. Särskilt mössberättelsen fram till och med regimskiftet 1738–39 blev på detta sätt defensiv och reaktiv. Samma dynamik kan för övrigt ses också i den samtida brittiska politiken, där Robert Walpoles regim sökte möta korruptionsanklagelserna och kraven på ett regimskifte och en moralpolitisk restaurering med hållningen att samtiden förvisso var korrupt, men att

¹⁰⁰¹ Skinner, Quentin, "The Principles and Practice of Opposition: The Case of Bolingbroke versus Walpole", McKendrick, Neil (ed.), *Historical Perspectives. Studies in English Thought and Society in honour of J.H. Plumb* (London: Europa Publications, 1974), särskilt s. 100–108.

endast regimen var förmögen att stävja den. Inte heller där var detta en verklighetsbeskrivning som hade oppositionens förmåga att mobilisera stöd.¹⁰⁰²

Särskilt tydligt syns detta i mössberättelsens svårigheter att ge mening till och mobilisera stöd för en mer försiktig Rysslandspolitik, däribland beslutet att förnya 1735 års svensk–ryska traktat. Det har i polemik med äldre forskning sagts att det vid denna tid rådde politisk enighet kring en aktivisk svensk utrikespolitik med målsättningen att återerövra i första hand de baltiska östersjöprovinserna.¹⁰⁰³ På ett principiellt plan förefaller detta, med utgångspunkt i tidens politiska litteratur, korrekt. Partiberättelserna var dock mycket oense gällande huruvida förutsättningarna för en sådan mer aktiv politik verkligen förelåg. Mössberättelsen vidhöll motsatsen – att ett anfallskrig på Ryssland ännu inte kunde komma på fråga samt att det ryska hotet inte var akut, utan tvärtom minskade i takt med att Sverige höll på att återhämta sig sedan det förra kriget. Alla som förespråkade ett sådant ”äventyrligt” krig karaktäriserades som antingen enfaldiga eller egennyttiga. Istället framhöll mössberättelsen vikten av klokhet, tålmod och försiktighet. Ett sådant synsätt fann otvetydigt stöd hos vissa, men det saknade hattberättelsens mobiliserande mer förtröstansfulla förväntan. Liksom i det brittiska exemplet – där Walpoles regim vid samma tid och på samma republikanska grunder anklagades för att genom den långvariga fredspolitikerna ha visat ovilja att försvara briterarnas frihet, och därigenom korrumpat deras krigiska dygder – hade mössberättelsen också stora svårigheter med att helt tillbakavisa anklagelserna om passivitet, beroende och feghet.¹⁰⁰⁴

Regimskiftet, särskilt licentieringsdebatterna på riddarhuset 1739, tillhandahöll emellertid mössförfattarna en möjlighet att formulera en mer konsistent och plausibel oppositionell berättelse. Genom att göra den enfaldiga, passionerade och omogna hatten till en centralgestalt blev också förförelsetemat mer rimligt. Istället konfronterades nu hattberättelsen med nämnda dynamik. Som ett eko av mössberättelsen kom den alltmer att förlita sig på defensiva uppmaningar till enighet och tystnad. De tidigare utfästelserna om en moralpolitisk restaurering visade sig också svåra att göra troliga. Först när mössberättelsen tystnade på riksdagen 1741 – av allt att döma till följd av den Gyllenstiernska förräderiaffären – kunde hattberättelsen med framgång börja hävda en sådan restaurering, tydligt manifesterad genom krigsförklaringen och den återupprättade Enigheten. Därigenom kunde även den militära motgången vid Villmanstrand samma år ges en optimistisk tolkning.

Att den moralpolitiska logiken gynnade ett visst politiskt handlande är förvisso inte att hävda att den förklarar samma handlande. Jag har här inte varit intresserad av att

¹⁰⁰² För brittiska förhållanden, se Browning (1982); Targett (1994).

¹⁰⁰³ Se t.ex. Nilzén (1971); Sjöström (2008).

¹⁰⁰⁴ Se t.ex. Wilson (1995), s. 140–165.

söka fastslå några kausala samband som kan förklara handling och förändring, exempelvis regimskiftet 1739 eller krigsutbrottet 1741. En viktig ambition har likväl varit att om inte sluta så likväl minska avståndet mellan politisk förståelse och politisk handling. Med ett resonemang lånat av Johan Östling har jag genom begreppen erfarenhet och förväntan sökt ge ett hermeneutiskt förankrat svar till varför en handlingsorienterande politisk sensmoral framstod som mer rimlig och meningsfull än en annan.¹⁰⁰⁵ Alla skillnader till trots uppvisar de båda partiberättelserna framför allt likheter. Den narrativa analysen av intrig, temporalitet, sensmoral, karaktärer och troper understryker att de i allt väsentligt var variationer på samma moralpolitiska metaberättelse och att de reflekterade samma grundläggande erfarenheter och förväntningar. Det var inom dessa förhållandevis snäva tolkningsramar som författarna begripliggjorde den frihetstida politiken.

Historiska kontraster och beröringspunkter – en slutreflektion

Med syftet att förstå och urskilja den förmoderna politikens annorlundahet – avhandlingens själva blickpunkt – har det moderna använts som en kontrasterande referens. Kontrastverkan har gjort det tydligt att den moderna politik med vilken Europa har levt i ett par sekel inte är den enda möjliga; politik kan vara, och har varit, något annat. Att på detta sätt erbjuda en referens- eller orienteringspunkt bortom det moderna, från vilken det blir möjligt att kritiskt skärskåda moderniteten, ser jag som en av den förmoderna forskningens allra viktigaste uppgifter. Vi har, som Eva Österberg flera gånger påtalat, ett behov av historisk kunskap också om det fjärran förflutna, liksom ett behov av att analytiskt pendla fram och tillbaka över en lång tidsaxel för att främmandegöra samtiden.¹⁰⁰⁶

Detta historiska perspektiv har emellertid i denna avhandling inte endast främmandegjort modern politik i relation till förmodern utan sätter också fokus på att det, vid sidan av alla skillnader, också finns intressanta beröringspunkter mellan å ena sidan den förmoderna och å andra sidan den sen- eller postmoderna politiken. Med förmodern politik för ögonen blir det enklare både att urskilja och att förstå på vilka

¹⁰⁰⁵ Östling (2008), s. 61f.

¹⁰⁰⁶ Se t.ex. Österberg, Eva, "Den omoderna människan – ständigt i våra tankar", Fazlhashemi, Mohammad & Österberg, Eva (red.), *Omodernt. Människor och tankar i förmodern tid* (Lund: Nordic Academic Press, 2009).

sätt som europeisk politik sedan slutet av förra seklet håller på att förändras i flera viktiga avseenden. I det följande ska jag peka på några sådana beröringspunkter. Det kan endast bli fråga om en hastig skiss, några få avslutande reflektioner på ett mer övergripande historiefilosofiskt plan.

Den mest grundläggande beröringspunkten mellan förmodern och senmodern politik, där den moderna erans politik framstår som en alltmer främmande kontrast, torde vara dess förhållningssätt till framtiden. En omfattande litteratur har under senare decennier beskrivit processen då den moderna politikens löftesrika förväntan i Europa till följd av 1900-talets erfarenheter av oinfriade löften mot slutet av seklet ersattes av en betydligt mindre framåtblickande politisk förväntan och samhällsyn.¹⁰⁰⁷ Denna ideologiska utmattning och misstro mot omvälvande politiska projekt – ofta betecknad som ideologiernas och de stora berättelsernas död – kan med en längre tidshorisont också ses som en återgång till en tidigare typ av politisk förväntan, eller kanske mer precist som en ny men omvänd tröskeltid; en transformativ period under vilken förändrade erfarenheter kullkastar förväntan och formulerar en ny. Den moderna förväntningshorisont som vi med Reinhart Koselleck inledningsvis beskrev som öppen, linjär och okänd förefaller ha ersatts av en politisk förväntan som har större likheter med den förmoderna förväntan som vi såg i det frihetstida Sverige, som var sluten, cyklisk och känd, och som inte såg någon reell möjlighet att på politisk väg – strukturellt och bestående – omstöpa samhället i önskvärd riktning. Samma tro på politiken tycks i den senmoderna samtiden vara misskrediterad och satt i tvivel. Endast mindre justeringar av det existerande samhällssystemet förefaller här som på samma gång möjligt och önskvärt. Kontrasten till det moderna politiska landskapet, som rymde ett flertal livskraftiga sådana konkurrerande politiska alternativ, är slående. Alla mer omfattande politiska och samhällseliga tillkortakommanden framstår i den senmoderna politiken – liksom de gjorde i den förmoderna – som ofrånkomliga och nödvändiga att acceptera. Som en följd ser vi en för senmodern politik karaktäristisk besvikelse, känsla av förlust och tro på att alla positiva politiska alternativ redan prövats och förkastats, något som kommer till uttryck i populism, minskad politisk mobilisering och ett negativt snarare än ett positivt formulerat politiskt engagemang.

Att en mer sluten förväntningshorisont enligt dessa linjer har en tendens att göra politiken förvaltande snarare än inriktad på förändring, och att detta påverkar politiken på särskilda sätt, såg vi prov på i den förmoderna – frihetstida – politiken, och samma dynamik kan skönjas också i den senmoderna. Ett exempel härpå är föreställningen om

¹⁰⁰⁷ Se t.ex. Mazower, Mark, *Den mörka kontinenten. Europas nittonhundratatal* (Göteborg: Daidalos, 1998); Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (London: Vintage, 2005); Furet, François, *Slutet på en illusion. En essä om den kommunistiska tanken i tjugonde seklet* (Stockholm: Atlantis, 2011). För en svensk kontext se Stenfeldt, Johan, *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agering, 2013), diss.

ett gemensamt bästa: att olika särintressen och politiska krav på ett rationellt och opartiskt sätt är möjliga att sammanjämka och att konflikter utgör ett hot mot allmänintresset. Därigenom förnekas också att det föreligger grundläggande maktrelationer i samhället och att vissa kan ha ett intresse av att förändra dem medan andra tvärtom gynnas av att bevara dem. Detta synsätt motsägs av föreställningen att politiska konflikter är grundade i ofrånkomliga intressemotsättningar som med nödvändighet finns i varje samhälle, och att människor gör olika politiska bedömningar – som alla kan vara förnuftiga och korrekta – utifrån dessa intressen. Medan den senare föreställningen var starkt företrädd under den moderna politiska eran – kanske tydligast uttryckt i klassperspektivet – låg den förra på ett självklart sätt till grund för mycket förmodernt politiskt tänkande, och en liknande förståelse kan urskiljas också i senmodern politik. Detta blir inte minst tydligt i en samtida svensk kontext, där det politiska samtalet om exempelvis jämställdhet, skatter, penningpolitik, frihandel och globalisering ger mycket litet utrymme för intressekonflikter.

Ett annat exempel på hur en mer sluten förväntningshorisont och en mer förvaltande politik påverkar politiken kan ses i misstron mot människan som samhällsvarelse. Den mer förvaltande typen av politik – präglad av erfarenheter och inriktad på att undvika tidigare misstag – ställer, som vi såg i den frihetstida förmoderna politiken, höga krav på moderation och kompetens och förändrar därigenom också synen på medborgarna. Om deras engagemang tidigare var en förutsättning för frammanandet av ett nytt samhällssystem, i hård konkurrens med andra, representerar deltagandet i den senmoderna politiken också en påtaglig risk. På ett sätt som i flera avseenden liknar den förmoderna politiken ligger här tanken nära till hands att medborgarna måhända inte är tillräckligt politiskt habila – att de exempelvis i alltför hög grad styrs av känslor och kortsiktiga egenintressen – och att förvaltandet i ökad utsträckning – genom exempelvis så kallad normpolitik och fristående och teknokratiska institutioner – bör överlåtas på ett mer upplyst fåtal.

Ett sista exempel är att politiken i ökande grad tenderar att moraliseras – handla om rätt och fel, gott och ont – i takt med att den blir mer förvaltande och mindre kommer att kretsa kring framtidsorienterade politiska alternativ. Denna dynamik har i en angränsande senmodern kontext uppmärksammas av den belgiska statsvetaren Chantal Mouffe. För Mouffe konstitueras varje livskraftig demokrati dels av att det finns en konflikt mellan olika och tydliga politiska alternativ, dels att de politiska motståndarna erkänner varandras principiella rätt att politiskt strida för sina intressen, idéer och krav, åtminstone när detta sker utifrån ett samförstånd kring ett antal etisk-politiska demokratiska grundvärden. Om inte denna konfliktmodell erkänns och institutionaliseras politiskt, och om konfrontationen inte står mellan sådana alternativa politiska projekt och identiteter utan blir alltför konsensusorienterad, är risken överhängande att den politiska konflikten istället kommer att stå mellan olika icke

förhandlingsbara moraliska värden och essentiella identifikationer. När konfliktnivån således minskar på en konfliktyta ökar den på motsvarande sätt på en annan – med skillnaden att denna senare moraliska konfliktyta är svårare att institutionalisera i ett demokratiskt styre. Enligt Mouffe är det just en sådan farlig moralisering av politiken – som omdefinierar meningsmotståndare till politiska fiender, som gör det nödvändigt att exkludera dem från den politiska arenan, som hotar verklig politisk pluralism och som helt allmänt gör de politiska motsättningarna mer svårhanterade – som allt tydligare tonar fram i senmodern politik.¹⁰⁰⁸ Att en sådan moralisk konfliktlinje i politiken verkligen kan få denna typ av följder såg vi prov på i frihetstidens förmoderna politik, där politiska motståndare på ett många gånger likartat sätt begripliggjordes och exkluderades som just moralpolitiska fiender och existentiella hot mot den politiska ordningen.

Betyder dessa beröringspunkter mellan förmodern och senmodern politik att vi inte längre rör oss i modernitetens politiska landskap? Att vi sedan några decennier istället befinner oss i en ny tröskeltid – som förvisso ännu uppvisar många otvetydigt moderna drag, men där mycket också framstår som på samma gång arkaiskt och nytt? Det enda som tycks säkert är att det förflutna har något väsentligt att bidra med när vi försöker förstå den politiska samtiden.

¹⁰⁰⁸ Se t.ex. Mouffe, Chantal, *Om det politiska* (Hägersten: Tankekraft, 2008); Mouffe, Chantal, *Agonistics. Thinking the world politically* (Verso: London/New York, 2013).

Summary

The Mainspring of Politics: Party Narratives and the Logic of Moral Politics in the Age of Liberty

Sweden's Age of Liberty (1719–72) was a time of extensive politicization. The new constitution had transferred the rule of the state from the king to the Diet (the Riksdag) and the four estates. During this period, a steadily increasing number of individuals and groups took an active part in both parliamentary and extra-parliamentary politics. One factor behind this was the conflict between the two parties usually referred to as the Hats and the Caps. Regardless of whether one looks at the degree of political representation, real political influence or more indirect extra-parliamentary participation, the Swedish political system was unusually inclusive for its time.

However, the inclusive political system was not reflected in the perception of the political participants. Instead, these were perceived in a typical pre-modern way, based on a widespread suspicion with regard to their moral capacity; that is to say, their virtue. Political antagonists were suspected of being selfish, dependent, evil and corrupt, and their expressed virtue, patriotism, independence and godliness were suspected of being an act of dissimulation. This thesis shows how the political conflicts were structured – not around citizenship and virtues per se, regarding which there was agreement – but around the question of *who* was morally suited for governing the given social order; who was sufficiently virtuous to be recognized as a citizen and who, based on the same moral outlook, should be excluded as a political object. This struggle was a battle over interpretation regarding which actions, speech acts and expressions of passions would be seen as political habilitating or debilitating in different situations, and it was a struggle that even the most socially and politically exalted people in Sweden were forced to take part in. This conflict gave rise to a specific pre-modern political logic based on moral, and this logic – accentuated by the politicization – is the focus of this thesis.

The focus of the empirical part of the thesis is how and why this political logic came to shape politics in the context of a specific national and party political conflict during the years around 1740. The source material consists of the rich political literature of the time, mostly handwritten and illegal pamphlets and libels, in which the writers challenged the political competence of their opponents and, correspondingly, defended

the actors they supported. The political logic based on moral is analyzed from a narrative theoretical perspective, which helps us understand how the political writers managed to make the moral politics understandable and meaningful. By identifying narrative patterns in the material (storyline, temporality, moral, characterization, tropes, etc.), it is made clear that there was a struggle between two opposing party narratives. The questions posed in this thesis are: Which experiences and expectations of man as a political creature are conveyed in the narratives, and in what way do they shape the narratives? How is the political conflict over moral between competent and incompetent actors portrayed in the narratives? Which major similarities and differences may be seen when comparing the party narratives? How do the party narratives change, both in relation to the political process and in relation to each other? To what extent are the narratives pre-modern in nature with regard to change and political conflict?

The study is based on the notion that the political logic based on moral should be understood in light of a number of basic pre-modern experiences and expectations of man as a political creature. Two such comprehensive conceptual frameworks – one Lutheran and one republican – are key for the analysis and they are studied in greater detail in chapter 2. The analysis shows that even though the Lutheran and the republican perspectives on mankind and society may differ in several respects, there are also several essential and structural aspects where the two perspectives are similar. The analysis also shows that the experiences and expectations have confirmed and strengthened each other. In both cases, the two conceptual frameworks were based on an essentially pessimistic experience of man, which led to an expectation of moral corruption, sin and decay also on a societal level. Man's natural inability to act virtuously, charitably and in a Christian way made him unsuitable as a political actor. Time and time again, his short-sighted, volatile, self-destructive and dangerous behavior confirmed this experience.

Based on the experience of both the Lutheran and the republican perspective, the normative social order was therefore typically in a state of decay. The Lutheran narrative of sin and punishment and the republican narrative of corruption may here be seen as different sides of the same political metanarrative based on moral, in which societal development was seen to reflect a political causality influenced by moral. Due to the (im)morality of the subjects/citizens, they constantly came to be subjected to God's judgment and punishment, as well as lose their freedom and independence and subsequently fall under domestic or foreign tyranny. The only way to break the corruptive societal development, according to this perspective, was by means of a political restoration based on moral. This could be only initiated by the ruler(s) or by the state, which explains the activist and repressive view on society and the intolerance displayed toward (im)moral political antagonists.

As long as human nature was viewed with such pessimism, and as long as it was seen as superseding other political explanations regarding cause, political history was bound to repeat itself in a few well-known scenarios. In connection to German theorist on history Reinhart Koselleck, this political horizon of expectations is described as *pre-modern* and *passed*. The future was already revealed – for instance in the ever-present Roman history – and it only contained the administration of an order, not the creation of a new and better future. Change was therefore seen to follow a repetitive pattern governed by a set of laws. The horizon of expectations was also pessimistic due to the experience that the administration tended to fail, leading to the disappearance of the normative moral order. However, the political expectations based on moral may also be characterized as optimistic – at the end of the day, every social problem could be resolved by a moral restoration. Nevertheless, being able to change society in a more structural and permanent way was not seen as possible. In the empirical chapters 4-6, it is shown how this political conceptual framework based on moral permeated both party narratives as seen in the political literature. The analysis shows that the party narratives were periodized in this pre-modern, circular and past manner, which lends support to Koselleck's overall periodization of a modern temporality only becoming manifest after the middle of the 18th century. To a large extent, the struggle between the two party narratives was a struggle of interpretation of where the present time was situated in relation to these cycles and which desired or feared passed future was quickly approaching once again.

The thesis also examines the Lutheran and republican experience of man as inclined to disguise himself. Man must therefore be critically scrutinized, whether it concerns his Christian belief or civic virtue. Politically, this primarily related to trying to determine whether the manifested patriotism actually reflected a genuine virtue or whether it in fact concealed a corrupt soul and thus represented a form of dissimulation. Every sign indicating dependence – in relation to other individuals and entities, as well as to the individual's own desires – received a great deal of space in the party narratives. Here, an important common aspect for the Lutheran and the republican perspectives is that the political conflict over moral is played out in the soul of the individual. Scrutinizing someone's internal moral status was obviously difficult, but it is not impossible. Thus, external passions could for instance reveal internal desires.

The opposites of internal-external are also apparent in the experience that evil and corruption were not seen to confront man out in the open, but in a false form, like a wolf in sheep's clothing. It was very difficult for man to resist the moral corruption spread by these false seducers. The party narratives – in particular the narrative of the Caps – here fell back on the seduction theme of this political metanarrative; clearly based on the Lutheran experiences of how the Devil approached man. The political lies, the fragmentation and the evil that had been disseminated in the public sphere

were made understandable as the work of a small number of such concealed seducers. This seduction had to be fought, while those who had been seduced must be informed, converted and reintegrated into the order. First and foremost, the seducers had to be identified, unmasked, punished and banished. The protagonist in the metanarrative was the virtuous citizen who was able to do this; something that interrupted the political decay and initiated a restoration. This logic explains why the party narratives were characterized by a solid distrust for politicians and a concern regarding dissimulation.

Subsequently, the political logic based on moral left little room for values like pluralism, tolerance and freedom of expression. Instead, some obvious elements were repression, vigilance, soul-searching and silence, but also protection and care. This may ultimately be explained by the fact that the normative – the divine – order was absolute and did not recognize any legitimate alternatives. It was unthinkable to negotiate with, or show any understanding of, those who, as a result of their evil ways, sought to destroy the only true order. On the contrary, it was a moral obligation as a political entity to persecute those people relentlessly. This is the faith-based intransigence we see in the party narratives. These did not characterize the antagonists as basically legitimate opponents, with which one only disagreed regarding content, but as subversive enemies: seducers, traitors, demagogues, dividers, oligarchs. Herein we therefore also find the seemingly paradoxical explanation as to why the political logic based on moral, despite the fact that it was not centered on different and incompatible visions regarding society and the future, came to result in such a high level of conflict.

The thesis also shows that the politics of this time must be understood in its pre-secular context, in which religion, even in 1740, constituted the natural foundation for culture and knowledge in Sweden. The political expectation was based on a religiously conditioned experience of man as a creature lacking morals and, ultimately, on a theocentric and teleological ontology. The explanation provided for why man could never break free from the closed political cycle was the evil of man. The same anger, envy, greed, vindictiveness, falseness and seduction that, based on a Lutheran perspective, characterized man in social life also characterized him as a political creature. The certainty regarding this corruptive nature is what led the political actors to expect, and also forced them to respond to, the same logic also within national and party politics. The party narratives to a large degree focused on how this wickedness shaped politics, and the party-affiliated writers were certain that just like the individual's anger, hatred and rage could, for instance, explain a homicide, these attributes could also explain the outbreak of civil war or revolutions. According to the party narratives, the political antagonists also disseminated the same kind of fragmentation, confusion, scandalous behavior and rebellion as did religious heretics. Furthermore, the use of terminology did not tend to differentiate between religious and political terms. This

Lutheran conceptual framework has only been studied on a few occasions in the context of national and party politics during the Age of Liberty.

Another important result is the great significance attached to different republican or civic humanist political experiences in Sweden at this time; something that previous studies have been hesitant to acknowledge. The republican corruption narrative and the republican terminology played a key role in the party narratives, and the past and the political future were frequently evoked based on late republic Roman history. The party narratives discussed the decay that started when the citizens – rather than living socially oriented, charitable and, if necessary, self-sacrificing lives – started to withdraw from their civic duties in order to promote their own, private utility. Generally speaking, the conceptual pair of public-private was seen as key. The fact that the citizens abandoned virtue and active self-government inevitably led to lost freedom and independence. Both party narratives explained the contemporary decay in this republican manner, and they both foretold that corruption led to both foreign and domestic tyranny. While the oppositional narrative of the Hats primarily regarded the autocracy of the Council as a threat to the free and mixed constitution, the regime-friendly narrative of the Caps instead argued that the same threat came from the seduced and unconstrained majority of the Riksdag. By extension, however, it seems as if the political writers in both camps in particular focused on the threat of a return of royal absolutism. With regard to foreign tyranny, Russian dominance – following Sweden's defeat in the Great Northern War (1700–21) – was the main threat, something that was particularly emphasized in the narrative of the Hats.

In chapter 3, the thesis also helps to understand the politicization and party politics characterizing the Age of Liberty. I here argue that the politicization should be understood as a process that lasted throughout the period, and that this was made possible due to the design of the constitutional laws during the Age of Liberty. These facilitated changes in the political system and the emergence of a much more inclusive parliamentary government. This politicization process was centrifugal in that the actors, based on their own tactical reasons, continuously came to broaden participation in politics, although this was not actually their intention. As the number of political participants thus increased, this clearly also changed the conditions for political conflict and interaction. I argue that the increasing number of political actors should have reduced the potential for, and the political significance of, the sociomaterial political impact primarily emphasized in previous studies. Instead, the significance of political advocacy and a more idea-oriented mobilization, through which it was possible to influence many people in a completely different way, should have increased. The analysis shows that the political writers really seem to have viewed political advocacy as politically significant. The number of political advocacy texts, in particular handwritten texts, also increased sharply during the years around 1740. In connection with Robert

Darnton's argument in relation to a more inclusive, intermedial and intertextual public opinion, my analysis shows that it is likely that the political literature was widely read and circulated, both geographically and socially. The thesis shows that despite a strict censorship, there was undoubtedly vigorous political advocacy and idea-oriented political mobilization in Sweden around 1740; something that has been questioned in previous studies. However, this could certainly not measure up to its contemporary British counterpart, nor with public life in Sweden during the end of the Age of Liberty.

The thesis also contributes with new perspectives on party politics during the Age of Liberty. This has not been sufficiently studied in recent studies. However, previous central research questions regarding the party institutions, as well as the sociomaterial motives of the actors, are mainly left out in order to focus the analysis on the two relatively consistent party narratives. These show that political advocacy at this time was to a large degree politicized according to party affiliation. It is, however, impossible to know to what extent the party narratives were coordinated by the, at the time, still small, decentralized and informal party institutions. The analysis shows that the party narratives explained the political processes – from the War of the Polish Succession (1733–35) to the Russo-Swedish War (1741–43) – in ways substantially different from one another. Structurally, however, both party narratives exhibit great similarities. Aspects like intrigue, temporality, moral and characterization in the party narratives highlight that these were variations of the same political metanarrative based on moral. This metanarrative seems to have set fairly narrow boundaries as to how the politics of this time were to be understood.

Translated into English by Rikard Ehnsiö

Källor och litteratur

Otryckta källor

Kungliga biblioteket (KB)

Handskriftssamlingen

Historia

D 156:3, A.C. Reuterholm–C. Livijn, Collectanea 1270–1804

D 351:5–9, Historia svensk, allmän, Anonyma historiska skrifter 1718–1747 samlade och avskrivna av G.H. Strähle

D 901, Nyare handskrifter, Särskilda kungars historia, Fredrik I, Strödda historiska handlingar, uppsatser och pasquiller från Fredrik I:s tid, avskrivna av G.H. Strähle

D 920, En Academisk Praetpection angående Calmare Union huru wida then må Synas Sverige anständig och nyttig at åter ingå med Danmark

D 924:3, Strödda handlingar och uppsatser rörande Sveriges historia under kung Fredrik I

Rålambska samlingen

Rål. fol. 171, Verser, pasquill, bref, relationer, riksdagshandlingar, de flesta från 1742–47, samlade och afskrifne af G. Rålamb

Vitterhet

Vf 82, Sagor och skämtsamma skrifter författade af Olof von Dalin

Vf 68:1, O. v. Dalin, Poemer, Afskrifter (från Österbybruk)

Vs 48:1, Quodlibetica; Thet är Samling utaf Nöjsama Skrifter etc.

Vs 122, Hwarjehanda samladt af Johan Glock

Vs 135, Samling av wittra stycken på vers och prosa

Linköpings stifts- och landsbibliotek (LSB)

T 211:3, Biskop Andreas Rhyzelius Predikningar.

Lunds universitetsbibliotek (LUB)

- Hauswolff, Leonhard von, Efterlämnade papper 28
- De la Gardieska samlingen
 - Cod. coll. I:7
 - Cod. coll. I:10
 - Cod. coll. V:4

Riksarkivet (RA)

- Frihetstidens utskottshandlingar
 - Riksdagen 1738–39 I 8 (R2657)
- Skoklostersamlingen
 - Skkl fol. 100:18–21, Manuscripta miscellanea (E8750–E8753)
 - Skkl 201, Diverse poem och visor från 1700-talet (E8874)
- Ständernas plena och kanslier
 - PA V:4, Prästeståndet, diverse handlingar (R1120)
 - PA V:11, Prästeståndet, diverse handlingar (R1126)

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

- Nordinska samlingen
 - N 102, Poetica Svecana 6: Samlings-Bok
 - N 933, Handlingar till Sveriges politiska historia 1741–1742
 - N 1139, Politiska verser från frihetstiden
- Sveriges historia
 - F 213k, Samling af Svenske Handlingar 8
 - F 258, Handlingar till Sveriges politiska historia 1739–1740
 - F 275, Handlingar till Sveriges politiska historia 1724–1737
 - F 283, Handlingar hörande till Svenska Historien ifrån 1719 till 1772
- Westins samling
 - W 222, H.R. Gyllenhahls samlingar i svenska historien

Tryckta källor

- A LETTER FROM Mr. Gallipillee, To his FRIEND SEVERUS, Upon the Present Posture of Affairs in the North. Translated from the French* (London: Printed for T.COOPER, at the Globe in Pater-Noster-Row, 1740)
- Almogen i Ångermanland Underdånige Böneskrift Til Kongl. Maj:t, Ingifwen til Landshöfdingen i Wester-Norland Eric Odelström och af honom insänd, jemte thes underdånige skrifvelse och bewekelige förestälning af then 23. Martii 1743* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet; Hos Directeuren PET. MOMMA., u.å. [1743])
- Alstrin, Eric, *En kort Predikan, Öfwer Zach. VIII. v. 16. 17. Hällen i Slotts-Kyrkan In för Hans Kongl. Maj:t Och Riksens Höglofl. Ständer Wid Början af Riks-Dagen Then 25 Augusti 1742. Af ERIC ALSTRIN, Förordnad Biskop i Wägsjö* (Stockholm: Lars Salvius, u.å. [1742])
- [Arckenholtz, Johan] *Sagu-Brott af 1734 Års Riksdag i Stockholm*, Carlsson, Ingemar (utg.), *Handlingar del 26* (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2003)
- Bælter, Sven, *I JESU Namn! Et Lyckligt och Olyckligt Land och Rike, Enfalleliga förestäldt uti Högmässa-Predikan, Uppå Then första Store, Solenne, Faste-Bet- och Böne-Dagen, år 1740 den 18 Apr. Hällen uti UPSALA Dom-Kyrko; Och uppå någras åstundan til Trycket lemnad* (Stockholm: Hos GOTTFRIED KIESEWETTER, 1741)
- Bennet, Stephen, *DIRECTEUREN STEPTHEN BENNETS Berättelse Om Lins Planterande, Beredande Spinning, Wäfnad och öfriga tilberedning, Til Allmän nytta genom Trycket utgifwen År 1738* (Stockholm: Sal. Henr. C. Merckells Enkia, 1738)
- Benzelius d.y., Eric, *Anecdota Benzeliana. Eric Benzelius d.y:s anteckningar i svensk historia. Efter originalhandskriften i Linköpings stiftsbibliotek utgifna med inledning och personregister af Hj. Lundgren* (Stockholm: Bröderna Lagerströms förlag, 1914)
- [Benzelius d.y., Eric] *BÖN wid påstående Krigstider* (U.o.u.å. [1741])
- Benzelius, Henric, *Opmuntring Til Christelig Enighet Genom en kort Predikan, Hollen i Stockholms Slotts-Kyrcka I Hans Kongl. Maj:ts och Riksens Ständers närvaro Med början af Riks-Dagen den 16. December 1740. Och på Hans Kongl. Maj:ts Befallning och samtelige Riksens Ständers begiäran Til trycket lemnad af HENRIC BENZELIUS Biskop i Lund* (Stockholm: uplagd uti det Kongl. Bok-Tryckeriet; Peter Momma, 1740)
- , *En enfaldig Predikan Öfwer Evangelium På Fastlags Söndagen Om Korset och thess angelägenhet, Hollen För Theras Kongl. Majestäter I Stockholm under warande Riksdag, den 1. Februarii åhr 1741* (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; Hos Directeuren PET. MOMMA, u.å. [1741])
- BIBLIA, Thet är All then Heliga Skrift På Swensko; Efter Konung CARL then Tolfte Befälning Medh förriga Editioner jämnförd; Summarier, och Marginalier å nyo öfversedde; Concordantier, och Anmärckningar förökade; Nya Register, och Biblisk Tideräkning inrättade; medh mera, som Företalet närmare uthwisar. Medh Kongl. Maj:tz allernådigsta frihet* (Stockholm: Tryckt uthi sal. HENRICH KEYSERS Tryckerij, 1703)
- [Bonde, Gustaf] *Riksrådet grefve Gustaf Bonde. Anteckningar om Bonde-släkten, vol. 3, Trolle-Bonde, Carl* (utg.) (Lund: Gleerup, 1897–99)
- [Brovallius, Johannes] *Den Swenske PATRIOTEN. Åhr 1735* (U.o.u.å. [1735])

- ”Riksdagen 1740–41. N:r 16”, Normann, Carl-Edvard, *Cleri Comitialis Cirkulär. 1723–1772*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 29 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrrelses bokförlag, 1952)
- [Colling, Lars Johan] *Nögda Glädje-Tanckar, yttrade til Swea Stridsmän, som uti Sept. månad 1741 marscherade til Finland med friskt Mod och Blod. Sjunges som: Ädlaste gåfwan som Skaparen gifwit* (U.o.u.å. [1741])
- Dalin, Olof, *Framledne Hof-Cancellerens och Riddarens af Kongl. Maj:ts Nordstjerne-Orden HERR OLOF von DALINS Witterhets-Arbeten, I bunden och obunden Skrift-Art, 1–6* (Stockholm: Carl Stolpe, 1767)
- , *Den Afwundsuke. COMEDIE I Tre Öpningar. Förestäld på Kongl. Swenska THEATREN i Stockholm, första gången den 6 junii 1738*. Samlade skrifter av Olof von Dalin. Under redaktion av Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund. Tredje delen. Dramatik. Utgiven av Ingemar Carlsson, James Massengale och Gun Carlsson (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet, 2008 [1738])
- [Dalin, Olof] *Tanckar Öfwer Oweldigheten: Til Landt-Marskalkten, Högwälborne HERR Grefwe CARL GUSTAV TESSIN* (U.o. [Stockholm]: Schneiderska Tryckeriet, 1738)
- , *ODE öfwer Slaktningen wid Wilmanstrand d. 23. Aug. 1741* (Stockholm: Tryckts hos LOR. LUDEW. GREFING, u.å. [1741])
- , *Ode öfwer freden emellan Sverige och Ryszland 1743. Af p.O.D* (Stockholm: tryckt hos Peter Jöransson Nyström, 1743)
- [Dahlstierna, Gunno Eurelius] *Samlade dikter av Gunno Eurelius Dahlstierna, 1*, Noreen, Erik (utg.) (Stockholm: Bonnier, 1920–27)
- DEFENSIV-ALLIANCE-TRACTAT Slutem emellan Kronorne Sverige och Ryssland Den 22. Febr. 1724. Och nu mehra Emellan Samme Höge Kronor Förnyad, Som skiedde i Stockholm den 5. August. 1735* (Stockholm: Tryckt och uplagdt uti det Kongl. Boktryckeriet, 1735)
- ECLOGA, Angående Actionen wid Wilmanstrand, Nyligen ankommen ifrån Lands-Bygden* (Stockholm; Lor. Ludew. Grefing, 1741)
- [Ehrenström, Olof] *Tanckar; yttrade wid tilfälle af det på major Sinclair, begångne mord. Af Amicus Militaris* (Stockholm: tryckt hos Lorentz Ludew. Grefing, 1739)
- Ehrensward, Augustin, *Tal om ungdomens upfostran til krigsmän, hållit för kongl. svenska vetenskaps academien d. 7 sept. åhr 1743. Af August. Ehrensward, då han lade af sitt derstädes hafde præsidium. På kongl. akademiens befalning uplagdt* (Stockholm: Lars Salvius, 1743)
- En lustig WISA. O Lejonhufwud rara, Du sköna General, &c. Sjunges under sin egen wakra Melodie. Trykt i år* (U.o.u.å. [1741])
- En Redlig Swänsk Patriots Politiska Tros Bekiännelse* (U.o.u.å. [1743])
- Een Swänsk uthomlands wistande Adelsmans Breef till sina bägge Syster Söhner I Swärje* (U.o.u.å. [1742])
- En Wacker Kämpa Wisa, Om Twänne olika sinade Generaler, Wrangel och Lejonhufwud. Siunges som: Mörka tysta Natten ställer &c Tryckt i år* (U.o.u.å. [1741])
- En wacker wijsa, om twänne olika sinade generaler, Wrangel och Lejonhufwud. Sjunges som Mörka tysta natten ställer &c. Tryckt i år* (U.o.u.å. [1742])
- Evensson, David, *Högmässa-Predikan Hällen Then XXIV. Söndagen efter Trinitatis. Under warande Riksdag 1742. På Kongl. Hofwet. Och Efter allernådigste Befalning til Trycket utgifwen* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet, u.å. [1742])
- , *Christelig Predikan Öfwer Jon. I. v. 6. Hällen In för Riksens Råd och Ständer i RiksSalen församlade På Wal-Dagen Then 23. Junii 1743. Och Efter Riksens Höglöflige Ständers befallning til Trycket utgifwen Af DAVID EVENSSON. Past. & Präp. Norcop* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet; Peter Momma, u.å. [1743])

- [Fersen, Fredrik Axel von] *Riksrådet och fältmarskalken m.m. grefve Fredrik Axel von Fersens historiska skrifter. D. 1, Annotationer och anecdoter öfver drottning Ulrika Eleonoras och konung Fredrik den I:s tidehvarf*, Klinckowström, Rudolf Mautitz (utg.) (Stockholm: Norstedts, 1867)
- Freds-Fördrag, Emellan Hans Kongl. Maj:t vår Allernådigste Konung FRIEDRICH den 1ste Och Sweriges Rike, Å den ena; Samt Hans Tzariske Majjt:t, PETER den 1ste Och Ryska Riket Å den andra Sijdan Afhandlat och slutit uti Nystad i Stor-Fürstendömet Finland den 30. Aug. Samt ratificerat den 9. Sept. Åhr effter Christi Börd 1721. Med Hans Kongl. Maj:t:tz Allernådigste Privilegio* (Stockholm: Tryckt hos J.L. Horrn; Kongl. Ant. Arch. Boktr., [1721])
- Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar. Med understöd av statsmedel utgivna av Riksarkivet genom Axel Brusewitz* (Stockholm: Kungl. Boktryckeriet; P.A. Norstedt & Söner, 1916)
- Fryxell, Anders, *Berättelser ur svenska historien. Trettiosjätte delen. Fredriks regering. Efterräkning med hattarne, dalkarlsupproret, tronföljarvalet och dyningarne efter stormen, Till ungdomens tjenst utgiven af And. Fryxell* (Stockholm: L. J. Hiertas förlag, 1866)
- [Gjörwell, Carl Christopher] *Anteckningar af Carl Christopher Gjörwell om sig sjelf, samtida personer och händelser 1731–1757*, Weibull, Martin (utg.), Samlingar utgifna för de skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (Lund, 1875)
- [Gustaf III] *Konung Gustaf III:s skrifter i politiska och vittra ämnen tillika med dess brefväxling, Del 1* (Stockholm, 1806)
- Gyllenborg, Carl, *På Kongl. Maj:ts Wägnar, Herr Riks-Rådets och Præsidentens i Kongl. Maj:ts och Riksens Cancellie Collegio, Högwälborne GREFWE CARL GYLLENBORGS Hållne Tal, Til Riksens Ständer på Riks-Salen då Riksdagen begyntes den 16. December 1740. Tryckt uppå Hans Kongl. Maj:ts Befallning, och samtelige Riksens Ständers begiäran* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Pet. Momma, u.å. [1740a])
- , *På Kongl. Maj:ts Wägnar, Herr Riks-Rådets och Præsidentens i Kongl. Maj:ts och Riksens Cancellie Collegio, Högwälborne GREFWE CARL GYLLENBORGS Hållne Tal, Til Riksens Ständer på Riks-Salen tå Riksdagen Slöts then 22. Augusti 1741. Tryckt uppå Hans Kongl. Maj:ts Befallning, och samtelige Riksens Ständers begiäran* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Pet. Momma, 1741)
- [Gyllenborg, Carl] *Swenska Språthöken, COMEDIE, Uti 5 ACTER. Är den Första som blifwit sammansatt på Swenska, och förestäld på Kongl. THEATREN i Stockholm. in Oct. 1737* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet; Peter Momma, 1740b)
- [Gyllenstierna, Nils Axelsson] "Anteckningar", *Skånska samlingar utgifna af Martin Weibull, 1891 I:2* (Lund: C. W. K. Gleerup, 1891)
- Gångbart Tal, Sedan The Hög-och Wälborne Herrar. Præsidenten, Herr Baron, Samuel Åkerhielm. Generalen och Directeuren, Herr Baron, Axel Löven. Justitiæ-Cantzlären, Herr Olof Nordenstråhle. General Majoren, Herr Baron, Pehr Adlerfeldt. General Majoren, Herr Baron Gustav Fredrich. von Rosen. Landshöfdingen, Herr Baron Eric Wrangel. Statz-Secreteraren, Herr Baron Olof Cederström. General Majoren och Landshöfdingen, Herr Baron, Carl Sparre. General Majoren, Herr Grafwe, Arved Posse. Häf-Rätts Rådet, Herr Carl Ehrenpreus. Och Vice-Ammiralen, Herr Anders Siöstierna. Til Kongl. May:ts och Riksens Råd, Blifwit Förordnade, Efter ett Ordenteligit Wahl, Wid Ricks-Dagen. Åhr 1739* (Stockholm, u.å. [1739])
- Handskrift-prof 1500–1800. Till tjenst vid öfningar i handskriftläsning. Utgifna ur Lunds universitetsbiblioteks handskriftsamling. Med förord af professor Martin Weibull* (Stockholm, 1891)
- HERTIG Adolph Friedrichs Intog Til Sweriget Och Hufwud Staden STOCKHOLM Beskrifwen på gammalt sätt I en Wisa Helt Ny* (U.o. 1743)
- Hesseliuss, Andreas Americanus, *Krig och Frid, Samt DE i dem Namnkunnige Swea Konungar; Beskrefne, Då Hans Kongl. May:t Wår Allernådigste KONUNG och Herre, FRIEDRICH Den Förste, Sweriges, Göthes och Wendes KONUNG, &c. &c. &c. Landt-Grefwe til Hessen, &c. &c. Firade SIN Högst-wälsignade*

- Sextionde Femte Födelse-Dag Den 17 Aprilis 1740. Och aldra-underdånigast i en ORATION uti Kongl. Riddar-Hus Salen offentligen omtalte, Af ANDREAS HESSELIUS, Americanus. Kongl. Acad. Ups. Engelsk Språkmästare* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1740])
- , *Nyåhrs Tankar, Hållne, då Handelsmannen i Stockholm, Högaktad Herr FRANCIS BEDOIRE I HERranom Saligen afsmnade, och til sin Graf i St. Marie Kyrkja beledsagades den sidsta Dec. 1742. Til Nyåhret i Pennan fattade Af ANDREAS HESSELIUS AMERICANUS, Kongl. Acad. Engl. Språkmästare* (Stockholm, u.å. [1742a])
 - , *Tanckar, Öfwer Den Förflutne, Närwarande och Tilkommande Tiden, Yttrade, Wid Kongl. Maj:ts och Riksens Högstbetrodde Mans och Råds Högwälborne Herr Grefwes, Grefwe AXEL BANERS Graf; Den 29 Julii 1742. Wörsammast af ANDREAS HESSELIUS AMERICANUS, Kongl. Acad. Upf. Engelsk Språkmästare* (Stockholm, u.å. [1742b])
- [Hesseliuss, Andreas Americanus] *Then Swenska Sanningen* (Stockholm, 1739–40)
- , *HIALMARS Dröm och Resa Til Wallhall, Eller: Des Samtal Med Den, i det Trettio Åhra Tyska Kriget Namnkunnige Swenska Generalen BANER, och den af Ryssarne Mördade Majoren SINCLAIR, med flera Märkwärdigheter* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, 1741a)
 - , *Den Gamla STARKOTTERS Utlåtelse, Öfwer ACTIONEN med Ryssen Wid Willmanstrand, Den 23. Augusti Åhr 1741* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741b])
 - , *Då Kriget mot Czaren Af Ryssland, Under Puke- och Trumpete-Klang I STOCKHOLM allmänneligen förkunnades, den 28. Julii 1741. Blef denna Skalda-Bragd Eller Kämpa-Dickt Qwädin Af Arngrim Hergrimson, Winlands-Fararen* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741c])
 - , *Då Kongl. Lif-Guardiet den 27 Augusti 1741. For öfwer til Finland Blef Öfwer DET och alla ditfarande REGIMENTER, Denna Lyck-Önskan Hällen Af Angantyr Hejdriichsson. Winlandsfarare* (Stockholm; Tryckt uti Kongl. Antiq. Archiv. Boktryckeriet; hos Sal. JOH. L. HORRNS Enkia, u.å. [1741d])
 - , *Emanuel med Gideon, Thet är: GUD med Then Swenska Krigsmakten, I anledning Af Slaget wid Wilmanstrand den 23. Aug. 1741. Til Mogit Eftersinnande Förestäld Af A. H. A.* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741e])
- [Hesseliuss, Andreas Americanus & Celsius d.y., Olof] *Thet Swenske NITET* (Stockholm, 1738)
- [Hjärne, Carl Urban] *Ett enfäldigt TAL Om en Rätt Endrächtighets Nyttä och Nödvändighet Wid Riksens Höglöflige Ständers Sammankomst. Hållit på den Stora Riddarhus-Salen i Stockholm den 13. December 1740* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Peter Momma, u.å. [1740])
- , *En Lycklig Regering Betraktad Tå Hans Kongl. Maj:ts Then Stormäktigste och Allernädigste Konung FRIEDRICH Then Förstes Sweriges, Göthes, och Wendes Konungs &c. &c. &c. Landt Grefwes til Hessen &c. &c. &c. Namns-Dag Med alla Undersåtarenas fägnad begicks Then 18. Julii 1741. I et almänt Tal framfört på then Stora Ridderhus-Salen* (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; u.å. [1741])
- [Holmberg, Johan Christopher] *Warning Til STARKOTTER Hin Gamle, För thess owarsamme Utlåtelse; Jemte Odödeligit Minne, Af Wilmanstrandske Barda-Leken, Som stod then 23. Augusti 1741* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, u.å. [1741])
- Hwar Redlig Swensks Tankar, Öfwer Krigs Kungjörelsen emot Czaren af Ryssland* (Stockholm: Kongl. Bok-Tryckeriet; Pet. Momma, 1741)
- [Höpkens, Anders Johan von] *En Wäns Bref Ifrån Danzig til sin Wän i Königsberg angående action wid Wilmanstrand. Öfwersatt af Fransöskan* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, u.å. [1741a])
- , *Swar Af En Wän i Königsberg til sin Wän i Danzig, Angående Action wid Wilmanstrand. Öfwersatt af Fransöskan* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1741b)
 - , *Riksrådet Grefwe Anders Johan von Höpkens skrifter, 1. Samlade och i urval utg af Carl Silfverstolpe* (Stockholm: Norstedt, 1890)

- Johan AxelsSons Böneskrift til Riksens Högloflige Ständer. Upläst i Secrete Utskottet then 5. Augusti 1741. Upläst hos Ridderskapet och Adelen then 13. Augusti 1741. Upläst hos Präste-Ståndet then 17. Augusti 1741. Upläst hos Borgare-Ståndet then 18. Augusti 1741. Upläst hos Bonde-Ståndet then 19. Augusti 1741. Aldra underdån-ödmuikaste Böneskrift til Riksens Höglofl. Ständers Secrete Utskott (U.o.u.å. [1741])*
- Johan AxelSons ingifne Förklaring til Riksens Höglofl. Ständers Commission. Presenterat och upläst uti Riksens Höglofl. Ständers Commission then 12. Junii 1741 (U.o.u.å. [1741])*
- Kalsenius, Andreas, En sann gudsfruchtan, såsom thet rätta befordrande medlet til rikens och nationers wälstånd och lycksalighet, förestäld i anledning af orden i 1. Sam. b. 12 cap. 24 vers, tå riksens högl. ständer slöto sin allmänna sammankomst i Stockholm: och togo afsked ifrå hwarannan, som skedde den 22 augusti 1741. Af Andreas Kalsenius (Stockholm: tryckt hos Peter Jör. Nyström, 1742)*
- Kongl. Maj:ts Förordning, Hur förfaras skall med twänne af ähreförgättna, men ännu obekandta Uphofsmän öfwer några, emellan Kongl. Maj:t och Cronan Sverige samt fremmande Machter, sedan sidsta Riksdag skedde underhandlingar, författade och utspridde smådeskrifter. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren den 22 Martii Åhr 1736 (Stockholm, 1736)*
- Kongl. Maj:ts Öpne Bref och Påbud Til Samtelige Riksens Ständer, Angående En Allmän Riks-Dag Til then 4. December uti innewarande Åhr. Gifwit Stockholm i Råds-Cammaren then 14. Augusti 1740 (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; Hos Directeuren PET. MOMMA., u.å. [1740])*
- Kongl. Maj:ts Nådige BREF, Til Landzhöfdingarne uti Stor-Furstendömet Finland. Gifwit Stockholm i Råd-Cammaren then 10 Augusti 1741 (Stockholm: Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; hos Directeuren Pet. Momma, u.å. [1741])*
- Kongl. Maj:ts Nådige Förestälning, Til Samtelige thes trogne Undersätare, så wäl i gemen, som besynnerligen i Stor-Furstendömet Finland, beträffande thet under Ryska Czarinnans Namn genom Trycket utfärdade Manifest daterat Moscou then 18. Martii 1742. Gifwen Stockholm i Råd-Cammaren then 27. Aprilis 1742 (Stockholm: Kongl. Tryckeriet; Pet. Momma, u.å. [1742])*
- [Kruise, Wilhelm] De Unga Swears och Giöters Romerska Bardalust För den Gamla Allmänna Friheten (U.o.u.å. [1739])*
- Lagerlöf, Nills, En kort Predikan, Öfwer Psalm. 28. v. 7. Hållen i Slåts-Kyrkan In för Hans Kongl. Maj:t Och Riksens Höglofl. Ständer Wid Slutet af Riks-Dagen Then 12 September 1743. Af Nills Lagerlöf, Superintendent i Carlstad (Stockhlm: Tryckt hos Lars Salvius, 1743)*
- [Leenberg, Axel Daniel] Saga Om Pliten, Sabeln och Bågan (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, 1741a)*
- , The hemmawarande Swenskas Fägnasamma Påminnelse Af Theras Bröders i Finland then 23. Augusti 1741. Under Högwälborne Herr Barons och General Majorens Carl Henric Wrangels Hieltemodia anförande wid Wilmanstrand bewista tapperhet. Förestäld af AXEL DANIEL LEENBERG. I Götheborg (Stockholm: Kongl. Tryckeriet, u.å. [1741b])*
- LETTRE DE PHILAETHÉE, À un de ses Amis, demeurant à la Campagne (U.o.u.å. [1740])*
- LETTRE DU Seig. Gallipillee, à son Ami SEVERE, Traduite de l' Original Suedois (A LONDRES: Il'Ensigne de le Globe, Pater-Noster-Row, 1740)*
- Leijonhufwud, Carl Leonhard, Öfwerste LIEUTENANTENS BARON Carl Leonhard Leijonhufwuds Betänckiande, Upläst På Riddar-Huset Den 20. Martii 1739 (Stockholm: Benjamin Gottlieb Schneiders Änckia, u.å. [1739])*
- [Lillie, Metta Magdalena] Metta Magdalena Lillies dagbok 1737–1750. En västgötsk släktkrönika, Eriksson, Jessica (utg.), Handlingar del 30 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2008)*

- Lilliehöök, Nils, *MAJORENS Wid Östgiöthe Infanterie Hr. NILS LILLIEHÖKS TAHL, Hållit På Ridderhuset Wid Riksmötet Den 2. Decembris, Åhr 1738. Om Riksdagens Afstympande och Förlängande. Talets syfftemål blef af alla Riksens-Ständer Enhälligt gillat* (Stockholm: Tryckt hos BENJAMIN GOTTL. SCHNIDERS Änckia, 1739a)
- , *MAJORENS wid Östgiöthe Infanterie HERR Nils Lilliehöks TAHL, Hållit På Ridderhuset Den 3. MARTII Åhr 1739. Om en Owäldig Swänsk Mans Beskaffenhet, då han endast Har GUD och Lagen Til Ögnemärcke* (Stockholm; Tryckt hos BENJ. GOTTL. SCHNEIDERS Änckia, 1739b)
- , *MAJORENS af Östgötha Regemente til fot HERR NILS LILLIEHÖKS Tal, Hållit På Riddarhuset uti Riksmötet den 17 Junii År 1741* (Stockholm: uti det Kongl. Tryckeriet; Hos directuren Pet. Momma, u.å. [1741])
- Machiavelli, Niccolò, *Republiken. Diskurser över de tio första böckerna av Titus Livius* (Stockholm: Atlantis, 2008)
- [Momma, Anna Margareta] *Samtal emellan Argi Skugga och en obekant Fruentimbers Skugga. Nyligen ankommen til de dödas rike* (Stockholm, 1738–39)
- Nolcken, Erik Matthias von, ”*Presidenten baron E. M. v. Nolckens berättelse om rikets tillstånd från 1719 till 1742*”, *Historisk tidskrift* (1889)
- [Nordencrantz, Anders] *En kort HISTORISK Beskrifning, Om The rätta Orsakerne Til Göthiska Rikets undergång i Spanien, och thet närwarandes tilstånd. Skrifwit År 1733* (Stockholm: tryckt uti kongl. tryckeriet; hos directuren Pet. Momma, 1743)
- DelaGardiska Archivet eller Handlingar ur Grefl. DelaGardiska Bibliotheket på Löberöd. SEXTONDE DELEN, innehållande Handlingar och Upplysningar rörande K. Fredrik I:s regerings-tid, Wieselgren, Peter (utg.)* (Lund: från Lundbergska Boktryckeriet, 1842)
- [Odel, Anders] *Hjeltarnas Samtal, Med Den Tapre och Omistelige Men På sin hemresa ifrån Constantinopel, i negden af Bresslau den 19 Junii 1739. förrådeligen Mördade Swenske Majoren wid Uplands Regemente til Fot, Den Wälborne Herren Herr MALCOM SINCLAIR, Uppå De ljufwa Eliseiska Fälten i de dödas Rike, Berätade af Herden CELADON, Som af en gammal obekant Gubbe blifwit oförmodeligen dit och hädan förder samma År. Tryckt ofwannämde år* (U.o.u.å.)
- , *Det Lystra Och Belewada Stockholm, Beskrefwet Af Herden CELADON* (Stockholm: Carl Johansson Röpke, 1739)
- , *De Makalöse Högstsalige Konungarnas, KONUNG GUSTAV ADOLPHS Och KONUNG CARL Den Tolfte ROP, Ifrån de Dödas Rike Til Hieltinnan Swea, Wid slutet af dess Riksdag 1741, Då Kriget förkunnades mot Czaren af Ryssland. Hördt af en Herde, Som då han med några af sina Likar, warit begrepen uti Tal om Krig och Frid, blifwit oförmodeligen dit och dän förd, och sedan wid sin återkomst önskar sitt Fädernesland Lycka til förestående och nu påbegynta Krig* (Stockholm: Carl Joh. Röpke, u.å. [1741])
- Orsaker, Som föranlåta Kongl. Maj:t at förklara Krig emot Czaren af Ryssland* (Stockholm: Kongl. Tryckeriet; Pet. Momma, 1741)
- PHILALETHEI Schreiben An seinen guten Freund auf dem Lande. Betreffend die Stats-Verfassung und die Angelegenheiten des Königreichs Schweden* (Danzig, 1740)
- Polybius, *The Histories, With an English Translation by W.R. Paton*, vol. 3 (Cambridge: Harvard University Press, 1979)
- Prästeståndets riksdagsprotokoll, 9, 1738–1739. På riksdagens förvaltningskontors uppdrag utgivna av Axel Norberg* (Stockholm, 1986)
- Prästeståndets riksdagsprotokoll, 10, 1740–1741. På riksdagens uppdrag utgivna av riksdagens förvaltningskontor genom Stefan Lundhem* (Stockholm, 1994)

- PUBLICATION, Til Hämmande af Öfwerwålds föröfwande uppå de af Främmande Nationer, som här i Staden wistas. Gifwen Stockholm Råd-Hus, den 9. Julii A:o 1739* (Stockholm: Tryckt hos Joh. Laur. Horrn, Kongl. Antiqu. Archiv. Boktr., 1739)
- Reflexions d'un Suedois sur la presente situation relativement à la convocation extraordinaire de la diete* (U.o.u.å. [1740])
- RELATION Tagen af den Poltiske Mercurius för Augusti Månad 1739. Angående Det på Majoren i Hans Maj:tz wår Allernådigste Konungs tjenst, Herr MALCOM SINCLAIR, begångne Mord under dess återresa från Constantinopel til Swerige genom Schlesien* (Stockholm: tryckt uti thet kongl. boktryckeriet, 1739)
- Réponse à la Lettre de Philalète à un ami à la Campagne, traduite de l'Allemand* (U.o.u.å. [Haag, 1740])
- [Reuterholm, Axel] *Axel Reuterholms dagboksanteckningar under riksdagen i Stockholm 1738–39*, Nilzén, Göran (utg.), Handlingar del 29 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 2006)
- [Reuterholm, Nils] *Nils Reuterholms Journal*, Landahl, Sten (utg.), Historiska handlingar 36:2 (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1957)
- Res-Pass, För de Trenne COMPAGNIERNE af Kongl. Lif-Regementet, som den 22. September 1741. Embarkerades wid Blockbusudds Tullen, Samt Med Dem afsänd Lyck-Önskan Til hela Swenska ARMEEN Och Öfwer den samma Commenderande GENERAL EN CHEF. Af en Redelig Svensk UtGifWit samma Dag* (Stockholm: Tryckt hos Carl Joh. Röpke, u.å. [1741])
- [Rhyzelius, Andreas] *Biskop A.O. Rhyzelii anteckningar om sitt lefverne. I urval utgifna*, Helander, Josef (utg.). Kyrkohistoriska skrifter, III:2 (Uppsala: Skrifter utgifna af Kyrkohistoriska föreningen, 1901)
- Riksens Höglofl. Ständers Förordnade Commissions Utslag och Dom, öfwer thet af Auditeuren och Ombudsmannen Wälbetrodde Paul Håkan Ekman, såsom constituerad Actor anställte klagomål, emot för thetta Registratoren Johan Archenholtz* (Stockholm, 1741)
- Riksens Höglofl. Ständers förordnande Commissions Dom, öfwer thet påstående, som Auditeuren och Ombudsmannen Wälbetrodde Paul Håkan Ekman, såsom tilförordnad Actor, giordt emot Président Secreteraren, Högwålborne Baron Johan Gyllenstierna, utur Fängelse swarande, angående åtskillige förbrytelser, som Secreteraren Gyllenstierna, emot Ed och Embetes, samt Undersätelig trohets plikt skal begådt* (Stockholm, 1741)
- Riksens Höglofl. Ständers Commissions Utslag öfwer Auditeuren och Ombudsmannen Paul Håkan Ekmans, såsom til förordnad Actor, anställte talan emot Mecklenburgiska Hof-Rådet Olof Ranchstedt, hwilken så wäl för någon misztänkt resa til Köpenhamn, samt correspondence med Mecklenburgiska Secreteraren Köppen om Flottans tilstånd i Carlsrona, såsom ock för thet han på et och annat sätt skal blandat sig i thetta Rikets Almänna Författningar, blifwit angifwen, uti arrest inmant, och til Commissionens undersökning och afdömande lemnad* (Stockholm, 1741)
- Samling Af Gamla Djupsinniga Sagor Och Forn-tidens hemligheter, bd 1*, Holmén, Bengt (utg.) (UPSALA: Trycke hos JOHAN EDMAN; Kongl. Acad. Boktryckare, 1768)
- [Scheibe Eckardsberga, Johann Bernhard von] *Grund-Ritning Til Första-Konsten Hwar efter En Regent Kan göra Sig Sielfstor och mäktig. Och Sina Undersätare Lyckelige. Öfwersatt och med behöriga Anmärckningar Förklarad af OLOF HAMRÉN* (Stockholm: sal. Henr. Christoph. Merckells enkia, 1738)
- [Schröder, Herman] *Herman Schröders levernesbeskrivning. Utgiven med inledning och kommentar av Hilding Pleijel*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia 1 (Lund/Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1940)
- Serenius, Jacob, *Salom. Pre. 7. Cap. 15. v. Betraktat Uti En Christelig Lik-Predikan Öfwer Hans EXCELLENCE RiksRådet och Academia Cantzleren Högwålborne Grefwe Herr ERNST JOHAN*

- CREUTZ, *Som med Hög-anständig Heder begrofs i Nyköping uti All-Helgona Kyrkia Christi Himmelsfärds Dag 1742. Af* JACOB SERENIUS. *Past. & Præp. Nycop* (Stockholm; u.o. [1742])
- Stenbock, Carl, Grefwe CARL M. STENBOCKS Tal, *Hållit uppå Riddare-Huset; Tå LANDTMARSKALKEN, GENERALEN en Chef Högwålborne Grefwe CARL EMIL LEWENHAUPT, Efter sluten Riksdag Landt-Marskalks-Stafwen ifrån sig gaf then 22. Aug. 1741* (Stockholm, Tryckt uti thet Kongl. Tryckeriet; hos Directeuren PET. MOMMA., u.å. [1741])
- Strand, Olof, *I JESU Namn! En Rätt Christens Berömelse: Ett Godt Samwets Witnesbörd, I en Enfaldig Predikan På Then Femte Söndagen i Faston Åhr 1741 Uthi St. Clara Kyrkia i Stockholm Förestäldt, Och sedermera, efter mångas Gudelige åstundan, til Trycket befordradt Af OLOF STRAND, Kyrkjoherde i Lerbo, och Prästerskapets Riksdags-Fullmächtig ifrån Södermanland* (Stockholm: Tryckt hos PETER JÖR. NYSTRÖM, u.å. [1741])
- Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719, 11:1–3, 1738–1739 (Stockholm, 1887–89)
- Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719, 12, 1740–1741 (Stockholm, 1890)
- Swenske Soldaters Marsch-Wijsa, *Under bekant Melodie, Eller såsom: Ingen falsk får wara med i detta Lag; Ingen Sorgsen: Ty nu gryr wår Fröjde-Dag. Tryckt i Åhr* (U.o.u.å [1741])
- Såsom å Hög wederbörliq Ort är tillkiänna gifwit, det, af någon wahnartig och öfwerdådig menniskia, förleden natt förfwade öfwerwäld med stenars kastande ... som af Ryske Keiserlige Envoyén Herr Bestucheff nu bebos ... (U.o.u.å [Stockholm, 1739])
- [Tersmeden, Carl] *Amiral Carl Tersmedens memoarer. I Fredrik I:s Sverige*, Erdmann, Nils (utg.) (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1916)
- , *Amiral Carl Tersmedens memoarer. Ur frihetstidens lif*, Sjöberg, Nils & Erdmann, Nils (utg.) (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1917)
- Tessin, Carl Gustaf, *Landt-Marskalkens Högwålborne Grefwe CARL GUSTAV TESSINS TAL Hållit uppå Riks-Sahlen wid Riksdagens början den 20. May 1738. Uppå Ridderskapets och Adelens åstundan Tryckt* (Stockholm: Uti thet Kongl. Tryckeriet uplagt, u.å. [1738a])
- , *Landt-Marskalkens Högwålborne Grefwe CARL GUSTAV TESSINS Tal, Hållit til Ridderskapet och Adeln Wid Landt-Marskalks Stafwens emottagande Den 17. Maii 1738* (Stockholm: Uti thet Kongl. Tryckeriet, u.å. [1738b])
- , *Landt-Marskalkens Högwålborne Grefwe CARL GUSTAV TESSINS Tal, Hållit för Ridderskapet och Adeln Wid Landt-Marskalks Stafwens afgifwande Den 19. Aprill 1739* (Stockholm: Uti thet Kongl. Tryckeriet, u.å. [1739])
- [Tessin, Carl Gustaf & Hårleman, Carl] *Carl Gustaf Tessin i Paris. Konst och politik. Brevväxling med Carl Hårleman. Inledning, tolkning och kommentar*, Proschwitz, Gunnar von (utg.) (Stockholm: Norstedt, 2002)
- [Tilas, Daniel] *Daniel Tilas Curriculum Vite I–II 1712–1757, samt fragment av dagbok september–oktober 1767*, Wichman, Holger (utg.), *Historiska handlingar del 38:1* (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgifwande af handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1966)
- [Törngren, Anders] *Afgrunds Wrede, Blixt och Dunder, Himlens Mildhet, Råd och Under; Eftersinnat, Hans Kongl. Höghets, Hertig ADOLPH FREDRICHS Ankomst til Swerige, På Stora Riddarhus-Salen den 19 Octobris 1743* (Stockholm: Peter Jöransson Nyström; u.å. [1743])
- Ungern Sternberg, Matthias Alexander von, *Landt-Marskalkens Högwålborne Baron MATTHIAS ALEXANDER VON UNGERN STERNBERGS TAL, Hållit uppå Riks-Salen I Stockholm, Wid Riksdagens början d. 25. Augusti 1742. Uppå Ridderskapets och Adelens åstundan trykt* (Stockholm; uti Kongl. Tryckeriet hos Directeuren Pet. Momma, u.å. [1742])

- Uti then af Riksens Högloflige Ständers förordnade Commission uptagne Sak, uppå thet af Auditeuren och Ombudsmannen Wälbetrodde Paul Håkan Ekman, såsom Actor, anställte klagomål emot Finska Translatoren Johan Mathesius* (Stockholm, 1741)
- Wallin, Jöran, *Swea Rikes Klagan förwandlad i Frögd, Uppå then Af Hans Kongl. Maj:t Wår Allernådigste Konung Påbudna Almänna Lof-och Tacksägelse-Dagen, Öfwer FREDEN Med Hennes Maj:t Kejsarinnan af Ryssland, Then 7. Octob. År 1743. Uti Stockholms Stora Kyrka och Högmässa-Predikan enfaldeligen förestäld, Af Jöran Wallin, S. S. Th. D. och Superint. på Gothland* (Stockholm: Tryckt uti Kongl. Tryckeriet; Peter Momma, u.å. [1743])

Litteratur

- Achen, Henrik von, "Verdensbilde og billedverden. Menneskehjertet som religiøs metafor og figur: Et mottrekk mot sekulariseringsprosessen i nyere tid. En tentativ synsvinkel", Sanders, Hanne (red.), *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*. Nord 2001:19 (Köpenhamn: Nordisk ministerråd, 2001)
- Aldman, Lili-Anné, *En merkantilistisk början. Stockholms textila import 1720–1738*. Uppsala Studies in Economic History, 85 (Uppsala: Ekonomisk-historiska institutionen; Uppsala universitet, 2008), diss.
- Alexandersson, Erland, *Bondeståndet i riksdagen 1760–1772*. Bibliotheca historica Lundensis, 36 (Lund: Gleerups, 1975), diss.
- Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen. Språk & självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809* (Stockholm: Atlantis, 2002a), diss.
- Alm, Martin, *Americanitis: Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*. Studia Historica Lundensia, 10 (Lund: Historiska institutionen; Lund universitet, 2002b), diss.
- Anderson, Benedict, *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, 2:a uppl. (Göteborg: Daidalos, 2005 [1983])
- Anderson, M.S., "Eighteenth-Century Theories of the Balance of Power", Hatton, Ragnhild & Anderson, M.S. (ed.), *Studies in Diplomatic History. Essays in memory of David Bayne Horn* (London: Longman, 1970)
- Aronsson, Peter, *Bönder gör politik. Det lokala självstyret som social arena i tre smålandssocknar, 1680–1850*. Bibliotheca Historica Lundensis, 72 (Lund: Lund University Press, 1992), diss.
- Artéus, Gunnar, "Till frågan om Hattarnas och Mössornas program: gruppintresse-representation hos Riddarhuspartierna 1743, 1760 och 1771", *Svenskt, nordiskt, afrikanskt. Historiska studiertillägnade Åke Holmberg 26 november 1981*. Meddelanden från Historiska institutionen i Göteborg, 21 (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborg universitet, 1981)
- , *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige*. Militärhistoriska studier utgivna av Militärhistoriska avdelningen vid Militärhögskolan, 6 (Stockholm: Militärhistoriska förlaget, 1982)
- Baker, Keith Michael, "Revolution", Lucas, Colin. (ed.), *The French Revolution and the Creation of Modern Political Culture, II: The Political Culture of the French Revolution* (Oxford: Pergamon Press, 1988)
- , "Transformations of Classical Republicanism in Eighteenth-Century France", *The Journal of Modern History*, 73 (2001)

- Behre, Göran, *Underrättelseväsen och diplomati. De diplomatiska förbindelserna mellan Sverige och Storbritanien 1743–1745*. Studia historica Gothoburgensia, 4 (Göteborg: Akademiförlaget, 1965), diss.
- Bennich-Björkman, Bo, *Författaren i ämbetet. Studier i funktion och organisation av författarämbeten vid svenska hovet och kansliet 1550–1850*. Studia Litterarum Upsaliensia, 5 (Uppsala: Svenska bokförlaget, 1970), diss.
- Berg, Maxine & Eger, Elizabeth, "The Rise and Fall of the Luxury Debates", Berg, Maxine & Eger, Elizabeth (ed.), *Luxury in the Eighteenth Century. Debates, Desires and Delectable Goods* (Basingstoke: Palgrave, 2003)
- Bergfeldt, Börje, *Den teokratiska statens död. Sekularisering och civilisering i 1700-talets Stockholm*. Stockholm Studies in Economic History, 25 (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen; Stockholms universitet, 1997), diss.
- , "Jacob Serenius", *SBL*, 32 (2003–2006)
- Berry, Christopher, *The Idea of Luxury. A conceptual and historical investigation* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994)
- Billing, Einar, *Luthers lära om staten. I dess samband med hans reformatoriska grundtankar och med tidigare läror*. Andra bearbetade och utvidgade upplagan utgiven av Gösta Wrede (Verbum, 1971)
- Blumfeldt, E V, "Jacob Gyllenborg", *SBL*, 17 (1967–69)
- Bodensten, Erik, "Heder och ära i tidigmodern politisk offentlighet", Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014)
- Boer den, Pim, "The Historiography of German Begriffsgeschichte and the Dutch Project of Conceptual History", Hampsher-Monk, Iain et al (eds.), *History of Concepts Comparative Perspectives* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1998)
- Boéthius, E m.fl., "Olof d.ä. Celsius", *SBL*, 8 (1929)
- Breitholtz, Lennart, *Studier i frihetstidens litteratur*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 31 (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1956)
- Brohed, Ingmar, *Stat–Religion–Kyrka. Ett problemkomplex i svensk akademisk undervisning under 1700-talet*. Rättshistoriskt bibliotek, 22 (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1973), diss.
- Brolin, Per-Erik, *Hattar och mössor i borgarståndet 1760–1766* (Uppsala: A.-B Lundeqvistska bokhandeln, 1953), diss.
- Browning, Reed, *Political and Constitutional Ideas of the Court Whigs* (Baton Rouge/London: Louisiana State University Press, 1982)
- Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd 1–8 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972–1997)
- Burius, Anders, *Ömhets om friheten. Studier i frihetstidens censurpolitik*. Institutionen för idé- och lärdomshistoria Uppsala universitet skrifter, 5 (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria; Uppsala universitet, 1984), diss.
- Burke, Peter, *Popular Culture in Early Modern Europe*. Third Edition (Farnham: Ashgate, 2009 [1978])
- Burt, Shelley, *Virtue Transformed. Political Argument in England, 1688–1740* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992)
- Bäck, Kalle, *Bondesopposition och bondeinflytande under frihetstiden. Centralmakten och östgötaböndernas reaktioner i näringspolitiska frågor* (Stockholm: LT:s förlag, 1984), diss.
- , "En visa om en visa eller en fattig bondes klagan", Bäck, Kalle m.fl., *1700-talsstudier tillägnade Birgitta Ericsson*. Stockholm studies in history, 34 (Stockholm: Almqvist & Wiksell international, 1985)

- Bödeker, Hans Erich, "Debating the *respublica mixta*: German and Dutch Political Discourses around 1700", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 1, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Carlsson, Ingemar, *Olof Dalin och den politiska propagandan inför "lilla ofreden". Sagan Om Hästen och Wår-Wisa i samtidshistorisk belysning* (Lund: CWK Gleerup, 1966), diss.
- , *Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi*. Acta bibliothecae universitatis Gothoburgensis, 9 (Göteborg: Göteborgs universitetsbibliotek, 1967a)
- , "Sinclairvisan som 'sin samtids marseillaise'? Historisk sanning eller myt?", *Svensk litteraturtidskrift* (1967b)
- , "Karl XII och Fredrik I. Kring vårt mest kända politiska epigram", Arvidsson, Rolf m.fl. (red.), *Diktaren och hans formvärld. Lundastudier i litteraturvetenskap tillägnade Staffan Björck och Carl Febrman* (Malmö: Allhem, 1975)
- , *Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier*. Stockholm Studie in History, 29 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1981)
- , "Malcolm Sinclair", *SBL*, 32 (2003–2006)
- Carter, Philip, *Men and the emergence of polite society. Britain 1660–1800* (Harlow: Longman, 2001)
- Cavallin, Maria, *I kungens och folkets tjänst. Synen på den svenska ämbetsmannen 1750–1780*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 36 (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborg universitet, 2003), diss.
- Ceadel, Martin, *The Origins of War Prevention. The British Peace Movement and International Relations, 1730–1854* (Oxford: Clarendon Press, 1996)
- Cederbom, Lars August, *Jakob Serenius i opposition mot hattpartiet 1738–1766* (Skara: Pettersonska boktr. eftr., 1904), diss.
- Censur och tryckfrihet. Farliga skrifter i Sverige 1522–1954*, förtecknade av Åhlén, Bengt & Åhlén, Agneta (Södertälje: Fingraf, 2002)
- Christensson, Jakob, *Lyckoriket. Studier i svensk upplysning* (Stockholm: Atlantis, 1996), diss.
- , "Ryktet går. Om skvallrets plats i 1700-talets informationssamhälle", *Historisk Tidskrift för Finland*, 88:2 (2003)
- Claréus, Anders, "På offensiven. Bondeståndet under slutet av frihetstiden", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- Collstedt, Christopher, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede* (Lund: Sekel, 2007), diss.
- , "Heder och kunskapssyn i 1700-talets medicinvetenskapliga debatt", Lindstedt Cronberg, Marie & Stenqvist, Catharina (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010)
- Cowan, Brian, "What was Masculine about the Public Sphere? Gender and the Coffeehouse Milieu in Post-Restoration England", *Historical Workshop Journal*, 51 (2001)
- , "Mr. Spectator and the Coffeehouse Public Sphere", *Eighteenth-Century Studies*, 37:3 (2004)
- Cronqvist, Marie, *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur* (Carlsson bokförlag, 2004), diss.
- [Dahlstierna, Gunno Eurelius] *Samlade dikter av Gunno Eurelius Dahlstierna, 2*, Noreen, Erik (utg.) (Stockholm: Bonnier, 1928)

- Damsholt, Tine, *Fædrelandskærlighed og borgerdyd. Patriotisk diskurs og militære reformer i Danmark i sidste del af 1700-tallet*. Etnologiske Studier, 6 (Köpenhamn: Museum Tusculanums forlag, 2000)
- Danielson, Hilding, *Sverige och Frankrike 1736–1739. Till belysning av Arvid Horns politik och fall* (Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln, 1956)
- Danielsson Malmros, Ingmarie, *Det var en gång ett land... Berättelser om svenskhet i historieläroböcker och elevers föreställningsvärldar* (Höör: Agerings bokförlag, 2012), diss.
- Darnton, Robert, *The Literary Underground of the Old Regime* (Cambridge: Harvard University Press, 1982)
- , *Pornografi och revolution. Förbjudna bästsäljare i det förrevolutionära Frankrike* (Stockholm: Ordfront, 1996)
- , "An Early Information Society. News and the Media in Eighteenth-Century Paris", *American Historical Review*, 105:1 (2000)
- , *Poetry and the police. Communication networks in eighteenth-century Paris* (London/Cambridge: The Belknap Press of Harvard University Press, 2010)
- Davidsson, Åke, "Kring några biskopspaskiller från Linköpings stift", *Framsynthets ihugkommelse. En vänbok till Sune Lindqvist på 80-årsdagen den 26 oktober 1991* (Stockholm: Kungl Biblioteket, 1991)
- Davis, Kathleen, *Periodization and Sovereignty. How Ideas of Feudalism and Secularization Govern the Politics of Time* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008)
- Delblanc, Sven, *Ära och minne. Studier kring ett motivkomplex i 1700-talets litteratur* (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1965), diss.
- Dudink, Stefan, "Masculinity, effeminacy, time. Conceptual change in the Dutch age of democratic revolutions", Dudink, Stefan et al (ed.), *Masculinities in politics and war. Gendering modern history*. Gender in History (Manchester/New York: Manchester University Press, 2004)
- Dunér, David, *Världsmaskinen. Emanuel Swedenborgs naturfilosofi* (Nore: Bokförlaget Nya Doxa, 2004), diss.
- , *Tänkemaskinen. Polhems huvudverk och andra studier i tänkandets historia* (Nore: Bokförlaget Nya Doxa, 2012)
- Dunn, John, "Revolution", Ball, Terence et al (eds.), *Political innovation and conceptual change*. Ideas in context, 11 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)
- Duso, Giuseppe, "Begriffsgeschichte and the Modern Concept of Power", Fernández Sebastián, Javier (ed.), *Political Concepts and Time. New Approaches to Conceptual History* (Santander: Cantabria University Press & McGraw-Hill, 2011)
- Dyberg, Nils-Olof, *Olof Dalin och tidsidéerna. En komparativ undersökning av hans diktning till omkring 1750* (Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri, 1946), diss.
- Englund, Peter, *Det hotade huset. Adliga föreställningar om samhället under stormaktstiden* (Stockholm: Atlantis, 2002 [1989]), diss.
- Ericsson, Birgitta, *Bergstaden Falun 1720–1769* (Uppsala: Appelbergs boktryckeri, 1970), diss.
- Ericsson, Peter, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*. Studia Historica Upsaliensia, 202 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2002), diss.
- Euben, Peter J., "Corruption", Ball, Terence et al (eds.), *Political innovation and conceptual change*. Ideas in context, 11 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)
- Eustace, Nicole, *Passion Is the Gale. Emotion, Power, and the Coming of the American Revolution* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2008)
- Fahlbeck, Erik, "Studier öfver frihetstidens politiska idéer", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 18:5 (1915)
- , "Studier öfver frihetstidens politiska idéer", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 19:1 (1916a)

- , "Studier öfver frihetstidens politiska idéer", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, 19:2 (1916b)
- Farge, Arlette, *Subversive Words. Public Opinion in Eighteenth-Century France* (London: Polity Press, 1994)
- Fischer, Markus, "Prologue: Machiavelli's Rapacious Republicanism", Rahe, Paul A. (ed.), *Machiavelli's Liberal Republican Legacy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006)
- Forselius, Tilda Maria, *God dag, min läsare! Bland berättare, brevskrivare, boktryckare och andra bidragsgivare i tidig svensk veckopress 1730–1773* (Lund: Elleströms förlag, 2015), diss.
- Foyster, Elizabeth, "Boys will be boys? Manhood and aggression, 1660–1800", Hitchcock, Tim & Cohen, Michèle (ed.), *English Masculinities 1660–1800. Women and Men in History* (London: Longman, 1999)
- Foxley, Rachel, "Radicalism in Early Modern England. Innovation or Reformation?", Bagchi, Barnita (ed.), *The Politics of the (Im)Possible. Utopia and Dystopia Reconsidered* (Thousand Oaks: Sage, 2012)
- Frede, Dorothea, "The historic decline of virtue ethics", Russel, Daniel C. (ed.), *The Cambridge Companion to Virtue Ethics* (Cambridge: Cambridge University Press, 2013)
- Frohnert, Pär, "Administration i Sverige under frihetstiden", Blomstedt, Yrjö m.fl. (red.), *Administrasjon i Norden på 1700-talet*. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet, 4 (Oslo: Universitetsforl., 1985)
- , *Kronans skatter och bondens bröd. Den lokala förvaltningen och bönderna i Sverige 1719–1775*. Rättshistoriskt bibliotek, 48 (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 1993), diss.
- Fryxell, Anders, *Berättelser ur svenska historien. Trettiondeffjerde delen. Fredriks regering. Fjerde häftet. Striden mellan Arvid Horn och Karl Gyllenborg samt Ulrika Eleonoras och Arvid Horns sista år*, Till ungdomens tjenst utgiven af And. Fryxell (Stockholm: L. J. Hiertas förlag, 1864)
- Frängsmyr, Tore, *Wolffianismens genombrott i Uppsala. Frihetstida universitetsfilosofi till 1700-talets mitt*. Skrifter rörande Uppsala universitet, 26 (Uppsala: Uppsala universitet, 1972)
- , *Framsteg eller förfall. Framtidsbilder och utopier i västerländsk tanketradition* (Stockholm: Liber, 1981)
- , *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år. Del 1 1000–1809* (Stockholm: Natur och kultur, 2004)
- Furet, François, *Slutet på en illusion. En essä om den kommunistiska tanken i tjugonde seklet* (Stockholm: Atlantis, 2011)
- Gadamer, Hans-Georg, *Sanning och metod: i urval. Urval, inledning och översättning av Arne Melberg* (Göteborg: Daidalos, 1997)
- Gaunt, David, *Familjeliv i Norden* (Stockholm: Gidlunds förlag, 1996)
- Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. 1–2, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Gerrard, Christine, *The Patriot Opposition to Walpole. Politics, Poetry, and National Myth, 1725–1742* (Oxford: Clarendon Press, 1994)
- Gillis, John R., *Youth and History. Tradition and Change in European Age Relations, 1770–Present*. Studies in Social Discontinuity (New York et al: Academic Press, 1981)
- Goldmann, Kjell m.fl. (red.), *Statsvetenskapligt lexikon* (Stockholm: Universitetsforl., 1997)
- Goldsmith, M.M., "Liberty, luxury and the pursuit of happiness", Pagden, Anthony (ed.), *The Languages of Political Theory in Early-Modern Europe. Ideas in context* (Cambridge: Cambridge University Press, 1987)
- Gordian, Michael, *The Culture of Disimulation in Sixteenth- and Seventeenth-Century Europe* (London: The Warburg Institute; University of London, 2014), diss.
- Grauers, Sven, "Carl Gyllenborg", *SBL*, 17 (1967–69)

- Grzeškowiak-Krwawicz, Anna, "Anti-monarchism in Polish Republicanism in the Seventeenth and Eighteenth Centuries", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 1, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Gudmundsson, David, *Konfessionell krigsmakt. Predikan och bön i den svenska armén 1611–1721*. Bibliotheca Historico-Ecclesiastica Lundensis, 56 (Malmö: Universus Academic Press, 2014)
- Gunn, J.A.W., "Public opinion", Ball, Terence et al (eds.), *Political innovation and conceptual change*. Ideas in context, 11 (Cambridge: Cambridge University Press, 1989)
- Gustafsson, Anna, *Pamfletter! En diskursiv praktik och dess strategier i tidig svensk politisk offentlighet*. Lundastudier i nordisk språkvetenskap, A 66 (Lund: Språk- och litteraturcentrum, 2009), diss.
- Gustafsson, Harald, *Political Interaction in the Old Regime. Central Power and Local Society in the Eighteenth-Century Nordic States* (Lund: Studentlitteratur, 1994)
- Gustafsson, Lars, *Virtus politica. Politisk etik och nationellt svärmeri i den tidigare stormaktstidens litteratur*. Lychnos-bibliotek, 15 (Uppsala: Almqvist & Wiksells Boktryckeri, 1956), diss.
- Habermas, Jürgen, *Borgerlig offentlighet. Kategorierna "privat" och "offentligt" i det moderna samhället* (Lund: Arkiv, 2003 [1962])
- Hagberg, Lars, *Jacob Serenius' kyrkliga insats. Kyrkopolitik, kristendomsförsvar, undervisningsfrågor*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 28 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1952), diss.
- Hallberg, Peter, *Ages of Liberty. Social Upheaval, History Writing and the New Public Sphere in Sweden, 1740–1792*. Stockholm studies in politics, 92 (Stockholm: Statsvetenskapliga institutionen; Stockholm universitet, 2003), diss.
- , "Recension av Winton, Patrik, Frihetstidens politiska praktik", *Sjuttonhundratals* (2008)
- Hallenberg, Mats & Linnarsson, Magnus (red.), *Politiska rum. Kontroll, konflikt och rörelse i det förmoderna Sverige 1300–1850* (Lund: Nordic Academic Press, 2014)
- Hammarlund, Bo, recension av "Carlsson, Ingemar, Parti – partiväsen – partipolitiker 1731–43. Kring uppkomsten av våra första politiska partier", *Historisk tidskrift*, 103:1 (1983)
- , *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727*. Stockholm Studies in History, 35 (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholm universitet, 1985), diss.
- Hampsher-Monk, Iain, "From Virtue to Politeness", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 2, The Values of Republicanism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- Hankins, James, "Introduction", Hankins, James (ed.), *Renaissance civic humanism. Reappraisals and reflections*. Ideas in context, 57 (Cambridge: Cambridge University Press, 2000)
- Hansson, Sven G., recension av "Carlsson, Ingemar, Frihetstidens handskrivna politiska litteratur. En bibliografi", *Historisk tidskrift*, 88:3 (1968)
- Harrington, Dana, "Gender, Commerce, and the Transformation of Virtue in Eighteenth-Century Britain", *Rhetoric Society Quarterly*, 31:3 (2001)
- Harris, Michael, "Print and Politics in the Age of Walpole", Black, Jeremy (ed.), *Britain in the Age of Walpole*. Problems in focus (London: Macmillan, 1984)
- Harris, Tim, "Introduction", Harris, Tim (ed.), *The Politics of the Excluded, c. 1500–1850*. Themes in Focus (Basingstoke: Palgrave, 2001)
- Hellerstedt, Andreas, *Ödets teater. Ödesföreställningar i Sverige vid 1700-talets början* (Lund: Nordic Academic Press, 2009), diss.

- , "En lärare i laster eller en försvarare av folkets frihet? Machiavelli i svenskt 1700-tal", Stenqvist, Chatarina & Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010)
- , "Att tala för bönder på latin. Universitet som opinionsbildare vid 1743 års kris", Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014)
- Hinchman, Lewis P. & Hinchman, Sandra K., "Introduction", Hinchman, Lewis P. & Hinchman, Sandra K. (eds.), *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*. SUNY Series in the Philosophy of the Social Sciences (Albany: State University of New York Press, 2001)
- Hjärne, Erland, "Eric Benzeliuss d.y. och hans sagesmän. Några annotationer till Anecdota Benzelianae", *Symbola Litteraria. Hyllningsskrift till Uppsala universitet vid jubelfesten 1927 från universitetsbibliotekets tjänstemän och universitetets boktryckare*. Acta Bibliothecae R. Universitatis Upsaliensis, 2 (Uppsala: Almqvist & Wiksells boktryckeri, 1927)
- , *Från Vasatiden till Frihetstiden. Några drag ur den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm: Geber, 1929)
- Hunt, Lynn, *Inventing Human Rights. A History* (New York/London: W.W. Norton & Co., 2007)
- Hårdstedt, Martin, "Villmanstrand den 23 augusti 1741", Forsgård, Nils Erik, *Maktbalans och stormaktskrig 1722–1814. Krigen kring Östersjön*, 5 (Helsingfors: Schildt, 2008)
- Hägglund, Bengt, *De homine. Människouppfattningen i äldre luthersk tradition*. Studia theologica Lundensia, 18 (Lund: Gleerup, 1959)
- Högnäs, Sten, *Människans nöjen och elände. Gyllenborg och upplysningen* (Lund: Studentlitteratur, 1988), diss.
- Höjer, Carl-Henrik, "Borgarståndet 1809–1866", *Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning*. Skrifter utgivna av statsvetenskapliga föreningen i Uppsala, 7 (Uppsala & Stockholm, 1936)
- Ihalainen, Pasi, *The Discourse on Political Pluralism in Early Eighteenth-Century England. A Conceptual Study with Special Reference to Terminology of Religious Origin*. Bibliotheca Historica, 36 (Helsingfors: Suomen Historiallinen Seura, 1999), diss.
- , "Lutherska drag i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden. En begreppsanalytisk undersökning av fyra riksdagspredikningar", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- , *Protestant nations redefined. Changing perceptions of national identity in the rhetoric of the English, Dutch and Swedish public churches, 1685–1772*. Studies in medieval and reformation traditions: history, culture, religion, ideas, 109 (Leiden/Boston: Brill, 2005)
- , "Between historical semantics and pragmatics. Reconstructing past political thought through conceptual history", *Journal of Historical Pragmatics*, 7:1 (2006a)
- , "Det svenska prästerskapet som en härold för en ny politisk kultur", *Historisk tidskrift*, 126:4 (2006b)
- , "New Visions for the Future. Bodily and Mechanical Conceptions of the Political Community in Eighteenth-Century Sweden", Karonen, Petri (ed.), *Hopes and Fears For the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. Studia Historica, 79 (Helsingfors: Finnish Literature Society, 2009)
- , *Agents of the People. Democracy and Popular Sovereignty in British and Swedish Parliamentary and Public Debates, 1734–1800*. Studies in the history of political thought, 4 (Leiden/Boston: Brill, 2010)
- , "The Political Sermon in an Age of Part Strife, 1700–1720: Contributions to the Conflict", McCullough, Peter et al (eds.), *The Oxford Handbook of The Early Modern Sermon* (Oxford: Oxford University Press, 2011)

- Ihalainen, Pasi et al (eds.), *Scandinavia in the Age of Revolution. Nordic Political Cultures, 1740–1820* (Farnham: Ashgate Publishing, 2011)
- James, Susan, *Passion and Action. The Emotions in Seventeenth-Century Philosophy* (Oxford: Clarendon Press, 1997)
- Jarlert, Anders, "Forstran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag", Berggren, Anne Marie (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*. Rapport Forskningsrådsnämnden, 99:4 (Stockholm: FRN, 1999)
- , "Den missförstådda ortodoxin", Rubenson, Samuel & Jarlert, Anders, *Kyrkohistoriska omvärderingar*. Meddelanden från Kyrkohistoriska Arkivet i Lund, 7 (Lund: Lunds Universitets Kyrkohistoriska Arkiv, 2005)
- Jarrick, Arne, *Den himmelse älskaren. Herrnhutisk väckelse, vantro och sekularisering i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Ordfronts förlag, 1987)
- , *Mot det moderna förnuftet. Johan Hjerpe och andra småborgare i upplysningstidens Stockholm* (Stockholm: Tiden, 1992)
- , "Visst fanns det en upplysning i Sverige!", Ambjörnsson, Ronny m.fl. (red.), *Upplysningen i periferin*. Idéhistoriska skrifter, 28 (Umeå: Institutionen för idéhistoria; Umeå universitet, 1998)
- Joas, Hans, "The Contingency of Secularization: Reflections on the Problem of Secularization in the Work of Reinhart Koselleck", Joas, Hans & Klein, Barbro (eds.), *The Benefit of Broad Horizons. Intellectual and Institutional Preconditions for a Global Social Science. Festschrift for Björn Wittrock on the Occasion of his 65th Birthday*. International Comparative Social Studies, 24 (Leiden/Boston: Brill, 2008)
- Joas, Hans & Vogt, Peter (Hrsg.), *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks* (Berlin: Suhrkamp, 2011)
- Johanson, Ulla, "Riddarskapet och adeln vid 1755–1756 års riksdag: Studier kring Stockholm som riksdagsstad", *Samfundet S:t Eriks årsbok* (1979)
- Johansson, Egil, "The history of literacy in Sweden", Graff, Harvey J. et al (eds.), *Understanding literacy in its historical contexts* (Lund: Nordic Academic Press, 2009 [1977])
- Jordheim, Helge, *Läsningens vetenskap. Utkast till en ny filologi* (Gräbo: Bokförlaget Anthropos, 2003)
- , "Against Periodization: Koselleck's Theory of Multiple Temporalities", *History and Theory*, 51 (2012)
- Jordheim, Helge m.fl., *Humaniora. En införing* (Oslo: Universitetsforlaget, 2008)
- Judt, Tony, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (London: Vintage, 2005)
- Jung, Theo, "Das Neue der Neuzeit ist ihre Zeit. Reinhart Kosellecks Theorie der Verzeitlichung und ihre Kritiker", Mitterbauer, Helga & Scherke, Katharina (Hrsg.), *Moderne. Kulturwissenschaftliches Jahrbuch*, 6 (2010/2011)
- Jägerskiöld, Olof, *Den svenska utrikespolitikens historia, II:2. 1721–1792* (Stockholm: Norstedts, 1957)
- Kann, Mark E., *A Republic of Men. The American Founders, Gendered Language, and Patriarchal Politics* (New York/London: New York University Press, 1998)
- Karlsson, Rickard, *Svensk-franska förhandlingar. Bland sprätthökar och franska flugor i svenskt 1700-tal*. Linköping Studies in Arts and Science, 398 (Linköping: Institutionen för kultur och kommunikation; Linköping universitet, 2007), diss.
- Karlsson Sjögren, Åsa, *Männen, kvinnorna och rösträtten. Medborgarskap och representation 1723–1866* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 2006)
- Karlsson Sjögren, Åsa & Lindström, Peter, "Rätta borgare? Klass, kön och språk i frihetstidens urbana politiska kultur", Bladh, Gabriel & Kuvaja, Christer (red.), *Dialog och särart. Människor, samhälle och*

- idéer från Gustav Vasa till nutid. Svenskt i Finland – finskt i Sverige*, 1 (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 2005)
- Kaufmann, Thomas, *Konfession und Kultur. Lutherischer Protestantismus in der zweiten Hälfte des Reformationsjahrhunderts*. Spätmittelalter und Reformation Neue Reihe, 29 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006)
- Kett, Joseph F., *Rites of Passage. Adolescence in America 1790 to the Present* (New York: Basic Books, 1977)
- Klinge, Matti, "Republikaner redan i unga år. Gymnasiekamraterna från Borgå", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- Koselleck, Reinhart, "Einleitung", Brunner, Otto, Conze, Werner & Koselleck, Reinhart (Hrsg.), *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, Bd 1 (Stuttgart: Klett-Cotta, 1972)
- , "A Response to Comments on the *Geschichtliche Grundbegriffe*", Lehmann, Hartmut & Richter, Melvin (eds.), *The Meaning of Historical Terms and Concepts. New Studies on Begriffsgeschichte*. Occasional Paper, 15 (Washington: German Historical Institution, 1996)
- , "'Progress' and 'Decline': An appendix to the History of Two Concepts", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002a)
- , "The Eighteenth Century as the Beginning of Modernity", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002b)
- , "Concepts of Historical Time and Social History", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002c [1982])
- , "On the need for theory in the discipline of history", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002d [1972])
- , "The unknown future and the art of prognosis", *The Practice of Conceptual History. Timing History, Spacing Concepts*. Cultural memory in the present (Stanford: Stanford University Press, 2002e [1984])
- , "Förgången framtid vid den nya tidens början", *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004a [1968])
- , "'Erfarenhetsrum' och 'förväntningshorison' – två historiska kategorier", *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004b [1976])
- , "Historia Magistra Vitae. Om föreställningens gradvisa upplösning under den nya tiden", *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004c [1967])
- , "History, histories, and formal time structures", *Futures past. On the semantics of historical time* (New York/Chichester: Columbia University Press, 2004d [1973])
- , "Den nya tidens revolutionsbegrepp", *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik* (Göteborg: Daidalos, 2004e [1969])
- , "Tidslag", Busck, Jens m.fl. (red.), *Begreber, tid og erfaring. En tekstsamling* (Köpenhamn: Hans Reitzels forlag, 2007 [1994])
- Kramnick, Isaac, *Bolingbroke and his Circle. The Politics of Nostalgia in the Age of Walpole* (Cambridge: Harvard University Press, 1968)
- Krausman Ben-Amos, Ilana, *Adolescence and Youth in Early Modern England* (New Haven/London: Yale University Press, 1994)
- Krogh, Thomas, "Republikanerne", *Historisk Tidsskrift*, 89:2 (2010)
- Landahl, Sten, "En pamflett mot Arvid Horn vid 1726–1727 års riksdag", *Historisk tidskrift*, 56:3 (1936)

- Landes, Joan B., *Women and the public sphere in the age of the French revolution* (Ithaca/London: Cornell University Press, 1988)
- Lagerroth, Fredrik, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm: Albert Bonniers Förlag, 1915), diss.
- Lagerroth, Fredrik m.fl., *Sveriges riksdag. Historisk och statsvetenskaplig framställning. 5–6. Frihetstidens maktägande ständer 1719–1772. 1–2.* (Stockholm: Riksdagen, 1934)
- Larsson, Olle, *Biskopen visiterar. Den kyrkliga överhetens möte med lokalsamhället*. Växjö Stiftshistoriska sällskap skrifter, 7 (Växjö, 1999), diss.
- Larsson Heidenblad, David, *Vårt eget fel. Moralisk kausalitet som tankefigur från 00-talets klimatlarm till förmoderna syndastraffsföreställningar* (Höör: Agerings bokförlag, 2012), diss.
- La Vopa, Anthony J., "Conceiving a public. Ideas and society in eighteenth-century Europe", *Journal of Modern History*, 64 (1992)
- Leijonhufvud, Sigrid, *Omkring Carl Gustaf Tessin. 1. Fru grevinnan Ulla och fru grevinnan Augusta* (Stockholm: Norstedt, 1917)
- Lenhammar, Harry, *Sveriges kyrkohistoria. 5. Individualismens och upplysningens tid* (Stockholm: Verbum, 2000)
- Lennerstrand, Marie & Oja, Linda, *Livet går vidare. Älvdalen och Rättvik efter de stora häxprocesserna 1668–1671* (Gidlunds förlag, 2006)
- Liliequist, Jonas, "Staten och 'sodomiten'. Tystnaden kring homosexuella handlingar i 1600-talets och 1700-talets Sverige", Bergenheim, Åsa & Lennerhed, Lena (red.), *Seklernas sex. Bidrag till sexualitetens historia* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 1997)
- , "'Äst du en ärlig karl, så kom ut och slåss'. Om våld, ära och manlighet i 1600-talets Jämtland och Härjedalen", *Jämten. Heimbygdas årsbok* (1998)
- , "Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetesbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal", Berggren, Anne Marie (red.), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv. Rapport Forskningsrådsnämnden*, 99:4 (Stockholm: FRN, 1999)
- Lindberg, Bo, *Naturrätten i Uppsala, 1655–1720*. Skrifter rörande Uppsala universitet, 33 (Uppsala: Uppsala universitet, 1976), diss.
- , "Teokratisk åskådning och naturrätt", Lindberg, Bo (red.), *17 uppsatser i svensk idé- och lärdomshistoria* (Stockholm: Carmina, 1992b)
- , *Den antika skevheten. Politiska ord och begrepp i det tidig-moderna Sverige*. Filologiskt arkiv, 45 (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, 2006)
- , "Statsräson och moral", Lindstedt Cronberg, Marie & Stenqvist, Catharina (red.), *Förmoderna livshållningar. Dygder, värden och kunskapsvägar från antiken till upplysningen* (Lund: Nordic Academic Press, 2008)
- , "Den förmoderna offentligheten. En begreppshistorisk exposé", Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014)
- Lindberg, Bo H., *Praemia et poenae. Etik och straffrätt i Sverige i tidig ny tid. Bd 1. Rättsordningen, Vol 1–2* (Uppsala: Uppsala universitet, 1992a), diss.
- Lindmark, Daniel, *Pennan, plikten, prestige och plogen. Den folkliga skrivkunnighetens spridning och funktion före folkskolan*. Album Religionum Umense, 4 (Umeå: Institutionen för religionsvetenskap; Umeå universitet, 1994)
- Lindström, Peter, *Prästval och politisk kultur 1650–1800*. Skrifter från Institutionen för historiska studier, 4 (Umeå: Umeå universitet; Historiska institutionen, 2003), diss.

- Lindström, Peter & Norrhem, Svante, *Flattering Alliances. Scandinavia, diplomacy and the Austrian–French balance of power, 1648–1740* (Lund: Nordic Academic Press, 2013)
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria. 2. Stormaktstiden* (Stockholm: Norstedts, 1997 [1975])
- , *Svensk lärdomshistoria. 3. Frihetstiden* (Stockholm: Norstedts, 1997 [1978])
- Lindqvist, Janne, *Dygdens förvandlingar. Begreppet dygd i tillfällestryck till handelsmän för 1780*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 38 (Uppsala: Litteraturvetenskapliga institutionen; Uppsala universitet, 2002), diss.
- Linnarsson, Lennart, *Riksrådens licentiering. En studie i frihetstidens parlamentarism*. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga Föreningen i Uppsala genom Axel Brusewitz, 16 (Uppsala/Stockholm: Uppsala universitet, 1943), diss.
- Lotz-Heumann, Ute, "Confessionalization", Whitford, David M (ed.), *Reformation and Early Modern Europe. A guide to research*. Sixteenth Century Essays & Studies, 79 (Kirkville: Truman State University Press, 2008)
- Luard, Evan, *War in International Society. A Study in International Sociology* (London: I.B. Tauris & Co Ltd, 1986)
- Lönnroth, Erik, *Den stora rollen. Kung Gustaf III spelad av honom själv*. Minnesbiblioteket. Levnadsteckningar, lovtal och historiska texter utgivna av Svenska Akademin i samverkan med Bokförlaget Atlantis (Stockholm: Atlantis, 2008 [1986])
- MacIntyre, Alasdair, "The Virtues, the Unity of a Human Life, and the Concept of a Tradition", Hinchman, Lewis P. & Hinchman, Sandra K. (eds.), *Memory, Identity, Community. The Idea of Narrative in the Human Sciences*. SUNY Series in the Philosophy of the Social Sciences (Albany: State University of New York Press, 2001)
- McCormack, Matthew, *The Independent Man. Citizenship and Gender Politics in Georgian England*. Gender in History (Manchester: Manchester University Press, 2005)
- Magnusson, Lars, *Åran, korruptionen och den borgerliga ordningen* (Stockholm: Atlantis, 2001)
- Malmstedt, Göran, *Helgdagsreduktionen. Övergången från ett medeltida till ett modernt år i Sverige 1500–1800*. Avhandlingar från Historiska institutionen i Göteborg, 8 (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborg universitet, 1994), diss.
- , "Frihetstids karismatiska kungar", Harnesk, Börje (red.), *Maktens skiftande skepnader. Studier i makt, legitimitet och inflytande i det tidigmoderna Sverige* (Umeå: Institutionen för historiska studier; Umeå universitet, 2003)
- Malmström, Carl Gustav, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statshvälfningen 1772*, 1–6, 2:a uppl. (Stockholm: Norstedts, 1893–1901)
- Marklund, Andreas, "Bättre dö än illa fåkta. Våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under Stora nordiska kriget", Österberg, Eva & Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Väld. Representation och verklighet* (Lund: Nordic Academic Press, 2006)
- Mattsson, Annie, *Komediant och riksförrädare. Handskriftscirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III*. Skrifter utgivna av Litteraturvetenskapliga institutionen vid Uppsala universitet, 45 (Uppsala: Litteraturvetenskapliga institutionen; Uppsala universitet, 2010), diss.
- Mazower, Mark, *Den mörka kontinenten. Europas nittonhundratålet* (Göteborg: Daidalos, 1998)
- Melkersson, Martin, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet*. Studia Historica Upsaliensia, 184 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 1997), diss.
- Metcalf, Michael F., *Russia, England and Swedish Party Politics 1762–1766. The Interplay between Great Power Diplomacy and Domestic Politics during Sweden's Age of Liberty*. Studies presented to the

- International commission for the history of representative and parliamentary institutions, 51 (Stockholm: Stockholm universitet, 1977a), diss.
- , "The First 'Modern' Party System? Political parties, Sweden's Age of Livery and the historians", *Scandinavian Journal of History*, 4:2 (1977b)
- , "Frihetstidens riksdag (1719–1772)", Schück, Herman m.fl., *Riksdagen genom tiderna* (Sveriges riksdag; Riksbankens Jubileumsfond, 1985)
- , "Hattar och mössor 1766–72. Den sena frihetstidens partisystem i komparativ belysning", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- Montgomery, Ingun, *Sveriges kyrkohistoria. 4. Enhetskyrkans tid* (Stockholm: Verbum, 2002)
- Motzkin, Gabriel, "Über den Begriffe der geschichtlichen (Dis-)Kontinuität: Reinhart Kosellecks Konstruktion der *Sattelzeit*", Joas, Hans & Vogt, Peter (Hrsg.), *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks* (Berlin: Suhrkamp, 2011)
- Mouffe, Chantal, *Om det politiska* (Hägersten: Tankekraft, 2008)
- , *Agonistics. Thinking the world politically* (Verso: London/New York, 2013)
- Nielsen, Erik A., *Kristendommens retorik. Den kristne digtnings billedformer. Billed-sprog I* (Köpenhamn: Gyldendal, 2009)
- Nikula, Oscar, *Finländska borgare på 1700-talet i kamp för sina och ståndets privilegier*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet, 477 (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1978)
- Nilsson, Göran B., "Partiarbetare och partimän på 1865 års riddarhus. Källor, funktioner, strukturer", Axelsson, Reidun m.fl., *Partiliv i ständsriksdagen. Adel och borgare 1850–1865*. Stockholm Studies in History, 23 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1977)
- Nilsson [Hammar], Anna, *Lyckans betydelse. Sekularisering, sensibilisering och individualisering i svenska skillingtryck 1750–1850* (Höör: Agerings bokförlag, 2012), diss.
- Nilsén, Per, *Att "stoppa munnen till på bespottare". Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden*. Rättshistoriskt bibliotek, 59 (Lund: Institutet för rättshistorisk forskning, 2001a), diss.
- , "Jacob Wilde, Aristotelse, det besvärliga konungsliga enväldet, oförstående utlänningar och frihetstidens statsrättsdoktrin", *Rättslig integration och pluralism. Nordisk rättskultur i omvandling. Rättshistoriskt seminarium för yngre nordiska forskare med anledning av professor Kjell Å Modéers sextioårsdag, Lund 11–13 februari 2001*. Rättshistoriska skrifter, 3 (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 2001b)
- Nilzén, Göran, *Studier i 1730-talets partiväsende* (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholm universitet, 1971), diss.
- , "Näringsfrågor och partipolitik 1734", *Historisk tidskrift*, 92:1 (1972)
- , *Carl Gyllenborg. En frihetstida hattpolitiker* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 2007)
- , *Carl Gustaf Tessin. Uppgång och fall* (Stockholm: Carlsson bokförlag, 2012)
- Nordbäck, Carola, *Samvetets röst. Om mötet mellan luthersk ortodoxi och konservativ pietism i 1720-talets Sverige*. Skrifter från institutionen för historiska studier, 8 (Umeå: Institutionen för historiska studier; Umeå universitet, 2004), diss.
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2000), diss.
- , "Frihetstidens radikalism", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- , *Frihetstidens monarki. Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2009)

- Nordin, Svante, "Dygd och medborgarskap. Några preliminära reflektioner", Nordin, Svante & Lettervall, Rebecca (red.), *Dygd och medborgarskap i 1700-talets politiska tänkande*. Uggla, 6 (Lund: Avd. för idé- och lärdomshistoria; Lund universitet, 1996)
- Normann, Carl-Edvard, *Cleri Comitialis Cirkulär. 1723–1772*. Samlingar och studier till svenska kyrkans historia, 29 (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1952)
- , *Enhetsskyrka och upplysningsidéer. Studier i svensk religionspolitik vid 1700-talets mitt*. Lunds universitets årsskrift, 55:4 (Lund: CWK Gleerup, 1963)
- Norrhem, Svante, *Kvinnor vid maktens sida 1632–1772* (Lund: Nordic Academic Press, 2007)
- Nurmiainen, Jouko, "Past, Present and Future in Eighteenth-Century Swedish History Writing", Karonen, Petri (ed.), *Hopes and Fears For the Future in Early Modern Sweden, 1500–1800*. Studia Historica, 79 (Helsingfors: Finnish Literature Society, 2009)
- Nyman, Magnus, *Press mot friheten. Opinionsbildning i de svenska tidningarna och åsiktsbrytningar om minoriteter 1772–1786*. Studier i idé- och lärdomshistoria, 3 (Uppsala: Institutionen för idé- och lärdomshistoria; Uppsala universitet, 1988), diss.
- Ny illustrerad svensk litteraturhistoria. Andra delen. *Karolinska tiden, Frihetstiden, Gustavianska tiden* (Stockholm: Natur och kultur, 1967)
- Oja, Linda, *Varken Gud eller natur. Synen på magi i 1600- och 1700-talets Sverige* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 1999), diss.
- Olden-Jørgensen, Sebastian, *Poesi og Politik. Lejlighetsdigtningen ved enevældens indførelse 1660*. Renæssancestudier, 8 (Köpenhamn: Museum Tusculanums Forlag, 1996)
- Olin, Martin, "Att avbilda passionerna", *Sjuttonhundratal* (2004)
- Olsen, Niklas, *History in the plural. An introduction to the work of Reinhart Koselleck* (New York/Oxford: Berghahn Books, 2012), diss.
- Olsson, Gunnar, *Hattar och mössor. Studier över partiväsendet i Sverige 1751–1762*. Studia Historica Gothoburgensia, 1 (Göteborg: Akademiförlaget, 1963), diss.
- Ong, Walter J., *Muntlig och skriftlig kultur. Teknologiseringen av ordet* (Gråbo: Anthropos, 2007)
- Palonen, Kari, "Den begreppshistoriska Verfremdungseffekten", Lindberg, Bo (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Konferenser, 59 (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademin, 2005)
- Persson, Mats, "Begreppshistoria och idéhistoria", Lindberg, Bo (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Konferenser, 59 (Stockholm: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademin, 2005)
- Peterson, Claes, "'En god ämbetsman är bättre än en god lag...' Frågan om justitiekanslern som en allmogens besvärinstans i klagomål över kronobetjänters ämbetsutövning (1742–1752)", Blomstedt, Yrjö m.fl., *Administrasjon i Norden på 1700-talet*. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet, 4 (Oslo: Universitetsforl., 1985a)
- , "1734 års lag – en medeltida lagbok eller en upplysningskodifikation? Till frågan om synen på lagändring i det förliberala samhället", *Studier i äldre historia. Tillägnade Herman Schück 5/4 1985* (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholms universitet, 1985b)
- Petrén, Erik, *Kyrka och makt. Bilder ur svensk kyrkohistoria*. Tredje uppl. (Uppsala: Teologiska institutionen; Uppsala universitet, 2000)
- Pleijel, Hilding, *Svenska kyrkans historia. Femte bandet. Karolinsk kyrkofromhet, pietism och herrnhutism, 1680–1772* (Stockholm: Svenska kyrkans diakonistyrelses bokförlag, 1935)
- Pocock, J.G.A., *The Machiavellian Moment. Florentine Political Thought and the Atlantic Republican Tradition* (Princeton/Chichester: Princeton University Press, 1975)

- , *Virtue, Commerce, and History. Essays on Political Thought and History, Chiefly in the Eighteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 1985)
- Qvarsell, Roger, *Utan vett och vilja. Om synen på brottslighet och sinnessjukdom* (Stockholm: Carlssons, 1993)
- Remgård, Arne, *Carl Gustaf Tessin och 1746–1747 års riksdag*. Bibliotheca Historica Lundensis, 20 (Lund: Gleerup, 1968), diss.
- Richter, Melvin, *The History of Political and Social Concepts. A Critical Introduction* (New York/Oxford: Oxford University Press, 1995)
- Ringmar, Erik, *Identity, interest and action. A cultural explanation of Sweden's intervention in the Thirty Years War*. Cambridge Cultural Social Studies (Cambridge: Cambridge University Press, 2007 [1996])
- Roberts, Michael, *British Diplomacy and Swedish Politics, 1758–1773* (London/Basingtoke: The Macmillan Press, 1980)
- , *Sverige under frihetstiden. 1719–1772* (Stockholm: Prisma, 2003 [1986])
- Rodgers, Daniel T., "Republicanism: the Career of a Concept", *The Journal of American History*, 79:1 (1992)
- Runeby, Nils, *Monarchia mixta. Maktfördelningsdebatt i Sverige under den tidigare stormaktstiden*. Studia Historica Upsaliensia, 6 (Stockholm: Svenska bokförlaget/Norstedts, 1962), diss.
- Runefelt, Leif, *Hushållningens dygder. Affektlära, hushållningslära och ekonomiskt tänkande under svensk stormaktstid*. Stockholm Studies in Economic History, 34 (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen; Stockholm universitet, 2001), diss.
- , "Dygden, nyttan och begären. Affektläran i frihetstida etisk och psykologisk litteratur", *Lychnos* (2004)
- , *Dygden som välståndets grund. Dygd, nytta och egennytta i frihetstidens ekonomiska tänkande*. Stockholm Studies in Economic History, 43 (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen; Stockholm universitet, 2005)
- , "Aristoteles på kaffehus. Dygdelära och umgänge i Dalins Argus", Stenqvist, Catharina & Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010)
- , *En idyll försvarad. Ortsbeskrivningar, herrgårdskultur och den gamla samhällsordningen 1800–1860* (Lund: Sekel, 2011)
- , "Att springa bort sin dag för en hare. Lättja, egennytta och rörlighet i retorik om allmogen 1750–1850", Bondesson Wallenberg, Maria m.fl. (red.), *Människans kunskap och kunskapen om människan* (Lund: Sekel, 2012)
- , *Att hasta mot undergången. Anspråk, flyktighet, förställning i debatten om konsumtion i Sverige 1730–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2015)
- Runefelt, Leif & Sjöström, Oskar (red.), *Förmoderna offentligheter. Arenor och uttryck för politisk debatt 1550–1830* (Lund: Nordic Academic Press, 2014)
- Ryman, Björn, *Eric Benzeliuss d.y. En frihetstida politiker* (Stockholm: Verbum; Håkan Ohlssons, 1978), diss.
- Saastamoinen, Kari, *The Morality of the Fallen Man. Samuel Pufendorf on Natural Law*. Studia Historica, 52 (Helsingfors: SHS, 1995), diss.
- Sahlin, Gunnar, *Författarrollens förändring och det litterära systemet 1770–1795* (Stockholm: Litteraturvetenskapliga institutionen; Stockholm universitet, 1989), diss.
- Salomon, Kim, *En femtiotalss berättelse. Populärkulturens kalla krig i folkhemssverige* (Stockholm: Atlantis, 2007)

- Samlade skrifter av Olof von Dalin. Under redaktion av Barbro Ståhle Sjönell och Petra Söderlund. Fjärde delen. Kommentar till dramatiska av Ingemar Carlsson och James Massengale* (Stockholm: Svenska vitterhetssamfundet, 2009)
- Sanders, Hanne, "På reise mellem Gud og Djævelen. En introduktion", Sanders, Hanne (red.), *Mellem Gud og Djævelen. Religiøse og magiske verdensbilleder i Norden 1500–1800*. Nord 2001:19 (Köpenhamn: Nordisk ministerråd, 2001)
- , "Sekularisering – Et relevant begreb for historisk forskning?", *Mellem religion og oplysning. Sekularisering af 1700-tallets politiske og kulturelle univers. Den Jyske historiker*, 105 (2004)
- Sandin, Bengt, "Folkundervisning under 1700-talet. Problem och utvecklingslinjer", Teleman, Ulf (red.), *Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet*. Nordlund, Småskrifter 7 (Lund: Institutionen för nordiska språk i Lund; Lund universitet, 1985)
- Savin, Kristiina, "Begrepp och mentaliteter: äventyr", Lindberg, Bo (red.), *Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Konferenser 59 (Stockholm, 2005)
- , *Fortunas klädnader. Lycka, olycka och risk i det tidigmoderna Sverige* (Lund: Sekel, 2011), diss.
- Sawilla, Jan Marco, "Geschichte und Geschichten zwischen Providenz und Machbarkeit. Überlegungen zu Reinhart Kosellecks Semantik historischer Zeiten", Joas, Hans & Vogt, Peter (Hrsg.), *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks* (Berlin: Suhrkamp, 2011)
- Scherp, Joakim, *De ofrälse och makten. En institutionell studie av riksdagen och de ofrälse ståndens politik i maktodelningsfrågor 1660–1682*. Stockholm Studies in History, 96 (Stockholm: Historiska institutionen; Stockholm universitet, 2013), diss.
- Schinkel, Anders, "Imagination as a category of history: An essay concerning Koselleck's concepts of Erfahrungsraum and Erwartungshorizont", *History and Theory*, 44 (2005)
- Scribner, Robert W., "Reformation and Desacralisation: from Sacramental World to Moralised Universe", Scribner, Robert W. & Po-Chia Hsia, R. (eds.), *Problems in the Historical Anthropology of Early Modern Europe*. Wolfenbütteler Forschungen, 78 (Wiesbaden: Harrassowitz, 1997)
- Scott, Jonathan, *Commonwealth Principles. Republican Writing of the English Revolution* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004)
- Sennefelt, Karin, *Den politiska sjukan. Daluppröret 1743 och frihetstida politisk kultur* (Hedemora: Gidlunds, 2001), diss.
- , "Mellan hemligt och offentligt. Sven Hoffman vid riksdagen 1765–66", Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- , "Frihetstidens politiska kultur", Christensson, Jakob (red.), *Frihetstiden. Signums svenska kulturhistoria* (Lund: Signum, 2006)
- , "Gatans medborgare. Förhandling om politisk habilitet i frihetstidens smädeskrifter", *Scandia*, 73:1 (2007)
- , *Politikens hjärta. Medborgarskap, manlighet och plats i frihetstidens Stockholm* (Stockholm: Stockholmia förlag, 2011a)
- , recension av "Mattsson, Annie, Komediant och riksförrädare. Handskriftcirkulerade smädeskrifter mot Gustaf III", *Samlaren. Tidskrift för svensk litteraturvetenskaplig forskning*, 132 (2011b)
- Shovlin, John, *The Political Economy of Virtue. Luxury, Patriotism, and the Origins of the French Revolution* (Ithaca/London: Cornell University Press, 2006)
- Sjöberg, Johan, *Makt och vanmakt i fadersväldet. Studentpolitik i Uppsala 1780–1850*. Studia Historica Upsaliensia, 206 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2002), diss.

- Sjöström, Oskar, "Sekreta bihangen 1741 och deras idépolitiska bakgrund", *Sjuttonhundratal* (2008)
- Skinner, Quentin, "The Principles and Practice of Opposition: The Case of Bolingbroke versus Walpole", McKendrick, Neil (ed.), *Historical Perspectives. Studies in English Thought and Society in honour of J.H. Plumb* (London: Europa Publications, 1974)
- , *Liberty before liberalism* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998)
- , *Visions of Politics. Vol. I. Regarding Method* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002a)
- , "Classical Liberty and the Coming of the English Civil War", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 2, The Values of Republicanism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002b)
- , *Hobbes and Republican Liberty* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008)
- Skuncke, Marie-Christine, *Gustaf III – Det offentliga barnet. En prins retoriska och politiska fostran* (Stockholm: Atlantis: 1993)
- , "Medier, retorik och känslor", *Sjuttonhundratal* (2004)
- Skuncke, Marie-Christine & Tandefelt, Henrika (red.), *Riksdag, kaffehus och predikstol. Frihetstidens politiska kultur 1766–1772* (Stockholm: Atlantis, 2003)
- Snyder, Jon R., *Dissimulation and the Culture of Secrecy in Early Modern Europe* (Berkeley/Los Angeles/London: University of California Press, 2009)
- Somers, Margaret R., "The narrative constitution of identity: A relational and network approach", *Theory and Society*, 23 (1994)
- Sommerville, C. John, *The Secularization of Early Modern England. From Religious Culture to Religious Faith* (Oxford/New York: Oxford University Press, 1992)
- Springborg, Patricia, "What can we say about history? Modernity and historical consciousness", Kurunmäki, Jussi & Palonen, Kari (Hg./eds.), *Zeit, Geschichte und Politik. Time, History and Politics. Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 223 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003)
- Stavenow, Ludvig, *Frihetstiden. Dess epoker och kulturliv*. 3:e uppl. (Göteborg: Wettergren & Kerber, 1921)
- Stenfeldt, Johan, *Dystopiernas seger. Totalitarism som orienteringspunkt i efterkrigstidens svenska idédebatt* (Höör: Agering, 2013), diss.
- Stenqvist, Catharina & Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Dygder och laster. Förmoderna perspektiv på tillvaron* (Lund: Nordic Academic Press, 2010)
- Ström, Arne, *Olof Håkanssons politiska verksamhet åren 1726–1743*. Kungl. Vitterhet-, Historie-, Antikvitetsakademins handlingar; Historiska serien, 13 (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1967)
- Stockhorst, Stefanie, "Zeitkonzepte. Zur Pluralisierung des Zeitdiskurses im langen 18. Jahrhundert", *Das achtzehnte Jahrhundert*, 30:2 (2006)
- , "Novus ordo temporum. Reinhart Kosellecks These von der Verzeitlichung des Geschichtsbewußtseins durch die Aufklärungshistoriographie in methodenkritischer Perspektive", Joas, Hans & Vogt, Peter (Hrsg.), *Begriffene Geschichte. Beiträge zum Werk Reinhart Kosellecks* (Berlin: Suhrkamp, 2011)
- Sturfelt, Lina, *Eldens återsken. Första världskriget i svensk föreställningsvärld* (Lund: Sekel, 2008), diss.
- Sylwan, Otto, *Svenska pressens historia. Till statshövningen 1772* (Lund: Gleerupska universitetsbokhandeln, 1896)
- Tandefelt, Henrika, *Konsten att härska. Gustaf III inför sina undersåtar*. Skrifter utgivna av Svenska litteratursällskapet i Finland, 706 (Helsingfors/Stockholm: Svenska litteratursällskapet i Finland; Atlantis, 2008), diss.
- Targett, Simon, "Government and Ideology during the Age of Whig Supremacy: The Political Argument of Sir Robert Walpole's Newspaper Propagandists", *The Historical Journal*, 37:2 (1994)

- Teleman, Ulf, "1700-talets språkhistoria i fågelperspektiv: om förhållandet mellan språk och historia", Teleman, Ulf (red.), *Det offentliga språkbruket och dess villkor i Sverige under 1700-talet*. Nordlund, Småskrifter 7 (Lund: Institutionen för nordiska språk i Lund; Lund universitet, 1985)
- Thanner, Lennart, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död. Den inrikespolitiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.y:s regering* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1953), diss.
- Tjeder, David, "De rasande begären. Mänskligt, omänskligt och djuriskt i 1800-talets filosofiska diskussioner", Bondesson Wallenberg, Maria m.fl. (red.), *Människans kunskap och kunskapen om människan* (Lund: Sekel, 2012)
- Valentin, Hugo, *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik* (Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1915), diss.
- , *Frihetstiden inför eftervärlden*. Studentföreningen Verdandis småskrifter, 447 (Stockholm: Albert Bonniers förlag, 1942)
- Velema, Wyger R.E., "That a Republic is Better than a Monarchy': Anti-monarchism in Early Modern Dutch Political Thought", Gelderen, van Martin & Skinner, Quentin (eds.), *Republicanism. A Shared European Heritage. Vol 1, Republicanism and Constitutionalism in Early Modern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002)
- , *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden/Boston: Brill, 2007)
- , "Conversations with the Classics: Ancient Political Virtue and Two Modern Revolutions", *Early American Studies: An Interdisciplinary Journal*, 10:2 (2012)
- Villstrand, Nils Erik, "Bokstäver, bönder och politik. Muntligt och skriftligt i 1700-talets politiska kultur", Danielsson, Peter m.fl. (red.), *Att komma till tals. Nedslag i den nordiska historiens vardagslunk och konflikter*. Rapporter från Växjö universitet, Humaniora, 5 (Växjö: Växjö universitet, 1999)
- , "Memorialets makt. Bonderiksdagsmän i det frihetstida Sverige som aktörer i en forskriftligad politisk kultur", *Historisk tidskrift*, 134:2 (2014)
- Vuorensola, Hannu, "Det imperativa mandatet vid riksdagarna 1719–1747", Blomstedt, Yrjö m.fl. (red.), *Adminstrasjon i Norden på 1700-talet*. Det nordiska forskningsprojektet Centralmakt och lokalsamhälle på 1700-talet, 4 (Oslo: Universitetsforl., 1985)
- Wagner-Rundell, Benedict, *Common Wealth, Common Good. The Politics of Virtue in Early Modern Poland-Lithuania*. Oxford Historical Monographs (Oxford: Oxford University Press, 2015)
- Wahrman, Dror, *The Making of the Modern Self. Identity and Culture in the Eighteenth-Century England* (New Haven/London: Yale University Press, 2006)
- Walette, Anna, *Sagens svenskar. Synen på vikingatiden och de isländska sagorna under 300 år* (Malmö: Sekel, 2004), diss.
- Walsham, Alexandra, "The Reformation and 'The Disenchantment of the World' Reassessed", *The Historical Journal*, 51:2 (2008)
- Warner, Michael, *The letters of the republic. Publication and the public sphere in eighteenth-century America* (Cambridge/London: Harvard University Press, 1990)
- Weikert, Monica, *I sjukdom och nöd. Offerkyrkoseden i Sverige från 1600-tal till 1800-tal* (Göteborg: Historiska institutionen; Göteborgs universitet, 2004), diss.
- Westerlund, Olov, *Karl XII i svensk litteratur. Från Dahlstierna till Tegnér* (Lund: Gleerups, 1951), diss.
- Wiklund, Martin, *I det modernas landskap. Historisk orientering och kritiska berättelser om det moderna Sverige mellan 1960 och 1990* (Stockholm/Stehag: Brutus Östlings bokförlag Symposion, 2006), diss.
- Wilson, Kathleen, *The sense of the people. Politics, culture and imperialism in England, 1715–1785* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995)

- , *The Island Race. Englishness, Empire and Gender in the Eighteenth Century* (London/New York: Routledge, 2003)
- Winton, Patrik, *Frihetstidens politiska praktik. Nätverk och offentlighet 1746–1766*. Studia Historica Upsaliensia, 223 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2006), diss.
- , ”Den politiserade predikstolen. Debatten om krig mot Ryssland 1740–41”, Ericsson, Peter (red.), *Gud, konung och undersåtar. Politisk predikan i Sverige under tidigmodern tid*. Opuscula Historica Upsaliensia, 35 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 2007)
- , ”Enighetens befrämjande och fäderneslandets förkovran. Religion och politik under frihetstiden”, *Sjuttonhundratals* (2006/2007)
- Wirilander, Kaarlo, *Herrskapsfolk. Ståndspersoner i Finland 1721–1870*. Nordiska museets handlingar, 98 (Stockholm: Nordiska museet, 1982)
- Wolff, Charlotta, ”Aristokratiska kvinnor som aktörer i 1700-talets svenska och franska makt- och partipolitik”, Karlsson Sjögren, Åsa (red.), *Kvinnor och politik i det tidigmoderna Norden*. Rapport till 26:e Nordiska historikermötet i Reykjavik den 8–12 augusti 2007 (Reykjavik: Háskólaútgáfan, 2007a)
- , ”Pro Patria et Libertate. Frihetsbegreppet i 1700-talets svenska politiska språk”, *Historisk Tidskrift för Finland*, 92:1 (2007b)
- , *Noble conceptions of politics in eighteenth-century Sweden (ca 1740–1790)*. Studia Fennica Historica, 15 (Helsingfors: Finnish Literature Society, 2008)
- Zagorin, Perez, *Ways of Lying. Dissimulation, Persecution, and Conformity in Early Modern Europe* (Cambridge/London: Harvard University Press, 1990)
- ”Zeit, Zeitlichkeit und Geschichte – Sperrige Reflexionen. Reinhart Koselleck im Gespräch mit Wolf-Dieter Narr und Kari Palonen (1999)”, Kurunmäki, Jussi & Palonen, Kari (Hg./eds.), *Zeit, Geschichte und Politik. Time, History and Politics. Zum achtzigsten Geburtstag von Reinhart Koselleck*. Jyväskylä Studies in Education, Psychology and Social Research, 223 (Jyväskylä: University of Jyväskylä, 2003)
- Ågren, Henrik, *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730*. Studia historica Upsaliensia, 185 (Uppsala: Uppsala universitet; Historiska institutionen, 1998), diss.
- Åhlen, Bengt, *Ord mot ordningen. Farliga skrifter, bokbål och kättarprocesser i svensk censurhistoria*. Redaktion: Agneta Åhlen, i samarbete med Lillemor Widgren Matlack och Christer Hellmark (Stockholm: Ordfronts förlag, 1986)
- Öberg, Arndt, *De yngre mössorna och deras utländska bundsförvanter 1765–1769. Med särskild hänsyn till de kommersiella och politiska förbindelserna med Storbritannien, Danmark och Preussen*. Studia Historica Upsaliensia, 33 (Uppsala: Historiska institutionen; Uppsala universitet, 1970), diss.
- Öhrberg, Ann, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare*. Skrifter utgivna av avdelningen för litteratursociologi vid litteraturvetenskapliga institutionen i Uppsala, 45 (Hedemora: Gidlunds förlag, 2001), diss.
- , *Samtalets retorik. Belevade kulturer och offentlig kommunikation i svenskt 1700-tal*. Studia Rhetorica Upsaliensia, 4 (Höör: Brutus Östlings Bokförlag Symposion, 2014)
- Österberg, Eva, ”Den omoderna människan – ständigt i våra tankar”, Fazlhashemi, Mohammad & Österberg, Eva (red.), *Omodernt. Människor och tankar i förmodern tid* (Lund: Nordic Academic Press, 2009)
- , *Tystnader och tider. Samtal med historien* (Stockholm: Atlantis, 2011)
- Östling, Johan, *Nazismens sensmoral. Svenska erfarenheter i andra världskriget efterdyning* (Stockholm: Atlantis, 2008), diss.
- Östlund, Joachim, *Lyckolandet. Maktens legitimering i officiell retorik från stormaktstid till demokratis genombrott* (Lund: Sekel, 2007), diss.

Uppslagsverk

Nationalencyklopedin <http://www.ne.se>

Svenska Akademiens ordbok <http://g3.spraakdata.gu.se/saob/>

Svenskt biografiskt lexikon <http://sok.riksarkivet.se/sbl/start.aspx>

Förkortningar

KB	Kungliga biblioteket
LSB	Linköpings stifts- och landsbibliotek
LUB	Lunds universitetsbibliotek
NE	Nationalencyklopedin
odat.	odaterat
PRP	Prästeståndets riksdagsprotokoll
RA	Riksarkivet
RAP	Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll
SAOB	Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska akademien
SBL	Svenskt biografiskt lexikon
u.o.	utan ort
UUB	Uppsala universitetsbibliotek
u.å.	utan år

Personregister

Registret omfattar endast personer som upptas i brödtexten. Där personens förnamn är okänt anges istället titel. Registret upptar inga fiktiva personer.

- von Achen, Henrik 71
Adlerstedt, Lars Jakob 129
Adolf Fredrik 139, 160, 328
Alm, Martin 44
Anna Ivanovna 160, 221, 226
Appianos 324
Arckenholtz, Johan 122, 129f, 133f, 136, 141, 146, 248
Aristoteles 68, 84, 88f, 91, 93, 98, 336
Bælter, Sven 244
von Bahr, Johan Christian 255
Barck, Samuel 159
Bennich-Björkman, Bo 145
Benzelius d.y., Erik 136, 228, 262, 293, 296
Benzelius, Henric 230f, 244
Benzelius, Jacob 121
Bestuzjev-Rjumin, Michail Petrovitj 163, 168, 189, 221, 226f, 240f, 255
Bielke, Thure Gabriel 138, 141, 159, 168, 256, 263, 288
Björnberg, Carl 140
Bonde, Gustaf 146, 159, 165, 169f, 216, 219, 256, 263, 274, 278, 298, 304, 308
Boneauschöld, Gustaf 137
Broholm, underofficer 255
von Buddenbrock, Henrik Magnus 160, 239, 323
Burius, Anders 133
Burnaby, John 227
Caesar, Gaius Julius 229, 292
Carlsson, Ingemar 32, 48, 50–53, 131, 166, 184, 253, 292, 296, 306f, 315f, 318, 320
Carr, David 40
Carter, Philip 23, 24
de Casteja, Charles Louis de Biaudoa 164, 168
Cederhielm, Josias 253
Cicero, Marcus Tullius 90, 185
Collstedt, Christopher 311
Crassus, Marcus Licinius 292
Creutz, Ernst Johan 125, 140, 159, 256, 263, 288, 328
Cronstedt, Jacob 225
Dalín, Olof 50, 146, 165, 183, 198, 215, 255, 326
Darnton, Robert 136, 147, 152, 157, 280, 349
de Geer, Otto Wilhelm 308
De la Gardie, Hedvig Catharina 142
De la Gardie, Magnus Julius 142
Delblanc, Sven 88
Didron, Johan Fredrik 139, 218, 308
von Düring, Johan Christoffer 225
Ehrensärd, Augustin 189, 193
Elisabet Petrovna 160, 227
Eustace, Nicole 23f, 311
Evensson, David 125, 256, 312, 328
Faggot, Jacob 121
von Fersen, Hans 292, 296
de Fleury, André Hercule 178
Fredrik August av Sachsen 162
Fredrik I 203, 232, 258, 275
Fuchs, Rutger 225
Fundahn, Sven 137
Gracchus, Gaius Sempronius 292
Gustav III 81, 151, 186

- Gyllenborg, Carl 108, 115, 129, 141, 159, 164, 179, 197, 205, 220, 227, 231–233, 248, 253, 273, 275f, 279f, 282–284, 287, 291–293, 296, 307, 319, 330f, 338, 350
- Gyllenspetz, Carl Gustaf 240
- Gyllenstierna, Axel Erik 139
- Gyllenstierna, Gustaf Johan Axelsson 136, 146, 160, 241f, 250, 254f, 262f, 265f, 346, 350
- Gyllenstierna, Nils Axelsson 303
- Hallberg, Peter 81, 82
- Hammarberg, Henrik 217, 293, 307f, 312
- Hammarlund, Bo 48, 106, 109
- Hansson, Sven G. 51
- Hedman, Abraham 142
- Hellerstedt, Andreas 83, 167
- Helsingius, Daniel 255
- Hesseliu Americanus, Andreas 121, 146, 191, 208, 219
- Hjärne, Carl Urban 192, 229f
- Holmberg, Johan Christopher 219
- Horn, Arvid 106, 115, 130, 136, 138, 159, 162–164, 179, 208, 225, 250, 253f, 274f, 288, 290–296, 300, 330f
- Hwasser, Petronella 142
- Hård, Carl Gustaf 159
- Hårleman, Carl 259
- von Höpken, Anders Johan 146, 199, 206
- von Höpken, Daniel Niklas 292, 296
- Ihalainen, Pasi 63, 82f
- Ihre, Johan 83
- Jordheim, Helge 34
- Jönsson i Tunberga, Olof 137
- Karl VI 160, 226
- Karl XII 185, 204
- Kierman, Gustaf 142
- von Korff, Johan Albrecht 139
- Koselleck, Reinhart 14, 24–28, 30, 33–35, 38, 60, 75, 91, 99, 222, 336f, 339, 340, 355
- Köppen, beskickningssekreterare 241, 255
- de Lacy, Peter 206
- Lagerberg, Sven 225
- Lagercrantz, Carl Otto 120, 146, 179–181, 241
- Larsson Heidenblad, David 219
- Leenberg, Axel Daniel 146, 190, 204, 207, 221
- Leijonhufwudh, Carl Leonard 217
- Lewenhaupt, Charles Emile 228, 279, 323
- Lillie, Metta Magdalena 228, 241, 255
- Lilliehöök, Nils 13, 31, 71, 76, 214, 220, 259–261
- Lindberg, Bo 82, 176
- Lindberg, Bo H. 64
- Lindqvist, Janne 88
- Lovisa Ulrika 186
- Luther, Martin 67, 70, 302, 322
- zu Lynar, Rochus Friedrich 168
- Machiavelli, Niccolò 182
- MacIntyre, Alasdair 40
- Malmström, Carl Gustav 111, 247
- Marius, Gajus 229, 292
- Marklund, Andreas 190
- Mathesius, Johan 142, 146, 255f, 262
- Mattsson, Annie 128
- Meijerhielm, Gustaf Adolf 240
- Melanchthon, Philipp 91
- Melkersson, Martin 59, 60
- Momma, Anna Margareta 145
- Nilzén, Göran 32, 48, 254, 287f, 296, 306f, 316
- von Nolcken, Erik Matthias 131, 165f, 227, 277, 279, 287, 310
- Nordbäck, Carola 60f, 70, 76, 216, 342
- Nordencrantz, Anders 220
- Nordenflycht, Hedvig Charlotta 145, 198
- Nordenstråle, Olof 225
- Nordin, Jonas 83
- Normann, Carl-Edvard 72
- Odel, Anders 146, 190, 193, 201
- Ong, Walter J. 149f
- Palme, Sven Ulric 111f
- Palmstierna, Nils 239f
- Paulus 67
- Peterson, Claes 28
- Plomgren, Thomas 142
- Pocock, J.G.A. 81, 92, 347
- Polybius 89, 94, 185
- Pompejus, Gnaeus Magnus 229, 292
- von Pufendorf, Samuel 68, 74, 93
- Ranchstedt, Olof 255
- Reuterholm, Axel 54, 122, 134, 140f, 165, 178, 183, 203, 217, 279, 281, 288, 297, 298f, 304, 307f, 311, 319–321
- Reuterholm, Nils 121, 245

- Rhyzelius, Andreas 125, 160, 216f, 239, 305, 323
 Ribbing, Per 182
 Ricœur, Paul 40
 Rousseau, Jean-Jacques 76
 Runefelt, Leif 22, 59f, 75, 78f, 87, 340
 Rydelius, Anders 136
 Saastamoinen, Kari 68
 Sahlstedt, Abraham 121, 146
 Sallustius 217
 Sanders, Hanne 61, 63
 Savin, Kristiina 167
 Schinkel, Anders 25
 Schröder, Herman 228
 Scribner, Robert W. 65
 Sennefelt, Karin 17, 21, 49, 71, 83, 113f, 346
 Serenius, Jacob 125, 139f, 146, 159, 177, 194, 228, 299–301, 319, 323, 328, 350
 Silén, Sven 66
 Sinclair, Malcolm 46, 159, 161, 187–189, 211, 254
 Skinner, Quentin 85, 351f
 Somers, Margaret 40
 Sommerville, John C. 61
 Sparre, Ulla 141
 Spens, Axel 225
 Springer, Christoffer 142
 Stanisław I Leszczyński 162f, 169
 Steuchius, Johannes 122, 228
 Stierneld, Samuel Gustaf 308
 Stiernstedt, Carl Johan 199
 Strand, Olof 261
 Sture, Carl 198, 326
 Sulla, Lucius Cornelius 292
 Swab, Anders 138
 Taube, Evert Didrik 159, 297
 Teleman, Ulf 150
 Tessin, Carl Gustaf 46, 140, 159, 164f, 186, 193, 209, 227, 259, 279, 296, 298f, 308, 320, 331, 350
 Tessin d.y., Nicodemus 253
 Tessin, Ulrika Lovisa 299
 Tilas, Daniel 256
 von Törne, Olof 121
 Törnflycht, Augusta 141
 Törngren, Anders 219
 Ulrika Eleonora d.y. 164, 221
 von Ungern Sternberg, Matthias Alexander 224, 307, 328
 Valentin, Hugo 110
 Wahrman, Dror 23
 Wallin, Jöran 71, 328
 Walpole, Robert 19, 81, 352f
 Walther, minister 227
 Warner, Michael 49
 Wattrang, Carl 240
 Villstrand, Nils Erik 150
 Winton, Patrik 104, 110, 113f, 351
 Wolff, Charlotta 82
 Wolimhaus, Jacob 291
 Wolimhaus, Simon 291
 Wrangel, Carl Henrik 308
 Åkerhielm, Samuel 225, 244, 296
 Österberg, Eva 354
 Östling, Johan 354

Denna avhandling ges ut som en del i skriftserien *Studia Historica Lundensia*. Redaktörer är Lars Edgren, Yvonne Maria Werner och Ulf Zander. Skriftsserien innehåller följande volymer:

1. Irene Andersson, *Kvinnor mot krig. Aktioner och nätverk för fred 1914–1940*, 2001
2. Elisabeth Reuterswärd, *Ett massmedium för folket. Studier i de allmänna kungörelsernas funktion i 1700-talets samhälle*, 2001
3. Anna Lindberg, *Experience and Identity. A Historical Account of Class, Caste, and Gender among the Cashew Workers of Kerala, 1930–2000*, 2001
4. Per Göran Johansson, *Guds, kvinnor och stickning. Tidigindustriell verksamhet i Höks härads i södra Halland ca 1750–1870*, 2001
5. Bodil Persson, *Pestens gåta. Farsoter i det tidiga 1700-talets Skåne*, 2001
6. Charlotte Tornbjör, *Den nationella modern. Moderskap i konstruktioner av svensk nationell gemenskap under 1900-talets första hälft*, 2002
7. Karl Bergman, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, 2002
8. Solveig Fagerlund, *Handel och vandel. Vardagslivets sociala struktur ur ett kvinnoperspektiv. Helsingborg ca 1680–1709*, 2002
9. Andreas Linderöth, *Kampen för erkännande. DDR:s utrikespolitik gentemot Sverige 1949–1972*, 2002
10. Martin Alm, *Americanitis. Amerika som sjukdom eller läkemedel. Svenska berättelser om USA åren 1900–1939*, 2003
11. Jens Lerbom, *Mellan två riken. Integration, politisk kultur och förmationella identiteter på Gotland 1500–1700*, 2003
12. Curt Åke Olsson, *Tidningsmakt och politiska organisationer. Den borgerliga samlingsrörelsen i Fyrstadskretsen 1962–1968*, 2003
13. Eva Bergenlöf, *Skuld och oskuld. Barnamord och barnkvävning i rättslig diskurs och praxis omkring 1680–1800*, 2004
14. Mathias Cederholm, *De värjde sin rätt. Senmedeltida bondemotstånd i Skåne och Småland*, 2007
15. Louise Sebro, *Mellem afrikaner og kreol. Etnisk identitet og social navigation i Dansk Vestindien 1730–1770*, 2010
16. Anna Rosengren, *Åldrandet och språket. En språkhistorisk analys av hög ålder och åldrande i Sverige cirka 1875–1975*, 2011
17. Carolina Jonsson Malm, *Att plantera ett barn. Internationella adoptioner och assisterad befruktning i svensk reproduktionspolitik*, 2011
18. Anna Alm, *Upplevelsens poetik. Slöjdseminariet på Näs 1880–1940*, 2012
19. Andreas Tullberg, *"We are in the Congo now". Sweden and the trinity of peacekeeping during the Congo crisis 1960–1964*, 2012
20. Maria Nyman, *Resandets gränser. Svenska resenärers skildringar av Ryssland under 1700-talet*, 2013
21. Martin Ericsson, *Exkludering, assimilering eller utrotning? "Tattarfrågan" i svensk politik 1880–1955*, 2015
22. Per Höjeberg, *Utmaningarna mot demokratins skola. Den svenska lärarkåren, nazismen och sovjetkommunismen*, 2016
23. Erik Bodensten, *Politikens drivfjäder. Frihetstidens partiberättelser och den moralpolitiska logiken*, 2016